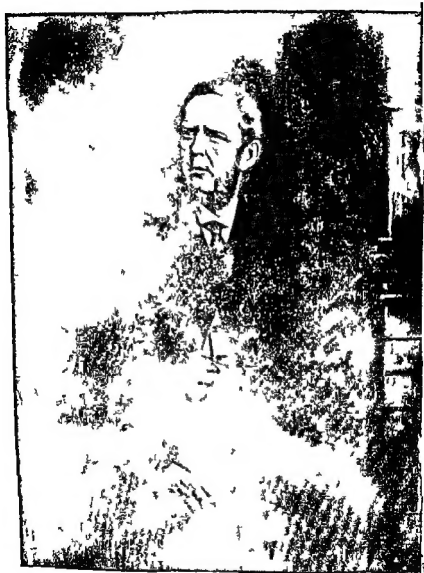

પ્રેમભક્તિ-ગ્રન્થમાળા

પ્રથમાવૃત્તિની સાલ

૧, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩
૨, રાજમુખીની કાવ્યત્રિપુટિ (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧
૩, વસન્તોત્સવ (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૦૫
૪, કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૨ નો (૨૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૮
૫, ઈન્દુકુમાર, અંક ૧ લો (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૦૯
૬, ન્હાના ન્હાના રામ, ભાગ ૧ લો (૭ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૭, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, મમ્લોકી (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૧૦
૮, જ્યોત્સ્ન (૪ થી આવૃત્તિ)	૧૯૧૪
૯, મેઘદૂત, મમ્લોકી (૩૭ આવૃત્તિ)	૧૯૧૭
૧૦, ઉપા (૫ મી આવૃત્તિ)	૧૯૧૮
૧૧, ચિત્રદર્શનો	૧૯૨૧
૧૨, ગજર્ણિ ભગત (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૩, પ્રેમકુંજ (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૨
૧૪, પ્રેમભક્તિ-ભજનાવલિ (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૪
૧૫, સાહિત્યમન્થન	૧૯૨૪
૧૬, વૈષ્ણવી શોભા ગ્રન્થો, મમ્લોકી (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૫
૧૭, શકુન્તલાનુ સભાગણ, મમ્લોકી (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૮, કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપથટો (૩ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૬
૧૯, કુરુક્ષેત્ર, દ્વાદશ કાંડ, મહાસુદર્શન (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૦, ઉદ્દમોદન (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૧, અર્ધશતાબ્દિના અનુભવપોષ (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૨, સમાગમ-મન્થન (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૩, વિશ્વગીતા (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૪, ઈન્દુકુમાર, અંક ૨ નો (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૭
૨૫, ન્હાના ન્હાના રામ, ભાગ ૨ નો (૨ ૭ આવૃત્તિ)	૧૯૨૮

દલપતભિત્ર
 ઝોન્ડાન્ડર મિલોક ફોર્મ

એકત્ર પવિત્ર મિત્ર મહાત્મા મોન રાશીને
 રહ્યો દેરામા વસ ત બેડી

પ્રેમભક્તિ—ત્રિ-અંશમાળા

કુવીશ્વર દલપતરામ

ભાગ ૨ જો, સંસ્કૃતિઓના સંગ્રહવાળો

(ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૬)

પૂર્વાર્ધ

નહાનાલાલ દલપતરામ

પારાશર્યવચ્ચ: સરોજમમલમ્

કર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ
પ્રકાશક : ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ,
એલિસ પૂલ, અમદાવાદ

આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૩૪

પ્રત ૧૨૫૦

૧૯૨૭ની માલ પછી પ્રેમલક્ષિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક અન્યની
પ્રત્યેક નકલ ઉપર દર્શાવી દેખી મહી હોય છે.

મુદ્રણાલય : આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયબડરોડ, અમદાવાદ-
મુદ્રક : ગમનન વિશ્વનાથ પાંડક.

પ્રસ્તાવના

સ્થિતિ ગુણુમય ગુજરાતની બદલાઈ બહુ વાર,

સ્થિતિ પલ્ટે છે ઋતુ ચક્રી જેમ જગત મોઝાર

કરીશ્વર દલપતગમ ઢહે છે કે વિરાટના મવત્સગ્ની પવટાતી
ઋતુઓની પેઠે ગુજરાતના સ્થિતિપવટા થયા છે

ઇસ્વી ૭૪૬મા અણુદિલ્લપુરપત્તનની સ્થાપના, ૧૨૯૭મા ગુજ-
રાતે ઇસ્લામીનો આથી વમવાટ, અને ૧૮૪૮ મા માખરકાઠે આદા-
સૂરજના મહેલમા, સરકૃતિઓના મગમવાટ સમો, દલપતશરખસનો
કાળયોગ એ આપણા ઇતિહાસપર્વો છે એ તિથિઓએ ગુણુમય
ગુજરાતની ઋતુઓ બદલાઈ ગુર્જરમહાપ્રજ્ઞના ઇતિહાસમાની એ
યુગાન્તરની મહાતિથિઓ

સગિતાઓના સગમગ્રાન દેશના તીર્થ છે, મઠકૃતિઓના સગમ-
સ્થાન ઇતિહાસના તીર્થ છે

એટીલાએ રોમ લાગ્યુ કે તૈમૂરલગે દિલ્લી લાગ્યુ એ સરકૃતિ-
ઓના સગમગ્રાજી ન હતા એગીલાને ને તૈમૂરલગને લાગવુ હતુ, સ્થાપવુ
ન હતુ

થર્માપિલિના ઘાટમા મેરેથોન ને સેવેમિમની મન્મુખે, કે આર્થે
લાના રણુમયદાનમા યૂરોપ ને એશિયા અથડાય, જહેલમને આરે
સિકન્દર ને પુરપુરરાજ રહામસ્હામા મોગ્યા માડે, કોનસ્ટોન્ટિનોપલના
દેવળે કૂસ ઉતરી અર્ધચન્દ્ર ચડેડે, પાણીપતના પગથાગે ઘોરના ગિરિ-
વાસીઓ ચૌહાણના કેસરિયા થુ પડ્યાન, કે સુશીમાની સામુદ્રધુનીમા
જાપાનગશિયાના ઝાફલાઓ લટકાય, ત્હા સરકૃતિઓ પગરપરમા
દોળાય છે એ સહુ હતા મહાપ્રજ્ઞઓના રણુભૂમિમાના મેળાના

મીસર, ગ્રીસ, સીરિયા, ચીનજાપાન ને ત્હેની યે પેલી પાર,
સિયામ, ઝામ્બેઝિયા, જાવાસુમાત્રા, સિંહલદ્વીપમા જૌદ શરમણો સચરે,
કે સન્ત પોલ ને સન્ત પીટર એશિયાને આરેથી યૂરોપને આરે ઉતરે
અને યૂરોપને એશિયાદીવો ખ્રીસ્તમન્દેશ સભળાવે ઇતિહાસની એ

પરમ ક્ષણો છે. મહાપ્રજ્ઞઓના એ સંહારમેળાવા નથી, દધિરવદિગ્ધાઃ રજુક્ષેત્રોના એ યુદ્ધવિજય નથી. કાળનાં એ ધર્મચિખરો છે, ઇતિહાસ એમને સદા વન્દે ને વધાવે છે. એ અવસરોએ મહાપ્રજ્ઞઓ નિજ-નિજની આત્મવિભૂતિઓની પરસ્પર આપણે કરે છે. એવાં મુદ્દતે જગતમાં-ધર્મરના આશીર્વાદ ઉતરે છે.

એવા કાળયોગ તે સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટ.

સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે શ્રમણો શ્રમણોને મળે. દલપતશ્રાવસ પૂર્વ ને પશ્ચિમની-પ્રાચીન ને અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓના શ્રમણો હતા.

પૃથ્વીની પ્રજ્ઞઓના એ મહાયોગ સૈકે સૈકે આવતા નથી. ૧૧૯૩ પછી ભારતવર્ષે એ કાળયોગ ૧૮૫૮માં આવ્યો. એ સાલમાં મહારા-ણીજીએ હિન્દનું રાજપદ ધારણ કરીયું. ૧૨૯૭ પછી એ કાળયોગ ગુર્જરરેશે ૧૮૪૮માં આવ્યો. એ સાલમાં કંપની સરકાર સિન્ધુતીરે જઈ ઉભી, એ સાલમાં દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા, દલપતશ્રાવસનો યોગ થયો, ગુર્જરઇતિહાસનું સંશોધન આરંભાયું, પરિણામે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી રચપાછ, વળતે વર્ષે જાણું જાપખાનું શાળા કન્યા-શાળા પુસ્તકશાળા સ્વતન્ત્ર ગઢલેખન-નવસંસ્કૃતિની પહેલી પગલીઓ મંડાણી. પ્રાચીન યુગ ઉતરતો હતો, અર્વાચીન યુગ બેસતો હતો. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓની પ્રથમ લલરીઓ સંગમ પામતી હતી.

ઇસ્વી ૧૮૪૮નું વર્ષ આપણું યુગાન્તરનું વર્ષ છે, આપણું ઇતિ-હાસવર્ષ છે. ગુજરાતે ત્હારે સંસ્કૃતિઓનો સંગમ મંડાણો. એવા ઇતિ-હાસવર્ષ દાયકે દાયકે નથી આવતાં, સૈકે સૈકે નથી આવતાં; ઇતિહાસનો ઋતુપક્ષો યાચ ત્હારે યુગાન્તરે આવે છે. ઇસ્વી ૧૮૪૮ એટલે આપણા અર્વાચીન યુગાન્તરની મહાતિથિ.

દયારામભાઈ એટલે પ્રાચીનતા, દલપતરામ એટલે અર્વાચીનતા. ઇસ્વી ૧૮૫૩માં દયારામ વિદેહ ગયા, પ્રાચીનતા આચમી. ઇસ્વી ૧૮૪૮માં દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા, અર્વાચીનતા ઉગી નીકળી. નવેમ્બર ૧૮૪૮માં ગુજરાતના ઇતિહાસસંશોધનથી નવયુગ

આગલાયો ત્યારે દવપતગમે અમદાવાદમા ઇતિહાસમગોધન કીધું, ત્યારે ફારમમે દવપનગમને ઇતિહાસમગોધનાયે સોગદમા મોકલ્યા ઇતિહાસમગોધન એ પ્રાચીન ભાવના કે અર્ચાચીન ભાવના ?

નામે ને ગુણે મોમાયટી એટલે જ અર્ચાચીનતા મોમાયટી સ્થપાઇ ૧૮૪૮ના ડિસેમ્બરમા અને પછી પાએડ મદી સુધી સોસાયટીને માહિત્યામને હતા દવપનગમ ત્યારે એવું હતું કે દવપતગમ એટલે મોમાયટી ને મોમાયટી એટલે દવપતગમ અને ત્યારે મોમાયટી હતી ગુરુત્તમતૃતિની સૂચનામાળાનો સૂચ

દવપતફારમમ મળ્યા ત્યારે ગુરુગતે નવયુગ ભેરો

દવપતગમ ગમ્મ કાનના નથી થયા એ આ જીવનકથાના પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાના ઇતિહાસમન્ત્રો ઉચ્ચરે છે ૧૯૩૪મા આયુષ્યવન્તાઓ આજ Federationની વાતો કરે છે એ યુગમા ફારમમ અનમાન છે ૧૮૬૫મા The Bombay Saturday Reviewએ લખ્યું હતું તે માખળગો ? ફારમમ પણ પૂતાની દષ્ટગાદમાથી આજ બોલે છે

He (i.e. Forbes) recognized fully that England can rule India on no other principles than those under which her own institutions have grown up.

અને વળી-Federation, which is perhaps the ultimate form which the connection of Britain with India will take (જૂનો માડેક વય પૂરે લખાયેલુ માત્રર ત્રી મન સુખગમનુ ફારમમજીવનચરિત્ર)

પોણેમો વય પૂરે ફારમમ Federationના સ્વપ્ના સેરને. ફારમમ પણ ગમ્મ જાલનો નથી થયો

જગત્પ્રતિહાસના ગણલુહાગઓ કહે છે કે ૧૮૩૦થી ૧૯૩૦ના એડ મૈદામા જગત્ફેફારો થયા છે એટલા જગત્ફેફારો એ પૂર્વેના

૧૮ સદીઓમાં થયા નથી. ૧૯મી સદીમાં ને વીજળી તથા વિમાને ૨૦મી સદીમાં દુનિયાનો સ્વરૂપપલટો કર્યો.

ગુજરાત કાંઈ પૃથ્વીપાર નથી; અને ગુજરાતે પણ એ સ્વરૂપ-પલટો અનુભવ્યો છે.

इति + इ + आस = 'આ પ્રમાણે ખરેખર ! હવું' એ ઇતિહાસનો અર્થ. હકીકતો બોલે તે બનેલી વાર્તા ને માલવારી બોલે તે ઇતિહાસ. અગ્તવાણામાં નિ સંદિગ્ધ મચરે એ મત્તનો કાળપ્રવાહ.

આજના નવઇતિહાસ ધડનારાઓ કાળપુરુષને એક પ્રશ્ન પૂછે છે કે આપણા નવયુગના આદિ કવિ કોણ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નવલરામે ને નર્મદે આપ્યો છે, ને ગુજરાત ગાળે છે.

૧૮૮૭માં નર્મદકવિતામાં નર્મદનું કવિજીવન આલેખતાં ૧૮૫૧ના સૂરત વિશે લખનાં નવલરામભાઈ લખે છે કે 'આજ અરમામાં કવિ દલપતરામ સૂરતમાં કાર્યમ માહેબની પામે હતા, અને તે પોતાની ઉમતી કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેલાને પહેલવહેલા જ ગુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.' નવલરામભાઈ કહે છે કે ખુદ સૂરતને નવકવિતાનો પહેલવહેલો સ્વાદ અખાડનાર દલપતરામ.

અને ૧૮૫૬માં સ્વયં નર્મદે શું કહ્યું છે ? આત્મકથાના પ્રથમ ભાગના ૭મા વિરામની ૩૫મી કડિકામાં નર્મદે લખે છે કે ૧૮૫૬માં દલપતરામ-ભાઈને વાલકેશ્વરમાં ઉઝણી આપવામાં આવી હતી તેમાં પોતે કહ્યું હતું કે " સુધારાના વિષયમાં કવિતા કરવાનું પહેલું માન દલપતરામ-ભાઈને છે. એઓ અમલી દબની કવિના કરનારાઓમાં છેલ્લા અને નવી દબની કવિતા કરનારાઓમાં પહેલ્લા છે. "

પચાસપોણોસો વર્ષ ઉપર નવલ ને નર્મદે કહી ગયા છે કે ' નવી દબની કવિતા કરનારાઓમાં ' દલપતરામ ' પહેલવહેલા ' હતા. નવલનર્મદની સાક્ષીએ આપણા નવયુગના આદિ કવિ તે દલપતરામ.

અને વહવાણથી અમદાવાદ -હોતરી દલપતરામને નવયુગના આદિ કવોશ્વર કીધા કારણસે.

દક્ષપત્તકારખસનો યોગ થયો ૧૮૪૮ના નવેમ્બરમાં, અને કારખસ દેવ થયો ૧૮૬૫ના ઑગસ્ટમાં. પિતૃસ્મરણના પખવાડિયાની સોળ શ્રાદ્ધતિથિઓ સમા એ સોળ વર્ષનો દક્ષપત્તકારખસનો જીવનયોગ. દક્ષપત્તકારખસનું યોગબળ ત્હારના ગુજરાતમાં વડું યુગબળ હતું. એ વર્ષગોડશીમાં ગુજરાતે યુગપક્ષટાનાં સ્થવાર પડ્યાં; કાવ્યભાષામાં કવીશ્વર કહે છે કે મીન રાશીને મિત્ર મળ્યો ત્હારે દેશમાં વસન્ત બેઠી.

દક્ષપત્તરામ ત્હારે પ્રગ્નના પુરોહિત ને દેશના દેશમાળી હતા.

એ વર્ષગોડશીના યુગપક્ષટાના પખવાડિયામાં સૂરતથી દાંતા અને ભાવનગરથી છડર પર્યન્ત ચોખૂટ ગુજરાતમાં પ્રેરણાનાં પાણી છાંટતા, નવપ્રભાતનાં ચોધડિયાં વગાડતા, ગુર્જરપ્રગ્નને જગાડીને નવયુગ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રેરતા કે પ્રગ્નગણમાં ધૂમ્મા હોય તો તે દક્ષપત્તરામ. દક્ષપત્તરામે ગુજરાતભરમાં નવયુગના રંગ પૂર્યા.

દેશમાં ગામડે ને શહેરે ધૂમી દક્ષપત્તરામ ત્હારે કહેતા કે જંગો, ઉડો, નવો યુગ બેડો છે.

વેદમૂર્તિ દક્ષપત્તરામ સાચેજને ! પ્રગ્નપુરોહિત હતા, ને નવયુગની મગગધટા ગુજરાતભરમાં ધૂમીધૂમીને વગાડતા.

જેવા સાત્ત્વિક કુટુંબવાત્સલ્યભાવે કુળપુરોહિત યજ્ઞમાનકુટુંબને ધર્મમાર્ગે પ્રેરેદારે છે એ કુળપુરોહિતના સાત્ત્વિક વાત્સલ્યભાવે દક્ષપત્તરામે ગુજરાતને યુગધર્મમાં પગલીઓ ભરાવી. ગુરુ જેમ શિષ્યવરને ઘડે છે એમ દક્ષપત્તરામે ગુજરાતને ઘડ્યો.

દક્ષપત્તરામ એટલે આપણા નવયુગના પ્રથમ કવિ, પ્રથમ ઇતિહાસસંશોધક (૧૮૪૮), પ્રથમ સ્વતન્ત્ર ગદ્યલેખક (૧૮૪૯), પ્રથમ પ્રગ્નસેવક (૧૮૫૦), પ્રથમ નાટકકાર (૧૮૫૦), પ્રથમ સ્વદેશી પોકારનાર દેશભક્ત (૧૮૫૧), પ્રથમ પિંગળકાર (૧૮૫૫), પ્રથમ નવલિકાકાર, પ્રથમ સાહિત્યસંન્યાસી (૧૮૫૫).

દક્ષપત્તયુગ આપણે ત્હાં મહાજનોનો યુગ હતો. ઇંગ્લાંડમાંનાં વિક્ટોરિયાયુગની પેઠમ ૧૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ ગુજરાતે મહાજનોનો

જમાનો હતો ગુજરાતના ટોડ સમોવડ કારખા, હેમાભાઈ નગશેઠ
 ને હરકુશ ગેમણી મમા શાહ મહાજનનિયા, ગુલુકોડલાઈ ગેલિયાવાળા
 મમા અમદાવાદની નવી ઉદ્યોગનગરી મગજનદાગ, ગુલુકોડલાસ
 ઝવેરી, દુર્ગામ મરેતાણ, બોગીનાન પ્રાણવત્યમદામ, મહીપનગમ,
 નવલગમ જેવા ઝળવણીદાગે, નન્દશંકર મમા નવનકલાદાગ, ગુલુકોડ-
 ભાઈ મમા નાટકકાર, ગંગા ઝોઝા, ગોગુણ ઝાવા, હરિદામ વિહારીદામ,
 મણિભાઈ જમભાઈ જેવા નાજમન્ત્રીઓ, પ્રેમચન્દ ગાયચન્દ મમે
 શાહખેનનો, મગજદામ લક્ષ્મીદાસ ગોટુગદામ જીજીભાઈ પીંગ જેવા
 મફરી વ્યાપારીઓ ને ખાનદાન ખગમર્યોઓ, કમનગમ મમા કડવા
 પણ પથ્ય નૂટડા પાનાગ અત્યવસ્તા, ઉત્તગવસ્થામા પ્રાર્થનામમાજના
 પ્રમુખ બોગાનાથ, ઝુલુ ભટ્ટજી ને પ્રભુગમભાઈ મમા વૈદરાજે, જય-
 મુખ્ય રાજી શુન્ગનાન ગાજી ગદુવાવાજી મમા પડિતર્યો વૈગજ્ય-
 દી । મમા ન્વાગીનાગણના મન્તરાજે હિન્દુના આર્ય કન્નાર,
 ધર્મક્રોડાથી દયાનન્દ સુગ્વતી સમે એકનમત્ત ધર્મરીગ, નર્મદ મમે
 મહાધન્વા પ્રતિગ્થી દયપતયુગ મહાજનોનો યુગ હતો

એ મહુ મહાજનમની ત્હારે નવગુજરાતના અગોઅવયવોને
 ધણુ હતુ એમનામાના ધણાખગ હતા નિજનિજના પ્રાન્તપ્રાન્તના
 મહાગ્થી નિજનિજના દિશાદારે ઉભા એ મહુ નિજનિજના પૃથક
 પૃથક સખોવગાડતા ૧૮૫૫થી '૬૫નો દાયકો નર્મ મુમઘને ડોનાવતો
 એવુ ગુજરાતને ડોલાન્યાનુ ઇતિહાસ ઉચરતો નથી ત્હારે મુમઘને
 ડોનાવણુદાગે નર્મદ ને ગુજરાતને ડોનાવણુદારો દરપત ગુજરાતના
 ચોખ્ખૂટમા ધૂમી ધૂમી મગજ મહાજનમડાને મિગાવના, એ મહુને
 દગખાવતા, વિગેચિત મિહનારે નહિ-ધાહ્યોચિત મારિવકખાવે,
 તાપીનો તીર ને દાતાખ્યાગમુગના પહાડ ને ઇડગની પવનદાયો ને
 સામગના વાધા ને મહીદામની વનમાળ ને ભાવનમગ્વડોદગના ગજ-
 દરખાગ ને ગજનગગો માલેખોડ એ મહુની વચ્ચે ઉભી મમગ્ત
 ગુર્જગદ્દની કુખે માખજે એવા પ્રાયગીડકા ઉચ્ચવરે, પ્રગ્તપ્રમોધની

ને લોકજગાડતી નિજ કવિતાનો આજ્ઞાશગાજન્તો અમૃતખોય ઉચ્ચરતા હતા લોકકવીશ્વર દલપતગમ 'કવેશ્વર' ઘણાખગમા ભળના, ઘણાખરાના મિત્ર હતા, ઘણાખગના વાચ્યાને પાણી પાતા, મરતોમુખ જેવા હતા દલપતયુગના મહાજનોમા દલપતરામ મહામાનમ મહાજન હતા

ગુર્જરપ્રજ્ઞના દનપતગમ સાચ્યા પ્રજ્ઞપુરોહિત હતા મોજે સરદાગને અનગરે, પ્રજ્ઞના મર્વ મગવકાર્યમા યજમાનો દલપતગમને નહોતગતા યજમાનયજમાનને ત્હા પ્રજ્ઞયજ્ઞોમા દલપતરામ આચાર્યપદે વિરાજતા પ્રજ્ઞકૃપાણના નાનાવિધ વિધિવિધાનો શાસ્ત્રવિશાગદ પુણ્યજ્યોત કીશ્વરના આશીર્વાદમન્તે પૂર્ણાહુતિ પામતા

(દલપતમાનમ ભાગનારનું ન હતું દનપતગમ મર્જનહાગ મુધારક હતા, ને નનયુગનું નવું અણતર ચણતા

દલપતરામે દલપતયુગને ધણો, એમ દલપતગમને ધડનાગ યે મહાપુરુષો ને મહામજો હતા વઢવાણથી અમદાવાદ નહોતરીમઠૃતિ-ઓના મગમવાટને ઢાળતીથે પ્રજ્ઞકેળવણીના સાગ્ગવત યશના આચાર્યપદે દલપતગમને સ્થાપ્યા ફાગમસે ખાણુમા રત્ન હોય, પણ ઝવેરી યે ન જાણે કે જનતા યે ન ઓગળે ભોગાનાયભાષ્યે નિજ કાવ્યગુરુનું મહાગ્ન ને ગ્નખાણુ ફારમમને દાખવ્યા એ સાહિત્ય-રત્નને બહાર જાડી ગુર્જરગાઠના ચોડ વચ્ચે મૂકનાનું પ્રજ્ઞકાર્ય કીધું ફારમસે નગરનગરે મગાથે ફેરવીને ફાગમસે પછી દલપતહીરનો ગુર્જર જનતાને ઓગખાવ્યો

પણ એ હીરા ગુજરાતે અણવ નહોતો આનો, અસજજ નહોતો આ યો પવિત્ર પુરુષવરોએ એ સાહિત્યહીરનાને પહેલ પાડ્યા હતા, સતપ્રવૃત્તિઓએ એની સગવટ ડરી હતી

(દલપતરામને પ્રથમ ધડનારા દનપતરામના અગ્નિહોત્રી પિતા ડાહ્યા વેદિયા ડાહ્યા વેદિયાએ દલપતરામને વદ સગવડ સહિતાભાગ ભણાવ્યો, વૈદિક ક્રિયામાણુ શીખ યુ, સમૃદ્ધસરનારના પાયા માડ્યા) અગ્નિહોત્રના અગ્નિમન્મુખે દનપતગમે દેવનાગરી વ્હકા ઘૂટ્યો

અનુપવિત દયપતગમને માટે મણમણુ ઉપવિત વણાયુ મણમણુનો વેદમન્ત્ર સ્થાયો ડાલા વેદિયા દલપતરામના વેદરાત્રી ધડવા ઇચ્છતા હતા, દલપતગમ પ્રકૃતિએ જીવિ હતા, એટલે ડાલાલાઇનો સત્ત્વમ સંકળ ન થયો' પણ દયપતગમને પ્રથમ શુરુ અગ્નિહોત્રી મળ્યા, દલપતરામને સરસ્વતીદીક્ષા અગ્નિહોત્રની સમક્ષે અપાઇ એ દલપતગમનાં અહોભાગ્ય' યાયેક વર્ષની કુમળી વયમા વેદોચ્ચારના, અગ્નિહોત્રના, વૈદિક સરગવિધાનના સરગ દયપતરામને પડ્યા હતા અગ્નિહોત્રનાં દર્શન એ જ પાવનકારી શિક્ષણ છે સમસ્ત પાગસીસઘ એની સાક્ષી પૂરશે અગ્નિહોત્રના પવિત્ર અગ્નિના દર્શનસરકાર દલપતરામને જન્મ-કાળથી ને ધરમા જ મળતા ડાલા વેદિયા પાસે ભણુવુ એ તપ હતું, પણ એ તપથી દયપતજીવન તપસવીનુ થયુ મમન્ત દલપતજીવન જાણે ડાલા વેદિયાના અગ્નિહોત્રની પવિત્ર યજ્ઞભ્યોત હતી

દયપતરામને દ્વિતીય ધડનાર પુરુષ નહિ, પણ પ્રવૃત્તિ હતી, અને તે સ્વામી નારાયણનો સમ્રાજ્ય સ્વામી નાગપણે દયપતરામને સદ્ધર્મ મળ્યો, મહાશુર જુમાનન્દ સ્વામીએ દયપતગમને પચ વર્તમાન ધરાવ્યા દયપતજીવનની ધર્મભ્યોત એમ પુણ્યનિર્ભંગી થઇ એ ધર્મ ત્હારે શુર્જગતતાને સસાગનિર્ભંગી છાટતો હતો, સીતારામપદપાવન સગ્યના જળથી શુન્દરાતને ધોતો હતો, માવળના સાધુ મરળતો હતો વડનાપના જ્ઞેયન પગીને, વાતકકાકાના એકાલ ડાચ્છિયાને, કાઠિ-ધાર્વાડના પવનપન્થા કાકીઓને એ સદ્ધર્મસંપ્રદાય સુજનના ને સાધુતા પાતો હતો, માર્ગોઓના પચવર્તમાનધારી હતો, વિદ્યારીઓને વૈરાગ્ય છાટતો સ્વામીમંપ્રદાયે દલપતગમને નિજ ધર્મનિર્ભંગી જાગી, ને સીપજ્યુ કે બિજાત્સ રસ તે ગમ નથી, ગસાલામ છે. આ લોકનું ને પરલોકનું પરમ મહાશુભાનુ દલપતરામને સ્વામીસંપ્રદાયે બન્ધાન્યુ હતું

(દલપતરામના નીચા ધડનાગ હતા મહાશુર શ્રી દેવાનન્દ સ્વામી. દેવાનન્દ સ્વામી દલપતરામના કાવ્યશુર, દેવાનન્દ સ્વામીએ દલપતગમને કવિતાસજ્જ કીધા. કવિતાના પ્રેરણાઅંકુર દલપતઆત્મામાં ઇશ્વરદત

હતા; હીરાદન્તી લખી ત્હારના હતા, સૂક્ષ્મા દેંદ્રતા તે તિથિના હતા, વેદોચ્ચાર સાંભળીને વેદ લખવાનું મન થયું—મૃદ લાવે ત્હારના હતા. કાવ્યશાસ્ત્રનાં મીઠાં જળ છાંટી છાંટીને દેવાનન્દ સ્વામીએ દલપતપ્રેરણા-ખીજને કાળાચું ને મ્હોરાચું. કવિતપ્રેરણા દલપતરામને પ્રભુબક્ષી હતી; કવિતાકળા દેવાનન્દ સ્વામીએ શીખવાડી. જન્દ, અલકાર, ચણ્ડલકાર, દલ્પનાની વીજળીઓ ઉડાડવી, શીઘ્રકવિતાના ઝપટઝપકાર; એ મહુ દલપતરામને દેવાનન્દ સ્વામીએ શીખવ્યાં. દલપત વેદિયાને કવિતાપન્થે મૂક્યા દેવાનન્દ સ્વામીએ. દેવાનન્દ સ્વામી કવીશ્વર દલપતરામના કાવ્યગુરુ.

એમ માધનસપત્ર થઈને દલપતરામ ગુજરાતની પાટનગરીએ દ્વિતીયાશ્રમના કર્મયોગમાં પડ્યા.

આ સહુ તો જીવનકથાઅન્યના પ્રથમ ભાગમાં આપણે જોયું છે. અન્યના આ ખીજ ભાગમાં જે મહાપુરુષો ને એક મહાપ્રવૃત્તિ દલપતરામને ઘડતાં દેખાશે. એ ત્રીમૂર્તિ દલપતરામને ઘડતી હતી, ને દલપતગમ એ ત્રીમૂર્તિને ઘડતા હતા; એવા એમના પરસ્પર વર્તાવ-લાવ હતા. શાળા કે પાઠશાળા છોડી એટલે લણતરનો છેડો આવ્યો એમ દલપતગમ નહોતા માનતા. જન્મે તેમ જ ગુણકર્મે દલપતરામ દલપતયુગના પરમ આઠણુ હતા, લણવાનો ને લણાવવાનો આઠણુધર્મ આયુષ્યભર પાળતા.

પ્રથમાશ્રમ પૂરો કરી દલપતરામ ગુજરાતે આવ્યા ને દ્વિતીયાશ્રમ માંડ્યો. દલપતરામનો એ પ્રવૃત્તિઆશ્રમ. દ્વિતીયાશ્રમના પ્રવૃત્તિધર્મમાં દલપતરામના પ્રથમ ગુરુ હતા દલપતશિષ્યવર કારબસ સાહેબ. દલપતરામ કારબસના ખાનગી પડિત હતા, નિત્યશઃ જે કલાક દલપતરામ કારબસને કાવ્યઘટિહામ લણાવતા, ત્હારે કારબસ સાહેબ પણ દલપતરામને લણાવતા હતા. શાણો સોફિસ્ટિસ શિષ્યો કનેથી ચે શીખતો, તેમ ડાહ્યા દલપતરામ શિષ્યપ્રવર કનેથી શીખતા. હીરાને તેજસ્વી કરનાર બહારનાં તેજ આપતો નથી, પણ હીરાનાં આન્તર્તેજ

ઉઘાડે છે સત્શિષ્ય સમા ક્ષાત્રમ પ્રત્યોદ્યાગ ગુરુનુ આન્તર્ગ ઉગ્રાડતા ને પશ્ચિમના અજવાળાના ગુરુઅધ્ય અપેના દનપતક્ષાત્રમનો ગુરુ શિષ્યભાને ગમાગમ થયો, મિત્રભાવે જગત એમને ઓળખે છે, સમગ્ર ને માલિન્ય સત્ય એ છે કે Self-reverent and reverencing each (ટેનીનન) દનપતક્ષાત્રમ એકમીભના જીવન ધડતા, પરસ્પરને મદ્ગુણે શણગારતા ગોમજણીઓની નાયમિજનસોમા ન જવાનુ દલપનરામે ક્ષાત્રમને મદ્મોષ્ધુ હતુ, ધર્મ તે મનને બાધવાનો ખીયો છે, ખીજે મન બાધીને પહેલો હોડજો, એ ક્ષાત્રમને દનપતરામને મદ્મોષ્ધુ હતુ મજ્જન મજ્જનને મળ્યે મદ્ગુણીની આપણે થાન દલપનગમ ક્ષાત્રમને મદ્ગુણે શણગારતા, ક્ષાત્રમ દલપતરામને મદ્ગુણે શણગારતા દલપતક્ષાત્રમ પરસ્પરના ગુરુશિષ્ય હતા

દ્વિતીયાશ્રમમા દલપતગમને બીજી ઘડનારી મહાપ્રવૃત્તિ તે નવો જમાનો જમાનો મહાપુરુષને ધડે છે, કે મહાપુરુષ જમાનાને ધડે છે ? એ યુગયુગનો ઝળકાનડો છે બન્ને પરસ્પરને ધડે છે એ માથો કાગડિતાર છે દલપનગમ નવા જમાનાને ધડતા, નવો જમાનો દલપનરામને ધડતો કાળગજથી કિયો પુરુષાર્થનાદી પર છે ? પરાક્રમશાળી પુરુષ સંજોગોના ઘેરાને જીતે છે ત્હો પણ સંજોગમગ જનમના ચક્રવર્તિની છાયા નાખે છે ૧૮૪૮મા કપની મગકાટે વન્યાકુમારીથી મિન્ધુ ને દારવાથી પ્લહપુના પર્વત જીતી ગયે જમાનદ માડી ચૂરોપમા નવુ ચાપ તે એનસુ દાયકે પૂર્વમા અને પૂર્વમા નવુ ચાપ તે ૫ એક દાયકે ચૂરોપઅમેરિકામા આવ-સ્તથ છે અહિંના કાન્યો માન ત્હો જાય ને ત્હાના ગઢાગ પામી પાડે અર્થો આવ ત્હાની System ત્હારે અહીંને મળવાતી, ને એથી લાભાનાશ ઉભય થયા છે ૧૮૩૪ મા મેકાલેએ ઇંગ્લેન્ડ નજનીનિનો એક મિદ્ધાન ઉચ્ચાર્યો કે ક્રિ-દને પશ્ચિમતામા કેળવવુ ખરો કે ખોટો એક ગત્રમન ઉચ્ચારાયો, અને પાછળના ગત્રતન્ત્રીઓએ એ પાળ્યો પછી તો ચક્ર-તી ભરતીના આવન્તા મોગ્નઓ સંખ્યાકી નવયુગના મોગ્નઓની

પરંપરા દેશને આરે આવતી. દલપતરામ એ ઝીણતા ને ઝીણાવતા. પણ પહેલાં પૂર બધે મેલાં હોય છે; નવમંદૃતિનાં નવપૂર પણ કાંઈ નિર્મળાં નહોતાં. મુંબઈગરાઓની છૂપી પરમદંસણા છૂપાં કૃત્ય કરતી એવાં છાનાંછપનાં મઘમાંગ્રાહારીઓ દેશમાં વધતા હતા. નવલરામ કહે છે કે મઘપાન તે 'ધાંધણિયા' સુધારાનું Baptism થયું. છેક ૧૮૯૯માં એક સુધારકજન-ધુ જાહેરચર્ચામાં બોલ્યા હતા કે Killing is no sin. ધર્મચિંતારમાં નર્મદ તો અનેક અવગુણકુરંગો એ સુધારાના ગણાવે છે. નદીઓમાંથી પાણી લઈ નગરજનોને પાય છે એ નગરસરચાઓ આજ નાગરિકોને પાણી ગળી-ગળીને પાય છે કે વિના ગળ્યે ? પચ્ચાશી વર્ષ પૂર્વે દલપતરામ જીવનચરિત્રની ગાતા, હુજરખાનની સ્ફુટાઈ ગાતા, સંપત્તકમીસંત્રાદ ગાતા, ને ગાળીગાળીને ગુજરાતને નવયુગનાં પાણી પાતા. નવયુગના સદ્ગુણો દલપતરામ ઝીણતા ને ઝીણાવતા; દલપતરામ મઘમાંસનિર્લેપ સુધારક હતા. નવલરામ કહે છે કે દલપતરામ રણી હોત તો સુધારો આમ ન બગડત. નવયુગનાં સદ્ગુણોનાં છાંટણાં દલપતરામને પાશુ છંટાતાં ને ભીંજવતાં.

અને ગંગામાં જમના બળે છે ત્યારે જન્મે પરસ્પરને રંગે છે કે નહીં ? ૧૮૪૮માં ગુજરાતે દલપતગંગા પ્રગટી ને દલપતયુગ બેઠો. તે પછી એક દાયકે દલપતગંગામાં નર્મદવમુના બળી, અને પછી ઉભય કવિવરોના સાહિત્યપ્રવાહો ને જીવનપ્રવાહોએ પરસ્પરને ઓપ દીધા.

પાંડવોને કૌરવોએ ઘડ્યા છે કે નહિ ? મલ્લના દેહગદને મલખંભ ઘડે છે કે નહિ ? ઇતિહાસ ઉચ્ચરે છે કે પ્રત્યેક પ્રતિરથી મહારથીને ઘડે છે. વીરને જખતર સજતો ને શત્રુસજતો કરે છે પ્રતિરથીનાં બાણશમશેર. જેમ એ બાણશમશેર તીખાં ને તમતમાં, તેમ વીરની જખતરસગવટે સર્વાચ્છાદતી ને બાણકમાને પરાક્રમી. દલપતરામનો છેલ્લો ઘડનારો દલપતપ્રતિરથી સાહસવીર નર્મદ. નર્મદ એટલે મુંબઈ; કચ્છ કાઠિયાવાડ કે ગુજરાત નહિ. નર્મદ મુંબઈગરો સુધારક. નર્મદને

પડછે મુમુક્ષુની પ્રજ્ઞ દલપતને મૂવવતી દલપતના મુમુક્ષુમાં મૂવ વધાર્યા નર્મદે તપશ્ચર્યા કરી, હરિદર્શન પામી, પાછા પાટનગરે પધાર્યે મુવજીએ અપરમાને વન્દન કીધા હતા, દલપતગમને મુખમળણીતા કગવાને માટે દલપત વતી દલપતપુત્ર આજ નર્મદને વન્દન વન્દે છે કનિતા કે સુધારો નર્મદના ચિરરચારી ગંગો ન હતા, એક દાવકાના ગંગ હતા, મુખમળગંગ ગંગ હતા 'દશમા સુરતવામ કીધે બન્ને ય પ્રધાનન ઉપગી ગયા દલપતરામ એકરગી હતા, કનિતા ને સુધારો બન્ને ય દલપત-રામના આયુષ્યગંગો હતા, ને આયુષ્યબર ચમકતા ચોપાસ ઉજળતા કાળદરિયાનતી યુગપલદાની અગ્નિચત્તાની વચ્ચે દલપતગમ ચિત્તપ્રસ હતા દેશવત્સલ દલપતજીવન માઘન્ત પુણ્યનિર્મળુ ચિત્તગત્યોત કવિ-જીવન હતુ મલખલ મસ્તને ધડે છે, પ્રતિગ્રથીના રાસો વીરના દાલકવચને ને બાણકુમાનને ધડે છે એમ નર્મદે દલપતને ધડ્યો દલપતગમને ગુજરાતમળણીતા કીધા ફાગળસે, ને મુમુક્ષુમળણીતા કીધા નર્મદે, દલપતરામના હા ને છેલ્લા ધડનાગ કવિનગ નર્મદારાકર પ્રતિરૂપેર્ધોભાવે દલપતનર્મદ એકાદ રીશીભર પરપગને મકાગતા ને ધડતા નર્મદના સ્થિતિપનદા થયા, ને મહાઆત્મનુ બાહ્યધુરશી નર્મદ બન્ને સ્થિતપ્રસ થયે પછી રવિમિત્રન થયુ 'મહર્મનિદ દલપત-રામ, હીગદન્તીને ને કમગલોચનીને અગ્નિગ્રાજોર્મ સમર્પો ત્હારથી, બેસતા પન્દરમા વર્ષની કિશોગવરચામાથી જ ચિત્તપ્રસ હતા. દલપતનો હાથી ધડનારો નર્મદ

દલપતજીવનના એ સદુ હાથીના લેખ એમણે દલપતમાબના આપ્તકા પાડ્યા.

દેશમાં ત્હારે બાહ્યમુદ્દન બેસતુ હતુ દલપતગમ એ બાહ્ય-મુદ્દનના બાહ્યર્ષિ હતા

૧૭૦૭ થી ૧૮૪૮ પર્યન્તના દોઢ મેકાની દીપં તન્દ્રામાષી પ્રગ્લને ન્યાયવાનો એ પ્રખાતકાજ દનો નર્મદ એ કાગને બોધમગ કરે છે મુખમળ નર્મદ ને ગુજગાનબરમા દલપત એ પ્રખાતમગના

પ્રભાતિયાં ગાતા. દક્ષપતરામ બ્રાહ્મણ હતા, ક્ષત્રિય ન હતા; દક્ષપતરામ અળવળકાર ન હતા, મન્વદૃષ્ટા હતા. દક્ષપત્રયુગમાં દક્ષપતરામ કવિતા ગાતા, ભાષણો કરતા, લોકસભાઓ બિહ્વોધતા: પણ તે બ્રાહ્મણભાવે, ઋષિવરની વાળે: ક્ષત્રિયભાવે નહિ, કે મેનાધિપતિની વાળે પણ નહિ. નવયુગના લોકયજ્ઞે પ્રગ્નપ્રબોધવાનું પ્રગ્નપુરોહિત દક્ષપતરામનું જીવનવ્રત હતું. દક્ષપતરામને મન લોકમભાઓ તે જ્ઞાનપદ્મ હતા. મહાજનોને, રાજવીઓને, પ્રગ્નમડળોને પ્રબોધવાને નવયુગના નવઋષિવર દક્ષપતરામ નગરઓઠમાં, મરિનવાંધાંઓમાં, પર્વતતળેટીઓમાં, વનમુડોમાં જતા. '૫૮ હોય, કે '૭૭ હોય, કે '૮૭ હોય, સરકાર દક્ષપતરામને ન્હોતરતી; રાજકવિ વિનાના કવિતાસૂતા રાજદરબાર ત્હારે ન્હોતા ભરાતા. પીટર ધ હરમીટની પેઠે ગુજરાતભરમાં ત્હારે ધૃમતા એક દક્ષપતરામ. ગુજરાતને ગામેગામ નવયુગની ઘટા વગાડી દક્ષપતરામ દેશને જમાડતા. ન્હાંન્હાં જતા, ત્હાંત્હા પ્રગ્નસમારંભોમાં દક્ષપતરામ પ્ર-મુખ, મહાજનમહાના રાજમહાના મરકારસભાના પ્રગ્નમડળના, બાહુ નહિ, વિરોધે કરીને મુખ થતા. Men of Action ની અન્યમાળામા દક્ષપત્રમણ્ડકે છે, પણ અન્ય નબરે છે; Men of Lettersની અન્યમાળામા દક્ષપત્રનામ આપણા નવયુગના પ્રથમ મણિમણ્ડકે અણુભૂંસાતુ કાળાકિત છે.

દક્ષપત્રહીરલો અનેક પહેલવન્તો હતો. સૂર્યપ્રભા સૂર્યનાં કિરણોને અને કિરણોના રંગોને અંગમા મમાવી દે છે એમ દક્ષપત્ર વીશ્વરની કવિતપ્રભાએ એમનાં અન્ય કિરણોને અને કિરણોના રંગોને આનંદાદી દીધા છે. પણ એ કિરણો એ ન્હાનેરા ન હતા, કાળના થર ઉચલા-ચણુહારાં હતાં. દક્ષપત્રહીરલાની થોડીક પહેલપ્રભાઓ જોઈએ.

પ્રથમ પગલે દક્ષપતરામ હતા આપણા આદિ ઇતિહાસસંશોધક. ૧૮૪૮ની ૧લી નવેમ્બરે દક્ષપતરામ કારબસના ઇતિહાસચુરુ નિર્માયા, પ્રથમ અઢવાડિયે અમદાવાદ સંશોધ્યુ, પ્રથમ પખવાડિયામાં જ કારબસ પાઠવ્યા ઝાલાવાડમાં ઇતિહાસસંશોધનાર્થે સંચર્યા. પરિણામે ગુજરાત

વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઇ. ગુજરાતનાં ખંડેરામાં દટાયેલો ઇતિહાસ શોધવાને ને શોધી શોધી ફારગસને લખાવવાને દલપતરામે ગુજરાત-યાત્રાઓ કરીધી. ફારગસ દલપતરામનો ઇતિહાસશિષ્ય. દલપતફારગસનાં ગુરુશિષ્ય વર્ષોનો સાક્ષીરૂપ ઇતિહાસગ્રન્થ તે આજ પર્વન્ત અદિતીય રહી છે એ આપણી રાસમાળા. પ્રાચીન ગુર્જરકથાના સંશોધનથી ગુજરાતે નવયુગનાં મંડાણ મંડાણું. કાળના ખડક ઉપર ગુજરાતની નવસંસ્કૃતિ સ્થપાયેલી છે.

કવીશ્વર લેખે દલપતરામ દેશવિખ્યાત થયા ન હોત તો ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસના ઇતિહાસસંશોધક તરીકે આજ લોકવિખ્યાત હોત. દલપતજીવનમાં કવીશ્વરે ઇતિહાસસંશોધકને ઢાંકી દીધા. કાંચનને કાદ રહડે તો કવિતાને કાળ કંખવે. દલપતજીવનમાં તો કવિતાએ કાળને કંખ્યો.

નવલિકાઓ—Short stories દલપતરામે લખી છે; વાંચી છે ? ન્હાની ન્હાની વાર્તાઓ દલપતરામ શુદ્ધિપ્રકાશમાં લખતા, અને તે તાર્કિક બોધ અને દૈવચર્ચણને નામે ગ્રન્થાકારે સંગ્રહાયેલી છે, સાતેક દાયકાથી ગુર્જરસાહિત્યદેશે છે. ડાહસલીની વાતો, ઇસપનીતિ, બાળમિત્ર, પૂર્વે શાળાઓમાં શીખવાતાં; એવી વાર્તાઓ ૧૮૫૫-૬૦માં ગુજરાતે લખાંચ એ ઇતિહાસને આશ્રય નથી. પંચતન્ત્રમાંની સંસ્કૃત વાર્તાઓની પેઠે, ઇસપનીતિમાંની ગ્રીક વાર્તાઓની પેઠે, ડાહસલી ને હિકાયતે લતીફમાંની ફારસી વાર્તાઓની પેઠે, દૈવચર્ચણમાંની ને તાર્કિક બોધમાંની દલપતવાર્તાઓ પણ અર્થવાહી કથાન્કિ છે. નવયુગના નવલિકાશાસનાં સાહિત્યબીજ દલપતરામે વાવેલાં છે.

એક કાળ હતો ન્હારે વડોદરા રાજ્યમાં શાળા પે ન્હોતી, તો પુસ્તકશાળા કપ્ડાંથી જ હોય ? ત્હારે—નવયુગના એ મંડાણકાળે ગુર્જરેશ્વર મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડના રાજદરબારમાં 'ચાણી ગુજરાતી મહારાણીના વકીલ' થઇને ૧૮૬૩માં દલપતરામ વકીલાતે ગયા હતા, અને ગાયકવાડ મહારાજના રાજદરબારમાં ગુજરાતી ચાણીની વકીલાત ઉચ્ચારી હતી કે

ગાદીપતી ગુર્જરનાથ આપ, પામ્યા પુરો ગુર્જરિનો પ્રતાપ;
બની બિચારી દુખિ એ જ બાળા, વિચાર, રાજન વટપૂરનાળા !

જે નાગિનું^x ગર્વગ લબ્ય લીધું, તે પ્યારિનું^x પોષણ^x જો ન કીધું,
તો કેમ તેઓ કહિયે કૃપાળા ? વિચાર, રાજન વટપૂરનાળા !

રમાળ ત્યાંની અતિશે રમાળા, વ્યાપારિ વ્યાપાર વિચિત્રનાળા;
રમાળ વાણી, વિષયો કૃપાળા, પ્રખ્યાત તે કાય ભૂમિ, ભૂપાળા !

‘વિદ્યાખાનું ગ્યાપો, ગ્રન્થો ગ્યાવો, પુસ્તકશાળા મ ડો, કોશ
કરાવો.’ કવીશ્વરની એ વકીલાત હતી. વટપુરના ગજનગરે કવીશ્વરની
એ વકીલાત પછી કૃણી છે કે નથી કૃણી ? હુમાલાઈ નગરનો, હર-
કુવર ગેડાણી, ભાવનગર વઢવાણુ ઇડર વડોદરાના રાજદરબારેમાં
‘મહાગણી ગુજરાતી વાણીના વકીલ આપણા નાણુના મહારે
દક્ષપતંગમ હતા.

પ્રાચીન કવિનાનાં કૃષ પી પી ઉછરેલા દક્ષપતંગમનો આપણા
પ્રાચીન કવિઓ અને પ્રાચીન કવિતા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ દક્ષપતંગમ-
દોહનના ત્રીખડ અને એ ગ્રન્થત્રયીની લોકપ્રિયતા ઉચ્ચારે છે.

એ દક્ષપતંગમવતી કથાકવિના ભારે અર્થવાદિની છે એકાદ કોક
લોકત્રિજાસુને પ્રશ્ન થયો કે લોકમમાગ્લોમ દિન્દુઓ પાઘડી પહેરીને
ને યૂરોપિયનો ઉનાડે માથે શા કાગણે બેમે છે ? કવીશ્વરે કવિતઉત્તર
ઉચ્ચાર્યો કે બૃત્તમના માહિસાઆર્યોએ મહેન્દ્રના હન્દભવનમાં જઈને
નિગનિગની સાહિત્યલક્ષ્મી બેઠ ધરી. ત્હાંજે

હન્દ્ર કહે યૂરોપિયન ! હિન્દુકવિતતદ્બીગ

બને ન ત્યા લગિ બેમજો મહા ઉવાડે શીગ.

અને પછી મહેન્દ્રે ‘હિન્દુઓને હમેશની પાઘડી બન્ધાવી છે.’
એ કાવ્યમાં ને એ કાવ્યપ્રસંગમાં દક્ષપતરામના આપણી મન્દૂત હિન્દી
ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતા પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ છે આપણા પ્રાચીન
કાવ્યોના આઘ સંશોધક, સમ્રહકાર, ને પરમ ગુણુત્ત હતા દક્ષપતરામ-

નવયુગની નવલાક્ષણિકતા હતી નવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર-Science. દલપતરામ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને દ્વિતાવિરોધી નહોતા માનતા, દ્વિતા-પોષક માનતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નવઆશયો નિરખીને દલપતરામ આશ્ચર્યનંદ પામતા ત્યારે આપણે ત્યાં દલપતરામ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના મહાહિમાનત્રી હતા. યુગપમા એ ત્યારે મેંજોમાયા ગમણે રૂઢી હતી, ને વગળો. Industrial યુગ નવો ખેમતો હતો દલપતરામને પાને પાને જ્ઞાનૌશાસ્ય ને દુનગૃહ્યોગના આદર, મણીસિંહ વગાવાની ઉદ્દ્યોગના, ને વણરાજને મેનાધિપતિને સ્થાને આપવાની લોડહાન્ય છે હાપકનણાટની ગુજરાતમાની સોએક મીલો ને મુબઈમાની સોએક મીલો એ દલપતરામનંદેશની માર્યંડતાની આજની માફીઓ છે. મીબઉદ્યોગમા આજ ગુજરાતના આજાઅધુગ વિદ્યા ઉદ્યોગ ખત ધન બુદ્ધિધન, વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આદર, ને જ્ઞાનૌશાસ્ય ખીસી નોકરોમા છે

દલપતરામ બાગિકોના દ્વિ હતા ને અનુપમ બાગીના યો કામતા. ૧૯મી સદીમાની ભારતરૂપની વાચનમાળાઓમા મર્વાત્તમ હતી હોપવાચનમાળા, અને હોપવાચનમાળાની પરમ લક્ષ્મી હતી દલપત કરિતા સમસ્ત ભારતરૂપી ભાષાઓમાની વાચનમાળાઓની ગુણ-પરીક્ષક દ્વિટિ વડી મગારે ૧૮૮૪મા નીમી હતી, અને એ પરીક્ષક દ્વિટિએ હોપવાચનમાળાને વાચનમાળાઓનો મેર ઉચારી હતી આધેક અવસ્થાએ સમારગડો ખેડતા કે વૃદ્ધાવસ્થાના વિદ્યાન્તિ-નિવાસમા બાળાપણમા ભરેલા એ દલપતમાગમ્યોને અનુભવગતોની પેરે જાગવતા, જતન કરતા, મબાગતા લોડને જોયા-માલજ્યા છે. દલપતબાગી યોમા બાગમીધ છે આયુષ્યઉત્કર્ષવગતા જીવનમનો છે, સસાગશાસ્ત્રના મમાગ્યુરો છે ત્યારે દલપતમાગી જ્યોનું નિગાણુ પુસ્તક છપાવું આજ દલપતબાગીદા યો દલપતમાગમા મમહામા છે પ્રતિવર્ષે લાકુષો બાળબાગીઓને ભણાવીબણાવીને માના ધાવણ જેની દલપત-બાળાવિતાએ અર્ધી સદી સુધી નવયુગાતને ગદ્ય મદોમા ઘડ્યો છે

દલારામની પેરે દલપતરામ ગુજરાતજુના પણ કરિ હતા આજ

ધણાખરા કવિતાકારોના રાસસંગ્રહો છપાયેલા છે; રાસ ન રચ્યા હોય એવા કવિતાઉપાસક આજના ગુજરાતે કાક હશે. આપણા નવયુગની પહેલ્લી ગરબીઓ દલપતરામે લખી છે. પ્રતિસ્પર્ધાઓ દલપતરામને 'ગરબીલટ્ટ'નું ઉપનામ આપી ઉપહાસતા. દલપત-ગરબીઓ ત્યારે પારસણો ગાતી, ભણેલી બીબીઝમ્મણો ગાતી, ગરબે ધૂમતાં કે ધરકામ કરતાં હિન્દવાણીઓ ગાતી. દલપતગરબીઓ શાળા-ઓમાં જ નહોતી રહી; સંસારચોક્કમાં ને અગ્નિજ્વળના કુળવાસોમાં ધૂમી વળી હતી.

રાજકુમારો દલપતરામ કોનેથી પ્રાસંગિક કાવ્ય રચાવી મંગાવતા ને ગાતા.

[નર્મદનો શબ્દ હતો સ્વદેશાભિમાન; નર્મદ સ્વદેશાભિમાનનાં ગીત ગાતો. દલપતશબ્દ હતો સ્વદેશવાત્મલ્પ; દલપત સ્વદેશવાત્મલ્પનાં કાવ્યો ઉદ્ગાતો. દલપતરામનાં એ સાત્ત્વિક કાવ્યોએ ગુજરાતની સાત્ત્વિકતાને પોષીપમરાવી છે. સાત્ત્વિકતાને પૂજનારાં સૌ દલપત-કવિતાને પૂજતાં, પૂજે છે, ને પૂજશે.

૧૮૫૧માં દલપતરામે આપણી કવિતાનાં દિશાગ્રહેણ બદલ્યાં. ગુર્જરકવિતાને વિહરવાને અવનવા આકાશ દલપતરામે ઉઘાડ્યા, નવનવી દિશાઓના દ્વાર ખોલ્યા. હુન્નરખાનની ચ્હડાઇ ગાઈ ત્યારથી કવીશ્વરે ગુજરાતી કવિતાનો દિશાપલટો કીધો.

દલપતરચ્યા ગદ્યઅન્યોના ઇત્રેજી ભાષાન્તરો થયાં છે. નવયુગના આપણા આદિ સ્વતન્ત્ર ગુર્જરગદ્યકાર હતા દલપતરામ. છેલ્લાં સો વર્ષમાં રચાયેલા ક્રિયા ક્રિયા ગુર્જરઅન્યોના ઇત્રેજી ભાષાન્તરો થયાં છે? વાંસળીને વેટે ગણાય એટલા ઇત્રેજી ભાષાન્તર થયેલા ગુર્જરઅન્યોમાં બે આદ્ય દલપતઅન્યો છે. ૧૮૪૬માં દલપતલખ્યા ભૂતનિબન્ધનું ઇત્રેજી ભાષાન્તર કીધું છે કારબમે; ૧૮૫૧માં દલપતલખ્યા સાતિ-નિબન્ધનું ભાષાન્તર કીધું છે ગેઝેટિયરવાળા કેમ્પબેલે. કારબસને ને કેમ્પબેલને એ નિબન્ધો નહિ, અન્યો લાગ્યા હતા.

દયપતંગમ કાવ્યભાષણો કરતા દલપતંગમના કાવ્યભાષણો દેશ-
હિનના, લોક સ્થાણુકરી, ને કરિતા જેટલા ગિરિસ્થાપી છે એ કાવ્ય
ભાષણો દનપતંગમના સમદાયેલા છે દુનગ્ધાનની સ્હકાષ, ગદવા-
સ્થગી, મપનદમીમવાદ, ગજવિદ્યાભ્યાસ, અન્યજનિટ ગણાઓની
નગરચર્ચા, ગુર્જરી વાણીવિનાય એ દયપતંગમના કાવ્યભાષણો એ
કાવ્યભાષણોના અર્થસુગન્ધ કે મન્નગદ્ય આને આશ્રમ્યા છે ? આ
જમાનો હજી તો દયપતંગમચર્ચા લોકમન્ત્રો બાજેબીને છે

[મપનદમીમનાદમા દનપતંગમે દેશને આદેશ દીવો Unite-દેશમા
મપ કરો, મપ કરો ' પુસ્તકશાળા કન્યાશાળા વાચનમાળાદ્વારા દનપતંગમે
દેશને ઉદ્દેશોધુ કે 'સુધારો થવા મઘ વિદ્યા વધારો-' Educate, edu-
cate, & educate અથાનસુધારા ગાઇ ગાઇ દનપતંગમે હાકન
પાડી કે Modernize પીરે પીરે સુધાગનો માગ એ ઉત્તમન્તિમન્ત્ર
ઉચ્ચારીને દલપતંગમે પ્રજાસધને સદ્દેશોધ્યો કે March, પણ દ્રષ્ટિ
પૂત સ્વસ્ત્ર પાદમ, નનસુગના પાણી ગળીગળીને પીએ ઉપગન્ત
અગ્નિગાનીના અપત દનપત વેદમર્તિ ઉચ્ચરતા કે પૂર્વજવાગ્સો ને
પિતૃધનના જતન મરજો-એમ અમૃતમીશડા ને અમૃતમૂત મહામન્ત્રો
સામગીત ની પેડે ગાઈ ગાઈ સસાગદુર્ગદારે મરજણુર્થે મેડેલી
ગુર્જગ્રન્થને ઉઠાડી દનપતંગમે પ્રગતિને પન્થે વાળી

અને દતિહામ કહે છે કે ગુજરાતના પાટનગરે દનપતરામ
નિમજ્જે ન્હોતા આવ્યા સોગમ મન્જ યદને આવ્યા હતા શાસ્ત્ર
સન્જ, ધર્મમન્જ, કવિતામન્જ બાહ્યશૌર્યથી દયપતમન્જવ હતી
અગ્નિદોત્રી ડાલાગાદ્યે એમને શાસ્ત્રમન્જ કીધા હતા, ધર્મપ્રતર્તક
સ્વામી નારાયણે એમને ધર્મમન્જ કીધા હતા, મન્ત્રમિ દેવાનન્દે
એમને કાવ્યમન્જ કીધા હતા એવા પત્રિત્ર ને પાનનકારી શિક્ષા
ગુરુઓ માપડવા એ પણ ભાગનો ધન્ય યોગ છે પત્રિત્રનાની સગણો
ઉપર સન્મધને દનપતરામ ગુજગતે ઉતર્યા હતા

સ્વય દયપતરામ વિનયભાવે ઉચ્ચરે છે કે પોતે તો માત્ર
દેશમાળી છે

દેશ ગુજરાત દુનિયામેં જૈસો દીસે પાગ,
અહમદાબાદ વામેં ઉત્તમ અટાલી દે;
ઠાણપાસ ઓર ગ્રન્ત સારે વા તો વચારે જૈસે,
વામેં પ્રજા ફૂલવારી જૈસી ફૂતી-પાતી દે;
મુધારેલી વેલી વામેં વાંવ જો રાહીબલોક,
તાકો કવિતારસસેં પોધી અરુ પાતી દે;
દાણે દલપતિરામ, મુનો, દિગ્વિજયસિંહ !
જાતિ વિપ્ર જાનો, મેરી જ્ઞાતિ તો ધો-જાની દે.

વિનયખોલે દલપતરામ દલપતજીવનમન્ત્ર એમ વર્ણવે છે. દલપત-
રામ કહે છે કે હું તો દેશભાળી છું, મુધારાની વેલીઓ કેટલાક સાહેબ-
લોક દેશમાં વાવે છે તહેમને કવિતારસ છાંટીછ.ટીને પાળી પોપી ઉછેરું છું.

ભૂવડના રાજદરબારમાં જયશિખરીના પચાગરી કવિરાજ શંકર
બહારોડે ઉર્વિસાર ગુજરાત કહ્યો હતો; દલપતરામે ગુજરાતને દુનિયાનો
બાગ કહ્યો છે; અને અતલસ મશક કિનખાખ ગૂંથતા અમદાવાદને
એ વિશ્વબાગની ‘ઉત્તમ અટાલી’ ભાખી છે. ગુજરાતની બાગકચારી-
ઓમાં ત્હારે કેટલાક સર્જન સાહેબલોક મુધાગની વેલીઓ વાવતા
હતા. છેલ્લીવેલ્લી એવી મુધાગની પ્રગ્નવેલ વાવી ગયા તૂમ. તૂમ એટલે
હિન્દી મહામહાના પિતા, અને ૧૮૮૫માં તૂમવાવી ‘મુધારાની વેલી’
તે The Indian National Congress. મહાસભાના અન્ય
પ્રગ્નઅગ્રણીઓએ તૂમવાવી પ્રગ્નવેલને પાણી પાયા, ઉછેરી, પ્રકુલવાવી,
દલપતધર્મ પાળ્યો. પણ તૂમનાથી ચાળીશોક વર્ષ પૂર્વે રકાટલાડનો એક
સપૂત ગુજગતે આવ્યો, દેશભાળી દલપતરામને ગુર્જરવાડીની અટારીએ
નિમન્ત્ર્યા, પ્રગ્નકચારીઓમા મુધારાની વેલીઓ વાવવા માડી. પછી
કર્ટિસે દ્વારખસનો ભાર માથે લીધો, હોપે વાચનમાળા ન્યાત્રી, ગ્રીવ્સે
ભર્યમાં પ્રદર્શન ભર્યું, ટેલરે ગુજરાતી વ્યાકરણ લખ્યું, ને હાવડને,
મરાઠી નવનીતના જેવા, ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યસરહનો અભિલાષ
ચ્યો. દલપતરામ કહે છે ત્હારના કેટલાએક મર્જન સાહેબલોક ત્હારે

ગુજરાતમાં એમ સુધારાની વેલીઓ વાવતા. એ મહુ સુધારાની વેલીઓને કવીશ્વર કવિતાનાં પાણી પાષ પાષ ઉઠેરતા. દલપતરામ કહે છે કે મહારો જીવનધર્મ એ છે. ગુર્જરવાડીએ પ્રગ્નક્યારીઓમા સુધાગની વેલીઓ વવાય છે તહેમને કવિતજળ પાષ પોપતી ને પ્રકુલ્લાવતી. દેશમાળી દલપતરામ સુધાગની વેલીઓને એમ ઉઠેરતા, મહારાવતા, કળવતી કરતા.

દલપતરામ ઉચ્છેદક ન હતા, સંસ્થાપક હતા; સુધારાની વેલીઓના સંસ્થાપક.

ભાગવાને નહિ, ઉઠેગવાને દલપતરામ નિજ જીવનધર્મ માનતા. ક્યારીક્યારીએ ઘૂમી ઘૂમી દેશભરમા દલપતરામે નવયુગની રધોળીઓ પૂરી.

આજ દેશજાણીતી છે એ દલપતજીનિ કવીશ્વરની છેડી જાળિ. ૧૮૯૬મા, એમના જન્મના વર્ષમા, લેવાયેલી એ જાળિ. એ દલપતજાળિમા ટેબલ ઉપર ગુલાબદાની ને અતરદાની છે. મકનારે તો ત્હારે રોખા માટે મૂક્યા હશે, પણ કાળમન્ત્રોની વાંચનહારિણી વિધાત્રીએ જાણે એ મૂકાવ્યા લાગે છે. દલપતચિત્રમા ગુલાબદાની ને અતરદાની પરમ સાર્થ છે એ શ્રી-માળી = લક્ષ્મીજીના માળી ગુલાબદાનીની ત્રારી ઝાલીને પ્રગ્નની ક્યારીએ ક્યારીએ, છોડે છોડે, વેલે વેલે, ગુલાબજળ જાટના, પુષ્પોના અતર સારવી માગવી દેશવાતાવરણ પરિમલિત કરતા. ગુર્જરગણે જોડેલી નવવચનનના દલપતરામ દેશમાળી હતા, ગુજરાતની ગોલાલક્ષ્મી અનેકગુણ વધાગતા.

શહેરો અને ગામડાની, વન અને પર્વતની ગુજરાતની ક્યારી ક્યારીએ ઘૂમીને નવયુગની બેમતી રહવારે નવમેરણના પાણી સોંપ્યાં હોય તો તે દેશમાળી દલપતરામે.

જગત વિધિવિધવર્ણ છે, અને જગતપીંચના અનેકરંગી ચાલિયાઓમા રંગ પૂરે તે મહાન કવિ સત્કૃતિ ને પ્રકૃતિ, ગામડાં શહેરો ને પાટનગરીઓ, મક મન્દિર ને મઢૂલી, બાળ, બાળા, સ્ત્રી, પુરુષ, રાય ને રડ; હિન્દુ દરયામી પારસી ખ્રીસ્તી, સરકાર, દગબાગ, મજૂરો,

મહાજનો; આપણા મહાગુજરાતના સહુ થરોના નવયુગના કવીશ્વર તે દલપતરામ.

ક્ષત્રિયવાણ નહિ, દલપતરામ મહા બ્રાહ્મણવાણ બોલતા: મીડડી, અમૃતમયી, મંજુવની, પ્રેરણાત્મક. દલપતરામ બ્રહ્મર્ષિના વંશજ હતા; વસિષ્ઠ બ્રહ્મર્ષિ દલપતગોત્રના પ્રથમ પ્રવર. વસિષ્ઠવંશી દલપતરામ નવયોગવાસિષ્ઠ સમુ દલપતકાવ્ય ગુજરાતને સમર્પી ગયા.

એમતી નવવચન-તે દેશમાળી થઈને, ગુર્જરપ્રજાના સરકાર સરકારસમારબે પ્રજાપુરોહિતના ધર્મ પાળીને, માની પેઠે હૈયાહુંકચી ને હૈયાભાવથી, દલપતરામે, પૂર્વે શીલગુણ સૂરીએ બાળવનરાજને ઉછેર્યો હતો એમ, નવયુગને આગણુરમના બાળગુજરાતને ઉઝેરીને મ્હોઠું કીધું. માતાએ પ્રજાને હાલરડાં ગાઈ ઉઘાડે છે; ઉઘની પ્રજાને દલપતરામ માતાની મીડપે હાલગડા ગાઈ ગાઈ જમાડતા હતા. દલપતગાયાં હાલગડે દેશ જાગતો.

દલપતકવિતા એટલે માતાના મીડડા હૈયાબોલ.

દલપતકાવ્યમા પ્રધાનરસ છે સ્વદેશવાત્સલ્યનો. પ્રાચીન કાળથી આપણા કાવ્યશાસ્ત્રકારોએ નવ રસ વર્ણવ્યા છે. ભાગવતકારે પ્રેમલક્ષણા-ભક્તિનો દમમો રમ ગાયો. કવીશ્વર દલપતરામે એકાદશમો સ્વદેશ વાત્સલ્યનો રમ ગુજરાતી કાવ્યશાસ્ત્રમાં ઉમેર્યો. દલપતરામ એટલે સ્વદેશવાત્સલ્યભાવી આપણા આદિ દેશભક્ત; ને દલપતકવિતા એટલે પ્રધાનભાવે સ્વદેશવાત્સલ્યની કવિતા.

એસતા યુગને દલપતરામે ઓળખ્યો અને ઓળખાવ્યો. વેદમૂર્તિ દલપતગમ કાન્તદ્રશ કવીશ્વર હતા પણ કવીશ્વર કરતાં યે દલપતરામ આપણા મહાન સસાગશાસ્ત્રી હતા, અને સંચારશાસ્ત્રી કરતાં યે અધિકા દલપતરામ પુણ્યજ્યોત, ઇન્દ્રિયજિત, નવયુગના કે યોગીન્દ્ર સમા, મહાઝગપિવર હતા. ગવરી ગાયના દૂધ જેના ઉજળા દલપતરામ એમના યુગમાં મહર્મની સનાતન મૂર્તિ હતા.

દલપતરામ નવગુજરાતના યુગબોલ બોલતા, પણ દલપતયુગ

બોલ સનાતન પ્રજામંત્રો છે દલપતયુગબોવના-પ્રજાજીવણીના, કળાકોશલ્યના, મંસ્થાનસુધાગના, સ્વદેશનાત્મલ્યના દલપતપ્રજામંત્રોના ઝડપડતા પડલા, વમન્તકાકિલ મમા ટહુકતા, આજે જે સનાતનતામા સમજાય છે

ગળસ નહોતા, દલપતગમ માત્રિક હતા, થોધ નહોતા, પ્લાહણ હતા, સૂર્ય નહોતા, ચન્દ્ર દતા અને ગીતાજીમા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે કે
 પુષ્યામિ સોવધિ સર્વા સોમો મુત્વા રસાત્મક.

એમ, ચન્દ્રની ચન્દ્રિકાના અમૃતગોઠડા લાને, પ્રજારોગીની ઔપધિએને દલપતગમનો ગમાત્મા ઠરિતાગમનો પોપતો

સળ દલપતપ્રવૃત્તિમડળે સદા તરી આવેનો એક ભાન હતો, અને તે હિન્દુષ્ટીટનની મત્રીનો બિન્ન બિન્ન ગુણુન્નિત, પશુ રામાન, ઉચ્ચનીચ નહિ પણ પરસ્પર ગુણુપૂર્ણ, દલપતશરમસની—હિન્દી ક્ષિત્રિશનની મૈત્રીના જેવી બે મહાપ્રજ્ઞઓની ઐતિહાસિક મૈત્રી, જમણા ને ગાબા બે નરનોના જેવી મૈત્રી

દલપતશરમસનો કાળયોગ થયો ત્હારે ગુર્જરદેશે નવવસન્ત પ્રગળી, ત્હારે કારબસ મહાર્ષિતિહાસકાગ થયો ત્હારે દલપતમા કવીશ્વર થયા દલપતગમ એવો ભાન ભારતા કે હિન્દુષ્ટીટનનો કાળયોગ ઉભેલો મહાપ્રજ્ઞને ઈતિહાસપથસ્વી નીનડે ક્ષીટનનો જગત મહિમા એથી છે, હિન્દુ Modernization એથી છે With equal opportunities for all with no discrimination against either,

કાળાગોરા કોષ છે, ધનહીણા ધનનાન

ગણો ન હવડા મોઢને, મધગા એકમમાન

એની સમાનભાવની હિન્દુષ્ટીટનની મૈત્રી એ દલપતઉરનો અખડ ભાન હતો

નિજ સર્વ પ્રવૃત્તિમડળે દલપતગમ એ ભાનના સેનતા ને પોપતા દલપતરામની ગળલક્તિની એમા પરિસીમા સમાની, દલપતગમની દેશલક્તિની એમા પૂર્ણિમા પ્રગટતી

કાળના પડદાઓ પાછળ જોવાની ને તેજઅન્ધકારના અક્ષર ઉકેલવાની દૃષ્ટિ એ ઇતિહાસદૃષ્ટિ. કવિતા સહુમાં હોય છે, પણ ખીલવે છે કોક; એમ ઇતિહાસદૃષ્ટિ ચે સહુને છે, પણ ખીલવે છે વિરલા. કહે છે કે અજમેરના તારાગઢને સાત કોટ હતા. ઇતિહાસનાં શિખરોને પણ એમ કાળના આડકોટ પડે છે. ૧૮૬૭ ને ૧૮૫૭ ના આડકોટ ઝાળંગીને, સૈકાનો પલટો ને જળવાની ઝાજોની પાર નિરખવાને ઇતિહાસની આંખ ને પાંખ જોઈશે. વર્તમાનથી પર કે પાર જઈ કે જોઈ શકતા નથી એમને ઇતિહાસની પાંખે નથી કે આંખે નથી. આધે જોવાને ઉચ્ચ મહાત્મું પડશે.

હિન્દના ઇતિહાસમાં ૧૧૯૩ પછી ૧૮૫૮ ના સમી માલ આવી નથી. ૧૧૯૩ માં આર્યધર્મસ્લામ સંસ્કૃતિઓનો યોગકાળ બેઠો; ૧૮૫૮ માં પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓનો યોગકાળ બેઠો. એ યોગકાળ ગુજરાતે એક દાયકા બહેલો બેઠો. ૧૮૫૮ ની આગળ પાછળ ને આસપાસ નિરખી શકશે એમને આ દલપતયુગની યુગવાર્તા સુગમ થશે. દલપતજીનકાળમાં ૧૮૫૮ ની સાલ મધ્ય ભાગે છે. દલપતરામનાં ૩૮ વર્ષ એ પૂર્વે પથરાયેલાં છે, ને ૪૦ વર્ષ એ પછી પથરાયેલાં છે.

સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળનું પરમ સત્ય એ છે કે પૃથ્વી બે પાંખે ઉડે છે. એક પાંખે તો હસલો ચે નથી ઉડતો કે ગરડજી ચે નથી ઉડતા, બે કે હંસ બ્રહ્માનું વાહન છે, ને ગરડ શ્રી હરિનું વાહન છે. પૂર્વ કહેતું હોય કે મ્હારી જ પાંખે પૃથ્વી ઉડે છે, તો તે ખરૂં નથી; પશ્ચિમ કહેતું હોય કે મ્હારી જ પાંખે પૃથ્વી ઉડે છે, તો તે પણ ખરૂં નથી. ખરૂં તો એ છે કે

પૂર્વપશ્ચિમ બે પાંખે ઉડે છે પૃથ્વીપખિણી.

પૃથ્વીની એ બે પાંખોને સમજાવી ને સમતોલ કરવામાં સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે દલપતરામે દીર્ઘાયુષ્ય ગાળ્યું છે.

દલપતજીનમન્દિરમાં અખંડહીવડ જોવો આત્મગૌરવનો પરમ પ્રસંગ તે તો ૧૮૫૫ નો, દેશહિતને કાળે આવતાં લક્ષ્મી ને અધિ-

કાર પરિત્યાગ્યા તે દાના ઉપરીઓએ વાર્યા, મને ધડી ના કહી, દિતસ્ય હેમાભાર્ષ નગરશેઠે ઠપકાર્યા, સચેલા ધનભંડાર કંઈ હતા નહિ, તો પશુ પ્રજાકલ્યાણને કાળે એ રક દેશવત્સલ કૃતીશ્વરે માહિત્યસન્યાસ લીધો 'હીરાનુ ખરૂં નૂર ત્હારે પગખાયુ'. આયુધ્યમન્દિરનો, દલપતજીનનના દ્વિતીયાશ્રમનો, કદાચ મમસ્ત ૭૮ વર્ષના ગોખઝરખા—અટારીઓર—તા ડવિતમાહિત્યમહેલનો શિખરકળશ તો એ ધનને અમલદારીના ત્યાગવૈરાગ્યનો પરમ પ્રસંગ ને લોકસેવાની નતદીક્ષાનો અસરઉત્સવ, દલપત કૃતીશ્વરનો સાહિત્યસન્યામ દેશસેવાવ્રતની લોકદીક્ષાના આપણા નવયુગના પ્રથમ લોકસેવાવ્રતિયા હતા કૃતીશ્વર દલપતરામ

નવયુગના અસદ્ વાયરાઓથી સદા નિર્લેપ, મદ્ય માસ વિલાસ બલિઆરથી પર, શીલ સન્તોષ વૈરાગ્ય સદાચાલુની ચન્દ્ર-જ્યોત મુર્તિ, નવયુગનું સોએ સો ટચનું પાપનિર્મોળ સોનું તે દલપતરામ પાણીમાના પદ્મની પેઠે દલપતગમ નવપ્રવાહના મદ્ધઅંશોને મૂળમાથી પીતા, અસદ્ અશોથી વણુબબડાયેલા ગેરતા આપણા નવયુગના રહવારના ગૃહઅમન્યાસી અને પુણ્યસ્થોક સાધુપુરુષ હતા દલપતરામ

દલપતરામ નીતિપરાયણુ નિર્મળા હતા, ધર્મપરાયણુ ધર્મવન્તા હતા, પ્રભુપરાયણુ પ્રભુભક્ત હતા, ચૌદ વર્ષની ઉગતી વયથી હતા. દલપતથી દૂર ભાગે છે તે ધણાખરા નીતિથી, ધર્મથી, પ્રભુથી દૂર ભાગે છે નીતિપરાયણો, ધર્મવન્તાઓ, પ્રભુભક્તોએ દલપતરામને પ્રીછ્યા ને પૂજ્યા હતા, પ્રીછે છે ને પૂજે છે, અને પ્રીછશે ને પૂજશે નર્મદનો ચે એ જીવનપથે. થયો ત્હારે દલપતગમને પ્રીછ્યા હતા, અને પછી એ કવિવરોનું કવિગિલન થયું

દલપતરામ એટલે નવયુગની ગૃહસ્થાશ્રમવાડીનું અલ્પગુણ

અને ઋષિવરોનું ઉપનિષદભાષ્યુ એક વિશેષજી એ છે કે મહાશાળ્યવન્તા કૃતીશ્વર દલપતરામ મહાશાળ્યાવન્તા હતા દલપત-

કુળનો ગોત્રવિસ્તાર ગુજરાતભરમાં પ્રસરેલો આ જીવનકથાના પ્રથમ ભાગમાં આપણે જોયો છે. દલપતસાહિત્યગોત્રનો વંશપરિવાર પણ ત્યારે એવો જ ગુજરાતભરમાં પથરાયેલો હતો. ૧૮૪૮થી ૧૮૭૯ સુધી દલપતશૈલી ચોખ્ખૂટ ગુજરાતે ચક્રવર્તી હતી. એમના યુગમાં પ્રેમાનન્દનું શિષ્યમંડળ વડું વિસ્તારી હતું; ત્યારે દલપતયુગમાં દલપતરામનાં આત્મસન્તાનોની સાહિત્યવેલ ગુજરાતભરમાં સાહિત્યફૂલડાં વરસતી. શીલસદૃશ્યપ્રકૃતિએ, કાળદ્રષ્ટા યુગસ્મૃતિકારની મહાનુભાવિનાએ, ગુર્જર-વિસ્તારી સાહિત્યશાળાના સાહિત્યાચાર્યભાવે દલપતરામ સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના ૧૯મી સદીમાંના આપણા મહાશાળાવન્તા ઋષિવર હતા.

ગુજરાત ગૌરવવન્તુ છે કે એવા પદ્માર્પિ સમા પુણ્યલોક ગૃહસ્થસંન્યાસી કવીશ્વરને પગલે ગુર્જરકુંજોમાં નવયુગનાં સ્વવાર પડ્યાં.

દયારામભાઈ વિદેહ યયાં ત્યારે ગુજરાતે પ્રાચીન યુગ આયઝ્યો; દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ગુજરાતે નવો યુગ એકો. દયારામ એટલે Last of the Ancients; દલપતરામ એટલે First of the Moderns.

એ જ શબ્દોમાં દલપતજીવનકથાનો સરવાળો સારવી ઉચ્ચરવાનો હોય તો સુધારાની વેલીઓને કવિતાજળ સીંચન્તા દેશભાળી અને અનેક વિધ લોકમજોમાં આચાર્યપદે વિરાજતા પ્રજા-પુરોહિત દલપતરામ હતા. અને અંતરેય પ્લાહણુમાંનો આપણો સનાતન ઋષિમન્ત્ર કહે છે કે પ્રજાપુરોહિત એટલે રાષ્ટ્રગોષ્ઠા; રાષ્ટ્રગોષ્ઠા પુરોહિત:

નવરાત્રી, સં. ૧૯૮૯

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	પાનું ૭
પ્રકરણ ૧ છું; રોકાટલાંડનો સપૂત	૩૫
પ્રકરણ ૨ જીં; પાટનગરમાં પહેલી પગલીઓ	૬૭
પ્રકરણ ૩ જીં; સૂરતમાં સ્વદેશવાત્સલ્યની નવકવિતા	૯૬
પ્રકરણ ૪ યું; દેશભરમાં રકવારનાં ચોધડિયાં	૧૩૩
પ્રકરણ ૫ યું; માખરનાં વાંધાંઓમાં	૧૫૫
પ્રકરણ ૬ ઠું; લોકસેવાનું વ્રત, સાહિત્યમંન્યામ	૨૦૨
પ્રકરણ ૭ યું; કટારીનાં નિશાન, રામભાળા	૨૪૨
પ્રકરણ ૮ યું; સંસ્થાનસુધારો	૨૭૮
પ્રકરણ ૯ યું; '૫૭ નો બળવો	૩૨૦
પ્રકરણ ૧૦ યું; મહાગણીનો ઢંઢેરો	૩૪૩
સાલવારી				

કવિશ્વર દલપતરામ

ભાગ બીજો, સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે

(ઇ. સ. ૧૮૪૮ થી ૧૮૭૬)

પૂર્વાર્ધ

પ્રકરણ ૧ લું, સ્કોટલાંડનો સપ્ત

પરિમળ અમળ અમળ જળમળ રહ્યાં
કવિકુળ કોમળ કમળ સુપ્રકાશીન;
ગુણીજન ભ્રમર ભ્રમણુ ભલી ભાત કરે,
કોઠિલ કલ્લોલ અંબકદંબ નિવાસીને;
વસ્તીકૂલવાડીમાં ફૂલી ફૂલી ફેલાયાં ફૂલ,
હેજે છે અશોક, લોકશોક ગયો નાશીને;
પ્રગટયાં પવિત્ર પત્ર અન્ન-સરવત્ર, જ્યારે
એકત્ર પવિત્ર મિત્ર મળ્યો મીન રાશીને.

ઈસ્વી ૧૮૭૦માં પ્રગટ થયેલા કવીશ્વર દલપતરામના
ક્ષારણસવિલાસ ગ્રન્થમાં ૧૮૫૨ના દીવાળીપર્વમાં ઇંદરમાં
મળેલો કવિસમારંભ વર્ણવેલો છે. એમાં એક કાવ્યકથા
છે કે ભાવનગરના રાજકવિ પિંગળસિંહજીભાઈના પિતા
પાતાભાઈને ક્ષારણસ સાહેબે પૂછ્યું કે આ દેશમાં સરસમાં
સરસ ઋતુ કયું? પાતાભાઈએ શ્લેષાર્થે ઉત્તર દીધો કે (૧)
મિત્ર એટલે સૂર્ય જ્યારે મીન રાશીને મળે છે ત્યારે
વસન્ત ઋતુ બેસે છે; એ આવસરે દેશમાં નવપલ્લવ પ્રગટે
છે, ને પુષ્પો પ્રકુલ્લે છે.

(૨) મીન રાશીને એટલે કે દફાર નામવાળા દલપત-
રામને મિત્ર-ક્ષારણસ મળ્યો ત્યારે નવીન પાનાંપુસ્તક
પ્રગટ્યાં, જનતાની ફૂલવાડીએ ફૂલડાં પ્રપુલ્ક્યાં, ગુણીજન
રૂપી ભ્રમર શુંભરવ કરી ઉડ્યા, કવિકુળના કમળે અગકી
રહ્યાં, ને સ્થળે સ્થળે નિર્મળ પારમળ મહેક મહેક
કરતા વાયા.

દલપતકારણસ મળ્યા ત્યારે દેશમાં નવયુગની વસન્ત યેઠી,

દયારામ એટલે પ્રાચીનતા, દલપતરામ એટલે અર્વાચીનતા. દયારામ વિદેહ થયા, ને પ્રાચીનતા આયમી; દલપતરામ અમદાવાદ આગ્યા, ને અર્વાચીનતા ઉગી.

પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે દલપતકારણસ મળ્યા દલપતકારણસ મળ્યા ત્યારે દેશમાં નવયુગની વસન્ત યેઠી

દલપતકારણસ મળ્યા પછી પંહેરેક દિવસે ગુજરાતનું ઇતિહાસસંશોધન આરંભાયુ, અને યેએક માસે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઈ. ૧૮૫૫ માં દલપતરામે સોસાયટીને મરતી ઉગારી, સોસાયટીને સિદ્ધાસને યેસી સમૃદ્ધ કીધી, ૧૮૭૯ સુધી સોસાયટીના આત્મારૂપ થઈ રહ્યા. ૫૧ સદી જાર ગુજરાત પ્રેરણાપ્રકાશને માટે દલપતગમના એ કવિત્તસિદ્ધાસન લાણી નિહાળતું ઇતિહાસસંશોધન અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એ લાવનાઓ અર્વાચીન અને એ શબ્દમંડળે અર્વાચીન

૧૮૪૮ના ઉત્તરાર્ધમાં દલપતકારણસ મળ્યા એ સાલમાં ખંજાળ ખાલમા થયો, ઇંગ્લેન્ડના ઘોડાઓએ સિન્ધુના પાણી પીધા, ઠં-યાદુમારીથી અટક પર્યન્ત હિન્દ છૂતાઈ રહ્યો. એ જ સાલમાં, દલપતકારણસના મળવા પછી, ગુજરાતે નવી લાવનાઓ, નવી પ્રવૃત્તિઓ, નવા આદર્શો, નવી ગદ્ય-રચના, નવી કવિતા પ્રગટયાં ગુજરાતે નવો યુગ યેઠો.

એ જ સાલમાં ગુણર્ધમાં Students' Literary and Scientific Society સ્થપાઈ દાદાશાઈ વગેરે પારસીઓ,

ઈસ્લામીઓ, દક્ષણીઓ, ગુજરાતીઓ સહુ સંગાથે લોક-
કલ્યાણનાં પ્રબલકાર્ય કરતા. એ ઘડમાંથી પછી મુંબઈની
પ્રખ્યાત બુદ્ધિવર્ધક સભા પ્રગટી.

છાપુ, છાપખાનું; શાળા, કન્યાશાળા, પુસ્તકશાળા,
રાજકુમારશાળા; ઇતિહાસસંશોધન, ગદ્યલેખન, નવકવિતા,
વાંચનમાળા, સાહિત્યપ્રચાર; દેશમાં પ્રબલકલ્યાણક સભાઓ,
સંસ્થાઓ, વ્યાખ્યાનમાળા; આજનાં-૧૯૩૪ના લોકજીવન-
માંથી એ પ્રભતત્વો લઈ લેવાય તો પાછળ શું શું રહેશે ?
આજના સંસારનાં એ અજવાળાં છે, નવયુગનાં એ પ્રભાત-
પ્રકાશ છે. એમાંનાં ઘણાંખરાં ૧૮૪૮ પૂર્વે આપણે ત્યાં ન
હતાં; ૧૮૪૮થી માંડીને એક દાયકામાં એમાંનાં ઘણાંખરાં
આપણે ત્યાં ભરતીવેગે આવ્યાં નવયુગની વસન્તની એ
વસન્તવેલીઓ આપણા ગુજરાતમાં ફાળસે વાવી, અને
આત્માનાં અમૃત સમાં ઠવિતજળ પાઇપાઇને દેશમાળી
દલપતરામે એ વસન્તવેલીઓને ચોઢકુંક કરી, ઉછેરી, ને
પ્રપુષ્ટાવી. દલપતદારણસના જીવનશ્રમે એ વેલીઓને
ફળફૂલ બેઠાં.

સદી પૂર્વેનો ૧૭૪૮થી ૧૭૫૮નો દાયકો ઇતિહાસ
ભરેલો છે; એમ ૧૮૪૮થી ૧૮૫૮નો દાયકો, ભાવનગરથી
ઈંડર ને સૂરતથી દાંતા પર્યન્ત સમસ્ત ગુજર્દેશમાનો દાયકો
પ્રથાન્ત યુગપલટાનો દાયકો છે, દલપતદારણસની દેશભરની
જાહોજલાલીનો દાયકો છે. એ દાયકામાં પ્રબળ યુગપ્રેરણાઓ
પ્રગટી, જેણે ગુજરાતને ઘડ્યો. એ દાયકાનાં ફળ સારી
૧૯મી સદીભર ગુજરાતે માણ્યાં, અને આજે માણે છે.

શુજ્ઞ મહાપ્રજ્ઞના જ્ઞાન સૂકાન ૧૮૪૮ થી ૧૮૫૮ના દાયકામાં મરડાયું.

દલપત ને કારણસર ત્હારના દેશવહાણવટિયા હતા. જાનેય ત્હારે રાજપ્રજ્ઞના પરમ શ્રદ્ધાસ્થાન હતા. કારણસર શઠ ચઢાવતો ને દલપતરામ સૂકાન વાળતા.

અને એમ શુજ્ઞરાષ્ટ્ર સંસ્કૃતિઓનો સંગમકાળ બેઠો. સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળના એ બેસતા પ્રથમ પ્રહરના મહાપૂર વગણે ને ભમરીઓમાંથી શુજ્ઞનૈકાને દલપતકારણસે તારી, ઉગારી, પાર ઉતારી.

શુજ્ઞદેશે ત્રણ મિત્રબેલડીઓ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે, એક કૃષ્ણસુદામાની; એ મિત્રબેલડીને સાડ ભારત ઓળખે છે. બીજી દલપતકારણસની, એ મિત્રબેલડીને સાડ શુજ્ઞરાષ્ટ્ર ઓળખે છે. અને ત્રીજી કલાપી ને મસ્ત કવિની; એ મિત્રબેલડીને સૌરાષ્ટ્રવાસીઓ યે સહુ ઓળખે છે કે નહિ એ સૌરાષ્ટ્રીઓ કહે.

દલપતમિત્ર ને દેશહિતસ્વી એ મહાનુભાવ શુજ્ઞકદયાલુક પરદેશી સર્જન કોણ ને ક્યાંનો હતો ?

દલપતરામના દ્વિતીયાશ્રમના પૂર્વાર્ધની પ્રથમ પોડપી એટલે કૃષ્ણસુદામાના મમી કારણસદલપતની શુજ્ઞઇતિહાસવિખ્યાત લોકકલ્યાણક મિત્રીકથા.

માનવમહેરામણ સમી લંડનનગરીમા કારણસનો જન્મ થયો હતો, પણ વસ્તુતઃ એલેકઝાન્ડર કિન્ડોક ફ્રાન્સ રોકોટાંડનો સપૂત હતો. કિન્ડોક નામ જ રોકોટલાંડમાન ગિરિસરોવરની પર્વતકુંજે ઉત્યારે છે.

દલપતવંશની પેઠે કારણસવંશની પણ ઇતિહાસવાતા પ્રાચીનતાપ્રતિષ્ઠિત છે. દલપતવંશની આદ્યગુણગાથા છે, કારણસવંશની ક્ષત્રિયગુણગાથા છે.

પર્વતોમાં પરાક્રમ છે; અને તેથી મહાન ક્ષત્રિયવંશે ઘણુંખરૂં પર્વતખોળે પ્રકાશ્યા છે. હિમાદ્રિ, આરાવલ્લી, ને સિંહાદ્રિ ક્ષત્રિયસિંહોના વાસ છે. રકોટલાંડના ગિરિદેશમાં પણ રકોટ વીરદેસરીઓ વસતા. રકોટલાંડ દેશના બે પ્રદેશવિભાગ છે, એક હાઇ લેન્ડ ને બીજો લો લેન્ડ. પર્વતો, પર્વતવર્ષાટી સરોવરકુંજો, અને પર્વતપોખ્યા પ્રાક્રમ-સ્વામીઓનો રકોટલાંડનો એ ગિરિદેશ બહુ ન્હાનકડો નેપાળદેશ છે. આપણા અર્જુનદાયળથી ત્યહાંના પર્વતો બાબ ઉચેરા નથી, ને હિમાદ્રિશિખરોના તો ચતુર્થાશે માંડ હશે; તહો ય ક્ષત્રિયવીરોની એ વીરભૂમિ ને સૌન્દર્યભૂમિ છે. સર વોલ્ટર રકોટે એ ગિરિદેશની પ્રાક્રમગાથાની ગ્રન્થમાળા ગૂંથેલી છે, અને સરોવરની સુન્દરી એ નામનું એ ગિરિ-દેશના પ્રેમશૌર્યનું સુસુન્દર અને સુવિખ્યાત કાવ્ય રચેલું છે. રકોટલાંડનો એ પરાક્રમશાળી સૌન્દર્યલરછક ક્ષત્રિયદેશ તે કારણસવંશનું ગ્રેટબ્રિટનમાંનું મૂળ વતન. ઇતિહાસવાતા સંક્ષેપમાં આવી છે.

અર્વાચીન યૂરોપની સંસ્કારજનની ક્રાન્સ ભૂમિ છે; ને ક્રાન્સ ભૂમિના વાયવ્યઅભિઅગ્રમા નોર્મંડી નામે પ્રાન્ત છે. નોર્મંડી વીરપ્રસૂતા છે. ઇસ્વી ૧૦૬૬માં ઇંગ્લાંડ દેશ ઉપર રહડાઈ કરનાર અને રાજાને રણમાં રોળી બે જ યુદ્ધે દેશ છોડનાર ડયૂક વિલિયમની એ જન્મભૂમિ.

આબનો ઇંગ્લાંડનો રાજવંશ આઘેઆઘેથી ને અનેક વળાંકો ખાતો ખાતો એ ટૂંક વિલિયમથી ઉતરી આવેલો છે. ઇંગ્લાંડને છતાં પછી ઘણા નોર્મન અમીરઉમરાવો ઇંગ્લાંડમાં જઈને વસતા, ભગીરો જમાવતા, ક્રાન્સમાંના જેવા રાજદુગો બાંધતા, ને સામન્તસંસ્થા સ્થાપતા, અમલ પ્લીટનવાસીઓ એમને પરદેશીઓ કહી ધિક્કારતા, અને એમનાથી અળગા રહેતા. ધીરે ધીરે પછી નોર્મન ઉમરાવો ને બ્રિટિશરોનો સમન્વય સધાયો, એએક સૈફે રાજ પાસેથી પ્રભુએ એના કાટી પડાવ્યો, ને ગ્રીસમાં રોમમાં એનેડામાં હતી હેવી ઇંગ્લાંડમાં લોકપ્રતિનિધિઓની પાર્લામેન્ટ સ્થપાઈ. અને એ પછી ત્રણચારેક સૈફે ઇંગ્લાંડકોટલાડના રાજ્યો ભેડાઈ એક થયા. એમ ગ્રેટબ્રીટનનો ભૌગોલિક ટાપુ ૧૬૦૩માં એક રાજસંસ્થાન થયો. એ અરસામાં મહારાણી ઇલિઝાબેથના રાજ્યકાળમાં ઇંગ્લાંડનો મહાકવિ શેક્ષપિયર, વિલ્ફ્રાઈડ બેકન, અને સાગરમક્કરી બ્રિટિશ મહાપ્રજાના જન્મ થયા હતા ઇલિઝાબેથયુગ એ સમન્વયયુગ હતો, પ્લીટનની સ્ક્રહડતી ઠળાનો યુગ હતો.

એ ઇતિહાસ ઘડાતા હતા તે દરમિયાન ૧૨૫૦ના અરસામાં વીરભૂમિ નોર્મન્ડીમાંનો જહોન ક્ષરણસ નામનો એક સાહસવીર નોર્મન્ડીમાંથી ગ્રેટબ્રીટનમાં ગયો, અને ગ્રેટબ્રીટનના ટાપૂની છેક ઇશાનકલગીની સમીપમાં સ્કોટલાંડમાં આબર્ડીન બંદરે જઈ વસવાટ કીધો આરાવણીના સમો ઉત્તર સ્કોટલાંડ ગિરિપ્રદેશ છે, ક્ષત્રિયભૂમિ છે. પછી તો એ વીરપુરુષે નિજ પરાક્રમપુણ્યે એ પરગણાને

પોતાના નામે ફાર્જસ પરગણું એવી વિઠ્ઠમછાપ મારી. સ્કોટલાંડનો રાજવી ત્યહારે વિલિયમ ધ લાયન હતો. જહોન ફાર્જસે વિલિયમ ધ લાયનની લશ્કરી સેવા મન-માનતી બબ્બવી, ને પરિણામે કેસરી સમા ઉદારદિલ, પરાક્રમપ્રીછતા, એ રાજવીએ એ દિલેરદિલ ઉમરાવને એ તાલુકો બક્ષિસ આપ્યો, અને આસ્માની રંગની ઢાલ ઉપર રૂપેરી રીંછનાં માથાંઓનું રાજચિહ્ન બક્ષ્યું. ઉત્તરધ્રુવની સમીપતા હિમપ્રદેશોનો રીંછ તો સિંહ છે.

જહોનનો કુટુંબવડલો પછી વિસ્તર્યો, ને દેશમાં એમર વડવઢ્યો નાંખી. જહોનનો એક કુળનળીરો સ્કોટલાંડની રાજકુવરીને પરણ્યો, દાયજ્ઞમાં ગામો મેળવ્યાં, સુવર્ણ-મુગટ સુવર્ણકટિબન્ધ અને ઉમરાવપદને પામ્યો. તેના પુત્રને રાજચિહ્નનો વાવટો મળ્યો, ને ટોપી ઉપર ફૂંકડાનું કીર્તિનિશાન પ્રાપ્ત થયું દલપતમિત્ર ફાર્જસનાં પત્રો અને પરબીડિયાંઓ ઉપર એ જ વંશપરંપરાપ્રાપ્ત ફૂંકડાની છાપ હતી.

કાગળના બીડા પર ફૂંકડાની છાપ દેખી ફર હોય દોસ્ત તો ચ ધારતો હું ફૂંકડા;
ત્યારે મને તારા જેવા પ્યારા કે ન મારા લાગ્યા
મિત્રના ચક્રેર મોર સારિકા કે ચૂકડા;
મિત્રના લખેલા તે હું મોતી જેવા માની લેતો
એમાં કદી કીધા હોય અક્ષર અધૂકડા;
કહે દલપત, મિત્રપત્ર વિના પાસે આવી
કાયા ન દેખાડતો હું કહું તને, ફૂંકડા !

એ પછી ક્ષાણસવંશમા એક જેમ્સ ફાઈર્સ થયો. તહેણે મોટો કિન્લો બન્ધાવ્યો, અને તેનો પુત્ર સ્કોટલાંડના રાજધ્વજનો અધિકારી નિર્માયો. સ્કોટ રાજવીએ એને જાગીર બક્ષી હતી. પછી કેટલાક ક્ષાણસવંશને સ્કોટિશ પ્રજાની શસ્ત્રશાળાના અધિપતિઓ થયા હતા. એક સુપુત્ર લોડ્ ખીશપ પેટ્રિક કરીને એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વીરવંશનો ધાર્મિક હીરો થઈ ગયો. એ ખ્રીસ્તધર્મીએ ખ્રીસ્તાની પેઠે આયુધ્યત્તર પ્રદાયર્થ પાળ્યું હતું ને સર્વંવ ધનભંડાર ધર્માદા કાધો હતો. પછી કેટલાક ક્ષાણસવંશીઓ સરની પદવી પામ્યા ને અમીરો થયા. ક્ષાણસવિલાસમાની અન્તર્ગત ક્ષાણસકુળકથામા દલપતરામ કહે છે કે ક્ષાણસવંશના સન્તાનો સાલસધર્મી હતા.

૧૮મા સદીની અધવચ્ચાળ અને હિન્દઅમેરિકામા બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પાયા મઠાણા એ ઇંગ્લાંડક્રાન્સના સમવર્ધીના સપ્રામકાળમા મર એન્ડ્રુ મિચેલ કરીને ગ્રેટ-બ્રિટનનો એક અમીર જર્મનીમા પ્રશિયાના દરબારમા એલચી હતો. ક્ષાણસવંશના સર આર્થર ક્ષાણસનો તે પરમ મિત્ર હતો. સર એન્ડ્રુ અપુત્ર હોઈ તહેણે પોતાનો ચારસો મિત્રપુત્રને અર્પ્યો. મર આર્થર ક્ષાણસ કઈક વર્ષો પર્યન્ત આબર્ડીન પરગણાના પ્રતિનિધિ લેખે દેશસભાના સલાસદ મઈ પાર્લમેન્ટમા વિરાજતા કિન્લાક ફાઈર્સના પિતા જહોન ફાઈર્સ-મિચેલ એ સર આર્થરના પૌત્ર થાય. ક્ષાણસ સાહેબના માતામહ બગાળામા તોપખાનાના કર્નલ હતા. પિતા વીરવંશજ અને માતા વીરપુત્રી, એમના પુત્ર-રત્નને ગુજરાતના ક્ષત્રિયવીરત્વને પૂજવાના કોઠ પછી થયા.

ત્હારે છેલ્લા ત્રણેક મૈકાઓથી પૂર્વપશ્ચિમના સમા-
ગમના અજળ ઇતિહાસ લખાતા હતા. જગત્તઇતિહાસે
પૂર્વપશ્ચિમના સામના ચારેક વાર લખ્યા છે, ને ધરણી
પ્રજા છે. પહેલો સામનો જગ્યોસ્તીઓ ને ગ્રીશિયનો વચ્ચે
હતો; એમાં જરથોસ્તીઓ હાથા ને અન્તે પાર્સિપોલિસ
પડયુ ધીભ આમનામાં મધ્ય એશિયાવાસી ચોધવંશના
નખીરા એટીલાએ રોમનગરીને લૂંટી ને રોમન સામ્રાજ્યને
તોડયુ. ત્રીજો સામનો યૂરોપ ને ઈસ્લામનો હતો. ત્હેમાં
તેર ધર્મશુદ્ધોને પરિણામે યૂરોપે ચેડસેલમને જીત્યુ, પણ
પછી ઈસ્લામે કુનસ્તનતુનિયા ઉપર અર્ધઅન્દ્રનો ધર્મધ્વજ
ફરકાવ્યો. પછો ૧૭મા સેકાની પ્રતિપદાએ પૂર્વપશ્ચિમનો
અર્વાચીન ચોથો સામનો મડાયો.

૧૬મી સદીની છેલ્લાં તિથિએ મહારાણી ઇલિઝાબેથે
લંડનનગરીના મહોજનને પૂર્વનો વ્યાપારપટો બદલ્યો. એ
અર્વાચીન ઇતિહાસની મહાતિથિ હતી. એ પછી સારા
યૂરોપે પૂર્વ ઉપર અર્વાચીન વ્યાપારી હુમલો માડ્યો.

વૈદ્યોની ટેા વ્યાપારી પેઢીએ મહોગજ્ય જીત્યા
જાણ્યા છે ? જગત્તઇતિહાસે અપૂર્વ એવો અભયજી કિસ્સો
પછી ડુનિયાના ઇતિહાસમા બન્યો.

ઇલિઝાબેથે મિરદાવેલી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક
સૈકાભર નિસૈન્ય હતી. પછી મુગલાઈ નબળી પડ્યે
સંરક્ષણ કાળે કંપનીએ સેના રાખી એ સુરક્ષણસેના પછી
વિજયસેના થઈ પડી ૧૮૪૮મા ઠન્યાકુમારીની સન્મુખે
કંપનીએ પ્રથમ મથામ ખેડ્યો, અને જીતતી જીતતી એક
સૈકે-૧૮૪૮મા ઠન્યાકુમારીથી કંપની વિન્ધુતીર જઈ

ગુણવટિલો કારણસને શિદ્ધશાસ્ત્રી કરવાને મથતા હતા, પણ વિધિતેજ નિરાળા હતા. વિધાત્રીના આંકડા એવા પડ્યા હતા કે સ્કોટલાંડનો એ સપૂત ગુર્જર ક્ષત્રિયવીરોની પરાક્રમગાથા ગાય, ને ગુર્જરદેશે બેસતા નવ-ગુળના પ્રભાતે ગુર્જરકવીશ્વરના સહચારે પ્રભાતચોધડિયાં વગાડી વગાડી ગુજરાતને જગાડે. એ વિધિઅક્ષરે. અન્તે વૃથા ન થયા, સફળ થયા; અને ૧૮૪૨માં હિન્દી સિવિલ સર્વિસમાં કિન્લાક ફ્રેન્ચની વફળી થઈ. કારણસનાં ભાગ્યમાં પત્થર ઘડવાનું નહિ, પણ માણસ ઘડવાનું લગાયેલું હતું.

પછી શિદ્ધશાસ્ત્રીને ઊડીને અભ્યાસાર્થે હેલ્સનરીની પાઠશાળામાં કિન્લાકનું જલું થયું. એ પાઠશાળામાં અભ્યાસ પ્રવીણતાને કારણે કિન્લાકને ઇંગ્રેજ સંસ્કૃતાચાર્ય સર વિલિયમ જોન્સની સમસ્ત અન્યમાળા લેટ મળી હતી. વળી. ઇંગ્લાંડનો કવિશ્રેષ્ઠ શેક્ષપિયર, ત્યેનો પણ કિન્લાક. ક્લાર્ણસને સારો અનુરાગ થયો હતો. વિલિયમ શેક્ષપિયરે કવિત્રવતો કરેલા આત્મામાં જોન્સે હિન્દુ સંસ્કૃતિનાં સંસ્કારણીજ વાંચ્યાં; અને એ વાવેતરસંસ્કારને હંથામાં સંચીસંભરીને કિન્લાક ફ્રેન્ચ ઇંગ્લાંડથી ભારતવર્ષે ઉતર્યા. ગુંબદને ધારે ઉતર્યા ત્યારે કારણસની આત્મલોભકા આમ કવિતામય હતી, અને મંહી ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવનાનાં ણીજ રોપાયેલાં હતાં. કારણસ આચાર્યે આત્મ-નિર્ધનિયો નહોતો આંચો, વાવેતરનાં ધન લઈને આંચો હતો. એ સત્સંસ્કારોને પછી હલપતરામે ગુજરાતના ઇતિ-હાસઅન્યોનાં કવિતાજળ સીંચ્યાંપાયાં, અને પરિણામે ગુર્જર ક્ષત્રિયપરાક્રમોની ગુણગાથાદ્ય રાસમાળા પ્રગટીપ્રકટી.

ઈસ્વી ૧૮૪૩ના નવેમ્બરની અધવચાળ ફારબચવંશને ગુજરાતિખ્યાત કરનાર કિન્હાક ફાળ્સ મુંબઈને કિનારે હત્યા. એ વેળા ત્રિન્ધુનાં મુખને ઈંગ્રેજોએ છતવા હતા; અને દલપતરામ ડ્રાંગ્રે પ્રથમ રાજ્ય-માન પામતા હતા. અમૃતળા અને ડાહ્યાસાઈ-દલપતરામના માતાપિતા ઉશય ત્હારે હયાત હતાં.

મુંબઈમાં ઉતયાં કે તરત પાંચેક દિવસમાં ફારબચ ચાંદબીબીને શહેર અહમદનગરે નિર્માયા. એક માસ ને વીસ દિવસમાં ત્હાં ફારબચે હિન્દુસ્તાની સાધા શીખી લીધી, પરીક્ષા પાસ કરીધી, અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થયા. ભારતવર્ષની સાધાઓ શીખવે સરલ છે, અને બુદ્ધિ-મન્તે.ને એ અધિકી સરળ છે ફારબચે અહમદનગરમાં રહીને પછી નવ માસમાં મદાઈની પરીક્ષા પાસ કરીધી, ને ૮મી નવેમ્બર ૧૮૪૪થી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે ખાનદેશ જીલ્લામાં બદલીએ ગયા. દોડેક વર્ષ ત્હાં ગયા, અને '૪૬ ના એપ્રિલમાં મુંબઈની સદર અદાલતના ડેપ્યુટી રજિસ્ટાર થયા. તે પછી ત્રીજે જ દિવસે અમદાવાદના આસિસ્ટન્ટ જજ નિર્માયા, પણ મુંબઈમાં કામ કરવાનો હુકમ હતો. છએક માસ મુંબઈની હાઈકોર્ટનો અનુભવ લઈને ૧૮૪૬ ના નવેમ્બરની ૧૫મી તારીએ ૧૨ચીથેક વર્ષનો ભરતેજન બુવાનડો ગુજરાતની પાટનગરીએ પધાયો. ફારબચને યજ્ઞમાનપદે ને દલપતરામને આચાર્યપદે નવમુજનો પ્રથમ જ્ઞાનયજ્ઞ ગુજરાતે ઉજવાવાનું વિધિનિર્માણ હતું.

દલપત વેદિયા ત્હારે અમદાવાદના સ્વામી નારાયણ

મન્દિરમાં સંસ્કૃત લખતા હતા, અને સારાભાષના સૂચનથી લોળાનાથભાષને કાવ્યશાસ્ત્ર લખાવતા હતા.

હિન્દી અને મહારાષ્ટ્રી જે ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રવિણ થઈને કારણસે ગુજરાતે પગલા કીધાં હતાં. અમદાવાદમાં આવી હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્તર શ્રી લોગીનાથ પ્રાણવલ્લભદાસ પાસે ગુજરાતી લખવા મંડયું. કારણસ ખરેખર! બહુભાષાપ્રવિણ હતો.

પણ ભાષાઓની ક્યારીઓમાં જ માત્ર રમનારો કારણમ ન હતો. આખ ઉઘાડી રાખીને તે કરતો. કારણસની આંખ શિલ્પકેળવાચેલા કલાકારની હતી. અહમદનગરનાં ઇતિહાસઅવશેષો કારણસે દીઠાં હતાં, પણ અમદાવાદમાંની પ્રાચીનતાની પગલીઓએ તો કારણસમા ઇતિહાસ જગાડયો. અમદાવાદ એટલે હિન્દુધર્મભામી સંસ્કૃતિઓનું અંડર. ભદ્રનો ડુંગરઉંચો લગ્ય કિલ્લો, સરોવરવિશાળી જુમ્મા મસ્જિદ, હવેલીરોખા રાણીના ને બાદશાહના હજારા, બેગમપરામાની મુમતાજશાહજહાનની મહેલાતો, મલ્લેક શાહબાનનો ડાલતો મીનારો, દરિયાબાનનો ધુમ્મટ, સરખેજ-શાહઆલમના ઈસ્લામી ઓલિયાના રોબઓઃ એ સહુ કારણસને કાળકથનીઓ કહેતા. પોળે પોળે એણે જૈન-મન્દિરો દીઠાં, ઉત્તરે દક્ષિણે પૂર્વે ને પશ્ચિમે ઘટાલખ્યાતાં એણે શિવમન્દિરો દીઠા. માતા ભવાનીની વાવ જોઈ, જળ મહેલો જની દાદા હરીરની ને અડાળજની વાવો જોઈ. પ્રાચીનતાની રત્નખાણમાં કારણસ પગથિયાં ઉતરતો હતો. પછી તો ભીમનાથ પાલીતાણા વલ્લભીપુર સિદ્ધપુર પાટણ

મેઢગ તારંગા અને હેડલે આબૂશિખરે જૂનાં મન્દિરોની
જગત્ત્રિતીય આરસઠવિતા કારણસે દીઠી હતી. એક જ
પ્રથ કારણસના હૈયામાં ગાન્યાં કરતો કે આ પગલીઓ
પાછળ મૂકી ગઈ છે એ ગુજરમહાપ્રભ કેવીક હશે ?
કાળના આકડા ઉકેલવાના કારણસને કોડ જાગ્યા.

પણ એ કાળલિપિ ભણાવે કોણ ? કાળની લિપિ
કવિઓ બાતો છે કાળની લિપિ ભણવાને કારણસે ગુજરાતના
કવિઓને ન્હોતયાં.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખવાનો મનોરથ કારણસને
થયો ત્હારથી સહુ કોઈને તે પૂછતા કે ઇતિહાસનામથી
કહાંથી જડશે ? ઘણે સ્થળેથી ઉત્તર મળતો કે અમાગ
દેશમાં તો ઇતિહાસો કાવ્યચન્દ્રોમાં જ હોય એ અનુભવ-
વેણે કારણસનું મન ભારતીય કવિતા ભણી વળ્યું પછી
જાડ ચારણ પ્રાણપુને તેડાવીને કવિતામય ઇતિહાસ
સંભળવા માડ્યા, ઠીક લાગે તે લખાવી દેવા માડ્યા,
વાચતા વાચતા પ્રતીતિ વધતી ગઈ કે ભારતની ઇતિહાસ-
વાતો કવિતામય છે, ને કવિતામાં છે. તેથી ણની શકે એ
ળધા ઇતિહાસકાવ્યોનો અન્યમંત્રહ સંમંહવાનો ભાવ
કારણસને થયો. પણ એ કાવ્યસંત્રહને કાગે દેશભરમાં
ધૂમે કોણ ? એ ઇતિહાસસંત્રહ કરવાને અને એ કાવ્ય-
ચન્દ્રોના અર્થ સ્ફુમળવવાને સગ્ગવતીપુત્ર સુમા કવિની
આવશ્યકતા કારણસને સ્ફુમન્દર્થ, અને ઇતિહાસવિશારદ
કવિની શોધમાં કારણસ પડ્યો કારણસના ચિરસ્તેદાર
હતા છોટમલાલ ઉલ્લાસરામ. લોકઅનુભવી ને નયનિપુણ હતા;

ખાડિયાનો ઢાળ ઉતરતાં સૂતારવાડાની પોળને નાકે રહેતા. સ્વાભાવિક રીતે સાહેબે નિજ શિરસ્તેદારને પૂછ્યું, અને છોટમલાલભાઈએ નિજ પાઠોશી ઉત્તમરામ કવિનું નામ લીધું. ઉત્તમરામજી સાઠોદરા નાગર હતા, સૂતારવાડાની પોળમાં રહેતા. ખાડિયાને નાકે કવીશ્વરની પોળ છે તહેનું નામ એ ઉત્તમરામજીના વડિલો પરથી પડેલું છે. ઉત્તમરામજીના માતામહે બાબીવિલાસ નામનો ત્રણચાર હજાર શ્લોકપૂરનો કાવ્યશ્રન્થ ત્રજલાપામાં રચ્યો હતો. કેા નવો શ્રન્થ ઉત્તમરામજીએ લખ્યો નથી, પણ પ્રસ્તાવિક ઐતિહાસિક કવિતોના મુખપાઠનો એમનો ભંડાર મહોદ્દો હતો. પોતે કાવ્યવિલાસી હતા, વાર્તારસિયા હતા, પ્રથમ મેળાપે મોહમુબ્બ કરતા. એમના કુટુંબીજનો જૂનાગઢ માણાવઢર વાડાસીનોર રાધનપુરના બાબી રાજવંશોમા ફરતા ને બાબીવિલાસમાંના છન્દો સંભળાવતા. રાધનપુરના નવાળ સાહેબે છોગાળુ નામનું ગામ એ કવિવંશને બક્ષિસ આપ્યું હતું. ફારબસતેડયા ગયા ત્ય્હારે ફારબસને પણ ઉત્તમરામજીએ બાબીવિલાસમાંથી બાબી રાજવંશનો ઇતિહાસ સભળાવ્યો. પણ એ વેલવવિલાસી નાગરકવિ દેશમાં ફરી વેરાયેલા ઇતિહાસના કણ સંગ્રહી લાવી આપે એવું ફારબસે દીકું નહિ પછી કોઈકે નડિયાદના રણછોડ ખ્હારોટનું નામ કહેલું, એટલે તહેમને ફારબએ નડિયાદથી તેડાવ્યા. રણછોડદાસ ખ્હારોટ એટલામાં દેશજાણીતા હતા. ઇતિહાસના પ્રસ્તાવિક છન્દકવિતો રણછોડ કવિએ સાહેબને સભળાવ્યાં, પોતે રચેલા દ્વહા સવૈયા લલકાર્યાં, માડીને એક વાર્તા કહી પણ ફારબસને માત્ર વાતડાહો કવિ

નહોતો જોઈતો, દેશાટણી વ્યવહારકુશળ કાર્યકર-દો કવિ જોઈતો હતો. આદ્યે પોતાના ઇતિહાસસંગ્રહના કામ વિશે જમ્હારે પૂછ્યું કે દેશના ઇતિહાસખંડેરોમાંથી જૂની વાતો ને જૂની કવિતાઓ વીણી સચ્ચી લાવશે, ત્યારે રણછોડ કવિએ ઉત્તર વાળ્યો કે અમે તો કવરાજ કહેવરાઈએ. કસુંબાનો રગ ચૂડે ત્યારે અમારાથી કવિતા થાય, કારણસનુ મન માન્યું નહિ. પછી કવિઓની રત્ન-ખાણ સમા વિજયપુરમાંથી એક કવિરત્નને નહોતયાં. એમની પાસે પૃથુરાજરાસાનો કેટલોક ભાગ હતો, અને એ ભાગમાંથી કેટલોક સુખપાઠે પછુ હતો. એ પછારોટ કવિ પાસેથી એટલો રાસાભાગ ઉતરાવી લેવાનો લાભ કારણસને પ્રાપ્ત થયો. આશરે સાતેક હજાર છન્દ હતા.

શુભ્રાહ્મક સુજનતામૂર્તિ કારણસ કોઈને નિરાશ કે અસન્માનાયેલા પાછા વાળતો નહિ. યથાશક્તિ સહુને સત્કારીને, શાલ પાઘ શેલાંનો સિરપાવ આપીને, મીઠપથી ને રાજહરખારી રીતે વિદાય આપતો. કારણસ સદા કવિઓને ખિરદાવતો, ઉલ્લાસાવતો રકોટલાડના ગિરિદેશોમાની ને ભારતવર્ષનાં રાજસ્થાનોમાની ઇતિહાસવિશ્વ્યાત ઠંકરાતી રીતે કારણસ કવિઓ પ્રત્યે વર્તતો.

શુજરાતની ઇતિહાસગાથા કારણસે એમ લણવા માંડી. ઉંડુ જોતો જતો તેમ તેમ એને નવાં અજવાળાં ઉઘડતાં. એ કાળવહી વાંચતાં કારણસને સતોષ ન થયો; અને એ અસતોષના ઉદ્ગાર નિજ અમલદારખન્ધુ લોખાનાથ બાઇ પાસે એકઠા નીકળી પડ્યા. અસતોષના નિખાલસ

ઉદ્ગારની એ ધન્ય ઘડી હતી. પછી આસોનાં અજવાળિયાંમાં અમદાવાદના નગરશેઠના ખેડિયાએ વઢવાણની વાટ લીધી, અને ચન્દની પડવાની પર્વતિયિએ એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન પુરીમાંથી શાસ્ત્રસંપન્ન, ધર્મસંપન્ન, દાંબ્યસંપન્ન, સુદામાજી સરિખડો દૂધઉજળો, વેદવિદ્ પરિવાજક પ્રાદ્યણુ અમદાવાદને માર્ગે પડ્યો. આલલખ્યા વિધાત્રીમંત્રો એક ત્હારે ઉચ્ચરતા કે એ પરિવાજક પ્રાદ્યણુ શુજરાતનો ઠવીન્દર થશે.

વઢવાણથી નીકળ્યા ત્હારે દલપતરામ ઠને વાટખર્ચીની રાતી પાઈ ન હતી. રસ્તે ચારેક ગાઉએ સરોવરતીરનું શમલા નામનું ગામડું આવે છે. ત્હેમાં સ્વામીપન્થી જાલમસંગ ગરાશિયા ને અળજી વાણિયો રહેતા. એ સ્વધર્મખન્ધુઓ ઠનેથી કેટલાક આના ઉછીતા લઇને દલપત વેદિયા શુજરાતને પંથે પડ્યા. એ શુકનના પેન્ના હતા; એ પૈસા હતા એથી અધિકા પછી હજાર રૂપીઆ થઈ નીવડ્યા. લીમડીને પાદર લક્ષ્મીપુત્રનો સંગાથ થયો. વાવ કૂવા તળાવેથી એ પરિવાજક પ્રાદ્યણુ એ ગાડીબેઠા શેઠને પાણી ભરી લાવી પાયાં. માર્ગે શરદની ઝપટ વાગી તે મધ ને પીંપર ચાટ્યાં. ઠેશો ખાતા ને ઘાંચો ઓળંગતા દલપતરામ એમ અમદાવાદમાં આવ્યા, અને રંક જેમ રિદ્ધિને ગણે તેમ શમલેથી ઉછીતા લીધેલા આનાઓનો વાટખર્ચીનો હિસાબ ચોપડીમાં નોંધ્યો.

આ વેળા ઉતરવાનું સ્વામીમંદિરે ન હતું, સંસાર-મંદિરે હતું. લોખાનાથના કાગળે દલપતરામ અમદાવાદ

આવ્યા હતાં એટલે ઉતારો નિજ કાવ્યશિષ્યને ત્યાં
રાખ્યો હતો, ને પછી મંદિરપાંખમાં ઘર ભાડે લીધું ત્યાં
સૂધી પખવાડિયુંક નિજ કાવ્યશિષ્યની મહેમાની માણી હતી.

ખસે ઝોળો, ને મુદામાણ જેવા દલપત વેદિયા
શિષ્યઘેર ગયા. પછી વતનમાંથી વિચરતી વેળાનો એ
ઝોળો પૂર્વાશ્રમના નિત્યસંભારણી પેઠે દલપતનિવાસમાંના
દલપતખંડની વળગણીએ નિજના ને સન્તાનોના દર્શન
કાળે લટકતો. વતનનું એ સંભારણું દલપતરામને જીવન
બંધાતું હતું.

પછી તો દલપતશિષ્યમંડળ ગુજરાતવિશાળું
વિસ્તર્યું હતું, અને સહુ ચે દલપતશિષ્યો ગુણઓશિંગણ
હતા. પણ દલપતરામના પ્રથમ કાવ્યશિષ્ય લોખાનાયભાઈએ
અને દ્વિતીય ઇતિહાસશિષ્ય કારણસ સાહેબે નિજ કાવ્ય-
શુરુને ને ઇતિહાસશુરુને ગુરુદક્ષિણાઓ લીધી છે એવી
અન્ય કે શિષ્યવરે દલપતરામને લીધાનું પછીનો અર્ધી
સહીનો ઇતિહાસ ઉચ્ચરતો નથી.

આપણા નવયુગના આરંભકાળે એમ દલપતરામ
કવિતા ને ઇતિહાસના ગુજરાતે શુરુવર્ષ હતા.

અને પછી દલપતકારણસના ઇતિહાસયોગની ધન્ય
ઘડી આવી. એ ઇતિહાસઘડીને ગુજરાત સદાકાળ સંભારશે.

મુમતાજશાહજહાંનના સાળરમહેલના પાયતલ
બીંજીની વંકવોળામણી સાળરમતીનો જળપ્રવાહ દક્ષિણ
વળાંક લે છે ત્યાંથી નારાયણઘાટ દ્વિધેશ્વર શાહપુર ને
આનપુર થઇને નદી બાદશાહી મહેલને ભદ્રઆરે વહે છે.

શ્રી મહાનંદ સ્વામી એ ઘાટે નહાતા તેથી નારાયણઘાટને સ્વામીપન્થીઓ પાવનકારી માને છે. દધિચિ ઋષિના આશ્રમઘાટે અમદાવાદની જનતાનો સંસાર સંકેદ્યા પછીનો અન્તિમ વિશ્રામઘાટ છે, અને અમદાવાદથી ચે સોગણી સ્કોટી અમદાવાદનગરી દધિચિ ઋષિની રમણરેતીમાં પોઢેલી છે. ખાનપુરને આરે અહમદશાહની નગરીનાં તાખૂત ફો છે, જળઝીલણી એકાદશીએ સ્વામી નારાયણના ઠાકોરજી જળ ઝીલવાને ત્યાં પધારે છે નદીમાંની ખાદશાહી મહેલની ખિરાદરીની ગઢખદારીએ કોટની પુરાણી રાગે આજે ચે નદીપટમાં ખાદશાહી નદીદીવડો ઊભો છે. એ નદીદીવડો ને ખાનપુરની વચ્ચે, નગરનાસિકાનો અણિઅગ્ર નગર-દેહમાંથી જાણે ખહાર નીકળતો હોય એવો, આંદાસૂરજનો મહેલ નગરકોટમાંથી નદીપટમાં પડેલો છે. સાબરમતીની જળશીતળ વાયુલહરીઓ આંદાસૂરજના મહેલને સદાની શીતળતા ઢાળે છે એ મહેલની સન્મુખે નદીચોકમાં પૂર્વે અકબરશાહે રણસંગ્રામ ખેદ્યો હતો ને અહમદનગરીને જીતી હતી. સ્કોટલાંડનો અપૂત એ આંદાસૂરજના મહેલમાં વસતો, અને એ મહેલમા દલપતરામ ને લોખાનાથ કારણસને મળવા ગયા. નવેખર માસની એ પ્રતિપદા હતી, હિન્દુઓની જ્ઞાનપંચમી હતી, વિષુધોનો ખુધવાર હતો. વિષુધોના મેળાવાનો ત્યારે દૈવયોગ હતો.

ખડ વચ્ચે ટેળલે કારણમ ખેઠેલા હતા. પાછળ બે પડખે બે લહિયા, ચિત્રવિચિત્ર સમા, લખના હતા. દલપતરામનાં કારણનાં અને તદ્દ્વારા ગુજરાતના આજે મહાભાગ્ય લખાવાનાં હતાં.

પેસતાં જ લોળાનાથભાઈ બોલ્યાઃ આ દલપતરામ આવ્યા છે-દીવાળી પહેલાંના આવ્યા છે.

એ શબ્દે સાહેબ પુરસ્ક્રીમાંથી ઉઠ્યા, અને ઉડી સન્માન દઈને દલપતરામને મળ્યા. દલપતરામને જ માત્ર નહિ, ગુજરાતી કવિતાના પ્રતિનિધિને કારણસર ત્હારે સન્માનતા હતા. કારણસરનાં અંગેમાં આદર હતો, મુદ્રામાં કૌતુક હતાં.

પ્રથમ દર્શને જ દલપતરામે દીકું કે છે તો કેાક વિવેકસોહામણો સર્જન; ‘સાહેબને દેશીઓની સૂગ નથી.’

પરસ્પર નમસ્કાર થયા, ને સહુ બેઠા. દલપતરામ સૌથી મોટા-૨૮ વર્ષના હતા, કારણસર ૨૭ વર્ષનો હતો, લોળાનાથ સૌથી ન્હાના-પચ્ચીશ્રેક વર્ષના હતા. સાળર-મતીને આરે ત્રણ જુવાનિયા ગુજરાતનું ભાવી ઘડતા બેઠા હતા.

—કારણસરે વાત ઉપાડી. ‘દલપતરામ આવ્યા તે સાદુ થયું દલપતરામને અગવડ તો નથી પડીને?’ હજવે હજવે, ચીપી ચીપીને સાહેબ હિન્દીમાં બોલતા હતા. ગુજરાતી ભાગુતૂકું આવડતું. હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર શ્રી લોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસની પાસે ગુજરાતી ભણતા.

‘લોળાનાથભાઈ જૂના ઝાળખીતા છે, એમને ત્હું અગવડ કેવી?’ દલપતરામે વિવેક કર્યો.

દસબારેક દિવસથી દલપતરામ લોળાનાથભાઈને ત્હાં હતા ને હાથે રાંધી ખાતા. કાઠિયાવાડમાં શ્રીમાળીઓ ને નાગરો ત્હારે નિજનિજને સર્વોત્તમ પ્રાણજી કહેતા;

નાગરો નિજ મુત્સદીગીરી ને રાજવસીલાને કારણે, અને શ્રીમાળીઓ નિજ વેદવિદ્યા ને કર્મકાંડઅવસરના આચાર્ય-પદને કારણે. ઉભય જ્ઞાતિઓને પરસ્પર છાશવ્યવહાર ને અથાણાંવ્યવહાર લ્હારે હતો.

‘લોળાનાથ કહે છે ત્હમે કવિતા સારી કરો છે. કાંઈક સંભળાવશો ?’

‘સાહેબને સમય હોય તે પ્રમાણે કહું’ : રજવાડાં-ઓના અનુભવપ્રવિણ દલપતરામ બોલ્યા.

‘કવિતા સાંભળવાને તો સાહેબ અઠવાડિયાં આપે’ : લોળાનાથે કહ્યું. વચમાં વચમાં લોળાનાથભાઈ વાત ઉપાડી લેતા.

સાહેબે કહ્યું : કવિતા તો સંભળાવશો એટલી સાંભળીશ.

દલપતરામે દીકું કે છે તો કેાક કવિતરસિયો. પછી કુવલયાનન્દ લણુતા તા લ્હારે રચેલા, નિજ જ્ઞાનચાતુરી-માંનાં, શ્રી કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓના બે કવિત, અર્થ વિસ્તારીને સાહેબને સંભળાવ્યા દલપતરામના કાવ્ય-લલકારથી મહેલમાના નીંદરતા પડધાઓ જાગતા. પેલા ચિત્રવિચિત્ર સમા લહિયાઓ પણ નવહુનિયા સરજતી નિરખી રહ્યા હતા

મન્દ હાસ્યથી દલપતરામે નારદજીના ટીંખળની કથા કહી દલપતરામનો હાસ્યરસ પછી તો દેશજાણીતો થયો છે.

દેવસભાના હાસ્યરસિયા નારદજીને એક વેળા વિચાર થયો કે દ્વારકામાં જઈને ભગવાનના જ ઘરમાં ઘડીક અંધડો જગાડું. તંબૂરો વગાડતા વગાડતા ઋવિજી રણુ-

વાસમાં પધાયો. આઠે પટરાણીઓ દેવર્ષિને ઘેરી વળી;
 આદ્યાં, અમ્યાં, પૂજ્યા. અખંડ સૌભાગ્યના નારદજીએ સૌને
 આશીર્વાદ દીધા, અને પૂછ્યું: તમ સહુમાંથી શ્રી હરિને
 માનીતી કૈણ ? ત્યારે આઠેય પટરાણીઓ બોલી ઉઠી
 કે હું, હું, હું. નારદજીએ કહ્યું કે ધારણા ફળી, વાદ
 મંડાણો. પછી નારદજી બોલ્યા: ખર; પણ એનો નિર્ણય
 થવો જોઈએ ને ? ત્યારે સત્યભામાજીએ કહ્યું કે તહમે
 કહો તે નિર્ણય નારદજી કહે: એનો નિર્ણય હું શું કહું ?
 શ્રી કૃષ્ણ કહે. આઠે પટરાણીઓ તહમે ભગવાન કને જાઓ,
 ને મો સાગમટે પ્રશ્ન પૂછો. જેને પહેલો ઉત્તર આપે એ
 શ્રી હરિની માનીતી. નારદજીએ શ્રી આઠેય પટરાણીઓ
 ભગવાન પાસે ગઈ. નારદે માન્યું કે અઘડો જામ્યો; પણ
 ભગવાન નારદજીથી મ્હોટા હતા.

અટ રાત્રી મોલી આઈ કૃષ્ણ પાસ પૂછે પ્રશ્ન;
 એક યૌઃ અવાસઝીતિલાય કહા કીજિયે ?
 રૈંટ કયા આધાર ફિરે ? કયા વિરોધ મેહી કહે ?
 ચોર્થી કહે કરજીકો દ્રવ્ય કૈસે દીજિયે ?
 વીનસામ કયા કરે વજાર જાય ? પંચમી યૌ;
 ચાલપદ્ય કોન છેત ? જાપ ક્યો ગનીજિયે ?
 કહે દલપતિરામ હરિવર વશો 'માલે';
 અટમી યૌઃ સાંજે સ્વર્ગ કહાં હિ લસીજિયે ?

સભાજિત દલપતરામને નવલ જનનો ભાલ ન હતો.
 હરખારી છટાથી એ કવિત કહ્યું. પછી અર્ધસ્થાઈ કીધો.

અષ્ટપટરાણીઓ મળી કૃષ્ણપ્રભુ પાસે આવી, અને પ્રશ્ન પૂછવા લાગી. એકે પૂછ્યું કે ઘરને છત્રછાયા કરવાને શું કરે ? ઉત્તર, માળે-છાપકં કરે. બીજી પટરાણીએ પૂછ્યું કે રૂહેંટિયો શા આધારે ફરે છે ? ઉત્તર, માળે-માળથી. ત્રીજાં રાણીજીએ પૂછ્યું કે શું હોય તો મેડી કહેવાય ? ઉત્તર, માળે-માળથી. ચોથાં રાણી બાલ્યાં કે કરજીને દ્રવ્ય કેવી રીતે આપવું ? ઉત્તર, માલે-માલ રાખીને. પાંચમાંએ પૂછ્યું કે વગર કામે બનરમાં બધને કોઈ શું કરે ? ઉત્તર, માલે-મહાલે. છઠ્ઠાં રાણીજીએ એમ પૂછ્યું કે બાળકની કરી કોણ પાળે ? ઉત્તર, મા લે. સાતમાં કૃષ્ણપત્નીએ પૂછ્યું કે જાપ શેનાથી જપિયેગણિયે ? ઉત્તર, માળે-માળથી. અને આઠમાં સોહાગણે પૂછ્યું કે સ્નાંજ સમે પંખીઓ ક્યાં દેખાય ? ઉત્તર, માળે-માળામાં.

એમ અષ્ટ પટરાણીઓએ સાગમટે પ્રશ્ન પૂછ્યા ત્હારે શ્રી હરિએ ઉત્તરમા એક જ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો ' માળે '.

સહુ પટરાણીઓ પોતપોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર સ્હમજી ગયાં ને નારદજીને બધને કહ્યા; અને બાલ્યાં કે શ્રી હરિને અમે સૌ સરખી બહાલી છીએ; સોને હરિએ સંગાથે ઉત્તર દીધો.

દલપતરામનો શુદ્ધોચ્ચારવન્તો બ્રાહ્મણી છન્દલલકાર, પૂજ્યભાવ ભરેલી ઉન્નત વાર્તાશૈલી, મંહી મંહી ઝળકતી મન્દ મન્દ ઠાવકી મર્માળી હાસ્યરેખા, અખંડ વરસંતાં કૂલડાં શા મુખબોલની મધુરપઃ મ્હોટે ભાગે ગઢવીખ્હારોટને સાંભળવા ટેવાયેલા કારણસે એ સહુમાં નવીન ભાત દીઠી.

નારદવચને હસતા, પટરાણીઓનાં વચને નારીબહુ-
માન દાખવતા, અનેકાર્થી એક શબ્દને, સહેજ એચતાણે
પણ, કાવ્યમાં ને વાર્તામાં અનેકાર્થી સાર્થ ગૂઢાતો બેઠું
કાવ્યમર્મજનું રસકૌતુક પ્રકાશતા, સાહેબની મુદ્રામાં દલ-
પતરામે સમભાવ દીઠો, કવિતાની રહમજણ દીઠી, શાસ્ત્રવાર્તા
પ્રત્યે સન્માન દીઠું. દલપતરામને પ્રતીતિ થઈ કે છે તો
કોઈ સુભણ કાવ્યરસિયો.

દલપતદ્વારબસ પ્રથમ મેળાપે જ એમ પરસ્પરથી
પ્રસન્ન થતા હતા.

નારદજીના ટીંબળની વાર્તા આગળ ચાલી.

નારદજી ભોંઠા પડ્યા; પણ હારનારા ન હતા, તર-
કીબદાર હતા તરત પૂછ્યું કે ભગવાન આઠ વાર ‘માજે’
‘માજે’ બોલ્યા હતા કે એક વાર? પટરાણીઓએ કહ્યું
એક વાર. ત્યારે-તો તો એક જ ભગવાનને બહાલી છે,
નારદજી ઉચ્ચથી.

વળી પટરાણીઓમાં વાદવિવાદ મંડાલો. રૂક્મિણીજી
બોલ્યાં કે એમ હોય તો સાતે પૂછે, ને હું એક ના કહું
તો હરિ બોલે જ નહિ.

નારદજીએ બાણ્ય કીકે જામી છે, હોમો ધી કહ્યું
કે એમ કરો; જાવ; આ સાત પ્રશ્ન પૂછે, ને તુમારે ન
બોલવાના સમ દેવા તરત ભગવાનનું પારખું.

ભગવાનનું પારખું લેનારા ઘણા જૂઠ્યા છે, ને નારદ-
જી એ જૂવતા હતા.

આ પટરાણીઓ વળી ભગવાન પાસે ગઈ. સાતે ય

સોહાગણોએ હરિને એક એક પ્રશ્ન પૂછ્યો, ને રૂકિમણી-
જીએ બોલવાના સમ દીધા.

પ્રથમી પૂછે, પ્રલંબ પગીયાં કૈસે હો ગોલ ?

વત્તીસસેં સુખ વર્ન કીતને રચીજિયે ?

કયોં શોધે કપાસચેત ? કહા કરું વિચ ? સુધા ?

તીરથમેં પરાન્નસે પાપ કહા કીજિયે ?

સપ્તમી, કયા સતી પરનરસેં હસંત લહુ ?

વોલવેકી શપથ વ્હાં દીની રુકિમનીજિયે;

વીંટિયાં વેરચ સૂડી તજ પાન જાયફલ

પલ્લી દિસ્વાઈ, દલપતિ કહે, શ્રીજિયે.

ફારણસે દલપતકાવ્યલલકાર ફરીથી સાંભળ્યો..-
ઉત્તરાવસ્થામાં યે દલપતક'કશબ્દ સલાગાજન્તો મેધપક-
છન્દયો હતો. કવિતા લલકારતાં દલપતરામ બોલતા નહિ,
ગાજતા. જીવાનીના જોમનો ત્હારે એમાં ઉછળાટ હતો..-
ફારણસનો પક્ષપાત દલપતરામના શુદ્ધોચારણ ઉપર ને
શબ્દઉછળાટ ઉપર ઢળતો જતો હતો. અને એ શુદ્ધોચારણ
દલપતરામને શીખવ્યું હતું હાથા વેદિયાએ, અગ્નિહોત્રની
સમક્ષે; અને એ શબ્દઉછળાટ શીખવ્યો હતો ચારણકવિ
દેવાનન્દ સ્વામીએ, ધર્મમન્દિરની છાયામાં.

કવિતાતરંગે તરતી તરતી દેવકથા આગળ આવી.

પ્રથમ પટરાણીએ પૂછ્યું કે લાંબી પાઘ ગોળ કેમ-
ચર્ધ ? ઉત્તર, વીંટી (તેથી.)

બીજાં રાણીજીએ પૂછ્યું કે બત્રીસમાંથી કેટલા અક્ષર
મ્હોડે રાખિયે ? એ રજોઃ હરિ.

ત્રીજાં પટરાણીએ પૂછ્યું કે કપાસનું એતર લોક કેમ શુદ્ધ કરે ? સૂડી(ને).

ચોથાં પટરાણીએ પૂછ્યું કે વિષને શું કરે ? તળ પાંચમાંએ પૂછ્યું કે અમૃતને શું કરે ? પાન છઠ્ઠાં કૃષ્ણપત્ની બોલ્યાં કે તીર્થમાં પરાન્ન ખાધે શું પાપ થાય ? જાણ કરૂં.

સાતમાં પટરાણીએ પૂછ્યું કે પરનર શુ સતી હતે તો શું રહમજસું ? એ લચી-પત્નીધર્મથી લપસી.

લગવાન તો વિશ્વજિત છે, સર્વજિત છે; નારદજી ને રુદ્રિમણીથી ચે હાયાં ન જાય. શ્રી હરિએ ણન્નેયને જીત્યાં, મહાત કીધાં. હરિએ એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહિ; અને છતાં સાતે ચ પટરાણીઓને ઉત્તર કીધા. કને સુખવાસનો વાટવો હતો; ત્હેમાંથી વીંટી બેરજો સૂડી તળ પાન જાયજી ને એલચી કહાડીને પટરાણીઓની સન્મુખ ઝુંગે મ્હોંએ ઢગલો કીધો. સાતે મહારાણીઓ પોતપોતાના પ્રશ્નના ઉત્તર રહમજી ગઈ, રુદ્રિમણીજી પ્રસન્ન થયાં, અને નારદજી બીજી વારકા હાયાં.

શ્રી હરિથી તો દુનિયાં હારેલી જ પડી છે ને ?

કાવ્યવાર્તા બદલી હતી, ને કારણસ વાર્તાસિયો હતો. આઠઆઠ પટરાણીઓને એક શબ્દે આગમટો ઉત્તર; સાતેના પ્રશ્નોને, જાણે કે મહાબહુગરની ચેલીમાંથી કહાડીને અપાતા હોય એમ, સુખવાસના વાટવામાંથી કહાડીને અપાતા જવાણ; ઝુંગે મ્હોટે બોલાતા બોલ; કલ્પના, તર્ક, અનેકાર્યા કાવ્યગ્રંથણી સાંભળીને કારણસ સાદેજ કાવ્ય-

પ્રસાદથી પ્રસન્ન થયા, અને બોલ્યા: વાહ, કાવ્યભક્તિ સારી છે. કારખસને પ્રતીતિ થઈ કે વડા તર્કશાળી કવિ છે.

અને લગવાને કહ્યું કે ચમચા એ ચ શબ્દ છે.

કાવ્યકથા જેમ જેમ જામતી ગઈ તેમ તેમ કારખસની પાળે પાણી પગથિયું પગથિયું ઘડકતાં ગયાં.

અને કારખસનાં ભાવપૂર હતાં એટલાં જ બુદ્ધિબેજા ઉડાં હતાં. કારખસનું સૂકાન સદા પોતાને હાથ હતું; પ્રવાહમાં તણાતું નહિ. એટલે પાછી કારખસે દલપતરામની પરીક્ષા માંડી.

જે ટોઈ કવિરાજ કારખસ કને આવતા એમનું દેશાચાર ને ધર્માચારનું જ્ઞાનઉડાણ પારખવાને કારખસે પ્રશ્નાવલિ ઘડી રાખી હતી. એ પ્રશ્નાવલિ પછી કારખસે પૂછી ને દલપતરામને પારખ્યાનાણ્યા.

‘કવેશ્વર ! કાવ્યને કે લેખને મથાળે ત્હમારે આ ચૂંઢાળી મૂર્તિ શેની મૂકાય છે ?’ કહી મૂર્તિ દાખવીને પૂછ્યું.

દલપતરામે કહ્યું: આ તો ગણેશની મૂર્તિ છે. ગણપતિ-પિતાની સેનાનો પુત્ર હો સેનાપતિ હોય એમ-શિવજીના ગણના એ પતિ છે. સેનાપતિ કાર્તિકસ્વામી છે, ગણેશ સેનાપતિના ભાઈ. ગબ્બનન વિઘ્નહર્તા છે, સર્વમંગળકર્તા છે. ઈશ્વરી ત્રિમૂર્તિમાંના શિવજી સંહારક દેવ છે. ગણપતિ વિરાજતા હોય ત્હાં શિવજીના વિઘ્નહારી ટોઈ ગણ-જૂત પ્રેત પિશાચ ડાકણ ચાકણ જોગણી—કાઈ વિઘ્નનાં આવરણ નાંખી શકે નહિ. શુભ પગરણમાં, તેથી, સહુ ગણેશને સંભારે ને સ્થાપે છે.

દલપતરામને પગરણમાં જ ગણેશ બેઠા.

કારણસઃ એ—એમ ? ખરું. અમારે ત્યાં જે રાજ-
કુંવર કોઈ પદ્મટણના કર્નાલ કે કમાન્ડર હોય છે, કચ્છારેક
સેનાપતિ જે હોય છે.—ત્યારે આ શ્રી પાંચ ને શ્રી આઠ
લખાય છે એ શું ?

પરદેશી સાહેબને મન કપરા સંસારમયો ભાસતા
હતા તે દલપતરામે તો પ્રથમ પાઠે પઢ્યા હતા.
દલપતરામે કહ્યું : હિન્દુ ધર્મ સંપ્રદાયોમાં છે, તેમ સંપ્રદાય
પર પણ છે. સંપ્રદાયપર ઉદાર મતવાદી હિન્દુઓ પંચાયતન
દેવમૂર્તિને પૂજે છે. અને અમારામાં આઠ સિદ્ધિઓ કહી
છે. એ પંચાયતન દેવમૂર્તિ ને એ આઠ સિદ્ધિઓ તહમને
મસન્ન હોને એમ કહેવાનો લેખકનો ભાવાર્થ હોય છે.

સાહેબને નવું દર્શન થતું હતું. કાવ્યગ્રંથોનાં,
હિન્દુસંસારનાં ઉત્તરનાં કમાડ ઉઘડતાં હતાં. હિન્દુસંસારના
—હિન્દુધર્મના પાયા, કાવ્યગ્રંથોનાં રાજલેખમાં વહિયા-
વટિયા કાગળોમાં ધર્મસ્મૃતિથી મંડાતાં પગરણ, કારણસને
દેખાવા માંડ્યાં. સાહેબે બેસ્યું કે હિન્દુઓ ધર્મને
સંભારીને પરિચાલુ માંડે છે, અને શબ્દ કે ચિત્રની અંદર
Symbolism—ધ્વનિકાવ્યના મૂલ્ય હોય છે તે દલપતરામ
કહમને ને સ્હમખવે છે. કારણસને સંતોષની સેરા કૂટતી
હતી, રાસમાળા કને ને કને આવતી ભાસતી હતી.
કારણસની રાસમાળાની ભાવના માત્ર ઇતિહાસની સાલવારી
નોંધવાની ન હતી, ગુર્જરસંસારને અક્ષરમાં મૂકી સંભવન
ને અમર કરવાની હતી.

કારખસના મનમાં જેડ જેસતી^૧ જતી હતી, થર ખન્ધાતાં જતાં હતાં; તેમ દલપતરામે સ્હમજતા જતા હતા કે સાહેબના પ્રશ્નો પંડિતના પ્રશ્નો છે.

કાવ્યહીરાને કારખસપારખ પારખી રહ્યો. પછી પૂછ્યું: ત્હમે હમારી પાસે રહેશો ? જૂના ઇતિહાસની સાધન-સામગ્રી શોધી લાવી દેશો ?

શા માટે નહિ ? ગુજરાતમાં ઠામ ઠામ ઇતિહાસના ઢગલા ઢાળાયેલા છે, ને દલપતરામ દેશના ચોખૂટમાં ફરેલા છે; ભોળાનાથભાઇએ વાત ઊપાડી લીધી.

દલપતરામ : શોધ કરીશ, ને મળશે એ ગ્રન્થો લાવી આપીશ..

કારખસનો સંતોષનો ઘટ ભરાયો: તકંશાળી કવિ છે; લોકાચારના ગૂઢાર્થ સ્હમજે છે; ઇતિહાસસામગ્રીના કાવ્યગ્રંથો શોધી લાવશે. ગુર્જરાધિપતિનો ઇતિહાસ કારખસની આંખ સમીપે મૂર્તિમત આવતો ભાસ્યો.

અમારે દેશ તમ સરખાને કવેશર કહે છે; અહીં રહેશો તો અમે પણ ત્હમને કવેશર કહીશું. કારખસને રેકૉર્ડલાંડના Bart સાભર્યા, ને સુજનતા ઉચ્ચારી.

‘એ તો સાહેબની લાયકી છે’. ‘સાહેબની લાયકી’ બોલથી દલપતરામે નિજની લાયકી દાખવી. સાહેબને ચે થયું કે દલપતરામ વિવેકસાગર છે.

પછી પગારવાતોની ઘડીક ગમ્મત બામી.

ત્હારે—એ—એ શો પગાર ત્હમે લેશો ? ઉવટે કારખસે વ્યવહારપ્રશ્ન પૂછ્યો.

સાહેબ આપશે તે. અમે બે માણસ અને એક બાળકી છીએ. સો—સવાસોઠનું ખર્ચ છે. દલપતરામે ઉત્તર વાળ્યો.

એ શબ્દો સાંભળીને કારણસને દલપતરામ ગૂઢાર્થના ટો કાઠ્ય મમા ગૂઢ અને હાથઆઠ્યા સરી જતા રતન જેવા ધડીક લાગ્યા. ઠાવકાઇથી, સ્હમજાવતા સ્હમજાવના સાહેબ બોલ્યાઃ જૂવોને, કચેરાશ! મ્હારે તો મ્હારા પગારમાંથી પગાર આપવાનો છે. મ્હને જ આઠસોક રૂપિયા મળે છે. હું તો માસિક વીસ રૂપીઆ આપી શકું.

પ્રથમ નોકરી મળ્યે સૌની આંખોમાં ઉગે છે એવાં દલપતરામની આંખોમાં હરખનાં તેજ ઉગ્યાં પ્રતિઠાવકાઇથી દલપતરામે કારણસને સ્હમજાવ્યુંઃ સાહેબ! અમારે ત્હા વાણીતરીની વરસૂણ હોય છે, ને સાહેબને મ્હેં તો સો—સવાસોનો વરસૂણિયો પગાર કહ્યો હતો. મ્હેં તો સો—સવાસો માગ્યા હતા; આપ તો મ્હને યમણા આપવાનું કહ્યો છો.

સાહેબ ખડખડાટ હતી પડ્યા. દલપતરામે હીકું કે સાહેબ મીલનગ્રાર છે.

હા, સાહેબ! ખરૂં છે. શુભાસ્તી અમારે વાવિંક અંધાય છેઃ લોળાનાથે દલપતવેણની માફી પૂરી

હવે સાહેબની આંખોમાં હર્ષના તેજ ઉગ્યા. દલપત હીરો હાથ આવશે એવી પ્રતીતિ પડી.

કારણસે વિચાર્યું હોત તો સહેજે સ્મરણે આવત કે અંહીની પેઠમ અસલથી ઇંગ્લાડમાં ચે અમલદારીની ને વાણીતરીની વરસૂણે જ છે. હિન્દમાં તો હિન્દી સરકારે માસિક પગારપલટો કીધો છે.

‘ સર્જન મિત્રો મળે, વઢે સુખ મધુરી વાણી. ’
સાબરમતીને તીરે, ચાંદસૂરજના મહેલમાં, સાબરમતીની
ધીરસમીરના જેવી મીઠડી-મધુરી વાણવહરીઓ વાતી
હતી; અને એ વાણવહરીઓ પછીનો પર્યાસ વર્ષનો
ગુજરાતનો ઇતિહાસ ઘડતી હતી.

સર્જનને સર્જન પ્રથમ દર્શને પિછાને છે. કારણસને
દલપતે ઓળખ્યા, દલપતને કારણસે ઓળખ્યા. પરસ્પરે
બાધ્યું કે શુભસાગર છે.

વાટ જોવરાવી જોવરાવી મેહુલો મળ્યે ડળાયેલ મોર-
લાના જેવું કારણસનું દિલ પ્રકુલ્લી ઉઠ્યું, ને બોલ્યું.

ત્હારે આજથી જ ત્હમારો પગાર ચ્હડતો. આજે
ત્હમે મ્હને કાંઈ ઓછું ભણાવ્યું નથી. સુજનતાના સાગર
કારણસે અન્તે વિધિવાઠ્ય ભાખ્યું, ને પહેલા માસનો
પગાર આપ્યો.

એ સર્જનશબ્દોએ દલપતરામનું ભાગ્ય ઘડ્યું, કાર-
ણસનું ભાગ્ય ઘડ્યું, ગુજરાતનું ભાગ્ય ઘડ્યું, બેસતી
નવસંસ્કૃતિનું ભાગ્ય ઘડ્યું.

પ્રથમ મેળાપે જ દલપતકારણસનાં અન્તર્યામી સાક્ષી
પૂરતા હતા કે પોતપોતાની એમણા ક્ષણતી હતી, મનોરથ
પૂરાતા હતા. જાંઘળી જાંખતી તે સાંપડતું હતું.

કર્નલ ટોડને જતી જ્ઞાનચન્દ્રણ મળ્યા હતા એમ
કારણસને કવેશર દલપતરામ મળ્યા. વઢવાણના અભિ-
હોત્રીનો સપૂત એમં સાહેબનો નોકર ગુરુ મિત્ર થયો.
બાણે ગુજરાતના સરસ્વતીઘાટે કવિતા ને ઇતિહાસ મળ્યાં,

બાણે ગુજરાતના નવયુગના કાળઘાટે પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમ મંડાણું અને એ સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટે દલપતશરણસની અમ્મર દહેરીઓ સ્થપાઈ.

દલપતશરણસનો મેળાપ એ બાણે દેશભરમા પ્રવર્તતા પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સંગમના ચિહ્નરૂપે હતો.

૧૮૪૮ની તે તિથિએ ગુજરાતે નવયુગ બેઠો, ને નવધતિહાસ ઘડાવા માણ્યો. ખુરોડ તો પચ્ચીશોક વર્ષ પૂર્વે 'મગદધુ' હતું; આ તો નવયુગનું બહાણું વાચુ ૧૮૪૮ પૂર્વેનું તે માચીન ગુજરાત, ક્યારામભાઈનું ગુજરાત; ૧૮૪૮ પછીનું તે અવાચીન ગુજરાત, દલપતરામનું ગુજરાત.

૧૮૪૮ના નવેમ્બરની પ્રતિપદાએ ગુજરાતે નવયુગ બેઠો. સં. ૧૯૦૫ની જ્ઞાનપથમી એમ ગુજરાતને વરદા-યિની નીવડી.

પ્રકરણ ૨ જી, પાટનગરમાં પહેલી પગડીઓ

કહું હવે શ્રીપુરનો સુધારો, સ્વદેશમાં જ્ઞાન વધારનારો;
સ્વદેશનું જે હિત ચિત્ત રહાશે, તે સાંભળી અન્તર રાજ થાયે.

દલપતદ્વારખસના ઇતિહાસયોગમાં દેવી સંકેત હતો.
એ યોગધડી ગુજરાતના નવયુગની મુદ્દર્તધડી હતી. ઇતિ-
હાસના એ અવસરે ગુજરાતના પાટનગરે દલપતરામને
દ્વારખસે જ નહોતા બોલાવ્યા, કાળયોગ બોલાવતો હતો.
દલપત ને દ્વારખસ બન્ને એ નિમિત્તો હતા; વિશ્વવિધાતાની
વિશ્વયોજનાના મહાનિર્મોણનું એ નિમન્ત્રણ હતું.

દ્વારખસની કપ્પગાહ લેખી પા સફીલર પાળી પોષી
ઉછેરેલી દલપતસેવી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ત્રીશેક
વર્ષો ઉપર દલપતનગુણી થઈ હતી; પણ આજ કંઈક
દલપતગુણઓર્શીગણ પાછી થઈ છે. સોસાયટીના નવ
આવાસના ખાતમુદ્દતે, સોસાયટીના સુવર્ણમહોત્સવના ને
મણિમહોત્સવના અવસરેએ, ૧૮૯૮માં ને ૧૯૦૮માં ગવા-
યેલા ઇતિહાસવર્ણનોમાં દલપતરામનું નામે ન સંભારનાર,
જ્ઞાનવિસ્મૃત કે ‘હીણી અસૂયા’ળી, સોસાયટી આજ-
૧૯૩૨માં-નિજ ઇતિહાસગ્રન્થમાં લખે છે કે:

દલપતદ્વારખસનો ‘એ મેળાપ એક અસામાન્ય જનાવ
કહી શકાય. એ દ્વારા પરમાત્માએ ગુજરાતી પ્રજાની સેવા
કરનાર એક લોકસેવક ઉભો કરવાનો સંકેત રચ્યો ન
હોય-એમ અમને લાગે છે.’

‘ અર્વાચીન ગુજરાતનું ઘડતર ઘડવામાં કવીશ્વર દલપતરામનો હિસ્સો મહત્વનો છે, અને એના વિધાયકોની ચિરસ્મરણીય નામાવલિમાં એમનું નામ આગળ પડતું છે. અમદાવાદમાં એમને જોઈ આણવામાં અમે ઠોણ અદૃશ્ય હાથ જ નિહાળીએ છીએ. ’

એજન, પા. ૨૪૫

‘ જેમની સાહિત્યસેવા સોસાયટીનું ગૌરવ વધારનારી તેમ દેશનું હિતસાધક કવ્યાણુકારી હતી, એવા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ હતા. જમાને જમાને યુગપ્રવર્તક મહાયુરુષો પાકે છે એમાંના તેઓ એક હતા ’

એજન, પા. ૭૩

ખરૂં. ગુજરાતભરમાં ધૂમીને શહેરો ને ગામડાંઓમાં નવયુગનાં અજવાળાં પાડનાર યુગપ્રવર્તક ત્હારે એક દલપતરામ હતા. ગામેગામ વિચરી એમણે નવગુજરાત ઘડ્યો. શાળાઓમાં ને લોકસભાઓમાં દલપતકવિતાનાં દૂધ પીપીને ગુર્જરનવપ્રજા ૧૮૪૮થી ૧૮૬૮ પર્યાન્ત અર્ધી સદીભર ઉછરી

અને એ સર્વ દલપતલોકોપયોગિતાનું મૂળભૂત કારણરૂપ હતું કારણસનું આમન્ત્રણ, પેલો નવરાત્રીનાં અજવાળિયાનો ખેપિયો.

ઇસ્વી ૧૮૪૮ની ચરદગતુ ગુજરાતે સદ્ગાગ્યનાં અજવાળિયાંની ઋતુ હતી આસોના અજવાળિયામાં કારણસનો ખેપિયો વઢવાણ સંચર્યો; કાર્તિકનાં અજવાળિયામાં આંદાસૂરજના મહેલમાં કવિતા ને ઇતિહાસનો દાળયોગ

થયો. ૧૮૪૮ની શરદઋતુમાં ગુજરાતે સંસ્કૃતિઓના સંગમનું સુદૃઢ બેઠું.

એ જ જ્ઞાનપંચમીએ ઘેર જઈને ધર્મભાવી દલપતરામે મન્દિરમાં નરનારાયણ દેવને પ્રથમ કમાણીના દેવભાગનો એક રૂપિયાનો થાળ કીધો. શ્રી હરિ રૂપિયામુખ્યા નથી, પણ રૂપિયામાના ભાવમુખ્યા તો છે જ.

એમ પખવાડિયુક લોળાનાથભાઈને ત્યાં રહી પછી મન્દિરછાયામાં મહાસુખરામના ઘરના આગલ્યો ને પાછલ્યો બંને મેડા ભાડે લીધા; અને ત્યહારથી ‘આરતી પ્રેરણા દેતી કાવ્યસ્તોત્રોની આપના.’ વાર્ષિક નવ ઠે દસ રૂપિયા ભાડું હતું. અમદાવાદનો કાયમી વસવાટ થયે ચિરસ્મરણીય દલપતનિવાસ એ પ્રથમ વાસથી સોએક બહામ હખણાદો સરળયો હતો. મહાસુખરામના ઘરમાં વસી દલપતરામ મહાસુખ ખમ્યા. એ ઘરનો ઓતરાદો કરો નરનારાયણ દેવની પછીતે પડતો. દલપતરામ આજ જેમ અક્ષગ્ધામમાં જઈ સમાયા છે, તેમ આજ એ ઘર પણ મન્દિરમાં ભળી ગયું છે.

નરનારાયણ દેવનો સુપુત્ર એમ દેવછાયામાં આવીને વિરાજ્યો.

વળતા દિવસથી દલપતરામે માહેળને ભણાવવા જવા માંડ્યું રહવારના દસથી બારનો નિત્યક્રમ હતો. ગુજરાતી અગર મજલાપાનુ કાર્ષિક પુસ્તક વચાતું સાહેબ વાચતા, દલપતરામ રહમબવતા. સં. ૧૯૦૪ની જ્ઞાનપંચમીથી દલપત વેદિયા સાહેબના ગુરુ થયા.

પ્રથમ માનમંજરી અને અનેકાર્થીના મજલાપાના

અન્ધો સાહેબ પાસે વાચવાના શરૂ કર્યા. શબ્દોના અર્થ સ્ક્રમજવાને એ અન્ધોની પ્રથમ જરૂર. પૃથુરાજરાસો કે અન્ય કો મહાઅન્ય એ જાણ્યા વિના યથાર્થ અર્થસદર્ભે સ્ક્રમજાય નહિ એવું કવીશ્વરના કહેવાથી એ વાંચનનો આદર કીધો હતો. પછી જૂની ગુજરાતીમાં એક જૈન ગોરણનો રચેલો કુમારપાળરાસો વાચવા માંડ્યો. અમદાવાદના ઝવેરીવાડામા ખડતર ગચ્છનો ઉપાશ્રય છે, અને ત્યાંના ખૂબચન્દ્રજી ગોરણ હતા કવીશ્વરને ભોજાનાથ-ભાઈએ એ ગોરણની પિછાન કરાવી હતી, અને કહ્યું હતું કે એમની કને અન્યભડાર છે, ઘણાં પુસ્તકો મળશે, જતા રહેજો કુમારપાળરાસો ખૂબચન્દ્રજી કનેથી પ્રાપ્ત થયો હતો. વસ્તુપાગતેજપાળનો રાસ પણ ત્યાંથી મળ્યો હતો. અને ય રાસાઓની નકલો પછી ઉતરાવી લીધી હતી. એમ ૧૮૪૮ના નવેમ્બરના પૂર્વાર્ધમાં દલપતભટિહાસ સંશોધન અમદાવાદમા આરભાયુ.

એ કલાક લઘુવવાનું હતું, છતાં સારસ્વતઉદ્યમી દલપતરામને દિવસ ભરેલો રહેતો. લઘુવવા ઉપગન્ત વૃજતા દિવસનું લઘુવવાનું વિચારી જવામા કેટલોએક સમય વીતતો. ઉપરાત ગોરણ શાઓ પંડિત ભાટ કે ચારણને ત્યાંથી ઐતિહાસિક અન્ધોની માહિતી મેળવતા. હેમાભાઈ નગચેઠ, હરકુંવર ચેઠાણી, મગનભાઈ ઠરમચંદ, પ્રથમ પરિચિત મણ્ડીવાળા, પ્રથમ શિખર ભોજાનાથ-ભાઈ. એ સર્વને ત્યાં પણ કવીશ્વરનું જણાવવું થતું ને ત્યાં જ્ઞાનવાર્તા ને કાવ્યવાર્તા ચર્ચાતી. ઇતિહાસસામગ્રીની શોધમાં સાહેબ કવીશ્વરને પરગામ પણ મોકલતા ૧૮૪૮ના

નવેમ્બર આખરે ને ડિસેમ્બર આદિમાં વઢવાણ લીમડી
ધાંગધા મૂળીમાં ગઢવીઓ ને ગોરણઓમાં ઇતિહાસગ્રન્થ-
સંશોધનાર્થે કવીશ્વર ત્રણેક અઠવાડિયાં કર્યા હતા,
પ્રબંધચતુર્વિંશતિ નામનો સંસ્કૃત ગદ્યગ્રન્થ નિજ પાડોશી
ને પ્રેમવર્ષક લાલચંદળ ગોરણ પાસેથી મેળવ્યો હતો.
પાટણનો, ભોજનો, ભુજનો એમ ચોવીસ ઇતિહાસો એમાં
છે. શ્રીપાળનો રાસ પણ લાલચંદળની પાસેથી લાવ્યા
હતા. થોથે ગયા ત્યારે એક ગોરણ કનેથી શત્રુંઘ્યમાહાત્મ્ય
નામનો દશેક હજાર સ્લોકપૂરનો ગ્રન્થ ઉતરાવી લીધો
હતો. શ્રીમાળનગરીની ગાથા સમા શ્રીમાળપુરાણનો ખંડભાગ
પણ લખાવી લીધો હતો. જગદેવ પરમારનો વાર્તાગ્રન્થ
વાંકાનેરમાં છે એમ મૂળીના ચારણમંડળમાંથી ભાળ
લાવ્યા હતા એ ગ્રન્થ એજન્સીમાં લખી કારણસે પછી
મંગાવ્યો હતો. ૧૮૪૮ ના આખર માસોમાં કાવ્યકોવિદ
હલપતરામ એમ ઇતિહાસ ને કવિતાના સંશોધનાર્થે
કારણસમોકલ્યા ગુજરાતે ધૂમતા.

શંકરદિગ્વિજયનો હસ્તાક્ષરી મહાગ્રન્થ સાધનત
ભોજાનાથભાઈને ઘેર હતો. એ સંસ્કૃત કાવ્યગ્રન્થ
ભોજાનાથે ઉતરાવીને આપ્યો, અને પડોશમાં જ રહેતા
બાપા શાસ્ત્રીને કવીશ્વરની લલામણ કરી. બાપાશાસ્ત્રી પાસે
હલપતરામ શંકરદિગ્વિજય લણી આવતા ને સાહેબને
લણાવતા. એ ગ્રન્થ સાહેબને ગમ્યો; એનું ગુજરાતી
ભાષાન્તર કરાવવાનું મન થયું. ભોજાનાથને વાત કરી.
પૂછ્યું કે અમદાવાદમાં સારામાં સારા શાસ્ત્રી કેણુ ?
ભોજાનાથે કહ્યું શુકદેવ શાસ્ત્રી; પણ એમને ભાષાન્તર ન

આવડે સાહેબે કહ્યું ત્હારે શું એમના ઘરમાં પણ સંસ્કૃત બોલતા હશે ? સાહેબનો આગ્રહ જોઈ લોજાનાથ બોલ્યાઃ એકાદ પ્રસ્તાવિક શ્લોકનું ભાષાન્તર કરાવી જોઈએ, પસંદ પડે તો પછી અન્યનું ભાષાન્તર કરાવિયે.

શુકદેવ શાસ્ત્રી મોઢ પ્રાણજી હતા, ને રાયપુરમાં રહેતા. શિવળી બુટ્ટી-ભાંગનું સાઈ સેવન કરતા. વ્યાકરણ વેદાન્ત ન્યાયમાં કીટ ગણાતા. નગરપંકાતા હતા.

એક દિવસ શાસ્ત્રીજીને લોજાનાથ સાહેબ પાસે તેડી લાંબા. શંકરદિગ્વિજયનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરી આપવાનું સાહેબે શાસ્ત્રીજીને પૂછતાં ત્હેમણે હા પાડી. પછી લોજાનાથની સૂચના ઉપરથી એમ ક્યું કે સારસ્વત સંધીકરણના પ્રથમ શ્લોકનું ભાષાન્તર નમૂના લેખે કરાવવું. સાહેબે કહ્યું કે એ બે ચરણોનો અર્થ અહીં કરી સહમજાવો. ત્હારે શાસ્ત્રીજીએ ઉત્તર દીધો કે અહીં થાય નહિ; વાર લાગે એવું છે; માટે અમે ઘેર લઈ જઈશું એ શ્લોક આવો છે:

મળ્ય પરમાત્માનં વાલધીવૃદ્ધિસિદ્ધયે

મારસ્વતિમૃજું કુર્યે મરિયાન્નાતિવિસ્તરાત્.

બેત્રણ દિવસે દલપતરામ શાસ્ત્રીજીને ત્હાં ખબર કહાડવાને ગયા. શાસ્ત્રીજી બોલ્યા કે હજી તૈયાર નથી, એકાદબે દિવસમાં લઈને આવીશ. પછી ભાષાન્તર લઈને શાસ્ત્રીજી સાહેબને જાંગલે આંબ્યા. એક આખું પાનું એ શ્લોકના અર્થનું લખેલું હતું. સાહેબના કહેવાથી તે વાંચી સંભળાવ્યું.

પરમાત્માનં નામ પરમ એવા જે આત્મા તેને પરમાત્મા કહીએ. તે પરમાત્મા જે તે તેને ચાલઘી એટલે કે બાળકોની જે બુદ્ધિ તેને બાળધી કહીએ વિ.

એવી રીતે ઠેકઠેકાણે તે જે તે ને જેનું તેનું એવું એવું લખીને આખું પાનું ભરેલું હતું. પૂરું ચે પાનું ધીરજધારી કારણસે સાંભળ્યું ને સાંભળીને માથું ધૂણાવ્યું. એટલે શાસ્ત્રીજીએ કથું: સાહેબ કહે તો હજી આથી થ સ્વરસ કરી લાવું, અને જે પાનાં ભરી લાવું. પછી શાસ્ત્રીજીને રજા આપી અને શંકરદિગ્વિજયનું ભાષાન્તર અવસર આવવા ઉપર મૂલતવી રાખ્યું.

ધીરે ધીરે આમ કારણસનું શુજરાતી ને વ્રજભાષાનું જ્ઞાન વધતું જતું.

અમદાવાદમાં શાહપુરમાં ભાટવાડો છે. ત્યાં વહી-વંચાઓ રહેતા ને તે રજપૂતોની વંશાવળીઓ વાંચતા. ભાટમંડળમાં મહાકવિ કાલિદાસના એક નામેરી હતા; તે સોલંકી ને વાઘેલા વંશોની વહી વાંચતા. ભાટચારણોમાંથી દલપતરામે એમનું નામ સાંભળ્યું. દલપતરામે એ મહાકવિના નામેરીની ઓળખાણ કોધી ને પછી કારણસ કને લઈ ગયા સોલંકી તથા વાઘેલા વંશની વંશાવળીઓ તથા અન્ય ઐતિહાસિક હકીકત કાલિદાસ જહારોટ કનેથી મળી તે લખી લીધી.

ખાડિયામાં ઉત્તમરામ કવિને ઘેર પણ દલપતરામ બાળીવિદ્યાસ ગ્રન્થ માટે ગયા હતા. એ ગ્રન્થ ઉતારી લેવાને કવિ કોઈને આપતા નહિ. કહેતા કે જૂનાગઢના નવાબે

અમારી પાસે માગ્યો હતો ત્હારે અમે એમ કહ્યું હતું કે એ તો અમારા પુત્રુર્ગોની કાવ્યવાણી છે, અમારી કને બેઠ્યો. જિત્તમરામજીએ દલપતરામનો સત્કાર કીધો ને કહ્યું ત્હમારે જોવો હોય તો અન્ય આ રહ્યો, પણ ઉનારવાનો ચે નથી, કે ઘર ગહાર લઈ જવાનો ચે નથી. એ તો અમારા ગૃહના ગૃહદેવ છે. દલપતરામે જાણીવિદ્યાસ જોયો હતો, મહી કવિત સવૈયા છન્દ હતા. કવીશ્વર કહે છે કે અન્ય સારો લાગ્યો હતો. કેટલેક વર્ષે પછી તે ઉતારી લેવાને મળ્યો હતો.

હરકેવર શેઠાણીની હવેલીએ એક મારવાડી પડિત હતા, સંસ્કૃત સાર જાણતા, સૌ એમને લહારીજી કહેતા. રાસમાળાની પ્રસ્તાવનામા કારણસે એમનો આભાર માનેલો છે લહારીજીની મારફત પ્રબન્ધચિન્તામણિનો અન્ય સાપડયો હતો. કાશ્મીરની રાજતરંગિણીના જેવો પ્રબન્ધચિન્તામણિ ગુર્જરધૃતિહાસનો વિદ્વજ્જાણીતો અન્ય છે નૈન સાધુ મેરુતુગાચાર્યજીએ ઇસ્વી ૧૩૦૦મા કવીશ્વરના જ વતન વર્ધમાનપુરમા એ ગુર્જરધૃતિહાસનો સંસ્કૃત અન્ય રચેલો છે.

રાસમળાનું કામ રસ્તે પડ્યું તેથી કારણસને સંતોષ થતો, કવિતાઓ હેયાપુર ચાલજવાને મળતી તેથી આનન્દ થતો. દલપતરામની મીઠશ ને દલપતરામનો નિર્દોષ હાર્યરસ કારણમને ગમતા કવેશર ધર્મવતા છે, નીતિવતા નિ, નિર્વ્યસની છે એ જોઈ સાહેબનો આત્મા આકર્ષાતો. કારણસને દલપતના યોગજાણુમાથી આકર્ષાવું થયા

સંસારની વાતો પણ સાહેબ પૂછતા. ત્હમારી નાતમાં જાણવા જેવા ચાલ શા શા છે? બીજી નાતોનાં ખાસ રસમરિવાજ કાંઈ છે? કેણુ કેનાથી વટલાય? આધ્યાત્મિક વાતો પણ થતી ને પરસ્પર સરખાવાતી. સાહેબ પૂછતા: ત્હમારા ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ક્યાં? દલપતરામ; હિન્દુધર્મના પાયામાં દેવોની ત્રિપુટિ છે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ ને મહેશ્વર. અનુક્રમે એ સૃષ્ટિને સરજે, પોષે, ને સંહારે છે. કારણસ: અમારા ખ્રીસ્તી ધર્મના પાયામાં પણ દેવત્રિપુટિ છે; ઈશ્વર, પવિત્ર આત્મા, અને ઈશ્વરનો પુત્ર. રામાયણુ મહાભારત ને પુરાણોની વાતો પણ થતી. હિન્દી અને બ્રિટિશ પ્રબલ્યોના ગુણગૌરવની વાતો થતી ત્હારે અનેક ઠાંતો કારણસ આપતા ને કહેતા કે ત્હાંના નીતિવંતાઓ અહીંનાના કરતાં નીતિવંતા છે, અને ત્હાંના અનીતિવંતાઓ અહીંનાના કરતાં જખ્ખર અનીતિવંતા છે. ત્હાંના બે ચોર આવ્યા હોય તો આ આખું શહેર લુંટી જાય ને પકડાય નહિ. વટલાવા વિશે સાહેબ ઘણાને પૂછતા ને અસંતોષ રહેતો તે જ દલપતરામને પૂછ્યું કે હિન્દુધર્મ-શાસ્ત્રમાં તો બ્રાહ્મણ પછી બીજો વર્ણ ક્ષત્રિય છે ને ત્રીજો વર્ણ વૈશ્ય છે. ત્હારે આજ વાણિયા રજપૂતથી વટલાય એમ કેમ થયું? દલપતરામે કહ્યું: એ સ્થમજવું અઘરું નથી. હિન્દુઓ માને છે અહિંસા પરમો ધર્મ. અમારે જીવહિંસા એ પાપ મનાય છે, ક્ષત્રિયોએ માંસાહાર તબ્યો નથી, વૈશ્યોએ માંસાહાર તબ્યો છે. જગતભરમાં જેમ પુનર્લગ્ન કરનારાંઓ કરતાં પુનર્લગ્ન ન કરનારાંઓ ઉંચા, એમ માંસાહારીઓ કરતાં અમાસાહારીઓ ઊંચા. ખ્રીસ્તી

ધર્માનુસાર કારણસ માનતો કે મનુષાદેહમા જ આત્મા છે, આણીઓમા આત્મા નથી એવું વાક્ય હાવડંકૃત ઇંગ્રેજ વાચનમાળામા ત્ય્હારે શિખવાતું કે Cow has no soul એ પછી પાચેક દાયકે ખ્રીસ્તી વિચારરગોમા અલણ્યે રગાયેલા એક સુધરેલ હિન્દુ વિદ્વજ્ઞન બોલ્યા હતા કે Killing is no sin દલપતરામ લખાવી ગયા છે કે ક્રાળસ ધર્મદ્રેષી ન હતો, ને તેથી ઠવીશ્વરની મુવિચારી ધર્મ-વાર્તાઓ આલળતો, મનન કરતો, ને માચી લાગે તે સ્વીકારતો ઠવીશ્વર કહે છે કે 'જો ધર્મનો દુરાગ્રહી તે સાહેબ હોત તો માફ મન બિદાસ રહેત'

અનેક કૌતુકરસિયો ક્રાળમ એક વેળા અમદાવાદમાનું સ્વામીનારાયણનું ગાનવિશાળું નિજ ગુરુવર્યનું ધર્મમંદિર જોવાને પધાર્યો હતો. સાહેબ થોડે બેસીને આંખ્યા હતા, દલપતરામ મંદિરદ્વારે સિધ્ધ—શેઠને સત્કારી મગાથે થયા હતા ખૂબ ઉતારીને કારણસ મંદિરમા ને મંદિરની હવેલીઓમા ફર્યો હતો, ગગનના જોતી મંદિરઅટારીઓએ મહકથે હતો એ મન્યસ્તવાસની હવેલીઓ નિરખી એને ચૂરોપના સન્યસ્તવાસ—Monasteries—સાક્ષ્યા હતા અજામ-પમા ખુરશી દાળી આહેળને બેસાડ્યા હતા, અયોધ્યાપ્રસાદજી મહારાજે પ્રસાદીનો હાર ને શિલાપત્રા આપી અન્માન્યા હતા અવધવિરચિત પેટ્રુ સત્સગમ્પ્રખ્યાત ને લોકવિખ્યાત દીર્ઘને કારણસને સબળાંબુ હતું કે

एक कपटी न तरे, महाराज ! शरन आये सब ही तरे.

જતાં જતાં પરમવિવેકી કારણસ વિવેકવેણ ઉચ્ચર્યો હતો કે અબ તો મેં સ્વામીનારાયનકા શિષ્યકા હિ શિષ્ય હું.

હલપતરામને સંસારાણુંવ હવે સુલભ જણાવા લાગ્યો. શુરુશિષ્યના જીવ મળતા ગયા, નવું નવું જોવાબલુવાનું મળતું થયું. સારા સારા સજ્જનોની પિછાનો થવા માંડી. સાહેબ સત્યવાદી છે ને સત્ય સાંભળે છે એ પ્રતીતિ વધતી ગઈ. કારણસના મનમાં પણ હલપત પ્રત્યે એવા લાવ ઉગતા હતા. મિત્રોનાં મનોમન એમ સાક્ષી પૂરતાં.

પ્રથમ મેળાપે કારણસે માસિક પગાર પૂછ્યો ત્યારે હલપતરામને હિલમાં થયું હતું કે સાહેબને થોડાક માસનું કામ હશે. ધીરે ધીરે હલપતરામની એ આશંકા મટતી ગઈ. અને પછી તો કારણસ પણ વખતોવખત કહેતો કે “તમારી આખી ઉમ્મરની ફિકર મ્હારે છે.” પરસ્પર એમ માન ને મિત્રતા ગાઢ થતાં ગયાં.

એકઠા હલપતરામે સાહેબને પૂછ્યું કે આપની નોકરી બે જ ઠલાકની છે. તે બહારના સમયમાં કોઈને કવિતા સંભળાવું ને કોઈ કાંઈ કદર ખૂંડે તો મ્હારે તે લેવું કે નહિ? કવિતાના મૂલપારખ કારણસે કહ્યું કે કવિતાની કદર કરનાર હોય તે તો સારું. એ તો ત્હમારાં નહિ, ત્હમારી કવિતાનાં મૂલ છે. ખુશીથી સ્વીકારવાં-

મહા માસ ઉતરતાં કારણસે કહ્યું કે હવે કળીલાને વઢવાણથી તેડાવો. તે ઉપરથી ધનેશ્વર નામના કપડવણજના મોઢ પ્રાદ્યુને રૂ. ૨ આપવાના ઠરાવીને ફાગણ સુદ બીજે વઢવાણ મોકલ્યો તે અમારાં જ મૂળીમાને અને અમારાં સૌથી મ્હોટાં જહેન રાયકુંવરને તેડીને ફાગણ શુદ્ધ-

દશમને દિવસે અમદાવાદ આવ્યો. દલપતરામ અમદાવાદમાં ગૃહસ્થાશ્રમી થયા.

૮૭ વર્ષના એ ગયકુવર આજે ચે આયુષ્યવાલીની છાયામાં બેઠા છે.

એવામાં ધોળકાના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ અથા ઓઝા ને કાશીનાથ ઓઝા બન્ને સગા ભાઈઓ સામ્વેદ મુખનાઠે ભણીને કાશીએથી દેશમાં આવ્યા ધોળકા તે શ્રીમાળી જ્ઞાતિની કાશીપુરી છે, અને ઓઝાબન્ધુઓ ગૃહસ્થ હતા, કુલીન હતા, અબ્બયક હતા. નાત જમતી હતી ત્હા અમદાવાદમાં તેઓ જમવાને આવ્યા હતા, ને કવીશ્વર પણ જમવાને નાતમાં ગયા હતા એક નાતીલાએ કાશીનાથ ઓઝાને દલપતરામની પિછાન કરાવી ને કહ્યું કે આ દલપતરામ કવિતા કરે છે, ને ચાહુકારોમાં ને સાહેબ હોઠમાં સન્માનાય છે ત્હારે વેદવિદ કાશીનાથ ઓઝા બોલ્યા કે ત્હમે સમજતા હોયો કે એ ઉંચી પદવીએ ચડકયો, પણ એમાં હિચુ થક શુ? જેના બાપના પગ ધોઈને પીએ ત્હેનો દીકરો યવનનો આકર થયો, ને વેદવાણી મૂકીને ભાટચારણને ધધે ધાયો. દલપતરામે ત્હારે બિનયલાવે કહ્યું કે ઓઝા ! આપ કહો છો તે માયુ છે પણ

शखहुको सुनि शब्द सदा अति रोज्जत है भरतार रमाको;
अर्थ न सूझत है इनको, पुनि लोमत है मदगन्ध विनाको;
गान रु तान प्रभुको रुचे वहि जान परे नहि अक्षर जाका;
देव रिसे दलपचिहुको श्रुतिपे अति सुंदर है स्वर ताको.
એણે કરીને શ્રી હરિ રીઝે એને હુ તો શ્રુતિથી ચે સુંદર

સ્વર માનું છું. કાશીવિદ્ધર યોગાજી ઉચ્ચાર્યા કે લલે,
તહમે માનો; પણ અમને કાંઈ સંભળાવયો નહિ.

શ્રુતિપરાયણ ડાહ્યાભાઈના ભાઈઓ દેશમાં ત્યારે
હતા. એ વેદવિદ્ધ બન્ધુમંડળના સદાગ્રહે જ મધ્યકાળમાં
સૈકાઓ પર્યન્ત વેદવિદ્યાને જતનથી જાળવી હતી.

હલપતકારભસની મિત્રબેલડીની ઇતિહાસકથનીનો
પૂર્વરંગ એ છે કે આદિમાં એ ઉભય એકપંખાળા પાંગળા
હતા. '૪૬ના નવેમ્બરથી '૪૮ના નવેમ્બર સૂધી જોડ વર્ષ
કારભસ અમદાવાદમાં જ હતો, પણ જાણે ઉડવાને વાંછતો
પંખીરાજ ઉડી શકતો નહિ. એ જ જોડ વર્ષ હલપત-
રામનાં દુઃખ દારિદ્ર ને ઉડી નિરાશાનાં વીત્યાં હતાં. ભાવ-
નગરથી વડોદરા પર્યન્ત નસીબ અજમાવવાને હલપતરામ
ફર્યા હતા, પણ નિષ્ફળ. ધૂળમાથી પાંચીકા જડતા,
ભાગ્યનાં કમાડ ઉઘડું ઉઘડું થતાં; પણ ઉઘડ્યાં ન હતાં.
હલપતકારભસના ઇતિહાસયોગ યહી પરસ્પરની પાંખ થઈ
ઉભય ઉડવા લાગ્યા. કારભસના મનોરથ ફળ્યા, હલપત
વેદિયા ગુજરાત પ્રાન્તના કવીશ્વર થયા. ગદ્ય ને પદ્ય નવ
ગુર્જરસાહિત્યનાં પગરણ મંડાણાં, ગુજરાતે નવો યુગ ખેડો.

પ્રથમ કારભસનો એવો મત હતો કે 'કચ્છી બોલી
છે એવી ગુજરાતી પણ સાહિત્યગિરા નથી, માત્ર બોલી
છે; વાણિયાના ચોપડા લખવાના જ કામમાં આવે. ગુજ-
રાતી ભાષા તે જાનરભાષા છે, એમાં વાંચવા લાયક ગ્રન્થો
નથી.' પછી જૂના રાસાઓ મળતા ગયા ને વંચાતા ગયા
તેમ તેમ કારભસના વિચાર ફરતા ગયા. અને પછી તો
વારંવાર કારભસ હલપતરામને ઠહેતા કે જેટલાં પુસ્તકો

મળે તે બધાં લખાવી લઈયે, અને એમનો સંગ્રહ કરિયે
તેમાંથી ઇતિહાસે મળે; અને આવા આવા ગ્રંથો રચાયા
છે, આવા આવા દ્રવિઓ ને ગ્રંથકારો થઈ ગયા છે એ
પણ જણાય ફારબસદલપતસઘર્થો એ ગ્રંથજાડાર ન્હાનો
ન હતો સાપડેલા એ બધાં પુસ્તકો શિક્ષાપત્રીની પેઠે
બાંધીને રાખેલા હતા.

એવામાં દલપતરામને ઇતિહાસસામગ્રી સંગ્રહવાને
ફારબસે સોરઠદેશમાં પાઠવ્યા. ફારબસવિલાસના એકાદશના
અંકમાં મૂળીના જે બાર ગઢવીને જોળખાવતા દલપતરામ
ઠહે છે કે જ્યારે સન ૧૮૪૮માં પુસ્તકોની જે બ કરવા
સાર આપે અને કાઠીઆવાડ તરફ માઠડયો હતો ત્યારે
હું મૂળીએ ગયો હતો વિ. વિ દલપતરામ બાલાવાડમાં
દયા ને મળી તે ઇતિહાસસામગ્રી લઈ આવ્યા દલપતરામ
ગ્રંથો શોધી લાવતા, ફારબસ નકલો કરાવી દેતો, અને
એમ ગ્રંથજાડાર વધતો હતો.

દલપતહસ્તે એમ ગુજરાતનું ઇતિહાસશોધન મડાયુ,
ઇસ્વી ૧૮૪૮

સંગ્રહ કરતા ગ્રંથનો ઉપજ્યો એક વિચાર,
સાર્વજનિક શુભ સ્થાપિયે પુસ્તકનો જાડાર

ગુરુશિષ્યની મન્ત્રણા થઈ કે સાર્વજનિક પુસ્તકજાડાર
હોય તો અનેકને એ ગ્રંથો સદુપયોગી થાય. ફારબસે
કહ્યું એ ઠામ એકવે હાથે ન બને, કમિટી રચાય ન
દેશીઓ સહાય કરે તો જ સફળ થાય ગુરુશિષ્યની
વિચારણાને પરિણામે ફારબસને ગ્રંથ પ્રાન્તોમાંની સોસાય
ટીઓ સ્મરણે રહી

છે દક્ષિણ સોસાઈટી જ્યાં છે દક્ષિણદેશ,
તેથી પણ ગુજરાતની વધતી કરે વિશેષ.
જ્યાં દિલ્લી ને આગરા, મંડળિઓ છે ત્યાંય;
અન્ય રચાવે છે રૂડા સ્વદેશિ ભાષામાં ય.
પછી ક્ષારણસે નિજ ઇંગ્રેજ મિત્રમંડળમાં એ વિચાર વેચા
ને વાળ્યા.

પછી તેણે પોતા તણા મિત્રોને કહી વાત;
સ્થાપી સાહેબો મળી સોસૈટી સાક્ષાત.

ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ધારનો પાયો એમ રાખાયો, ને
નવયુગનાં કમાડ ઉઘડ્યાં. ક્ષારણસદલપતનો સુયોગ ત્રણ
પખવાડિયાંમાં જ ગુજરાતને કલ્યાણકારી ફળવન્તો નીવડ્યો.
૨૬મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૮નો મંગળવાર નવયુગના મંગળ
મુહૂર્તનો દિન હતા.

આરંભયોગે ૧૬ ઇંગ્રેજ ને ૧ દેશી સભાસદ હતા.
મુંબઈના ગવર્નર પેટ્રન થયા. કામઠાજ ઇંગ્રેજીમાં ચાલતું.
નહોતું આવડતું ઇંગ્રેજ કે નહોતા કને ધનભંડાર; એટલે
એ ક્ષારણસસમારંભના દલપતરામ તો ત્યહારે દ્રષ્ટા ને સાક્ષી
હતા. પછીથી સૂકાની થઈ સૂકાને બેસનાર ત્યહારે તો
પીઠના વાયુની પેઠે પડદા પાછળ અદરથ ઉભા હતા.
કર્ટિસ તો પછી કહેતો ને દલપતરામને વિનવતો કે

સ્થાપવામાં હતા તમે, તો તેને સંભાળો હવે,
મમતા રાખીને ઓટી કરો રૂડી રીતથી.

સોસાયટીની ક્ષારણસરોપી વડવાઈનો દલપતરામ
મમતા રાખી દેશવડલો કેવી રીતે કીધો એ કથાભાગ
આગળ અન્ય પ્રકરણોમાં આવશે.

ઉદારતા પ્રબલદયાણ્યાર્થે વહતી ક્રોધી હતી લાયબ્રેરીનું
 વાર્ષિક લવાજમ એક રૂપિયો હતું, ને પચાસેક સમાસદ
 થયા હતા દલપતભાઈ લગુભાઈ, હેડમાસ્તર લોગીલાલ
 પ્રાણવલ્લભદાસ. સખજજ લોળાનાથભાઈ, ટ્રેસ્ટરના
 શીરસ્તેદાર રામપ્રભાદભાઈ એમ રોજ આઠદશેક ગૃહસ્થો
 વાંચવાને આવતા કવીશ્વર તો ત્યાં હોય જ;—ત્યાં ત્યાં
 કારણસ, ત્યાં ત્યાં કવીશ્વર. નવેક હજારનું ફંડ થયું,
 ત્રણેક હજારના ગ્રંથો ખરીદાયા બાપાલાલ ગોવિન્દરામ
 નામના ગૃહસ્થ લાયબ્રેરિયન નિર્માયા હતા. સરકાર પાસેથી
 માગી લઈને ભદ્રના બાદશાહી કિલ્લાના એક ખડમા તા.
 ૧૨મી જાનેવારીની મકરસંક્રાન્તિની તિથિએ પુસ્તકશાળા
 ઉઘાડી. સોસાયટીની ઓફિસ પણ ત્યાં જ હતી; લાય-
 બ્રેરી ને સોસાયટી બધું ત્યાંરે એક હતું. તે તિથિએ
 સૂર્ય નારાયણે માગની કોર મરડી ને ગુર્જરપ્રજાનું સૂકાને
 નવપ્રવાહપૂરમા મરડાયું સોસાયટીનું એ પ્રથમ સત્કાર્ય-
 ગ્રંથભંડારને મિહાસને આપણા નવયુગના ગણેશ બેઠા

એ પછી ત્રણેક માસ વીત્યે

એપ્રિલ ચોથીએ વર્તમાનપત્ર પ્રગટાવ્યું,

નામ જેનું ગુજરાત મધ્યે કયાઈ ન હતું

કારણમના મનોરથો ઋતુએ ઋતુએ ફળતા હતા સવત
 ૧૯૦૨ જે ની માલમા અમદાવાદમા પહેલવહેલું શિલાપ્રેસ
 બજાભાઈ અમીચદે આજુ હતું મુળદ જઈને છાપવાનું તે
 શીખી આવ્યા હતા, અને દોઢસોકમા છાપખાનું સસ્તામા મળ્યું
 હતું સન ૧૮૪૯ના એપ્રિલની ચોથી તારીખથી બજાભાઈના
 છાપખાનામા સોસાયટી તરફથી છાપું છપાવા માંડ્યું.

એનું નામ નામ વરતમાંન. બુધવારે બુધવારે તે છપાતું,
તેથી જનતા તેને બુધવારિયુ કહેતી. અમરેશ્વર કુબેરદાસ
નામના સોસાયટીના કારકુન બુધવારિયાના તન્ત્રી નિર્માયા
હતા. પછી પુસ્તકપ્રસારક મંડળીવાળાઓએ બીજું શિલાગ્રેસ
આણ્યું હતું. લોગીલાલ લોળાનાથ ઠલપતરામ એ છાપામાં
લખતા; કારણસના શિરસ્તેદાર છાટમલાલ પોતાની ને
કારણસની વતી છાપામાં ઘણું લખી મોકલતા. બજારભાવ
ને શહેરસમાચાર પણ બુધવારિયામાં આવતા. એ શહેર-
સમાચારમાંની હકીકતોને અંગે આરંભકાળમાં વર્તમાનપત્રને
અમલદારી અચકામણી થતી; તેમ છાપામાં પરસ્પરની
સોઠનિન્દા પણ આવતી. પહેલાં પૂર થયે એ મેલાં જ હોય.
હીરાલાલ દેજદારનો શહેરચક્રચારભર્યો કેસ ત્યાં આલતો
હતો; છાપામાં એ વિશે કંઈક છપાયું; એ ઉપરથી સરકારી
સરકચૂલર આવ્યો કે સરકારી કોઈ અમલદારે છાપાઓમાં
લખવું નહિ. એથી કારણસનું લખવું બંધ થયું, પણ
નિગેહબાની ગઈ નહિ. અમદાવાદના જેલવહીવટ ઉપર
ટીકા આવ્યે અધિકારીમંડળમાં માહોમાહિ ન્હાનકડું
રમખાણ બાજ્યું હતું. કૃત્તાશાહની પોળવાળા લલ્લુભાઈ
રાયચંદ બજાબાઈના શહેરસમાચારના અંગ્રહકાર હતા.
કેટલાકોએ એમને કહ્યું કે છે એવો કેા સમશેર બહાદુર
જે વર્તમાનપત્ર સ્કામે ટક્કર ગીલે ? એ ઉપરથી 'પદમા
લલ્લુભાઈએ સ્કામું છાપું કહાડ્યું' ને નામ રાખ્યું સમશેર
બહાદુર. સમશેર બહાદુરનો મુદ્રાલેખ હતો

નિત કલમ હમારી ચાલશે એકધારી,
વગર તરફદારી, લોકને લાભકારી.

ગુજરાતી ભાષા ને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ, પ્રબલઉપયોગી જ્ઞાનપ્રચાર, અને લોકકેળવણીના વૃદ્ધિવિસ્તાર એ સોસાયટીના વ્યાપક ઉદ્દેશો હતા. છાપું છાપખાનું; શાળા કન્યા-શાળા પુસ્તકશાળા; અન્ધસંપ્રેક્ષ, અન્ધચરચના, અન્ધપ્રકાશન; કોશ માટે શબ્દમંડલ; એ સહુ પૂર્વોક્ત સદુદ્દેશો પાર પાડવાનાં સાધનો વિચારાયાં હતાં.

પ્રથમ મંત્રી કહો, કે મૈકાભરના મંત્રીઓનો મંત્રીશ્વર કહો તો તે કારણસર હતો.

અરે ભલી નાતાલ ! તું ભલે આવિ આ કાળ;
નામ તાર નાતાલ, પણ તે મેળવ્યો સુતાલ

સોસાયટી સ્થપાયા પછી સત્તાવનમે વર્ષે, દલપતરામે નરસીંહ ત્યાગ્યા પછી સાતમે વર્ષે, વીસમી સદી બેસતા, ઇસ્વી ૧૯૦૫માં એ દલપતઉછેર્યા સોસાયટીવડલાની ઘટા-છાયામાં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ તરફારે એ પરિષદને પ્રમુખપદેથી નવગુજરાતના આપણા જગતસ્રાક્ષર ગોવર્ધનભાઈએ, ગુર્જર કવીશ્વરના એ દોહરામાના નાતાલ ને સુતાલ એ ઐતિહાસિક શબ્દયુગલના બંને પડમાં પાડતા હોય એમ, તાલભંગ ને તાલબદ્ધની ઉદ્દ્યોષણા કીધી હતી. પચાસે વર્ષે, નવી સદીના આરંભકાળે દલપતશબ્દોચ્ચા ગુજરાત બંને ફરી સાંભળતો હતો.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો પાયો રાપાયો તે તિથિએ દલપતજીવનનો પણ પાયો રાપાયો. તે પછી પાંચેક સદીભર તો સોસાયટી એટલે દલપતરામ ને દલપતરામ એટલે સોસાયટી એમ હતું. દલપત કવીશ્વરથી

સોસાયટી દીપતી ને તેજસ્વિની ભાસતી; ને સોસાયટીથી
દલપત ઠવીશ્વરનું મ્હોરણપ્રકૃત્તન થતું.

તે તિથિએ દલપતરામે ગુજરાતગિરાને ખિરદાવી છે કે
હે ગુજરાતિ ગિરા ! સુણ તું, દિલગીર હવે ન રહે લવલેશે;
આજ થકી તુજ ઉપર, બાણ, મહેર કરી મહારાજ મહેશે.
x x x x થેશ તું વૈભવશાળિ વિશેષે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાયા પછી તે
જાણે બન્ધનાં બારણાં ઉઘડી ગયાં.

હસમે દિન ગુરુવાસરે વળી ત્હાં બીજી વાર
સભા મળી સોસાયટી કરવા વિવિધ વિચાર.
પુસ્તકશાળા સ્થાપવી, સંગ્રહ કરવા ગ્રન્થ;
ગુજરાતી ભાષા તણે સુધારવો શુભ પન્થ.

બાદશાહી લાલ દરવાજાના મેડા ઉપર એક લાયબ્રેરી
ત્હારે હતી. પણ ત્હાં પુસ્તકો યે ઇંગ્રેજી હતાં, ને
વાંચનારે ઇંગ્રેજો હતા. ગુજરાતીઓને માટે અમદાવાદમાં
ત્હારે પુસ્તકશાળા ન હતી. નવા વર્ષના આરંભે જ,
ઇસ્વી ૧૮૪૬ની પમી જાનેવારીએ, દેશીઓ અને પરદેશીઓ
ઉભયને માટે સોસાયટી તરફથી પુસ્તકશાળા સ્થાપવાનું
ઠર્યું. દલપતકારભસ તો પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના
સંગમઘાટે ઉભા હતા ને ? એ નવપુસ્તકશાળાનું નામ
નેટિવ લાયબ્રેરી રાખ્યું હતું; સાતઆઠેક વર્ષો પછી હેમા-
ભાઈ નગરશેઠે ઉદાર સહાયતા કીધે એ નામ બદલી
હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ રખાયું. પુસ્તકશાળાના ને સોસાય-
ટીના લોકલાલ શેઠિયાઓમાં સ્હમજાવવાને દલપતરામ
કરતા, અને નિજ કવિતાથી રંજન કરી હેમાભાઈની

પણ રચમ નઠારી દેખશે એ તમારી,
ચટ કલમ ચિતારી દેઇ દેશે ઉતારી.

સ્હામસ્હામાં છાપાં નીકળ્યે વાત રસાકસીએ ચહડી, પક્ષાપક્ષી.
મંડાઇ, ઉપનામે અપાયાં. સોસાયટીપક્ષમાંના એકનું નામ
પ્રતિપક્ષે ટચાક ઠારીગર પાડયું હતું, અને સોસાયટીપક્ષે
એક પ્રતિપક્ષીનું નામ ટેકચંદશાહ ને વીજનું નામ લોલીદાસ
પાડયું હતું. એક વકીલનું ઉપનામ પ્લીડરપક્ષી હતું. ઉભય
પક્ષના લખેશરીઓ હતા, અને એકબીજાનાં કુટુંબલાંછને
પણ છાપતા. પરસ્પર ફરિયાદો પણ કચ્છારેક મંડાતી.
નગરશેઠ હેમાલાઇ જેવા સાલસ ને સર્જન પુરુષો આ
વાતોથી કંટાળતા. નિઘાવૃદ્ધિ ને પ્રજાકેળવણીની વાર્તા-
વિચારણા દલપતરામ વર્તમાનપત્રમાં લખતા.

દેશદેશના સમાચારનું, જનતાની ભગૃતિ ને કેળવણીનું
વર્તમાનપત્ર રૂપી પરમ સાધન કારણસે ગુજરાતનગરીને
સંપડાવ્યું. કારણસ સહમજનો હતો કે વર્તમાનકાળ ભણ-
વાનો અન્ય તે વર્તમાનપત્ર; વર્તમાનપત્ર તે તો દેશભરમાં
વિસ્તરતી ને ઘેરઘેર યુગકથા કહેતી સાર્વજનિક શાળા.
ગુજરાતનો જૂનો ઇતિહાસ કારણસ શોધતોશોધાવતો, તેમ.
ગુજરાતનો ઘડાતો ઇતિહાસ કારણસ ગુજરાતને ભણતો-
ભણાવતો. ઉભય કાર્યે દલપતરામ દેહના અંગ સમા
પડખે જ હતા.

વર્તમાનપત્રની ત્હારે ૧૨૫ નકલો અપતી ને છ-
રૂપિયા વાર્ષિક લવાજમ હતું.

મહીસાગરથી ચે મોટો આજ તો ગુજરાતે વર્તમાન-
પત્રોનો સાગર ઉલગાય છે; પણ એનાં ન્હાનકડાં મૂળઝરણાં

ગુજરાતનગરીમાં વહેતાં કીધાં કારણસે, અને એના પ્રથમ તન્ત્રી પેલા અમરકીર્તિ અમરેશ્વરે.

ઈસ્વી ૧૮૫૦ના પોસ માસની કડકડતી ટાઢમાં બજાલાઇએ એકદા ઉબાણી ઠહાડી અને કવીશ્વરને ઉબાણીમાં ન્હોતયાં હતા. દિલ્લી દરવાજા બહાર એક વાડીમાં ઉબાણી હતી; દ્વધપાઠપૂરીનું જમણુ હતું. સ્હાંજના ચારેક વાગતાં દલપતરામ ગયા ત્હારે ત્હાં દસપંદરેક જણાઓ બેઠા હતા, ને ગપ્પાં ચાલતાં હતાં ગપ્પાંમાંથી મંડળી વાદવિવાદે ચહુડી, ને વાદવિવાદેથી ગાળાગાળે સૌ ગયા; અને ગાળા-ગાળેથી પરસ્પર આક્ષેપે આવ્યા. જીભની લગ્ગામ તૂટી ગઈ, અને સહુ બેલગામ બની ગયા. એક કહે તું શાકમાં ખાઈ ગયો, બીજે કહે તું ખાંડમાં ખાઈ ગયો. ત્રીસની અન્દરના સહુ જીવાનિયાઓ હતા. કવીશ્વરે વારવા માંડયા, પણ વિક્કરેલા જીવાનિયા ગ્રાહ્યા ન રહ્યા. વાત વધી પડી, ને પછી તો થોડી મારામારી થે થઇ. એક જણુ દરવાજે દોડ્યો ને મારામારી થઈ છે કહીને બે સીપાઇઓને બોલાવી લાવ્યો. બંનેડો દરવાજા આરોપસર છ જણાઓને સીપાઇઓએ પકડયા, અને ફોજદારને ઘેર લઈ ચાલ્યા. શહેરમાં આવતાં જીવાનિયાઓનાં ચહુડ્યાં પડળ ઉતર્યા ને ને અન્તર્યાઓ ઉઘડી કે રાંધેલી રસોઈ બગડશે, અને આ તો અનુગતું થયું. પછી સીપાઇઓને કહ્યું કે હવે તો અમે અંદર અંદર સ્હમજી ગયા છીએ, માટે રાજનામું લ્યો ને છોડી દો. સીપાઇઓએ કહ્યું કે એમ ન મૂકાય. હમકો દો દો આને દો તો છોડ દેવે. જીવાનિયાઓએ ના પાડી. છ પૈસા, છેવટે છ પાઇ આપો તો છોડિયે એમ

કહ્યું, પણ જીવાનિયા એકના બે ન થયા ફાજદારને ત્યાં
 છયેના નામ લખી લીધા, ને કહ્યું કાલે કચેરીએ આવજો.
 ચાર ઘડી રાત્રે પાછા વાડીએ સૌ પહોંચ્યા, ટાઢે પાણીએ
 ન્હાયા, ને ટાઢમા મૂજતા મૂજતા ખીર જેવો દૂધપાક
 ખાધો બીજે દિવસે છાપામા બધી વાત છપાઈ, ને
 સોળાનાથભાઈએ વાચી. સોળાનાથે કવીશ્વરને તેડાવેલા તેથી
 પોતાપણ રાખતા એમણે હલપતરામને ચીકો લખીને
 પૂછાવ્યું કે આ બધું શું છે? ત્હમે ત્હેમા હતા? હલપતરામે
 લખ્યું કે જમવામા હતો, મારામાગીમા નહિ અને સાથે
 એક કવિત લખી મોકલાવ્યું

જ્યા ગયા ઉભણીએ, શું બહિયે-અમણી એ તો,
 બહિયે તો બણી ભેઈ જેયે ન કજીસમા
 થક્યુ ન નહવાઈ, ને નવાઈ જેવી વાઈ ઠઠ,
 ભવી યે ભવાઈ, ન ખવાઈ ખીગ ખુશમા
 થઈ જ્યા લડાઈની ચડાઈ ત્યા સીપાઈ આંખ્યા,
 ગયા પકડાઈ ખટ ભાઈ હું સાતુ સમા
 પાઈ પાઈ બે સીપાઈને અપાઈ હોત, લાઈ ?
 લાગત છ પાઈ, ન છપાઈ જાન ન્યૂનમા

હલપતજીવનના અને નવયુગના આરસકાળે છાપા-
 એમાના ચહેરસમાચારના આ ગમ્મતરંગો હતા આજે
 વાચીને હસવું આવે છે, પણ ત્યારે તો એના તીખા
 ગાણું વાગતા

સોસાયટીની સન્મુખે ભદ્રકાળી માતા છે ઘણા લોક
 ત્યારે જૂત ઉતરાવવાને આવતા, ને મૂણતા સોસાયટીમાથી
 સાહેબલોકો તે જોતા લોકોમા પણ જૂતના તરેહવાર

વહેમો ત્યારે ચાલતા, નવીન ગુજરાતમાં રચાવવાનો
સોસાયટીનો ઉદ્દેશ હતો જ. માતા સન્મુખનાં ધૂનન નિરખી
કારખસને વિચાર ઉગ્યો, અને ભૂતનિબંધનો ઇનામી જાહેર-
ખબર સોસાયટી વતી નીકળી

જૂન તેરમીએ ભૂતનિબંધ રચાવા તરુ
જાહેરનામું વળી છપાવીને કર્યું હતું.

નિબંધો મોકલવાને છ માસની સુદત ઠરાવી હતી, ને
દોઢસો રૂપિયાનું ઇનામ હતું. લેખકનું નામ જૂદા પરખી-
ડિયામાં લખવાનું હતું, લેખમા તો કાર્ષક સદા કે કહેવત
લખવાના હતા

એક દિવસ લણુતા લણુતા કારખસે દલપતરામને
પૂછ્યું કે તહમે આ નિબંધ લખવાના છો ? કવીશ્વરે કહ્યું
કે એટલા વાસ્તે એટલી બધી મહેનત કેણુ કરે ? ત્યારે
સાહેબ બોલ્યા કે ઇનામ કરતા માન એમાં અધિકું છે.
વિલાયતમા તો ગાંઠનું ખર્ચાને પણ વિદ્વાનો લખે ને સ્પર્ધા
છતે. તહમારા દેશમાના સ્વયંવર જેવુંકે આ તો ગણાયઃ
સરસ્વતીપુત્રોનો જાણે આહિત્યસ્વયંવર ! એમ કારખસે
દલપતરામને સ્પર્ધા છતતા કીધા.

નિબંધનો વિષય દલપતરામને અજાણ્યો ન હતો.
વઢવાણમા ઘરડાઓ વાતો કરતા તે દલપતરામ સંભળેલી
હતી કે અહીં ચોકમા ચૂડેલો રામડા લેલી ને અમે જોવાને
એસતા. જેની આગળ ભૂતની વાત કરિયે તે એક નહી
વાત કહે જ કહે. અમદાવાદમા પણ ભૂતપ્રેતડાકણુશાકણુની
ઓછી વાતો ત્યારે પ્રચલિત નહોતી. ઇસ્લામીઓ એને
મેલી વિદ્યા કહેતા, જૈનો એને કુતોહળદેવ કહેતા. મન્ત્ર-

મહોદધિ શારદાતિલક તથા રૂદ્રયામલ મન્ત્રગ્રન્થોમાના મન્ત્રતન્ત્રચન્ત્રો તેા જૈન જતીઓના સમાગમે દલપતરામે જાણ્યા હતા કાળી ચૌશની કાળરાત્રીઓએ ને ગ્રહણતથિ ઝોએ એ જતીગ્રસજોથી મન્ત્રસાધના દલપતરામે સાધી જોઇ હતી ભૂતપ્રેત પ્રત્યક્ષ જોવાના કોઠ હતા, ને તે પૂરવાને વીમ-વીસ ગાઉના ગામોતરા ચે કીધા હતા પણ સૌ વૃથા પછી સ્વામીનારાયણના સત્સંગે દલપતરામએ વહેમોથી મોટા ભાગે મુગ્ધ થયા હતા, ક્ષણસના સત્સંગે વિશેષ મુક્ત થયા સ્વામી નારાયણના મન્દિરે હનુમાનજી કને પણ લોક ધૂણવાને જતા ને નારાયણકવચના પાઠથી મન્ત્રેલા પાણીએ ભૂત ત્યાં ઉતારાતા એ વહેમવાર્તાઓ, ભૂતઉતારના મન્ત્રતન્ત્રો, અને સ્વાનુભવની ને લોકપ્રચલિત સામગ્રી ગૂથીને દલપતરામે ભૂતનિગન્ધ રચ્યો.

ભૂતનિગન્ધ એટલે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની અન્યપ્રકાશનમાળાનો પ્રથમ મણકો, અર્વાચીન ગુજરાતનો પ્રથમ સ્વતન્ત્ર ગદ્યગ્રન્થ, લોકપ્રસિદ્ધિ પામેલો દલપતરામનો પ્રથમ સાહિત્યવિજય.

ઇતિહાસ ઠહે છે કે કવીન્દ્ર દલપતરામે અર્વાચીન ગુજરાતસાહિત્યમા પ્રથમ પગલીઓ કાવ્યગ્રન્થથી નહિ, ગદ્ય ગ્રન્થથી પાડી હતી ઇતિહાસના આશ્રયો એવા છે.

ભૂતનિગન્ધ પૂર્વેનું ગુજરાતી ગદ્યસાહિત્ય તે સ્વામીનારાયણના વચનામૃતોમાનું, અને શાળાખાતાના ઇસપનીતિ બાળામિત્ર આદિક ગ્રન્થોમાનું વચનામૃતોમાનું તે આપણું પ્રાચીન ગદ્ય, શાળાખાતાનું એ આપણું લાખાન્તરગદ્ય.

અર્વાચીન ગુજરાતીનો પ્રથમ સ્વતન્ત્ર ગદ્યગ્રન્થ તે ઇસ્વી ૧૮૪૯માં લખાયેલો દલપતરામનો ભૂતનિબંધ.

ત્રણ નિબંધો લખાઇને એ સાહિત્યસ્પર્ધામાં આબ્યા હતા. તેમાં એક શાસ્ત્રી ઘોંડુખાનો હતો. ઘોંડુખા ત્હારે સાદરે કારકુન હતા, ને પછી દેવગંઢખારૈયાના દિવાન થયા હતા. પરીક્ષક કમિટિએ ઇનામ દલપતરામને આપ્યું. પછી તે દલપતરામ સાહિત્યસ્પર્ધામાં અનેક ઇનામો લાભ્યા, પણ નવયુગની સાહિત્યસ્પર્ધામાંનો એ પ્રથમ દલપતવિજય.

કેટકેટલાક ગુજરાતી ગ્રન્થોનાં ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરો થયેલાં છે ? કારણસને ભૂતનિબંધ એટલો ગમ્યો કે વળતે જ વર્ષે, ૧૮૫૦માં, ભૂતનિબંધનું ઇંગ્રેજી ભાષાન્તર પોતે કરી પ્રગટ કીધું.

‘પંના સોસાયટીના વાર્ષિક રિપોર્ટ’માં ભૂતનિબંધ પરત્વે લખાયું છે કે:

The first work, Bhut-nibandh, has met with very marked approbation, not only on account of the purity & vigour of the language, but that it is also written in a spirit of freedom of opinion and defiance of prejudice.

એમના યુગમાં દલપતગદનાં Purity & Vigour વખણાતાં, દલપતવિચારના Freedom of opinion and Defiance of prejudice નાં યથોગાન ગવાતાં. આજનાં રેલ્વે ઇલનો સો માઈલની ઝડપે દોડે છે; પણ દુનિયાને આશ્ચર્ય તો ખમાડ્યાં હતાં એ દસ માઈલના ઝડપી ઇલને. દેશદેશના ઇતિહાસોની સાક્ષીઓ એવી છે.

ધ્રેલ ભૂતનિબંધની પ્રસ્તાવનામાં કારણસ નિજતા ગુરૂવર્ધ વિશે લખે છે કે: I have only now to allude to the personal qualifications of the essayist, which are of a high order. He has been a zealous student of his native literature, whether in its Sanskrit or in its Vernacular form. He is distinguished by sound sense & a genuine humour. A keen observer, & possessed of a retentive memory, he has had opportunities of observation permitted to few who would be either acute enough to see without being imposed upon, or manly enough to stem the popular torrent by avowing what they disbelieved.

ભૂતનિબંધ પછી આળીશેક વર્ષે સરસ્વતીચન્દ્ર છપાયેા એ જગતકાદમ્બરીમાં સરસ્વતીચન્દ્ર કહે છે કે ‘રંગાયા વિના હું રંગો જોઈ શકું છું.’ એ વર્ણનબોલ ‘See without being imposed upon’ એ દલપતવર્ણનના કારણસબોલનું ભાષાન્તર જાણે નથી ભાસતું ?

કારણસના ધ્રેલ ભાષાન્તર ઉપરથી ભૂતનિબંધનાં ઉદ્ધૃત અને મરાઠી ભાષાન્તરો થયા. પેશ્વાઈના પાયતખત પૂનામાં, બાદશાહીના પાયતખત દિલ્હીમાં, અને ધ્રેજેના પાયતખત દલકેતામાં ગુર્જરગિરાને એમ ગુર્જરસપૂત દલપતરામે પૂજાતી કીધી. પ્રથમ કાલે જ ગુજરાતી ભાષા હિન્દની પાટનગરીઓમાં સન્માનાતી થઈ. દલપતરામ દેશમાં અજવાળાં પાડતા.

પછી ગુજરાતરાજધાનીમા શુ થયુ ? દલપતકવિતાને પૂછો દલપતકવિતા તો દલપતયુગનો ઇતિહાસ છે દલપતકાવ્ય એટલે દલપતરચ્યો દલપતયુગનો રામો

ભૂતનિબન્ધની જાહેરખબર સોસાયટીએ જૂનમાં છપાવી હતી તે પછી એક માસે

આઠમી જૂલાઇથી કન્યાઓને ભણાવા ઠાળે
ઠરાવી નિશાળ કામ ઉત્તમ એ તો ઠર્યું.

તુળજરામ મહેતાજીની ને લાલભાઈ મહેતાજીની સરકારી ગુજરાતી શાળાઓ ત્હારે અમદાવાદમા બેએક હતી, અને એક ખાનગી શાળા હતી કાળુપુરમાની ખજૂરીની પોળના એક મકાનની પ્હારીએ કાળુપુરના ધોરી માર્ગ ઉપર પડે છે, અને જે ચારેક દાયકા પછી વૈદ્યદલપતરુવાળા ઝડુશિષ્ય વૈદ્યરાજ જટાશંકરભાઈએ ભાડે રાખ્યો હતો, તે જગાભાઈ કહાનદાસને મેડે એ ખાનગી શાળા બેસતી આજ જાણીને આશ્ચર્ય થશે કે એ ૧૮૪૬ની ખાનગી શાળા બાળ ને બાળકીઓની મિશ્રશાળા હતી. ૧૫૧ની સાલમા એ શાળામા ૧૨ બાળકો ને ૧૮ બાળાઓ ભણતા એ શાળાના મહેતાજી કરુણાશંકર કરીને હતા બાળકોને બેસવા શાળામા પાટલીઓ ઠરાવી હતી ને સરકારી શાળાઓમા ચાલતા પુસ્તકો એ ખાનગી શાળામા ચે ભણાવાતા શાળામાનો શિક્ષણક્રમ લોકોપયોગી હતો પ્રથમ અક્કેઠ અક્ષરના ને બપ્પે અક્ષરના શબ્દો અને સાથે આઠ શીખવાતા પછી બાળ ગગાધર શાસ્ત્રીનું ગુજરાતી વ્યાકરણ શીખવાતું તે પછી ઇસપનીતિ ને ઠાડસલીની વાતો, અને છેલ્લે પંચોપાખ્યાન ને બાળમિત્ર

લણાવાતા અભ્યાસક્રમ અટપટો ન હતો. ફી હતી નહિ, ને વિદ્યાર્થીઓને પુસ્તકો અપાતા. ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી. શિક્ષણક્રમ સાવ મસ્તો હતો.

૪થી જૂલાઈએ કરુણાશંકર મહેતાજીએ સોસાયટીને અરજી આપી કે મહારી શાળાને સહાયતા મળે તો કન્યાશાળા જમાવું. અમદાવાદ શહેરમાં ત્યારે એકે કન્યાશાળા ન હતી, એટલે ૮મી જૂલાઈએ સોસાયટીએ કરુણાશંકર મહેતાજીની અરજી મજૂર કીધી, શાળાનું સર્વસ્વ ખર્ચ આપવા માડયું, ને એમ શુજ્જરાજનગરીમાં કન્યાશાળા સ્થાપાઈ. બીજા જ વર્ષથી એ સકળ સહાયતાનો ભાર સંભાવતે બહાદુર હરકુવર શેઠાણીએ સોસાયટી વતી ઉપાડી લીધો. પાંચસાત વર્ષે એ બાલિકાવર્ગ વિકાસ પામીને શેઠાણી હરકુવરની કન્યાશાળા થઈ, અને અમદાવાદની જૂની બાદશાહી ટકાણમાં આજે એ કન્યાશાળા શુજ્જરાગૃહિણીમંડળની પાવલીઓ-બેઆનીઓ સરળે છે.

પછી ૧૮૫૮ના એપ્રિલની ૩૦મી તારીખે વડોદરાના રેસીડેન્ટ સર રીચમંડ શેક્ષપિયરે હરકુવરકન્યાશાળાના વાસગૃહનો પાચો નાખ્યો હતો. શુજરાતના પાટનગરે કન્યાશાળાનો પાચો નાખવાને શેક્ષપિયરવશજ જ આવે ને !

દલપતકારણસના ઇતિહાસયોગની પ્રથમ બારમાસીની આ કાર્યવહી

સોસાયટીની કન્યાશાળા સ્થપાયા પછીની સાલે, ૧૮૫૦ના ડિસેમ્બરની ૫મી તારીખે, શેઠ મગનભાઈ, કરમચંદે રાયપુરમાં પોતાની મગનભાઈની હવેલીની

સમીપમાં કન્યાશાળા સ્થાપી. કારણસે નાંખેલાં બીજ એમ ક્ષણવા માંડ્યાં.

‘૪૮ના નવેમ્બરમાં કારણસદલપતની મિત્રબેલડી મળી અને ‘૫૦ના માર્ચ માસમાં એ મિત્રયુગલ મુંબઈ જવા નીકળ્યું. એ પંદર માસમાં ગુજરાતપ્રજાની રાજધાનીના જાણે સ્વરૂપપલટો થઈ ગયો. ડિસેમ્બર ‘૪૮માં સોસાયટી સ્થપાઈ, જાનેવારી ‘૪૯માં પુસ્તકશાળા થઈ, એપ્રિલમાં વર્તમાનપત્ર પ્રગટ્યું, જૂનમાં નવયુગના પ્રથમ અન્યપ્રકાશનની જાહેરખબર છપાઈ, જૂલાઈમાં કન્યાશાળાનાં મંડાણ મંડાણાં. ફરમિયાન ઇતિહાસના કાવ્યઅન્યોનું સંશોધન તો સતત ચાલુ જ હતું. ગુજરાતે જાણે સરસ્વતીના આંખવાડિયાનાં બીજ રોપાણાં. એ અમરાઈનાં છાયા ને અમૃતકુળ ગુજરાત આજ મનભર માણે છે.

કારણસદલપત એમ નવગુજરાત ઘડતા હતા, ગુજરાતે નવવિધાના પાયા માડતા હતા.

પ્રકરણ ૩ ત્રું, સૂરતમાં સ્વદેશવાત્સલ્યની નવકવિતા

ઘંટા તણા ચાર ટકોર વાગ્યા, ઉઘોગિ લોકો જન સર્વ જાગ્યા;
બાણે શ્રુતિ ચાર તણા ઉચારે, સુમુશ્તુ અજ્ઞાનપણું ઉતારે.

ઇતિહાસ કહે છે કે આપણું દેશભક્તિનું પ્રથમ કાવ્ય
હલપતરામે લખ્યું છે, ને હલપતવિરોધીઓ પણ એ કાવ્યને
હલપતરામનું દિવ્યદર્શન કહે છે.

તો સાંભળો એ એંચી વર્ષજૂના ઇતિહાસના બોલ.

નર્મદકવિતામાંના નર્મદજીવનકથાસારમાં નવલરામભાઈ
લખે છે કે: 'આ જ અરસાપર કવિ હલપતરામ સૂરતમાં
ફાર્ખા સાહેબની પામે હતા, અને તે પોતાની ઉગતી
કવિતા વાંચી નવી કેળવણી પામેજાને પહેલવહેલો જ
શુજરાતી કવિતાનો સ્વાદ લગાડતા હતા.'

સ્વયં સૂરતને, નર્મદના વતનને નવશુજરાતીકવિતાનો
પહેલવહેલો સ્વાદ હલપતરામે ચખાડ્યો એ નર્મદમિત્ર
નવલરામના કથનની ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે.

હલપતકાવ્યમાંના સંસ્થાનસુધારાના પ્રકરણમાંની એક
નોંધમાં હલપતરામ લખે છે કે 'સન ૧૮૫૦ના મે માસમાં
સૂરત ગયા; અને નવેંબરમાં એંદ્રુસ લાયબ્રેરી સ્થાપી,
તથા સૂરતમાં સમાચાર પ્રગટ કરાવ્યું.' અને સૂરત અઠ્ઠા-
વીશીની સભાનો આદર કીધો.

પણ એ ઇતિહાસઅવધિએ પહોંચિયે તે પહેલાં
કેટલીક કાળકથનીઓનાં પગથિયાં ઘસવાનાં રહે છે. એ
પગથિયાં ઘસીને શ્વેતગતિને આરેથી તાપી માતાને ઓવારે
પછી આવિયે.

૧૮૫૦ના બનેવારીમાં સોસાયટીના સેક્રેટરીનો અધિ-
કાર કારણસે અમદાવાદના પાદરી ડૉ. સીવર્ડને સોંપ્યો.
ડૉ. સીવર્ડ ઉતાવળિયા સુધારક અને સ્વભાવે પણ ઉતા-
વળિયા હતા. ડૉ. સીવર્ડનો ખુટલેલ ઢંડ હતો, ને ત્હને
એક દીકરો હતો. ઉબળાં ધોયેલાં કપડાં પહેરાવીને,
મહેતાણ ઉપર ચીઠ્ઠી લખીને, નિજ ખુટલેલના દીકરાને
સોસાયટીની શાળામાં પાદરીએ લણવાને મોકલ્યો. ઢંડછાકરો
શાળામાં ગયો એટલે કરુણાશંકર મહેતાણની શાળાની
ઘેર ઘેર જતી રહી. નિશાળનો ખાલી ઓરડો રહ્યો.
મહેતાણએ જઈ હકીકત પાદરીને કહી. સાહેબે કહ્યું કે
ખાનગી વખતે આ છોકરાને લણાવવાને ત્હમે અંહી આવજો;
એનો જૂઠો ખાનગી પગાર ત્હમને આપીશું. મહેતાણએ
કહ્યું એમ કરે ત્હો પણ નાતીલા મ્હને નાતબહાર મૂકે.
ડૉ. સીવર્ડ ત્હારે ગુરસે થઈને બોલ્યા: ત્હમારાથી કાંઈ
સુધારો થવાનો નથી. જાવ; કેાક મુસલમાનને રાખીશું.
શાળા હતી કરુણાશંકર મહેતાણની; સોસાયટી તો સહા-
યતા આપતી હતી; છતાં મહેતાણને ખરતરફ કયાં જેવું
ડૉ. સીવર્ડે કયું. કરુણાશંકર દલપતરામને મળ્યા ને
કર્મકથની કહી કે આ તો મદદ લેવા જતાં મૂળગા જાય
છે. દલપતરામ મહેતાણને કારણસ કને તેડી ગયા. વાર્તા
સાંભળીને હિન્દુસંસારનો સ્તંભજનાર ને સન્માનનાર
કારણસ હસી પડ્યો, ને બોલ્યો કે દેશી ચાલના અબણ્યા
ઇંગ્રેજો આમ કરે છે. પછી કારણસે પાદરી ઉપર ચીઠ્ઠી
લખી કે એ થવાને પચ્ચાસ વર્ષની હજી વાર છે. કરુણા-
શંકરને કારણસે કહ્યું કે ત્હમે ત્હમારે શાળાએ જાઓ ને

કામ ચલાવજો; શાળા પઠવા દેતા નહિ. ફારબસની ચીઠ્ઠીએ પાદરીનો રોષ શમ્યો. દીર્ઘવિચારક ફારબસ શીખ્યો હતો તે સંસારસૂત્ર પાદરીને શીખવાનું બાકી હતું કે ઉતાવળે આંખા ન પાડે. ફારબસભાષ્યાં આગમ આજ આખ્યાં છે, ને પચાસ વર્ષે થશે ધાર્યુંતું એ એંશી વર્ષે થયું છે- દેડનાં બાળકો આજ નિશાળોમાં બેઠાં છે.

૧૫૦ના માર્ચમાં ફારબસને મુંબઈ રજા ઉપર જવાનું હતું. ચારેક વર્ષ અમદાવાદમાં થયાં હતાં એટલે બદલીની ચે આશંકા હતી. દલપતરામને કહ્યું કે મુંબઈ રજાએ જવાનું છે. બદલી થાય તો ત્યાંથી બારેબાર બીજો જવાનું થાય. માટે કબીલા સહિત ત્હમે પણ મુંબઈ ચાલો કે અજ્યાસ પડે નહિ. અને ઉરભાવ ઉમેર્યો કે કોઈ રીતની અહચ્ચ પડવા નહિ હઉં. પછી ફારબસ સંગાથે દલપતરામ સહકુટુંબ મુંબઈ ગયા. સં. ૧૯૦૬ના મહા વદી ૧૨ને દિવસે ખંભાત થઈને મુંબઈ જવા સારૂ સૌ અમદાવાદથી નીસ્યાં. ફારબસના શિરસ્તેદાર છોટમલાલે ખંભાત સૂધીની ગાડી ભાડે કરી આપી હતી. શુરુની તહેનાતમાં સાહેબે પટાવાળાઓ સોંપ્યા હતા. મહાશિવરાત્રી માર્ગમાં કીધી. વાટમાં ને ખંભાતમાં છોટમલાલભાઈના ઓળખીતાઓને ત્યાં ઉતર્યા હતા. ખંભાતથી મુંબઈનું વહાણ ફારબસે સુવાંગ ભાડે કર્યું હતું. વહાણમાં કનાતો બાંધીને ફારબસે કવીશ્વર કાળે બંદોબસ્ત કીધો હતો. એમ બેલગાડી ને વહાણમાં બેસીને ઇસ્વી ૧૮૫૦ની વસન્ત ઋતુમાં દલપતરામ પહેલી વાર મુંબઈ ગયા. અમદાવાદથી મુંબઈ જતાં ત્યારે પાંચ-છ દિવસ થતા.

ખંભાતથી મુંબઈ જતાં માર્ગે તાપીનું જહાઝ આગ્યું. એ જહાઝામાં ખારવા લોક તાડી વેચવાને આવતા. સાહેબે તાડી ખરીદાવી. એવામાં દલપતરામ કારખાસને મળવાને ગયા ખારવાઓએ તાડી આપવા માંડી ત્ય્હા સાહેબે દલપતરામને આથેથી આવતા દીઠા. સાહેબે ધીમેશથી ખારવાઓને અળખા કીધા કે હમણું રહેવા ઘો, કવેશર આવે છે. પછી થોડીક વારે કાંઈક ઠામે સાહેબ ગયા ત્ય્હારે ખારવાઓએ દલપતરામને કહ્યું કે સાહેબ તહમારાથી શરમાય છે, તમ દેખતાં તાડી પીતા નથી. કારખાસ શિષ્ય નિજ ગુરુવરની એવી આમન્યા પાળતો; પણ એમા મહોટપ શિષ્યવરની હતી.

બે દિવસે ખંભાતથી મુંબઈ પહોંચ્યા. મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મીને આરે એક ખંગલામાં કારખાસના લાઈ રહેતા ત્ય્હાં સહુનો ઉતારો હતો. દલપતકુટુંબને માટે ખંગલાની વાડીમા તંબૂ ને રાવટી નંખાવ્યા હતાં મનમુખે સાગર લહરતો, આથે મહાલક્ષ્મીનો મન્દિરધ્વજ લહરતો મહાલક્ષ્મી તો શ્રીમાળીઓની કુળદેવી છે, મુંબઈના સાગરતીરે પણ દલપતરામને દર્શન દેતી.

ઢોઢેક માસ મુંબઈમાં રહેવાનું થયું હતું. દલપતરામ લખે છે કે ત્ય્હારે મુંબઈની વસ્તી આરેક લાખની હતી. હાલ કોટ કહેવાય છે એ તો જળરો કિલ્લો હતો. કિલ્લા ફરતી ખાઈ હતી. કાર્ફર્ડ મારકેટ બોરીબંદર ટાટા પેલેસ રાજખાઈ ટાવર મ્યુઝિયમ કે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની મહેલાતો ત્ય્હારે ન હતી. કોટ ને બહારકોટ વચ્ચે મહોટું મેદાન હતું. ઘોખી તળાવ તે ખરેખરનું તળાવ હતું.

પરેલમાનો એક જગતો તે ગઢનરનો ચરકારી મહેલ હતો
 સાહેબને લણાવવામા ને ગ્રન્થો વાચવાવિચારવામા
 દલપતરામનો વખત વીતતો વેગજો વાસ ને અમલ્લી
 વસ્તી, એટલે દલપતરામ શહેરમા કચ્છારેક કચ્છારેક જ
 જતા એક દાખર ભાઉ દાણ શિવાય અન્ય કો વિદ્વાન
 કે કાવ્યરસિક સર્જનની નવઓળખ થઈ નહોતી મુખ્ય
 નગરીમા દલપતરામ એ વેળા અભણ્યા ગયા અને અનણ્યા
 આવ્યા હતા ~

દાખર ભાઉ દાણ ત્હારે મુખ્યમા અગ્રેસર પુરુષ
 હતા પ્રખ્યાત દાખર, અભ્યાસક, શુષ્કભણ, ઉદાર વિચાર-
 વન્તા હેજે દાખરની મુખ્યમા નામના હતી નવયુગના
 નવઅજવાળા એમણે ઝીલ્યા હતા, છતા ભારતવર્ષના
 સનાતન શુષ્કગૌરવના અભ્યાસી ને કીર્તિપૂજક હતા હિન્દીઓ
 તેમ જ ઇંગ્લેન્ડમા સન્માનાતા રક ને ફલાયેલાના બેલી
 હેજે મુખ્ય એમને ઓળખતું હેલો વરધામા, મુખ્યથી
 જતા જતા, દલપતરામનો ને દાખરનો સમાગમ થયો
 હતો કવીન્દરની પુત્રી રાયકુવર માલી પડી, કારખમે ચીઠ્ઠી
 લખી આપી, ને દલપતરામ દાખરને મળ્યા કારખમના
 શુભ દલપતરામને દાખરે વિદ્વાન ભણ્યા, ને કન્યાઓને
 કુધ પીતી કરવા વિરુદ્ધનો નિજ ઇનામી નિબન્ધ દાખરે
 દલપતરામને આપ્યો નિબન્ધ શુભરાવીમા હતો, અસર-
 કારક હતો, એક હજારનું ઇનામ હતેલો હતો દલપતરામે
 પણ દાખરને કવિતા સજાવાવી હતી કારણસ સાહેબના
 ઇતિહાસના અભ્યાસ વિશે પણ વાતો થઈ હતી છૂટા
 પડતા દાખરે કહ્યું કે બહેલા મળ્યા હોત તો સલા ભરત,

વિદ્વન્સમાગમ કરાવત. ઇસ્વી ૧૮૫૦ની લાઉ દાણની એ પિછાને પછી 'પદ્માં દલપતરામને આંખો પાછી આણી આપી હતી. દાકતર લાઉ દાણએ રાયકુંવરને શાં ચે અમૃત પાયાં કે આજ ૮૭મી શરદ રાયકુંવરે દીઠી છે.

મુંબઇથી કારણસની બદલી પરભારી સૂરતના આસિસ્ટન્ટ જડજ તરીકે થઇ, અને મેની અધવચાળમાં કારણસદલપતમંડળ આગબોટમાં બેસીને સૂરત આબ્યુ-સૂરતમાં ત્હારે નવયુગનું પ્હરોડ પ્રગટી ચૂકયું હતું; કારણસદલપતને પગલે પછી રહવાર પડયું.

નર્મદ, નવલ, નન્દશંકર-ત્રણ નન્નાઓનો નહિ પણ એ પૂર્વેનો પાંચ દાઓનો જમાનો સૂરતમાં ત્હારે પ્રવર્તતો હતો. નર્મદ ત્હારે સૂરતમાં હતો, પાક ખાતો, ને લાલાઈમાં મહાલતો. મહીપતરામ ત્હારે મિશન હાઈસ્કુલમાં ભણતા, ને પરહેજગાર મંડળી ચલાવતા. સર્વ દેશમાં ને સર્વ કાળમાં હોય છે તેમ કેળવણીખાતું ત્હારે સૂરતમાં પ્રધાન ને અગ્રેસર હતું. આત્મારામ પાંડુરંગના બાઈ દાદોબા પાંડુરંગ સરકારી હાઈસ્કુલમાં હતા, ને દુર્ગારામ મહેતાણ નાણાવટમાં નવલશાહના કોઠામાંની પ્રાથમિક શુજરાતી શાળામાં હતા. સૂરતની નાગરી નાતના અગ્રણી ત્હારે દિનમણિશંકરણ હતા. નર્મદના સગા એક દોલતરામ વઢીલ, જે જ્ઞાનસાગર કહાડતા, અને એક ખીજા દલપતરામ મારતર એ સજ્જનબેલડી ગોણ હતી. દાદોબા મુંબઇથી આવ્યા હતા, ને સૂરતમાં મુંબઇગરી તરંગમાળાના કેનકવા ચગાવતા હતા. દુર્ગારામ મહેતાણ સૂરતનું ત્હારે નરરત્ન ગણાતા. સરકારી કેળવણીખાતાને

આખલે પ્રજાશિક્ષકોનો પ્રથમ ક્ષણ ઉતર્યો છેમાના અમદાવાદના તુળજરામ મહેતાજી ને સૂરતના દુર્ગારામ મહેતાજી હતા મનુસ્મૃતિ ઉપર મહેતાજીને પરમ શ્રદ્ધા હતી મનુસ્મૃતિના ચિન્તનમનનના પરિણામરૂપ માનવધર્મ સભા દુર્ગાગમ મહેતાજીએ સૂરતમાં સ્થાપી હતી, ને માનવધર્મનો આ પ્રદાય આપવાના મનોરથ એવતા, વિધવા પુનર્વિવાહના હિમાયતી દુર્ગારામ સૂરત શહેરમાની સુધારાની પાયગાના ઝડાધારી ત્યારે ગણાતા મન્નતન્ત્રના કદા વિરોધી ને બહુકપટપ્રકાશના ઉદ્યોતકાર હતા સુધાગના પાઠ જીવાન મહીપતરામ દુર્ગારામ કને બણતા પછી મહિપતરામે દુર્ગારામનું જીવનચરિત્ર લખ્યું ૬ ગુજરાત ને મૌર્યની પ્રજા નવયુગના આદિ શિક્ષાગુરુ તરીકે દુર્ગાગમ મહેતાજીને આજે યે ભાવથી સભારે છે

અમદાવાદમાં હલપતરામ અમલદારોમાં, લક્ષ્મી-નન્દનોમાં, ને ચરસ્વતીપુત્રોમાં વિચરતા, તેમ સૂરતમાં યે એવો ત્રિવિધ સમાગમ છેમને સાપડયો હતો

ખપાટિયે અકલે સ્વતાતિલા લાલજી દવેને ત્યારે દલપતગમ જઈ ઉતર્યા, અને પછી પાટોશમાં જ ૫૦ ભાટે લીધું

ચત્તરને નજરના આકર્ષણ આવે સૂરતમાં પગ મૂકતા જ એમ દલપતરામને મહેતાજીના આકર્ષણ આવ્યા નામ તો અમદાવાદમાં આસળ્યું હતું, મળવાને મહેતાજીને યે ૧૫૦ સૂરતમાના મદાજનમહાજનો એ પ્રથમ મેળાપ આટોમની સાથે છે? આટોજને શું શીખવે તો? પ્રથમ મેળાપે એવી એવી વાનો થઈ મહેતાજી વિદાન છે,

વિદ્યુત્તેજાપી છે, સત્યગવાણુ છે એવી હેયાછાપ લઈને દલપતરામ ગયા રહેતા રહેતા બન્ને સન્નનો વચ્ચે મિત્રતા બન્ધાઈ, અને પછી તો સૂરતમાની ત્હારની લોકપ્રવૃત્તિઓમા બન્ને સહકાર્યંદરો થયા

દામોદર કુડના મહેતાજીના હુર્ગારામ મહેતાજી તો જાણે ન્હાનકડા અવતાર હતા

સૂરતના વાતાવરણમા જાડુકીમિયાના મન્ત્રજન્ત્રની ગેબથથાં એ અરસામા અતિ પ્રબળ હતી. રહામરહામા આહવાનો ન ખાતા, જૂવાઓ ને સૈયદસાઈઓની સલાઓ ભરાતી એક વેળા મહેતાજી દલપતરામને સરકારી તિલ્લેરીના ઉપરી બાલભાઈ લક્ષ્મણને ઘેર મળવાને તેડી ગયા પૂનાનો એક સૈયદ ને ત્હેનો શાગીર્દ બાલભાઈને ત્હા વિનવતા હતા કે અળ હમકો રજા દો બાલભાઈએ કહ્યું કે જાવ, એક બે દિવસમા ત્હમને રજા આપીશું એમના ગયા પછી કૌતુકકંપતા દલપતરામે પૂછ્યું કે કેાણુ હતા ? એટલે બાલભાઈએ કથા માંડી

મ્હારો એક મામો છે તે પૂનામા રહે છે અમારી વાતચીતમા એક વેળા મામાને મ્હે કહ્યું કે મન્ત્રજન્ત્ર જૂઠા છે, ને મામાએ કહ્યું કે ના, સાચા છે ત્હારે મ્હે શરત નાખી કે મન્ત્રજન્ત્રને સાચા કરી આપે એવો કેાઈ હોય તો મોકલજે, સિદ્ધ કરી આપશે તો પાચસો રૂપિયા આપીશ મામાએ આ સૈયદને મોકલ્યો છે એને ઉતારે આપ્યો, મોદીખાનુ બતાવ્યું, ને બીજે દિવસે મન્ત્રજન્ત્રની સાબીતિ પૂછી સૈયદ બોલ્યો કે કુછ એસા હિ કર દુ કે હમકો જન્મજર યાદ કરો એક માદલિયા બના દુ એ

પહેનકે ચાહ્ય રાજા યા સરદાર પાસ જાવ, પ્રસન્ન હોવે
 ગાલી દો તો ભી હંસ જાય. કિતનેક દિનકા પ્રયોગ હે,
 ઔર કિતનાક સામાન ચાહિયે. એમ કહી સામાનની યાદી
 ઉતારાવી. સાઠેક રૂપિયાનો એ સામાન લાવી દીધો,
 ફાજદારને કહીને શહેરહરવાળે ઉઘાડો રખાવ્યો. ઉતારામાં
 નહાની કબર કરીને લીલુ લૂગડું એણે ઓઢાડ્યું. રાતે રાતે
 પાણીમાં પેસીને મન્ત્ર જપતો. બેતાળીસ દિવસ પૂરા થયે
 એક માદળિયુ આપ્યું. મહેં કહ્યું ઇચ્છેલ નિશાળમાં મિ.
 કટિંસ માસ્તર છે; એમને જઇને ગાળ દઇશ, ને માદ-
 ગિયાની પરીક્ષા કરીશ. સૈયદ કહે એસા કાયકો કરના ?
 વો તો કોઇ દરે કામ આયગા પછી મોતીભાઇ દલપતરામ
 નામના મિત્રને લઇને હું હાઇસ્કુલે કટિંસ સાહેબ કને
 ગયો. મોતીભાઇ ને મન્ત્રણામાં લીધા હતા કે માદળિયાનાં
 પારખાં લેવાના છે; કાઇ અનુગતું બને તો વચ્ચે પડજો.
 માદળિયું પહેરી હાઇસ્કુલમાં જઇ કટિંસ સાહેબને
 ઇચ્છેલમા ગાળ દીધી મિ કટિંસ તો આંકણી લઈને
 ઉઠ્યા, એટલે મોતીભાઇ વચ્ચે પડ્યા ને બધી વાત કહી.
 સાહેબે કહ્યું કે નંવદે મૂખ છે ને ત્હમે પણ મૂખ છો.
 પાછા આવી માદળિયુ સૈયદ સ્થામે ફગાવી દીધું, ને કહ્યું
 કે પ્રસન્નતાનાં પારખાં લેવા લહડાઇ ચાત. ત્હારે સૈયદ
 બોલ્યો કે મેં કુછ તેરી પાસસે પેસા લેનેકો નહિ આયા
 હું. પેસાકા ગંજ બોલ ઇતના કર હું. પછી શાગીદને બે
 પેસા આપ્યા ને કહ્યું, ઈલમકે કામ મટકા લે આઓ.
 શાગીદ એક માટણું લઇ આવ્યો. સૈયદ માટણું મ્હને ને
 મોતીભાઇને આપ્યું. દેખો, અચ્છી તરફસે દેખ લો; ઇલમે

કુછ હે ? અમે માટલામા બેયુ, મંહી કાઈ ન હતું પછી
 સૈયદે સોટી વડે જમીન ઉપર એક જાંજીરો-મન્ત્ર લખ્યો.
 ને બોલ્યો કે ઇસ્કે પર મટકા ધર દો પછી ગરલું
 મગાવી, પલાળી, માટલા ઉપર ઢકાવ્યુ ચેલાને કહ્યું કે
 એક મટકા પાનીકા ભર લા, ઔર ઇસ પર ઠાલ શાગીર્દે
 એમ કીધુ. પછી ગરલું ઉપાડી લેવરાવ્યું ને બોલ્યો: કહો,
 બુખારા યા સફકઈ યા બાબાશાહી, કહો ઇતના સિલ્લા
 નિકાલુ. મહે કહ્યું મુખારા બે કહાડો, યસ છે.
 માટલામા હાથ ફેરવી સૈયદે પહેલા એક ને પછી બીજે
 મુખારા બહાર નાખ્યો. વાત કળ્યામા ન આવી વગતે
 દિવસે અમે ચે રમત રમ્યા. શાગીર્દેને બોલાવ્યો,
 લાલચ દીધી કે સાધનો સ્વભાવ અમને ગમ્યો નથી.
 એમને રજા આપી તહમને અહીં રાખીયુ ને એક જગા
 બનાવી દેશુ. એટલે શાગીર્દે કહ્યું કે મહેને ચે એ મારે છે,
 હું અહીં રહેવા ખુશા છુ મહે કહ્યું અમારાથી કપટ ન
 રાખો તો પછી પૂછ્યું કે પેલા રૂપિયા શી ગીતે નીકળ્યા.
 શાગીર્દે પ્રથમ તો કીધું કે ઇલમથી નીકળે છે પણ
 અન્તે લેદ ફેડયો કે હળવાળા કાચા માટલા લઈ, ખીલાથી
 ખોતરી, મહી સફકઈ, મુખારા, બાબાશાહી બરિચે
 છીએ, ઉપર ચીકાણી માટીથી છાદિચે છીએ પાણી રડચે
 માટી ભીંજાઈને પોચી થાય એટલે બેડતા સિલ્લા કહાડિયે.
 પછી મહે નવુ કોર માટલુ મગાવી રાખ્યુ, અને બીજે
 દિવસે દુગારામ મહેતાજી અને પાચસાત મિત્રોને ન્હોતયાં.
 સૈયદને બોલાવ્યો. કહ્યું કે અમારા આ મિત્રો છે. એમને
 ઈલમ બતાવો; તહમને વધારે આપીયું. અન્છા કહી

સૈયદે પૂર્વવત શાગીર્દને જે પૈસા આપ્યા ને કહ્યું મટકા લે આવ. અમે કહ્યું ના, ના, ચેલો ન લઈ આવે, અમે માટલુ લાવી દઈએ. સૈયદે પ્રથમ તો ન માન્યુ, પણ અમારા આગ્રહે છેવટે હા પાડી માટલુ આન્યુ. મંછી ચાણી ભરાવાયુ, રૂપિયા કહાડવા માડયા, પણ કંઠાથી નીકળે ? મચી મચી આખરે મૈયદ બોલ્યો કે કોઈ નાપાક આદમી આ ગયા હે, મેરા ઇન્મ આજ નહિ ચલેગા પછી સૈયદને અમે ઘટસ્ફોટ કીધો ને લેહભરમ ખુલ્લો પાડ્યો જવાની રજા ને ઈનામના રૂપીઆ માગવાને આજ આન્યો હતો.

ભૂતનિબન્ધના રચનાર દલપતરામને આવા કિસ્સા કહાણીઓ કાઠ નવા ન હતા જાદુમત્રોના ઇન્મ ને ઇદમીઓ એમણે જાહુ દીઠા હતા, મધરાતે મેવા મન્ત્રો રવય સાધ્યા હતા; અને અનુભવે જાણ્યુ હતુ કે એ મિથ્યાવાદ છે જાલભાઈની કહાણીથી એટલુ વિશેષ જાણ્યુ કે વઢવાણમા, અમદાવાદમા, સૂરતમા ને પૂનામા સરખા બાપોગ હતા, અને ઇન્મ અને ઇદમીઓના શ્રદ્ધાળુઓ વસતા.

શુજરાતમાથી ભૂતપ્રેત કહાડ્યા દલપતરામના ભૂતનિબન્ધે, ને જાદુજ્ઞમ કહાડ્યા દુર્ગારામશિષ્ય ઇચ્છાશકર વ્યાસના જાદુકપટપ્રકાશે દલપતરામે ને દુર્ગારામે શુજરાતના બહેમપડળ ઉતાર્યા.

કારણસના અમદાવાદમાના ચિરસ્તેદાર છોટમહાલ ઉલ્લાસરામ સાહેબને મળવા સૂરત આવ્યા હતા તેમણે દલપતરામને પૂછ્યુ કે અહી કાઈ નવા ચાલ દીઠા ? દુર્ગારામ મહેતાજી બેઠા હતા દલપતરામે કહ્યુ હા-

વાણિયાનું પીત્તળનું વાસણ હોય ત્હેમાં પ્રાદ્યુષને પાણી પીવું હોય તો ઘસે, ઉટકે, ને પછી મંહી પાણી પીએ; પણ સાહેબનું કાચનું ખ્યાલું હોય તો વીંછળીને પીવાય. ત્હારે છોટમલાલભાઈ બોલ્યા કે ત્હમારી નાતમાં એમ હશે. એટલે મહેતાજીએ કહ્યું કે તાપીને આવારે શ્રીન સાહેબનો બંગલો છે. ત્હેમને હું મળવાને ગયો હતો. ત્હાં એમ બન્યું હતું કે સાહેબનો ગ્લાસ તમને તાપીમાં વીંછળી તાપીનું પાણી મ્હેં પીધું હતું. દલપતરામ એ કહે છે. સૂરતની નાગરી નાતના ત્હારે દિનમણિશંકર પંડ્યા પ્રધાન પુરુષ ગણાતા. એકઠા એમને ત્હાં આવી વાત નીકળી ત્હારે પંડ્યાજીએ કહ્યું કે મહેતાજી ! એક વાર ત્હમે નાતખંડાર રહેવાના છો. મહેતાજીએ ઉત્તર વાળ્યો કે રહીશ તો ત્હમને લઇને રહીશ. ગ્લાસમાથી પાણી પીતા તમને દીઠા પછી મ્હેં પીધું છે. પંડ્યાજીએ કહ્યું કે ગ્લાસની ઠાંઇ શુદ્ધિ કરતા હઇશું ને ! મહેતાજી કહે, શીખવો અમને; કાચની શુદ્ધિ શી રીતે કરાય ? દેવતામાં નાંખતા હશે ? આજ આ ન્હાની-હસવા જેવી વાતો લાગે છે; ત્હારે અને ત્હાર પછી અર્ધો સદી સૂધી મ્હોટી હતી. એ પછી પરચાસ વર્ષ વીત્યે એ અમદાવાદના પ્રોફેસર જેવા નાગર વિદ્વજ્જનને મુખે કાચના ખ્યાલામાંથી ચ્હાપાણી પીવા-ન પીવાની ચર્ચા ચર્ચાતી દીઠીસાલળી છે.

કચ્છારેક કચ્છારેક મહેતાજી મૂર્તિપૂજની જાહેર નિન્દા કરતા. એક વેળા દલપતરામ મહેતાજીને ઘેર મળવા ગયા. રહવારનો ણીએ પ્રહર બેઠો હતો. મહેતાજી નવેણે પૂજમાં હતા. સિંહાસનમાં પંચદેવની પ્રતિમા હતી. મહેતાજીએ

દેવને નહવરાવ્યા, ચાંદ્રા કીધા, મૈવેદ્ય ધરાવ્યું, આરતી ઉતારી. પૂજામાંથી ઉઠ્યા ને જમવા બેઠા ત્યહારે દક્ષપતરામે પૂછ્યું: મહેતાણ ! ત્હમારે વળી દેવપૂજા કેવી ? ત્યહારે ભાવનીતરતી છલે મહેતાણએ પૂર્વકથા કહી: મહારે માસમાં માશી હતાં. માશીબાએ ઉછેરીને મ્હને મ્હોટો કયો હતો. પછી કાળે કરી માશી મૃત્યુશય્યામાં પડ્યાં. મૃત્યુ-વેળાએ માશીને મ્હેં પૂછ્યું કે માશી ! કાંઈ કહેવું છે ? ત્યહારે માશીએ કહ્યું કે આ મહારા દેવ છે, એ અપૂજન રહે તે જોજે મહારી દેવપૂજા ત્હને લખાવું છું. ત્યહારથી માશીની દેવપૂજા હું કરું છું. યુદ્ધિવાદ કરતાં હૃદયભાવને આર્થમ્મન સન્માનતી આવી છે. દુર્ગારામ મહેતાણનો મૂર્તિપૂજા પરત્વેનો યુદ્ધિવાદ એક હતો, માશીની મૃત્યુ-શય્યાના છેલ્લા બોલ પ્રત્યેનો હૃદયભાવ બીજો હતો. યુદ્ધિવાદ ને હૃદયભાવની અથડામણમાં મહેતાણ હૃદયભાવને યુદ્ધિવાદથી અધિકે માની સત્કારતા.

મહીપતરામ ત્યહારે મિશન હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી હતા. પાઠરીના ને દુર્ગારામના સંગમાં હતા દુર્ગારામ કનેથી સુધારાની દીક્ષા લીધી હતી, દુર્ગારામને ગુરૂ માનતા. દુર્ગારામના અનુચારી લેજે નાતનું અકારાપણું વહોરતા હતા અત્યહારે નહીં, દાયકા પછી મહીપતરામને નાતનું એ અકારાપણું વિટંબણાવેકે નડ્યું હતું.

વિધવાપુનર્વિવાહ માટેનો મહેતાણનો આગ્રહ પાંડિત વિદ્યાસાગરથી બીજે નંબરે હતો. વારંવાર વિધવાવિવાહનાં ભાષણો મહેતાણ કરતા ને નાતમાં ચવાતા. દક્ષપતરામની પાઠોશમાં ખપાટિયે ચકલે અન્નપૂર્ણા નામની બાઈ રહેતી.

તેને એક બાળરાંઠ પુત્રી હતી. અત્રપૂર્ણાની બીજી પુત્રીનાં એવામાં લગ્ન આવ્યાં. ન્હાની જ્ઞેનનો એ લગ્નમહોત્સવ મહોટી જ્ઞેન જૂવે જૂવે ને રૂવે. માએ પુત્રીને હેયામરસી આંપી, આશ્વાસન દીધું; પણ વિધવા પુત્રીને તો એક આંખે આવણુ ને બીજી આંખે ભાદરવો વરસ્યા જતા. માથી પછી ન સંખાયું ને ઠળઠળતી આંતરડીએ બેલાઇ જવાયું કે ‘મારો—પેલો દુગો. રોજ કહેતો કે વિધવાવિવાહ કરો, વિધવાવિવાહ કરો. પણ પોતાની મરી ગઇ ત્યારે તો દસ વર્ષની કુંવારિકાને પરણ્યો ને કંઈ રસ્તો કહાળ્યો નહિ.’ જરિટસ રાનડેથી માંડીને સુધારકમંડળમાં ફેટલા એ એવા ‘મારો—દુગાંઓ’ નીકળ્યાનું પછીના દાયકાઓનો દેશધતિહાસ કહે છે. એવા અનુભવોએ જ ‘સુધારાવાળાઓ’ માંથી નર્મદની શ્રદ્ધા પછી ઉઠી ગઈ હતી.

મહેતાજીએ એક બીજી સ્વાનુભવકથની દલપતરામને કહી હતી. ‘હું’ એક વેળા ભરમન્દવાડમાં ખાટલે પડ્યો હતો. એવામાં મહારો ભાણેજ આવ્યો. ફરી ગયેલી મહારી સ્થિતિ જ્ઞેને એ બોલી ઉઘ્યો કે દયો, દયો, ચોકે દયો, નહિ તો મૃત્યુ ખગડશે. તાત્કાલિક લોથ લીંપી, ગંગાજળ છાંટયું, જવતલે વધાવી, મ્હને એ પવિત્રતાની પધારીએ લીધો. ઠેાંઠકે તો ન્હવરાવવાનું એ કહ્યું હતું. થોડીક વારે મ્હને કંઈક ભાન આવ્યું ત્યારે વેદના તો જાણે સહી જતી નહિ. માંડમાંડ હું બોલ્યોઃ ન મરતો હોઉ તો એ મારવો છે? આંહી હેઠે ને ભીનામાં ઠેાણે ને શા માટે મ્હને લીધો? આંખ ઉઘાડી જોયું તો સ્ક્રામે જ ભાણેજ ઉભો હતો. ભાણેજ મ્હને ત્યારે જમ જેવો લાગ્યો. પછી.

મહને પાછો આટલો લીધો. હું જીવ્યો ને જીવું છું. એ ધર્મિષ્ઠો તો મહને જીવતો મારતા હતા. ’

દુર્ગારામ મહેતાજી કદાચહી સુધારક ન હતા. ભદ્રંભદ્ર ઠહી ઠહીને ભાંડતા કંઈક સુધારકો અન્તે સ્વયં ભદ્ર ભદ્ર થઈને ને ભદ્રંભદ્ર ઠહેતા’તા એમની આધે મહડીને સ્મર્યાને સિધાવ્યા છે. શુદ્ધ ને સાચા, પણ વિવેકબુદ્ધિવન્તા શાસ્ત્ર-શ્રદ્ધાળુ બ્રાહ્મણ મહેતાજી હતા. સાચેસાચનો મૃત્યુઅવસર આંચે એ બ્રાહ્મણવરે આતુરસંન્યાસ લીધો હતો. ઠેટલીક વેળા સાચાઓથી સંસાર સહાતો નથી. મહેતાજીએ સંન્યસ્ત લઈને સંસાર ત્યાગ્યો હતો. મહેતાજી હાઠે આર્યમંત્રકૃતિના સન્તાન હતા.

ઇસ્વી ૧૮૫૦ના એ માસમા દલપતરામ સૂરત ગયા ત્યહારે એ જમાનાનું સૂરતમાંનું લોકવાતાવરણ આલુ હતું. (સૂરતના હિન્દુસસારના આકરા કુસપ્રખર હજી આવવાના આધે હતા નર્મદના વિધવાવિવાહના ને મહીપતરામના વિલાયતગમનના કારમા વરઝોળા તો આ પછી દાયકે-દોઢ દાયકે જામ્યા હતા; પણ નાતબહારની સાંસારિક સાગો હવામાં ઉડતી થઈ હતી)

સૂરતમા પણ ગુરુશિષ્યનો નિત્યક્રમ અમદાવાદમાના જેવો જ હતો રાજકવિ કે ખજારોટના મેળાપ એ દિશે ફર્લંભ હતા સહેવારના દસથી બાર ફારણસ દલપતરામ કને લણતા. બપોરે સાહેબ ઝોફિસકામે બેસતા ને દલપતરામ રાસમાળા માટેના ઇતિહાસસંશોધનાર્થે જતા કે આવતી ઠાલે લણાવવાનું વિચારી જતા. સહાંજનો પહોર મન્ને યે લોકપ્રવૃત્તિઓમાં અને સર્જનસમાગમમાં નિર્ગમતા.

રાત્રે રાત્રે દલપતરામ હરિપરામાં સ્વામીનારાયણને નિજ
ધર્મમન્દિરે જતા. ઠંહારેક દુર્ગારામ ને ઠંહારેક મહી-
પતરામ દલપતરામની સંગાથે ક્ષારણસને બંગલે જતા.
સત્સંગી, સાહિત્યરસિયું, લોકસેવાનું દલપતક્ષારણસની મિત્ર-
બેલડીનું જીવનવિધાન હતું.

ધૃતિહાસસંશોધનમાં તો સૂરતવાસમાં દલપતક્ષારણસને
આંપડયાં હતાં પૃથુરાજરાસો, શ્રીમાળપુરાણ, ને રાંદેરમાંથી
કેટલાક જૈનગ્રન્થો.

ત્યાં જૈન ગ્રન્થભંડાર છે સાંભળ્યે દલપતરામ ઉપા-
ગ્રયે ગયા, ને ગોરજીને મળ્યા. વાર્તાલાપ ને વિવેકબોલથી
ગોરજીને રંજન કરી ગ્રન્થભંડારની વાત કહાડી, ટીપ
માગી ને જોઈ, અને મંહીથી બેચારેક ગ્રન્થો નકલ ઉત-
રાવવાને માગી લીધા. તળ સૂરતમાં એક શાસ્ત્રીજીને ત્યાં
દલપતરામે શ્રીમાળપુરાણ લીધું. નિજ જ્ઞાતિધૃતિહાસનો એ
ગ્રન્થ, એટલે એનો સારસાર લાધાન્તરરૂપે દલપતરામે
ઉતારી લીધો. પૃથુરાજરાસો તો ઠેક ખુન્દીકોટેથી આંચે
હતો. દલપતરામે સાંભળ્યું કે ૮૦૦૦૦ શ્લોકપૂરનો રાસાનો
સમગ્ર મહાગ્રન્થ ખુન્દીકોટાના રાજદરબારમાં છે. ક્ષારણસને
વાત કહી. ક્ષારણસે ખુન્દીકોટાના રેસીડેન્ટને લખ્યું.
ચાળીસ-પિસ્તાળીસ હજાર શ્લોકનો ગ્રન્થ આંચે, એની
નકલ ઉતરાવીને પાછો મોકલાવ્યો. એ મહાગ્રન્થના આવવા-
જવાના જ વાટખર્ચના ક્ષારણસને ૧૧૦ રૂપિયા થયા હતા.
રાસો આંચે રાસાનું વાંચનવિચારણ ચાલતું. પૂર્વવત્ સાહેબ
વાંચતા ને દલપતરામ રહમખાવતા.

સૂરતમાં એક રવિવારે સાહેબ લાણુવા બેઠા હતા ને

હલપતરામ લણાવતા હતા. વાંચતા બંધ ને સાહેબ હલપત-
રામના મ્હેં આમું જોતા બંધ. કારણસની ચેટા હલપતરામે
દીઠી ને પૂછ્યું કે સાહેબ ! શું છે ? કાંઈ નહિ, હલપતરામ !
કહી સાહેબે વાંચવા માંડ્યું પણ એ પ્રશ્નોત્તરે હલપત-
રામને કે કારણસને નિરાંત વળી નહિ. નિરંતર સ્વસ્થ
ચિત્તનો કારણસ આજ અસ્વસ્થ ને ઉદ્વેગિયો છવ જણાતો,
ચિન્તાનો ચળવળાટ હાખવતો. સાહેબ વાંચતા બંધ ને
હલપતરામના મ્હેં સ્હામું જોતા બંધ; બંધે હલપતરામને
આજ કાંઈક નવું દીઠું ન હોય ! હલપતરામે જોયું કે સાહેબનું
મન લણવામાં નથી. ખઠારી વાસે એમ પુસ્તક બંધ કીધું;
ને ટેબલ ઉપર મૂક્યું; અને પૂછ્યું : આજ ત્હમારે લણવામાં
મન નથી. વારે વારે મ્હારા મ્હેં સ્હામું જૂવો છો. હિ
શું ? કારણસે કહ્યું પૂછું ? હલપતરામ ! હલપતરામે કહ્યું :
પૂછોને પડદો યાનો છે ? જિડો ત્યાસ ભરી કારણસ બોલ્યો :
આજ ત્હમારા કપાળમાં તિલક કેમ નથી ?

સ્વામી નારાયણના સપ્રદાયી હલપતરામના વિશાળ
તેજસ્વી બાલમાં સદા સાંપ્રદાયિક લક્ષ્મીનારાયણનું ચન્દ્રક
અહિતનું ઉર્ધ્વપુંડ્ર શોભતું ઘરમાં શોભતું; બહાર શોભતું;
લોકસભાઓમાં શોભતું; અખંડ અને અનંતર શોભતું.
હલપતરામના સપ્રદાયનું તેમજ તેમના કુળદેવતાનું તે
તિલક. મધૂરકપાલમા આંદલિયો ચમકે એમ હલપત-
છગિઓમાં આજે એ એ ઉર્ધ્વપુંડ્ર કુકુમ ને કેસરને રંગે
ઝગમગે છે. નિત્યશઃ સ્હવારે દેવપૂજા કરતા ત્હારે એ
દેવતિલક કરતા, ને સાહેબને લણાવવાને જતા ત્હારે પણ
સ્વર્ગગંગામાં શુકગિમ્બ સમું તિલક હલપતરામના

નિત્ય દીપતું. આજે દલપતભાઈમાં એ દેવતિલક નહોતું,
ને નહોતું એનાં કારણસને કાંતુક હતો.

અહુ-હો ! એમાં આજ ભણવામાં મન નથી ને
ચિત્ત ચગડાળે ચડ્યું છે કેહી દલપતરામે પ્રાતઃવાર્તા
માંડી. આજે રવિવાર છે તે હજામતની પાળી હતી. નિત્યે
જહેલો આવે છે, પણ આજ હજામને આવતાં મોડું થયું. હું
નહાયો ને પૂજા કીધી. પૂજા કરીને ઉઠ્યે હજામ આવ્યો.
એટલે હજામત કરાવી, ને ફરીથી નહાયો. પૂજાટાણે કીધેલું
તિલક એ નહાવાટાણે જૂંસાઈ ગયું. પછી લોકાચારને કાજે
ફરી તિલક નથી કીધું. આમાં આટઆટલો ઉદ્વેગ શો ?

કારણસનો ઉદ્વેગ ઉતર્યો હતો, એવ હેઠે ખેઠો હતો.
દલપતરામ ! ત્હમે તો જાણો જ છો કે મન વાંદરું છે, ને
ધર્મ તે મન બાંધવાનો ખીલો છે. અંહી ત્હમે કેટલાએક
એવાઓમાં ફરો છો કે જે નથી માનતા અમારા ધર્મમાં,
કે નથી માનતા ત્હમારા ધર્મમાં. આજ તિલક ન દીઠે
મ્હને થયું કે સૂરતમાં આવી ત્હમે ચે ધર્મશૂન્ય થયા કે
શું ? મ્હારું નથી કહેવું કે ત્હમે અમૂક ધર્મ પાળો. પણ
એક પગ ઠરાવીને બીજો ઉપાડજો. અતડા પડશો નહિ.
પ્રજાને ઢેળવીને, સમુદાયને વાળીને, લોકને સાથે લઈ
વધજો. નાસ્તિક થઈ જશો તો કારણસને બટ્ટો લાગશે કે
કારણસની સંગતે દલપતરામ નાસ્તિક થયા.

દલપતરામે ઉત્તર વાળ્યો કે એ ચિન્તા કરશો જ
મા. ધર્મનાં મૂળિયાં મ્હારાં અણુઉણાડ છે. ધર્મ કાજે તો
મ્હેં બાપ જોયા છે. અંહી ધરથી મન્દિર છેડે છે, છતાં
નિત્ય રાત્રે મન્દિર જઈ છું, સાધુસમાગમ કરું છું, ઠથા-

વાતા સાંભળું છું. સાપુ ને નોળિયાની દંતકથા તો જાણે છે. ભરવગડે સાપનોળિયાની લૂઠાઈ જામે, ને નોળિયાને નાગના ઝેરી ડંખ વણી, ત્યારે નોળિયો દરમાં જઈ નોળવેલ સૂઘી આવે એટલે ચઢ્યા ઝેર ઉતરી જાય એમ રાત્રે રાત્રે મનિદરે જાઉં છું ને સત્કથા સાંભળું છું એટલે મહારાં જે સસારનાં ચઢ્યાં ઝેર ઉતરે છે આપના સમાગમે તો મહારો આસંગ. કંઈકે કાચો હશે તે પાકો થયો છે. કોઈક મહારેક પૂછે છે કે મનુષ્યાવતારને ત્હમે પ્રભુ કેમ કહો છો ? ત્યારે ઉત્તર વાળું છું કે કારણસ આલેખ જેવા ડાહ્યા પુરુષ પણ એમ કહે છે, ને મનુષ્યાવતારી પ્રભુને નામે આખમાં આશુ આણે છે.

કારણસ ને હલપતરામ નિજનિજના ધર્મમાં ધર્મનિષ્ઠ હતા, પણ પરસ્પરના ધર્મને સન્માનતા. બન્ને ય માનતા કે, માનવવંશીઓ નહિ, પશુઓ ધર્મનીતિશૂન્ય હોય.

સહન્ટરની ચિન્તા કારણસને ઉતરી, ને થયું કે હલપતરામની ખાઘડીના કસ્ટુળી રંગ સમે હલપતરામનો સદ્ધર્મે પાકા રંગનો, અણુઉપડી જતો, ને 'ફાટે પણ ફીટે નહીં' એવો છે.

મોન્ટગોમેરી નામના પાકરીની સાથે એ અરસામાં કવીન્ધરને ધર્મચર્ચા જે આલી હતી, જે પછી પાકરીની ઇચ્છાથી સકેલી લેવાઈ હતી. સૂરતના એક પારસીને ખ્રીસ્તી કરવાનો ઝગડો બહોર્યો હતો તે એ મોન્ટગોમેરી.

સાગર વચ્ચે ખડકે ઉભો હોય એમ ખાતાજઈડા સદ્ધર્મ-પાયાવન્તા હલપતરામ ઉછળતા સસાર વચ્ચે ઉભા રહેતા.

સૂરતમાં જે કારણસની બહારપ્રવૃત્તિઓ તો અમદા-
વાદમાંના સમી લોકોન્નતિની જ હંતી: છાપુ, છાપખાનું,
પુસ્તકશાળા, ને સભા. પ્રથમ તો સૂરતમાં છાપખાનું કહાડયું,
અને અમદાવાદથી છાપચન્દ્રના કલાપ્રવીણ બજાલાઇના
લાઇને એ છાપખાનું ચલાવવાને તેડાવ્યા. પછી એ છાપ-
ખાનામાંથી છાપુ પ્રગટ કરવા માંડયું, એનું નામ સૂરત-
સમાચાર. છાપુ દર બુધવારે છપાતું, ને શ્રી સુકુન્દરાય
મણિરાય માસિક વીશેકના પગારથી સમાચારના તન્ત્રી
નિયોજાયા હતા. પછી 'સૂરત અઢાવીશી' નામની લોક-
હિતકારિણી સભા સ્થાપી. એ સભા લોકસભાઓ ભરતી,
પ્રબલકલ્યાણની વ્યાખ્યાનમાળા યોજવતી. લોકકેળવણી તે
એ સભાનો મધ્યવર્તી સદુદ્દેશ હતો. અને પછી એ સહુ
સંસ્થાઓનું કેન્દ્ર, મધ્યબિન્દુ, ને નિવાસસ્થાનરૂપ પુસ્તક-
શાળા સ્થાપી. બધી લોકપ્રવૃત્તિઓમાં દલપતરામ કારણસના
પડછાયા પેઠે સંગાથે જ હોય; કારણસ ઠાયા ને દલપતરામ
છાયા. પણ માનવી મૂર્તિપૂજક છે, ને ઘણી વેળા ઠાયા
કરતાં છાયાને અધિક્કું પૂજે છે. સૂરતમાં ખાન બહાદુર
અરદેશર કોટવાળની એમને બચે સ્થપાયેલી લાયબ્રેરી
હતી, પણ પ્રબળજનો એમાં આછા જતા. કારણસ કહેતા
કે પ્રબળ વાંચતી થાય તો કેળવાય, અને બાણે તો વાંચતી
થાય. કારણસે દલપતરામને વાત કીધી; ગુરુશિષ્યે મન્ત્રણા
કરી લીધી. એંદ્રુસ નામે સૂરતમાં ત્હારે જડજ હતો. એ
સાહેબના નામથી ઇસ્વી ૧૮૫૦ના નવેમ્બરમાં કારણસે
એંદ્રુસ લાયબ્રેરી સ્થાપી. ન્હાનો કે મોટો, કારણસ ન્હાં
બ્હાં જતો, ત્હાં ત્હાં જ્ઞાનચક્ર કરતો. કારણસના જ્ઞાન-

યજ્ઞમા દલપત પુરોહિત તો હોય જ ને ? કારણસ યજ્ઞમાન્-
થતો, દલપતરામ પુરોહિત થતા. કારણસના સૂરતમાંના
એ જ્ઞાનયજ્ઞને અવસરે પણ દલપતરામ સૂરતમા ધૂમ્યા,
પુસ્તકશાળા કાળે લાયણો કીધાં, રકમો ભરાવી. દલપત-
રામના સૂરતમાં મિત્ર હતા દુર્ગારામ. મહેતાલએ પણ
દલપતરામને એ સતકાર્યમાં ઉમંગે સંગાય આપ્યો હતો.
સારામા સૌ સગાથી.

લોકહિતકારિણી સભા અને તેણે નહોતરેલી બહેર-
સભાઓ પછી એ લાયબ્રેરીમાં મળતી કાળે કરી કોટવાળની
પુસ્તકશાળા એંદ્રુસ લાયબ્રેરીમા સગમ પામી. આજે જે
સૂરતના નગરમન્દિરમા કારણસરથાપી એંદ્રુસ લાયબ્રેરી
ખિરાજમાન છે, સૂરતની લોકસભાઓ ત્યાં મળે છે

કારણસદલપતે નવયુગની જ્ઞાનવેલીઓ એમ સૂરતમાં
રોપી

પણ સુધારાની વેલીઓ વાવીને જ અળગા રહેનારા
દલપતરામ ન હતા કવિતાના પાણી પાઈ પાઈ દેશમાળી
દલપતરામ એ અમરવેલીઓને ચોટડુંક કરતા, અણઉખાડ-
કરતા, નવયુગની જ્ઞાનવેલીઓનો મહોરાવીપ્રકુંઠાવી પ્રજા-
કલ્યાણક લતામંડપ કરતા. એંદ્રુસ લાયબ્રેરીના ને લોકહિત-
કારિણી સભાના પાયા કાળક્રિડા ચોપવાને પછી એ સભાની
વતી એ લાયબ્રેરીમા દલપતરામે ગુર્જરપ્રતિહાસવિખ્યાત
કવિતલાવણ આપ્યું. દલપતદીધો એ પ્રજાસન્દેશ આજ
ત્રાશી વર્ષે તો ગુર્જરપ્રજા સભારે છે

પોસ શુદ્ધ ૧૩ ને બુધવાર હતો. ઈસ્વી ૧૮૫૧ના
એસતા માસના એસતા દિવસો હતા. એંદ્રુસ લાયબ્રેરી

સ્થપાયે માંડ હજી બે માસ થયા હતા. પછી તેા એ લાયબ્રેરીમાં વરસતાં ફૂલડાંના જેવી વ્યાખ્યાનપરંપરાઓ વરસી છે; પણ સૂરતની એંટ્રસ લાયબ્રેરીમાં અપાયેલું પ્રથમ વ્યાખ્યાન તે તેા દલપતરામનું. હાઈસ્કુલના ઈમેજ આસિસ્ટન્ટ મિ. ટી. બી. કટિંગ્સ સલાપાતેની ખુરશીએ હતા. દોઢસોકનું શ્રોતામંડળ હતું. દુર્ગારામ, મહીપતરામ, દિનમણિયાંકર, મુકુન્દરાય, નર્મદ શ્રોતામંડળમાં હતા. દલપતવિરોધીઓ જે એ દલપતવ્યાખ્યાનને દલપતરામનું 'દિવ્યદર્શન' ને દલપતરામની 'દેશભક્તિ' આજ કહે છે. દલપતરામ દુનિયાંને જોતા ને દુનિયાલરની કથા કથતા હતા. દેશદેશની વધતી જતી Industrialism ની અથડામણોનું એ દલપતકાવ્યરૂપક તે હુન્નરખાનની રહડાઈ. 'દિવ્યદર્શન'ની ને 'દેશભક્તિ'ની દલપતરામે કથા માંડી. હુન્નરખાનની રહડાઈ એ આપણા નવયુગનું પ્રથમ ગુજરાતી કાવ્ય.

ચીનવિલાયતમાં વધ્યા હુન્નર પ્રગટ હજાર;

એઓએ આ દેશની નિર્ધન કરી બજાર.

અતિ અગમ દેશ હિન્દુસ્તાન, વળી વિકટ પંથ-ભૂમિ લયાન;
સજી સૈન્ય સંગ જલું દેશ દૂર, અનહદ શહેર ઉઘમીપુર.
તે મધ્ય ધીશુ છે લક્ષિમધામ, હરિ શકે કોણ જન રાખિ હામ?
વિદ્યા વિચિત્રનો કઠણ કોટ, રખવાળ કારિગર એનિ ઓટ.
ગજદંત દેવિદ્વારે કમાડ, વેપારથંભ પ્રોઢા પહાડ.
સોનાની ખાણ, શીખર સુરંગ, નિર્મળ હિરામણિમેતી નંગ.
મહાલક્ષ્મી મધ્ય વીરાજમાન.

પછી સંપ ઋષિ એક સમે પૂને ચેશ્વાના દરબારમાં

પધાર્યા હતા ત્યાં કપિજીનું અપમાન થયું, તેથી સંપ
કપિએ શાપ આપ્યો, એટલે ભારતની લક્ષ્મી સાગરમાં પડી.

સંપ કપી એક સમયે પધાર્યા પૂના માંહી,
રાજા બાજીરાવ ક્રિધું સન્માન ન કાંઢી;
ચક્રાવર્તી ક્રોધ કપિચિત્ત જૂપનો ધનમદ ભાળી,
શાપ દીધો કપિ આપ બલવી હાથે તાળી;

સાગરમાં હિન્દુસ્તાનની પડો લક્ષ્મી આ પાપથી:
પડી તુરત જ લક્ષ્મી ત્યાં પડી સંપ કપીના શાપથી.

પ્રતિઉપાય લેજો હલપતરામે ત્રણ વાતે કહી: (૧)
અદીણ મજાક ને 'વીર વડો વણરાજ' એમને સજા
કરો; (૨) મંડળીસિદ્ધ જગાડો; (૩) પૂર્વે સાગરમન્યન
કરીને દેવદાનવો લક્ષ્મીજીને પામ્યા હતા, એમ આજ
સાગરમન્યન કરી લક્ષ્મીજીની પુનર્પ્રાપ્તિ કરો.

સુમલમાન ને હિન્દુ ! સુણો, સુજ દેશી સમસ્તો !

હલપતરામ ઈસ્લામીઓને સદા પોતાના લેખતા,
ઈસ્લામીઓ હલપતરામને પણ સદા પોતાના લેખતા.

સુમલમાન ને હિન્દુ ! સુણો, સુજ દેશી સમસ્તો !

કહિયે ઠાણો નાગ ચીનવીલાયત રસ્તો.

તેજ કઠે નેતરે, રવેયો બોટ બનાવો,

સાગરમન્યન કરી કરી લક્ષ્મી ઉપજવો.

લગ, લગ, ને લા હવે, મંડળીક મતિમાન !

લાવ, લાવ તું લાગ લઈ પકડી ચંત્ર પ્રધાન.

અને અને સુર્જર કવીશ્વરે નવયુગની નવી પાગલતી
દેશભક્તિને માજગાજાને મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચાર્યો ને ભારત-
વાસીઓને ઉદ્દેશ્યા છે

દેશી મિત્રો ! હુઃખ સરવ ટાળો. રે આપણા દેશનું.

દેશમાં નવયુગની વસન્ત ત્ય્હારે બેસતી હતી, અને એ નવવસન્તનો પરિભ્રુત ગુર્જરઘગ્રાઓ ભરીભરીને અમી મીઠડે નવટહુકે ગાજતો હતો.

હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ તે ગુર્જરગિરાની દેશભક્તિની પ્રથમ કવિતા.

એમ આપણા નવયુગનું પ્રથમ ગુજરાતી કાવ્ય સૂરત ખોળે જન્મ્યું.

પ્રાચીન કાળથી કવિતાદેશે નવ રસ જાણીતા છે. ભાગવતકારે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો દસમો રસ પ્રગટાવ્યો હતો. હુન્નરખાનની ચ્હડાઈ લખાઈ તે તિથિએ સ્વદેશ-વાત્સલ્યનો એકાદશમો રસ દલપતરામે આપણા રસશાસ્ત્રમાં ઉમેર્યો.

હુન્નરખાન કાવ્યની અસરો અનોખી હતી, ગુજરાતે અધીં સફીભર રહી. ઓતામંડળમાં શિરોમણિ નર્મદ હતો; ને નર્મદજીવનમાં એ દલપતઉદ્બોધન ત્રિવિધે ઉતર્યું. (૧) નવલરામભાઈ કહે છે કે ‘સને ૧૮૫૫માં બુદ્ધિવર્ધક સભામાં મંડળી મળવાથી થતા લાલ વિષે (નર્મદે) ભાષણ કર્યું હતું.’ (૨) નર્મદકવિતામાંના પ્રથમ કાવ્યની નોંધમાં પ્રથમ પાને જ નર્મદ લખે કે ૧૮૫૫માં ‘એ કવિતા જોડી ત્ય્હારે દોહરો કેમ કરવો તે હું જાણતો ન હતો. કવિ સામળલટની કવિતા મેં જ્ઞાનપણમાં મારી મેળે ગમે તેવે ઢાળે વાંચેલી તે ધુન પ્રમાણે અને કંઈ દલપતરામનું ને કંઈ મનમોહનદાસનું જોઈ જોઈ દોહરાચોપાઈ કર્યા હતા.

(નિયમ બણતો નહોતો)' (૩) દલપતે સૂરતને તેમ નમંદે પછી મુળધને કવિતાભાષણથી ગળાવ્યું.

કવિતા ગાતા ત્હારે દલપતરામ રાજસલાગાજન્તા
મીઠડા મેઘનાદે બોલતા નમંદ કહે છે કે પાચેક વર્ષે
તો દલપતબોલના પડવા નિજ હૈયામાથી આશ્ચર્યા નહોતા,
અને એ સભારી—સભારીને એ લલકારદોરી પ્રથમ
પગલીઓ પોતે કાવતાદેશમા પાડી દલપતનો ઘટાગોરલતો
પણ જળમીઠડા મેઘનાદ, કે દલપતનો મહાલાલ કાવ્ય-
સન્દેશ, કે નમંદની રસ ઝીલતી મહત્તા એમાથી ઠોને
ઠોને નમંદના એ સત્યનિષ્ઠ કથનવચને વખાણવા? આ
આલેખક તો એ ત્રણેયના ગુણબોલ આજ બોલે છે કે
ગીતનો ગાજ, દલપતકાવ્યસન્દેશ, ને નમંદમહત્તા એ
ત્રિમૂર્તિને પોતે પૂજ્યભાવે નિજ મસ્તક નામે છે

અધી સદીભર હુન્નરખાનના કાવ્યે ઉછરતી ગુર્જ-
પ્રજાને પછી થડી શિલાછાપમા એ કાવ્યની બે હજાર નકલો
પ્રથમ છપાવી હતી તે તરત ખપી ગઇ પછી ૩ ૨૦૦
કવીશ્વરને આપીને સરકારે એ કાવ્યહ્રદ્ય ખરીદ્યો, અને ૧૮મી
સદીની આખર પર્વત પાત્ર દાયકા સૂધી એ નહાનકહુ
મહાકાવ્ય શાળાઓમા સરકારે ભણાવ્યું કીપો બધ કરી
ત્હારે કાવ્યહ્રદ્ય પાછો કવીશ્વરને સરકારે સોપ્યો ને
કવીશ્વરે સોમાયત્રીને સોપ્યો દલપતરામે, સરકારે, ને
સોમાયત્રીએ હુન્નરખાનની આજીયેક આવૃત્તિઓ ને દોઢેક
લાખ નકલો છપાવી છે કેટલાક ગુર્જરગ્રન્થોની એટલી
નકલો થઇ છે. હુન્નરખાનના અસાધારણ લોકોત્તર
વિજયનું કારણ સ્પષ્ટ જ. દલપતરામનો સૂરતને જ એ

સન્દેશ ન હતો, કે એક તિથિનો જ એ સન્દેશ ન હતો. સમસ્ત ગુર્જરપ્રજાને એ દલપતસન્દેશ હતો; વલ્લભીપુર ભરૂચ ખંભાત સૂરત-એ જગતવિખ્યાત બંદરવાસિની ને સાગરખેડતી ગુર્જરમહાપ્રજાને સર્વકાળનો એ રચનાત્મક દલપતસન્દેશ હતો. માત્ર યુગબોધ નહિ; દલપતરામનો એ સનાતન શબ્દ હતો.

સ્વદેશીનો પ્રજામન્ત્ર ભારતવર્ષને પૂનાના સાર્વજનિક ઠાકાએ આપ્યાનું કહેવાય છે. સાર્વજનિક ઠાકાની પૂર્વે પાએક સદી પહેલાં ગુર્જર કવીન્દ્રે સ્વદેશીનો મન્ત્રોચ્ચાર સૂરત શહેરમાં ઉચ્ચાર્યો હતો.

સૂરતનો પ્રાચીન ને અર્વાચીન કવિતઘતિહાસ કંઈક અજળ છે. સૂરતનો કવિ તે નર્મદ; ને સૂરત એટલે નર્મદનગરી. પણ નર્મદનું પ્રથમ કાવ્ય સૂરતખોળે નથી પ્રગટ્યું કે નર્મદનો પ્રધાન કવિતપ્રવાહ સૂરતભૂમિમાંથી નથી વહ્યો. છતાં એ રસિક નગરીનો કવિતઘતિહાસ, આજ કે અગાઉ, કવિસૂનો કે કવિતાસૂનો નથી રહ્યો. જૂના કાળમાં વડોદરેથી નન્દરખાર જતાં આવતાં મહાકવિ પ્રેમાનન્દ નિજ કવિતારસથી સૂરતને તરખોળ કરતા. અર્વાચીન યુગનું સહવાર પડતાં જ, ૧૮૫૧માં, ઇતિહાસ ને નવલરામ ઠાકે છે કે નવકવિતાનો રસાસ્વાદ સૂરતને દલપતરામ લગાડતા હતા. છેલ્લાં ૪૫ વર્ષમાં ખંડકાવ્યો આપણે ત્યાં સોએક લખાયાં હશે. પણ ઠલાપીનાં નરસિંહરાવનાં ને અન્ય કવિઓનાં ગુર્જરખંડકાવ્યોનું આદર્શરૂપ અને આદિ ખંડકાવ્ય તે તો કાન્તનું વસન્ત વિજય. અર્ધી સદીભરનું આપણું એ અનુપમ ખંડકાવ્ય.

ઇસ્વી ૧૮૮૯માં અલ્પકાળ મણિશંકર સૂરત હાઇસ્કુલમાં શિક્ષક હતા ત્યારે વસન્તવિજય એમણે સૂરતમાં લખ્યું હતું. અને એ પછી ત્રેવીશેક વર્ષે, ૧૯૧૨માં, ન્હાનાલાલે તાપીને આરે અઠવા દાઇન્સમાં નિજ જ્યા-જ્યાન્તનું નાટક લખ્યું એ તો ઇતિહાસભણીવી સાહિત્યવાતા છે. અને એ જ સાલમાં સરસ્વતીચન્દ્રનું નાટક પણ સૂરતમાં જ પહેલવહેલું લખવાયું હતું. સાગરતીરે કે નર્મદેકરી ઉપર નર્મદવિતાનો પ્રધાનભાગ મુંબઈમાં રચાયેલો છે. નર્મદવિતા મ્હોટે ભાગે મુંબઈની; પણ દલપતની હુન્નરખાનની મ્હંડાઇ, કાન્તનું વસન્તવિજય, ન્હાનલનું જ્યા-જ્યાન્ત, અને સરસ્વતીચન્દ્રનું નાટ્યદર્શન સૂરતમાંનાં એમ ગુજરાતનો અવાચીન સાહિત્યઇતિહાસ કહે છે. જૂના ને આજના કાળમાં રસરસિયેણ સૂરતનગરી પરગામીઓનાં પનોતાં થગલે કવિતાસૂની નથી રહી. સૂરતનાં એ જડભાગ.

નવયુગનું પ્રથમ સ્વતંત્ર ગુજરાતી ગદ્યલેખન તે અમદાવાદમાં અને નવયુગનું પ્રથમ ગુજરાતી કાવ્ય તે સૂરતમાં જન્મ્યાં એ ઇતિહાસ દિલ્લય નગરોએ વિચારવા જેવા છે. ભગવાન કહે ॥ કે પ્રકૃતિ યાંતિ મૃતાનિ. ઇતિહાસ પણ મહાવ્યક્તિઓ ને મહાપ્રજાઓનો પ્રકૃતિવિકાસ જ છે.

ત્યારે સૂરતમાં એક પરહેજગાર મંડળી હતી. (પરહેજગાર મંડળી એટલે કેદીઓની મંડળી નહી, પણ મદ્યપાનનિયેષક મંડળી.) એક પાદરી એ મંડળીના મન્ત્રી હતા, મહીપતરામ એ મંડળીના ઉપમન્ત્રી હતા. મહીપતરામ ત્યારે મિશન હાઇસ્કુલમાં ઉપલ્યા ધોરણમાં લણતા. દિલ્લાના મેદાનમાં પરહેજગાર મંડળીની સભાઓ મળતી.

મંડળીના આમન્ત્રણે દલપતરામ એ સલાઓમાં જતા; અને જ્યારે જ્યારે જતા ત્યારે ત્યારે કેફનિપેધની એક ગરળી કે લાવણી રચીને લઈ જતા; સલાને સંભળાવતા. પાદરીના આગ્રહથી પછી એ છટક કાઠ્યોનો સંગ્રહ થયો ને કેફનિપેધ ગરળાવળીના નામથી છપાયો.

એક વેળા પરહેજગાર મંડળીના પ્રમુખે ને મંત્રીશ્રીએ દલપતરામને કહ્યું કે એટલે લાયબ્રેરીમાં હુન્નરખાનતું કવિતામય ભાષણ આપ્યું એવું એક કવિતભાષણ આ સલામાં આપો. એ વિનતિ સ્વીકારીને

જાદવ જાત્રાએ ગયા પવિત્ર સ્થાન પ્રભાસ;

કેફ કરીને પરસપર નિમુંળ કીધો નાશ.

જાદવકુળના નાશનો શ્રીમદ્ ભાગવતમાંનો એ પૌરાણિક પ્રસંગ લઈને જાદવસ્થળી નામનું મધપાનનિપેધનું કાવ્યભાષણ દલપતરામે સૂરતમાં તાપી ઓવારે કીધું.

ઓગણિસે ને સાતની ત્રીજ તિથિ, ગુરુવાર,

સૂરતમાં શ્રાવણ વહે કરિ કવિતા મુખકાર.

આવતું વાદળ દલપતરામે દીકું કે મધપાન દેશમાં વધશે, અવરોધવું જોઈએ. ૧૮૫૧માં ગવાયેલી જાદવસ્થળીમાંના મધપાનનિપેધના દલપતસન્દેશના પદમાં ૧૯૩૦માં ગુજરાતે પડતા ગુજરપ્રજાએ સાંભળ્યા છે? દલપતરામનાં કાવ્ય ભાષણો ભવિષ્યવાંચતી દીર્ઘ દૃષ્ટિનાં, પ્રજાવાત્સલ્યનાં, ને ચિરસ્થાયી લોકસન્દેશનાં હતા. દલપતરામ કાળના બોલ બોલતા.

એવામાં સૂરતમાં એક નવી ઝુંબેશ જાગી. અને એ ઝુંબેશે કારણસદલપતની લોકપ્રીતિને આકરી કસોટીમાં

તાવો. એ લોકકસોટીમાંથી મિત્રોની એ જુગલજોડલી નિજ પ્રજાપ્રતિષ્ઠાને ઔર ઓજશ્વિની કરીને પાર ઉતરી. એ અરસામાં ૧૮૫૦નો શહેરમુધરાઈનો કાયદો સરકારે સૂરતને લાગુ પાડ્યો; ને શહેર ફરતાં જઠાતના નાકાં બેસાડ્યાં. એક તો નવાબી રાજધોરણમાંની જઠાત રીતિથી લોક કંટાળેલાં હતાં, અને બીજું ઈંગ્રેજ રાજ્યમાં એ નહોતું લેને સુખ માનતાં. 'આવેલું' સુખ જતું જોઈ અને ગદ્ય પીડાઓને આવતી પેખીને લોક વિરોધે રહડ્યું. સૂરતમાં દહાય લાગે છે કે રેલ આવે છે ત્યારે જાણે શહેરમાં વાવાઝોડ વાયા જેવું થાય છે; લોકચળવળે એમ સૂરતમાં વાવાઝોડાનું રૂપ લે છે. ગુજરાતમાંનો આ પ્રથમ રાજકીય વિરોધ. સરકારને લાગ્યું કે હુલલો થશે; એટલે લોકપ્રીતિપાત્ર કારણસર શહેરમુધરાઈના અમલદાર નીમ્યો. કારણસરની રાજનીતિ સદા હતી સત્ય ને સુજનતાની. નહોતાં એમાં શબ્દભળ કે નહોતી પડદા પાછળની રમતો. અતડા ન પડવું, લોકપ્રવાહમાં બળીને પ્રવાહદિશા વાળવી એ હલપતનય એ જ કારણસનય હતો. કારણસે હલપતરામને ને હુર્ગાશમને બોલાવ્યા, કાયદાની કલમો ને હેતુઓ રહમજાવ્યાં, અને લોકસમુદાયને રહમજાવવાનું એ લોક-ધુરન્ધરને મોખું. કવીન્દર ને મહેતાજી શહેરમાં શેરીએ શેરીએ ફર્યા, ભાષણો કીધાં, લોકમતને વાળ્યો, કાયદો કબૂલાવરાવ્યો. કારણસ પણ એ ભાષણપ્રસંગોએ વેળાએ વેળાએ જતા; અને પાર્લમેન્ટપદ્ધતિના એ સાચા સપૂત પાર્લમેન્ટપદ્ધતિએ સૂરતને ઉજોષતા કે પ્રજા મંજુર કરશે તો જ કાયદો અમલમાં મૂકાશે. લોક બોલતા કે

આ સાહેબ તો કોઈ અપર છે. મુંબઈ સરકારે કારણસને બહાર ઉપકાર માન્યો. કવીશ્વરની ને મહેતાજીની લોક-સેવા સ્ફુળ થઈ. પછી તો અનેક પ્રસંગોએ સૂરતની શેરીએ શેરીએ ભાવણમાળાઓ ગોઠવાઈ છે. પણ સૂરતને ચકલે ચકલે ને શેરીએ શેરીએ ભાવણમાળાની અભિ છાંટતી દૂવારાધારાઓ વર્ષાવનાર મેહુલા તે દુર્ગારામ ને દલપતરામ.

સારૂં સૂરત પછી તો સાહેબના કવિને પિછાનતું થયું. દલપતરામ માર્ગે જતાઆવતા હોય ત્યારે સૂરતની જનતા—નર્મદ સુદ્ધાં થે—કંઈક અવનવા આશ્ચર્યભાવે. દલપતરામને આઘેથી નિહાળી રહેતી; બાજુ નવસન્દેશ વાહક સરસ્વતીનો સપૂત કેા સૂરતની શેરીઓમાં ચાલ્યો જતો હોય ને ! કેળવાયેલા અગ્રેસરોમાં જ નહિ, સામાન્ય જનતામાં થે દલપતરામ ત્યારે સૂરતમાં બાણીતા હતા ને સન્માનાતા. દલપતરામ વિદ્વદ્વિખ્યાત હતા તે એમ લોકવિખ્યાત થયા.

એક વેળા કારણસને દલપતરામ લાણાવતા હતા ત્યાં મિજલસમાં પધારવાનું સૂરતના નવાળી કુટુંબનું ઇજન આન્યું. દલપતરામને પણ આમન્ત્રણ હીધું. ઇજનકાર ગયા પછી કારણસે દલપતરામને કહ્યું કે નવાળ સાહેબને મહેલે આપણે હારે જશું. ગંગાજળનિર્મળ શુદ્ધચરિત સ્વામીપન્થી દલપતરામે ના પાડી, ત્યારે સાહેબે કારણ પૂછ્યું. દલપતરામે કહ્યું ત્યાં તો રામજણીઓના નાચ હોય; હું રામજણીઓના નાચ જોવાને જતો નથી. એ પરથી રામજણી તે કોણ એ પ્રશ્ન ઉઠ્યો, ને દલપતરામે એ

વ્યાખ્યાનરસ, અણીની વેળાએ નગરસેવાઃ એ સહુમાં
 અગ્રેસર થઈ દલપતરામ સૂરતપ્રિય થઈ પડ્યા હતા.
 સહેલાણીપણ એ સૂરતનો ઉપરનો સ્વાંગ છે, રસિકતા ને
 ભાવાદ્રતા એ સૂરતના આન્તર્ભાવ છે. ગુણઓશિંગણ સૂરત
 દલપતરામની નગરસેવાઓ વીસર્યું નહિ. દેવપૂજા તો બધે
 થાય છે, પણ કથાવાતાં ને ભજનકોત્તર સંભળાવતા રંક
 તપોધન દેવપૂજારીનાં પણ અર્ચનવન્દન ભાવઉભરાતા
 ભાવિકો ઠરે છે; તેમ કારણસનો ગુણભંડાર પ્રીછતું સૂરત
 કારણસના કવીશ્વરનો પણ ગુણભંડાર પ્રીછતું હતું. એંદ્રુસ
 લાયબ્રેરીના ગુણસ સભાસદો, સ્નેહપ્રેરાયેલો અમલદારવર્ગ,
 અને સૂરતનગરીના મહાજનમંડળે, ત્રિગુણ સમી એ ત્રિવિધ
 જનતાએ એકત્ર મળી પછી દલપતરામને વિદાયગિરિનું
 માનપત્ર સમર્પ્યું. એ માનપત્ર ત્યારે સૂરતસમાચારમાં
 છપાયું હતું. ૧૯મી ઓગસ્ટ-ગ્રાવણ વદ સપ્તમી ને
 મંગળવાર હતો. સાગરતીરે ને તાપીતીરે ભીમપોરના ને
 કંતારેશ્વરના મેળાઓની રમઝટ બોલતી હતી. સૂરતી
 ગૈલિયાંઓ શરતો દોડતા હતા, અને એ રસિક નગરીનાં
 રસરસિયાંઓ આનન્દ ને પૂજનની લહરે ચડ્યાં હતાં,
 ત્યારે સૂરતના સાહિત્યરસિકોએ દલપતરામનું બહુમાન
 કરી જયોચ્ચાર ઉચ્ચાર્યો. પૂર્વકાળમાં પ્રેમાનન્દનો ને
 વર્તમાનકાળમાં દલપતરામનો કાવ્યસત્કાર તે સૂરતના
 સાહિત્યઇતિહાસમાં સોનાના અક્ષરો છે.

કાવ્યરસિયણ સૂરત નગરીને દલપતરામ જોળખાવીને
 કારણસ ઘોઘે થઈને અમદાવાદ ગયા; અને મૂળીમાને
 પ્રસૂતિઅવસર હતો એટલે દલપતરામ સૂરતમાં રહ્યા.

ભાદ્રપદની શુક્લ પંચમીએ દલપતરામની દ્વિતીય પુત્રી હરિબાનો સૂરતખોળે જન્મ થયો. દલપતરામની કુટુંબ-વેલ પાંગરતી હતી.

એવામાં ફારબરૂની દિલમ્હોટપનો ઓર એક પ્રસંગ બન્યો. મૃતમાં પાછળ રહેલા દલપતરામને પોતાનો પંદરસોઠનો સરસામાન વેચવા માટે ફારબરૂ મુખત કર્યો હતો. તહેમાંથી હબરેકનો સામાન સૂરતના જૂના નવાળી ખાનદાનના એક નગીગએ ગળ્યો, ને એ વાત દલપતરામને સાહેબને લખી જણાવી. ફારબરૂ ઉત્તર પાઠ્યો કે એ તો કરજવાન છે, એકઠે રૂપિયો વસૂલ આવવાની આશા મા ગળ્યો. અને ધણુ પણ એમ જ. પછી દલપતરામને ઘણા ધણા ખાધા; પણ રૂપિયા કે સામાન હાથ લાગ્યા નહિ. આખરે દલપતરામને ફરિયાદ માંડવાની સાહેબની રબા મંગાવી, તહેરે અમીરી દિલના ફારબરૂ ના પાડી ને રૂપિયા જતા દીધા. વંશપરંપરાની કૃષ્ણખાનદાની ઉમદા છે; પણ સ્વયંસપડાવેલી શુણ્ણખાનદાની એથી યે ઉમદા છે.

અમૃતપાનનો ટોઠને ધરવ થયો છે ? તેમ કવિત-રચિયા ટોઠને દાવ્યામૃતની યે અમૃતિ થઈ છે ? માન-પત્રસમારંભના અવસરે સૂરતના આદિત્ય-સિદ્ધાને દેવીદરને વિનતિ કરી કે જતા જતા વળી એક દાવ્ય-ચાખ્યાન સંભળાવતા બાજો. દલપતરામના કાવ્યભાવણુનો સૂરતને રસચટકો લાગ્યો હતો; અને પોતાના સન્માનસમારંભને પ્રસંગે દલપતરામે સૂરતની મહા-જનમંડળીની વિનતિ સન્માની. પછી ભાદ્રપદની પૂર્ણિમા હતી, ફારબરૂસાધાપી એદ્રુસ લાયખેરી હતી. દલપતરામે નિજ નવરચે સંપ-

લક્ષ્મીસંવાદ સૂરતના મહાજનમંડળને ગાર્ધ સંભળાવ્યો. ૧૮૫૧ના સપ્ટેમ્બર માસમાં સૂરતના નગરચોકમાં દલપતરામે દેશહાકલ પાડી કે

દેશમાં સંપ ઠરો, સંપ ઠરો.

આજે ૧૯૩૪માં મમરત ભારતવર્ષમાં એ દલપત સન્દેશના પડઘા નથી સંભળાતા કે સંપ ઠરો, સંપ ઠરો? દલપતદીધા પ્રજાસન્દેશ દષ્ટિએ નથી, સસારસૂત્રો છે; ઇતિહાસદષ્ટિના ને ચિરસ્થાયી છે.

આભમાંના ઝોળા તો આધે હતા. પણ કેમ જાણે એ આધેના પડછાયાઓની અક્ષરમાળ ઉકેલીને દલપતરામ બોલ્યા ન હોય ! પોતાના જ જીવનનો પરમ ઠલહ એક સૂરતી નરવીર સાથે ખેલાવાનો હતો એ ભવિષ્ય વાંચીને, કે સંસારસુધારાનો પ્રથમ રણસંગ્રામ સેતાનકુળિયામાં રોપાવાનો હતો એ હજી પડઘા પાછળના પડછાયા પેખીને, કે લોકમહાસભાના ભાગલા તાપીતીરે પડવાના છે એ આગમઆંકડા મીછીને કેમ જાણે દલપતરામે મંપના સન્દેશનું એ વિદાયવેળે સૂરતમાં ઉચ્ચાર્યું ન હોય !

દેશભક્તિની પ્રથમ કાવ્યઝડીઓ દલપત કવિએ સૂરતમાં એમ ૧૮૫૧માં વરસાવી.

સ્વદેશવાત્સલ્યથી નીતરતા દલપતરામ સ્વદેશવાત્સલ્યના સનાતન પ્રજાસન્દેશ સૂરતમાં ત્હારે ઉચ્ચરતા હતા. કવીશ્વરની કવિતાના એ ‘દિવ્ય દર્શન’ હતા. સ્વદેશવાત્સલ્યનો નવો કાવ્યરસ દલપતરામે સરજ્યો. હુન્નર-ખાનની મહડાઈ, બાદવાસ્થળી, ને સંપલક્ષ્મીસંવાદ રચીને

ગુર્જરકવિતાનો દલપતરામે સં. ૧૬૦૭માં દિશાપલટો કીધો, ગુર્જરકવિતાદેવીને વિહરવાનાં નવાં આભ ઉઘાડ્યાં.

સં. ૧૬૦૭ની દીવાળી દલપતરામે સૂરતમાં કીધી હતી; અને સં. ૧૬૦૮ના બેસતા વર્ષની રહવારે સૂરતમાં દલપતરામને નિજ પ્રભુતા પાઘનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં.

સ્વામી નારાયણનો ઉદારભાવી સંપ્રદાય ઉચ્ચરે છે કે સદ્ગતિ માત્ર હિન્દુઓને જ કાળે નથી, ઇસ્લામી પારસી-સૈને કાળે છે, સ્વામીસંપ્રદાયમાં કાઠી છે, ધારાળા છે, ખોળાઓ છે, પારસી છે. ગુર્જરદેશે વિચરતા વિચરતા શ્રીજી મહારાજ સૂરતમાં પધાર્યા હતા ત્યારે સૂરતના ઠાટવાળા અરદેશરજી હતા. ઓ અરદેશર ! ત્યારે તે ડાંકો રે સૂરત શહેરમાં-એ લોકગીતથી લોકપ્રસિદ્ધ છે એ જ એ અરદેશર ઠાટવાળા. અરદેશરજીને શ્રીજી પ્રત્યે ભક્તિભાવ થયો હતો અને શ્રીજીને અરદેશરજી પ્રત્યે ભક્તભાવ થયો હતો. પછી એક પ્રસંગે શ્રીજી પરમ પ્રસન્ન થયા ત્યારે અરદેશરજીને પોતાનો પાઘ શ્રીજીએ બક્ષ્યો. પાઘનું દાન એટલે માથાનું દાન. પછી પ્રતિ બેસતે વર્ષે અરદેશરજી શ્રીજીના હરિલક્ષ્મીને ઘેર નહોતરતા, ને પાઘનાં દર્શન કરાવતા. કાર્તિકી પ્રતિપદા એટલે અરદેશર ઠાટવાળાની વાડીએ શ્રીજીના પાઘદર્શનનો મહોત્સવ. એ પ્રસંગોએ સ્વયં અરદેશરજી પાઘની પૂજા કરતાં; આરતી ઉતારતા, પૂપદીપ ધરતા, દંડવત દરતા. એમ એ પારસી સજ્જન હિન્દુ અવતારીના પાઘને વર્ષોવર્ષ પૂજતા, આપણા સંસારે ધર્મમતાન્તરની સહિષ્ણુતા ત્યારે કદાચ અધિકો

હતી. એ ઇતિહાસવિરલ ધર્મસમારંભમાં શ્રીજીના પાધનાં દર્શને અં. ૧૯૦૮ની પ્રતિપદાએ અરદેશર ઠોટવાળની વાડીએ દલપતરામ ગયા હતા. ધર્મીને ધર્મી મળ્યા, અને ત્યાં અરદેશરજીને બિરદાવતો સવેયો કવીશ્વરે કદ્યો.

નિજ શ્રાતકુ પૂજન પાવરિયાં દિવ પ્રેમકિ જ્યાત જપે જગિયાં, હનુમન્તકુ તેલકટોરિ દિની જવ સીયકિ મૂધ લિની વગિયાં; મહેતા નરસિંહકુ દાર દિયા લગની હરિસેં જવ હી લગિયાં; અરદેશરકુ, દલપત્ત કહે, પરમેશ્વર રીશિ દિની પગિયાં.

પછી દારતક માસમાં સાહેબસવારી ફરતી ફરતી ઘોઘે આવી. દારખસે દલપતરામને લખ્યુ કે તહમે પણ ઘોઘે આવજો. ઉત્તરમાં દલપતરામે ઘોઘે જવાનાં તિથિવાર સાહેબને જણાવ્યાં. સૂરતથી સહકુડુંબ આગઝોટમાં બેસી, તાપી માતાને હેયે તરતા તરતા, ખંભાતના અખાતનાં પૂર ઓળગીને, દલપતરામ ઘોઘે આવ્યા. એ પ્રમંગની ફારખસદાખવી સુજનતા પોતાના વીસ રૂપિયાના નોકર-છાજતી ન હતી, પણ નિજ ગુરુ અને ગુજરાતના કવીશ્વરને છાજતી હતી. ગુજરાતના બ્રાહ્મણત્વને ખ્રિષ્ટિશર ત્યાંદે ઘોઘાખ્હારે સન્માનતો હતો. બ્રાહ્મણને ને ખ્રિષ્ટિશરને ઉભયને એ પ્રસંગ શોભારૂપ છે. ૧૮૬૬માં લખાયેલા દલપતશબ્દો જ એ ઘોઘાખ્હારાનો સોજન્યપ્રસંગ વણુંવે એ યથાયોગ્ય છે. 'હું' ઘોઘે ગયો. વહાણ ખંદર ઉપર પહોંચ્યું ત્યાં મારા મિત્ર તે સાહેબ મારા સાડે આવીને ખંદર ઉપર ઉભા હતા. વહાણમાં ઉભા રહીને મેં તેને સલામ કરી, અને તેણે મને સલામ કરી. તે વખતે એવો

તેનો પ્યાર જોઈને આનંદની કમકમાટી મને આવી હતી”
પરસ્પર દુશળતા પૂછી મિત્રો મળ્યા

સુદામાએને સન્માનવાને શ્રી કૃષ્ણે સ્હામા ધાય
એના ભારતવાસીઓને આશ્ચર્ય નથી આચાર્યની ઇતિહાસ-
પ્રસિદ્ધ એ સુજનના કારણસર ત્યારે દલપત પ્રત્યે દાખવતો
હતો, ને સાગરખોળે સાગરલહેરો શું યનગનતુ દલપતકૈયુ
તે ઝીલતું હતું.

પછી પન્દરેઠ વર્ષો વીત્યે એ સ્નેહદ્રવતા સર્જનભિત્રને
કાળે દેશ ને કાળ સાબળે એમ દલપતરામે પોકાર્યું છે કે
ઠંડાલા ! તારા વેણુ સ્વપ્નામા પણુ સાબરે,
નેહ ભરેલા નેણુ ફરી ન દીઠા, કારણસર
સુજનતા એ સિંહનું લક્ષણ છે, વાઘનું લક્ષણ નથી.

પ્રકરણ ૪ થું, દેશભરમાં સહવારનાં ચોવડિયાં

કવિતાવેલી, વીર ! ગૂમ યાત ગુજરાતથી;

નિર્મળ છાંટી નીર ફેલાવી તહે, ફારણસ !

અમદાવાદને ને સૂરતને દલપતરામ ઓળખાવી ફારણસ હવે ગુજરાતને દલપતરામ ઓળખાવવાને નીસર્યો. હવે દલપતરામને વર્ષાસનો મળ્યાં ને રાજમહેમાનીના રાજકેષો મળ્યા. કવીશ્વરની કવિતા રાજસન્માનાતી થઈ.

ઘોઘેથી સાહેબ ને સાહેબના કવિ ભાવનગર આવ્યા.

ભાવનગર મહારાજની સ્થિતિ એ વેળા રાજદુઃખિયાની હતી, વિટમ્બણા વેઠતી હતી. મહારાજને કાંઈ સ્વતન્ત્ર અધિકાર રહ્યો ન હતો. ત્હારે ભાવનગરનું રાજ્ય ન હતું, તાલુકો હતો; અમદાવાદના કલેક્ટર નીચે રાજ એક બિનઅખિતચારી તાલુકદાર જેવા હતા. વાર્ષિક પેશ-કશી અસલ ૧૧૫૦૦ની હતી તે વધતી વધતી ૫૨૦૦૦ થઈ હતી. એક રાજઅમીનને ફેજદારી સત્તા સોંપાઈ હતી, પણ તેટલી ચે હકુમત છતાં મેજિસ્ટ્રેટની નીચે લોગવવાની હતી. ઘોઘા ૫૨ગણામાંનાં ૭૬ ગામ, ધધૂકાનાં ૩૧, ને રાણપુરનાં ૬-એમ ૧૧૬ ગામ ઉપરથી ભાવનગર મહારાજની દીવાનીફેજદારી ગઈ હતી. તળ ભાવનગરમાં સરકારી અમલ હતો. રાજસત્તા ગયે ઘોઘાધધૂકાના ગામોના ખેડત માથા-ફરેલ થયેથી વસુલાત ઉધરાવવી વિકટ પડતી. ત્રાંખાનાણું પાડવાની ટંકશાળ પૂર્વે ભાવનગરમાં હતી તે વજ્રેસંગ મહારાજે બન્ધ પાડી હતી. સાયરવેરો વધ્યો હતો. મીઠાનો કર ૧૮૪૪માં બમણો થયો હતો. દીવાનીફેજદારી કેસોમાં

મહારાજ ખુદને જીલ્લાની કોરટોમાં હાજર રહેવું પડતું. રાજવંશની પ્રતિષ્ઠાકાનિના પશુ પ્રસંગો ઉદ્ભવતા. સરકારી કચેરીમંડળમાં ભાવનગરનો મહારાજ નહિ, ભાવનગરનો ગરાશિયો બોલાતું. રાજકુળિયા વળેસંગ મહારાજને દિલમાં અહોરાત્ર ભાલા ડંખતા.

૧૮૧૩થી ૧૮૬૬ સુધી, ૫૩ વર્ષ, રાજવંશે એ વિટંબભણાએ વેઠી. એનાં કારણમાં ગોવધ હતો. અગણોતરા કાળમાં કેટલાએક મારવાડી મઉ ભાવનગર આબ્યા. એ દુકાળિયાંઓએ રાજ્યહૃદમાં ગોવધ કીધો. વસ્તીમાં હાહાકાર થયો, બજારમાં અરેરાટી વજૂટી, મહારાજને હડતાલ પાડી. હિન્દુશાસ્ત્રમાં ગોહત્યા ને પ્રહાહત્યા મહાપાતક કહ્યાં છે. આવ્યા ક્ષત્રિયને ગોવધ એટલે માતૃવધ. વખતસિંહ મહારાજે એ ગોબારાઓને દેહાન્તદંડ દીધો. હિન્દુઓની ધર્મલાગણીના અજ્ઞાનીઓનાં પછી બાણ વજૂટયાં. ઘોઘા પરગણું ત્હારે ખેડાના કલેક્ટરની હકુમતમાં હતું, ને તહેમલે ભાવનગર વિટ્હ રિપોર્ટ કયો. ઇંગ્રેજ સરકાર સાથે ભાવનગર મહા મિત્રીભાવે વર્તતું આબું છે. ૧૭૭૨માં રાઘોબા દાદાને પીરમના ટાપૂમાં ભાવનગરની મહેમાનીએ મુંબઈ સરકારે રાખ્યા હતા ત્હારથી આવ્યો આવતો પરસ્પરનો મૈત્રીગંધ સરકાર વીસરી ગઈ. કાયદો કર્યો, ૧૬૬ ગામ ઉપરથી ભાવનગર મહારાજનો રાજ્યાધિકાર રદ દીધો, સ્વદસ્તક લીધો. મહારાજ વખતસિંહજી, મહારાજ વિજયસિંહજી, મહારાજ અખેરાજજી, ને મહારાજ જસવન્તસિંહજી-એમ ચાર પેઢી એ પવિત્રિયતિ પ્રવર્તી. અદાર વર્ષના અખંડ ને એકનિષ્ઠ મહાપ્રયાસે ગગા ઝોઝાએ અન્તે

સ્થિતિપલટો આણ્યો, મૃતપ્રાય થયેલો રાજ્યાધિકાર સંભવન કીધો, ૧૧૬ ગામ બાણે પાછાં છતી ઘેર લાવ્યા, ભાવનગરના ગરાશિયાની ભાવનગરના મહારાજપદે પાછી પ્રતિષ્ઠા કીધી, ભાવનગર રાજ્ય બાણે પુનઃ સંસ્થાપ્યું. કારણસર સંગાથે દલપતરામ ભાવનગર ગયા ત્યારે રાજવંશની અવદશા એવી હતી. ગગા ઝોઝાએ મુસ્લમીગિરિની રાજરમત તરતની જ માંડી હતી. કારભારી સન્તોકરામ દેસાઈ ને રાજકવિ પાતાભાઈ ગઢવી વળેસંગ મહારાજના ત્યારે ભારખભા મોલી રાજસ્થાનો હતા.

કારખસનો ઉતારો પાનવાડીને ળંગલે હતો, દલપતરામને માટે વાડીમાંની વૃક્ષછાયામાં તંબૂ નંખાયો હતો. વડવા ને રૂપાપરી, ખાડી ને રાજમહેલ-જે જે લોકપ્રસિદ્ધ સ્થળો સાહેબ જોવાને જતા ત્યાં ત્યાં દલપતરામને સાથે રાખતા, કે પૂર્વના ઇતિહાસ કહે ને કાળઠેણને ઝોળખાવે. બાગની ઘટાકુંજમાં ભાવનગરી પ્રજાની જાહેરસભા નહોતરી, સાહેબ ખુદ સભાપતિ થયા, દલપતરામ કને કવિતવ્યાખ્યાન કરાવ્યું. ભાવનગર શહેરમાં નવયુગનું એ પ્રથમ વ્યાખ્યાન. સુધારાની વેલીઓ વાવી, બ્રિટિશ સુજનતાની છાયા ઢાળી, હિન્દુસ્તીટનની પ્રજામૈત્રી કારખસ મહોરાવતો ને પમરાવતો; ને કવિતાઝારીથી રસધારાઓ છાંટીને દલપતરામ એ સુધારાની વેલીઓને પાણી પાતા. મોતીબાગનો રાજમહેલ ત્યારે બુધવારિયો ળંગલો કહેવાતો, બુધવારે બુધવારે મહારાજ વળેસંગ ત્યાં દરબાર ભરતા. એ બુધવારિયે ળંગલે દલપતરામને વળેસંગ મહારાજનો મેળાપ થયો. ભાવનગર રાજકુળ સાથે દલપતકુળને ત્યારે

રાજસંબંધ બંધાયો એ રાજકુળ ને કવિકુળનો ઇતિહાસ-
યોગ આજ આઠ હાથકે તો અખંડજયોત છે.

બુધવારિયા ખંગલે સભા ભરી હતી ત્યાં રાજકુળપ્રિયા
મહારાજ વજ્રસંગને સાહેબ મળવાને ગયા, સંગાથે સાહે-
બના કવિ પણ હતા. વિવેકવાતા યથ રહે એક પિસ્તોલ,
નોટાળી એક બન્દુક, અને નવયુગની અન્ય યાન્ત્રિક
નવાઇઓ મહારાજે સાહેબને દાખવી. પછી એક ન્હાની
પેટી સાહેબના હાથમાં આપી. ફ્રેંચી ફેરવીને સાહેબે પેટી
ઉઘાડી કે પેટીમાંથી પાખો ફડફડાવતી ચકલી નીકળી.
પાખો ફડફડાવતી જાય ને ચકલી ચીં ચીં કરતી જાય.
વિભાવતી હુન્નરકળાની એ બધી કરામત હતી; પણ કેમ
જાણે સંજ્ઞાભાવે કારણસને મહારાજ કહેતા ન હોય કે
'કળ ફેરવો, ને રાજપેટીનું તાણુ ઉઘાડો;' એવો કાંઈક
ગૂઢારથ જાસતો. મર્મંજ કારણસે કવિને પૂછ્યું: કવેશર!
ચકલી શું જાણે છે તે સ્ક્રમજે છે? સાચા કવિવરો વિશ્વ
લેહો વાચે છે, જડના જોત્ર ઝીલે છે, અગમ્યના અર્થ
ઉઠેલે છે, અદૃશ્યના આંકડા ઓળખે છે. કારણસપ્રત્ને
કવિકલ્પના સતેજ યર્ષ. ભરદરબારમાં કવિઉત્તર સદા
હાજરજવાળીનો જ હોય દલપતરામે કહ્યું: હા, સાહેબ!
સ્ક્રમજી છું.

સાહેબ: સહુને કહો ત્યારે.

દલપતરામ: ભોજ રાજાએ કાલિદાસને અર્થ પૂછ્યો
હતો કે

રણ ઠઠંઠં ઠઠંઠં ઠઠંઠં.

એ જડરણુકાનો ગૃહાર્થ કવિએ ત્હારે ભાખ્યો હતો. ચકલી બોલે છે પંખીભાષામાં. એ પંખીબોલ સહમજતો નથી કોઇથી. પણ પંખીબોલનો માનવીબોલમાં તરજૂમો કરી, ફરમાશ હોય તો, સંભળાવું.

સાહેબ : સલાને સંભળાવો.

ફારણસે બાણ્યુ કે વીજળી ઝખકશે. દલપતરામનો કવિતતરંગ બાખ્યો હતો, કદપના ઝખકી ઉઠી હતી. શરને સપાટે દિલમાં દૂહો પ્રગટ્યો, ને રાજસલાને કહ્યો.

દિન ધનાઢ્ય, રુ શુષ્ક નિસ્તેજક મુડ્યોત;

વિજયસિંહદરવારમેં જડ પુનિ ચેતન હોત.

વીજળીની વેલને ઝખકતી જૂવે એમ સલા તો સાંભળી જ રહી. દોહાનો કવિએ અર્થવિસ્તાર ભાખ્યો કે દીન-રંક હોય તે તાલેવન્ત થાય, સૂકું ને નિસ્તેજ હોય તે સુતેજસ્વી બને, અને વજેસંગ મહારાજના દરબારમાં આવે તે જડ પણ ચેતનવન્તું થાય.

ગગા બોબા, પ્રભાશંકર પટ્ટણી અને અન્ય અનેકનાં જીવનવ્રતોએ પછી તો એ દલપતરામના કાવ્યબોલની સ્પાક્ષીઓ પૂરી છે; પણ ત્હારે તો રાજકવિ પાતોભાર્થ પ્રથમ હરખ્યા ને નેણાંમાં નૂર ઝળક્યુ. પછી સન્તોકરામ દેસાઈના સુપુત્ર છગનલાલભાર્થ કવિવચનથી ને કવિત-પ્રસાદથી પ્રસન્ન થયા. નિજ કવિનો કાવ્યઉમંગ નિરખી ફારણસને એ ઉરે ઉમંગ સહ્યો રહસ્યબાણુષુદારા વજેસંગ મહારાજ કાવ્યાનન્દથી પોરહ પામી જીવનદુઃખ ઘડીક વીસરી ગયા. રાજદરબારમાં કવિતાનો પરિમળ પમરી રહ્યો.

પછી સાહેબ જવાને ઊઠ્યા ત્યારે મહારાજે દેસાઈજીને કહ્યું કે દલપતરામને જવા દેશો મા, રોકો વિવેકસાગર વળેસંગ મહારાજ દોઢી સૂધી ફારખસને વળાવવાને ગયા, ત્યાં સાહેબને કહ્યું કવિને રોક્યા છે પછી દરબારમાં પાછા પધાયે લાખો હાથ કરીને રાજરીતે મહારાજ દલપતરામને ભાવનીતરતા મળ્યા, ને સન્મુખે સમીપમાં બેસાડ્યા, વળી કવિતતરંગ કવીશ્વરને ઉગી આપ્યો, સરસ્વતી પ્રગટી, ને ભાવના બાહુભિલનને અવમરે દૂહાની અપદન્યોત ફેકી.

જસ પાઓ, જીયો વહુ વજેસગ મહારાજ;

કવિસન્માના કર કરન તમ સમ નહિ કોડ આજ.

કેવિને સન્માનવાને લાખો હાથ કરનાર તમ સમોવડ આજ દોઢ નથી. એમ બિરહાવી પ્રસન્ન થયેલા કવીશ્વર આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો ત્યારે તો વજેસગ મહારાજ એ શબ્દો અસ્તુક્તિના હતા પણ પુણ્યપ્રકાશના કવિશાપ કે પૂર્ણપ્રસન્ન હોવાના કવિવરદાન અક્ષય થયાનું ઇતિહાસે લખ્યું છે ? એ દલપતભોલ પછી દાળવિહીએ સાચો પાડ્યો છે, ને વજેસગ મહારાજનો રાજવશ આજ સાચે જ ને ! મહારાજવશ છે. વજેસગ મહારાજને એ દલપતઆશીર્વાદ સર્વાંગે ફળ્યો છે. દલપતકવિતાથી ને દલપતઇતિહાસથી જસ પામીને મહારાજ વજેસગજી દલપતકાવ્યના અગરૂપે દલપતકવિતા જેટલું આયુષ્ય પામ્યા છે.

૫૬, દાળજાયાઓ ભોયેલા મહારાજે વાત ઉપાડી.
‘કવીશ્વર ! તુંમે તો સહમને છે માનવી માત્રને મનોરથ

હોય કે મૂવા પછી મ્હને કોક સંભારે. એ કારણે કોઇ નવાણુ ગળાવે, કોઇ મન્દિર 'ખન્ધાવે. દસરાએ દસરાએ દસ-દસ હજાર ખરચું છું; મેવાડમારવાડથી કંકોત્રીઓ લખી કવિઓને તેડાવું છું. મનની મુરાદ મણાવે એવો કો હજી મળ્યો નહિ. મ્હારે મુરાદ છે કે લાખેક ખરચીને પ્રવીણસાગર કે પૃથુરાજરાસા જેવડો ગ્રન્થ રચાવવો. મ્હને ઈગે છે કે ત્હમે મ્હારા ભાવ પૂરશે ત્હમે અંહી દરબારમાં રહો.' મહારાજના આજ્ઞાવેણુને કવિથી નાકારો ન દેવાયો, અને સાચો વિનયઉત્તર ભાખ્યો કે 'વઢવાણુથી તેડાવી સાહેબે મ્હને પાસે રાખ્યો છે. હું સાહેબનો છું. સાહેબ કનેથી આપ સુખેથી માગી લ્યો. સાહેબ આપશે તો હું આપનો છું.' પછી સ્વારી ઉપડવા પૂર્વે સાહેબને મળવાને મહારાજ પાનવાડીએ પધાર્યા ને પાતાભાઈને માસેક માટે સાહેબે માગી લીધા, ત્હારે કારણસ કને મહારાજે વાત મૂકી: આપની પાસે પણ એક ચીજ છે, મ્હારે તે જોઈએ છીએ. સાહેબે કહ્યું: કહો, કઈ? ખુશીથી આપીશ. મહારાજ બોલ્યા: લાખા કાળનો અણપૂર્યો મ્હારે અભિલાષ છે કે રાસા સમો કાવ્યગ્રન્થ રચાવવો. આપની પાસે કવીશ્વર છે તે મ્હને આપો. કારણસે કહ્યું: ખુશીથી લેજો. હાલમાં મ્હેં રાસમાળાની સામગ્રી સંગ્રહવા ને ભણવા માંડી છે, ને એ માટે દલપતરામને તેડાવી રાખ્યા છે. ગઢવીને ચે તે માટે તેડું છું. પાચેક વર્ષે ગ્રન્થ પૂરો થશે, બેએક બાકી છે. પછી એ ગ્રન્થ લખવાછપાવવાને ત્રણ વર્ષની રજાએ હું વિલાયત જનાર છું. ત્હારે કવેશ્વરને આપને સોંપતો જઈશ. વળતે દિવસે કવીશ્વરને દરબારમાં તેડાવી

મહારાજે કહ્યું: કવીશ્વર ! સાહેબ બોલ્યા તે સાંભળ્યુંને ?
પણ ગુણવન્તાના ઘરાકે ઘણા.' માટે બન્ધાતા જીવ કે ભાવ-
નગરની ગાદીના તહમે આજથી કવિ. એમ કહી મહારાજે
કવીશ્વરને શાલપાઘનો સિરપાવ દીધો, સો રૂપિયા રોકડા
આપ્યા, ખરસો રૂપિયાના વર્ષામનનો રાજલેખ દીધો, માફા-
છત્રીની ડમણી ને ધૂધરમાળ ઘમઘમતા ધોરીની જોડ બક્ષી,
ને રાજપરવાનો નિવાજ્યો કે ભાવનગરની રાજહદમાં કવિ
વિશ્વામવાસો રહે ત્યાં ત્યાંના ગામપટેલે કવીશ્વરને પાકાં
સીધા ને ધોરીને ઘાસદાણો રાજમહેમાનીની રીતે દેવો.

સૌરાષ્ટ્રી નાગર ગમે તહેવો ત્હો એ વિવેકસાગર છે.
ભાવનગરમાં નાગરકારભાર રહ્યો ત્યાં સૂધી દલપતકુળનો
રાજવશ શુ સંબંધ પ્રકુલિત રહ્યો હતો. સરસ્વતમહે રાજ્ય
કવિને સંભારીને નહોતરતું, દલપતપુત્રને રાજસેવામાં
લીધા હતા, જૂનવટને જાણતા ને જાણવતા. રાજકુ બિયા
વજેસંગ મહારાજદીધું વર્ષાસન આજ પોણો સંકે વીતી
ગયે એ દલપતકુળને મળે છે. પછી પ્રત્નોરાશાહી કારમારમાં
જૂનવટનાં જતન ઓસરી ગયાં; કવિકુળની રાજકુળ શુ
ધરવટ ને રાજવટ પછી બૂલાઇ રાજસેવાના દરવાજા બીડાયા,
સરસ્વતસરનાં રાજઆમન્ત્રણો આળસ્યા,—એ તો હોય, બને.
પણ પછી ચાળીસ વર્ષના રાજસજ ધી એ મોરળીવતનીએ
એંશી વર્ષના રાજમંજ ધી દલપતપુત્રને પરગામી ઉચ્ચાચો
હતો ! એ અધિકારમદનો બોલ હતો, ઇતિહાસબોલ ન હતો.

મહારાજના રાજકવિ પાતાભાઇને ગાહેએ સ્વારીમાં
સાથે લીધા. અને જીભ એક ચારણ કવિરાજને પાછચેલાનો
સિરપાવ આપી સાહેબસ્વારી ભાવનગરથી ઉપડી કારણસ

ઠવિતરસિયો હતો, એના સંઘમાં ઠવિઓ સંચરતા. ઘેલા-
કાળુભારની ખાડી ઝોળંગી; ધુંધલીમદલ ને ચાપનાથના
ડુંગર ચઢી, ચમારડી થઈ ખંભાતના અખાતને કાઠે કાઠે
વલ્લભીપુર ગયા. ધુંધલીમદલના ડુંગર શિખરેથી ત્હારે
દીઠેલો દેશવિસ્તાર ને કુદરતવૈભવ છળિ પેઠે ક્ષારણસને હંચે
છપાયો, અને ઉપડતી જ રાસમાળામાં અક્ષરભૂતિરૂપે
ઉતર્યો. ક્ષારણસવતન આખર્ડાન સમીપની ડી અને ડોનના
જેવો પખતી નદીઓનો મુખસંગમ, જળભરી ખાડી ને ત્હેની
ચેલી પાર પડેલો ખંભાતનો અખાત, પાછળની ચાપનાથની
સેજળ લીલી વાડીઓ, દૂર દક્ષિણે શિહોરની ડુંગરમાળ,
અને એથી ચે આઘે, આલલા શો ઉભેલો, સિદ્ધાચળનો
પુણ્યપાવન પહાડ, ફરતાં વેરાયેલાં પુરાણી વલ્લભીનગરીનાં
ખડેરો, અને એ ત્રીમાં કાળની કણીઓ સમી વિખરાઈ
પડેલી અખેલખેલતી ઇતિહાસકથનીઓઃ એ ઇતિહાસરંગીલી
સદિલીલા નિહાળીને ઓસની દક્ષિણે એટીકાના ડુંગર
ઉપરથી દીઠેલી, ભૂમધ્યસાગરના કાંઠાની એ જગતપ્રસિદ્ધ
સ્પાર્ટાની ઇતિહાસભૂમિ ક્ષારણસને સાભરી આવી.

પ્રાચીન વલ્લભીપુરીમા ક્ષારણસે શુજરાતના પ્રાચીન
લોકરિવાજો અવલોક્યા. ઠાકોર સાહેબે કોળીવાડામાં બેઠક
કરાવી, મઠમ સાહેબ સાથે સાહેબ ત્હાં પધાર્યા, કૂદડી
ફરી ખાધોએ રાસડા લીધા, ખજૂરની લહાણી થઈ. પછી
ડાકલાં વગડાવ્યા, બૂવા ધૂણાવ્યા. ઠાકોર સાહેબના વૃદ્ધ
કાકી હતા, ત્હેમની પાસે જૂના તામ્રપટ હતા, કોઇને
જેવાને ચે ધીરતા નહિ અમદાવાદના નગરશેઠના આડ-
તિયાને જમાન આપી સાહેબે તે જોયા. મહીનોકે સ્વારીમાં

સંગાથે રાખીને જૂનવટના બાલુણુદારા ભાવનગરના રાજકવિ પાતાભાઈ ગઢવીને સિરપાવદઈ વિદાય આપી સાહેબસવારી સૌરાષ્ટ્રની એ પ્રાચીન રાજધાનીમાંથી ઉપડી. વળેથી ભીમનાથ ગયા, ને વળી પાછો પેલો ઘઉંના જવારાભારે ડાલતો ભાલપટ દીઠો. ત્યાંથી કારભસ અમદાવાદ ગયા. અને ‘ઘણા મામ્મથી વઢવાણ નથી ગયો તે વઢવાણ થઇને આવીય’ કહી, પગપાળા ઉછીતા આના લઈ, વઢવાણમાંથી ચાલી નીકળ્યા હતા તે દલપતરામ ભાવનગર મહારાજદીથી માફાડમણીમાં બેસી, ઇગાળા ચોધરીના પીત્તળપટ્ટી અમકતા પરોણલે ધોરીની ઘૂઘરમાળ ધમકાવતા ધમકાવતા, વતનમાં ગયા. દલપતરામને વતન બહારું હતું.

જન્મેત્રી સાચી પડી ને વઢવાણે જાણ્યું કે દલપત કુળદીપક નીવડયો.

વઢવાણમાં શ્રીમાળીની નાતને ને મહાજનને ત્યારે જઇડો ચાલતો હતો. નાથો બહોરો નગરશેઠ હતા. એક વાણિયાએ ખાંડના ચૂરમાનું કારજ કીધું; એટલે શ્રીમાળીએ કહે કે ખાંડ વાવરી માટે ગોરનો જમણુફફક. નગરશેઠની મહાજનહાટે બે દિવસ પ્રાણણો લાંબવા બેઠા. વઢવાણનું મહાજન હેયાનફફર જરા વધારે છે. ત્રીજી તથે ત્રાગાની તૈયારીઓ ચઈ. ન્હાઈ, ધોઈ, ધોળાં ધોલિયાં પહેરી, હાથમાં લટકતી માળાઓ લઈ, વૃદ્ધ ડોરીઓ જબર વચ્ચે આવી બેઠી. વૃદ્ધાઓ ઉચ્ચરતી કે અમને ગળે ટૂંપો દો, અમારાં માયાં કાપો. કપાળમાં કંકુની પીયળો કરી, દોરી ચુંદ-ડીઓ બોદાડી, યજ્ઞગારી, પાંચસાત કુંવારિકાઓને પણ

એડે પધરાવી હતી. ઘણે મામે મહેમાન આવેલા કવીશ્વરની મોટી પુત્રી રાયકુંવરને પણ એ કુમારિકામંડળમાં સભવી શણગારી બેસાડી હતી. બ્રાહ્મણો બોલતા કે એક ટંકના જમણની નહિ, ઝુંબેશ ગોરહરની છે. બાળાઓને ગરશી ખવરાવી, આંહા કીધા, અક્ષતે વધાવી. એમ ભરણબરે ત્રાગાની તૈયારીઓ થઈ. ગમ્પોરા પછી બજારચોકમાં બ્રાહ્મણોના હાથમાં તરવારો ઝળકી, ‘જય અંબે !’ ને ‘જય રણછોડ !’ ના પોકાર પડ્યા. ચક્રમઠતી ભોગમાયાનાં વજ્રપાનાની ચમકે દીઠે વાણિયા ચમક્યા. પછી નગરશેઠ નમ્યા, સારા માણસોએ વચ્ચે પડી ગોરયજમાનનું સમાધાન કરાવ્યું. ત્રાગાંનો, ઝમોરનો, ચૂંકણું ઘાલવાનો—મુધરેલી ભાષામાં ‘સત્યાગ્રહનો ચાલ એ યુગમાં ઝાઝેરોઈ હતો. વઢવાણમાંના, સીયામાંના, હળવડમાંના બ્રાહ્મણચારણનાં એવાં દ્રષ્ટાન્તો ઘણાં બનતાં. વઢવાણના બ્રાહ્મણો જે, શું શ્રીમાળી કે શુ ઉદ્દિમ્ય, અંડધાપડધા દ્રોણવણાં છે.

વઢવાણમાં એકદા દલપતરામ ઠાકોર સાહેબ રાયસિંહજીને મળવા ગયા. દરબારની બીજી દોઢીનો સ્કામે ચોપાટ હતી, ને ત્યાં દરબારીઓ બેઠા હતા. સ્કાંજનું ટાણું હતું. મુજરો કરવાને વારાંગનાઓ આવી, એટલે દલપતરામ ઉઠી જતા હતા ત્યાં ઠાકોર સાહેબે સમ કઈ રોકી રાખ્યા. નૃત્યગીત થઈ રહે કવિએ કવિતા સંભળાવી. પછી દરબાર શ્રી બોલ્યા કે આ નાયકાનું વર્ણન કરો. દરબારીઓએ હસતાં હસતાં ટાપસી પૂરી કે ઠાકોર સાહેબનો બોલ ઠેલાય નહિ. સરળસ્વભાવી દલપતરામને ધર્મ-સંકટ આવી પડ્યું, પણ પ્રભુ ંહારે ધાયો. એવામાં પગ-

માંનાં ઝાંઝર ઝમકારતી દરબારી ગાયો ચરીને ધણુમાંથી
પાછી વળતી હતી. કદવના ભગી ગઈ, અને દ્વોઅર્થી
કવિતા દલપતરામે કહી:

પગમાં ઝાંઝર ઝણુઝણુ, ટક ટક ભેતી ભય,
પાછળ કાળા કેશ છે, ફેખો ગોરી ગાય.

કાળા લાંબા કેશવાળી, અંગે તો રૂપાળી ભાળી,
ઝાંઝરના ઝમકાળી, વડી વખણાય છે;
ઠમક ઠમક ચાલ ચાલતી અચળતાથી,
સમીપ સકળ જન સામું ભેતી ભય છે;
પતિમતા નહિ, પણ પ્રભ તો પ્રસવે પોતે,
સ્વરોદય વાળી ભાતે સુઠરી જણાય છે;
ઢાખે દલપતરામ, ફેખો, ફુનિયાના લોક !
રાજદાર મંદી ગોરી શુભવન્તી ગાય છે.

ડાહ્યા વેદિયાના ઝોરડાઓને એ સાલમાં દલપતરામે
મેડીઓ ચણાવી, ને દલપતરામ મેડિયુંવાળા થયા. પોતાના
ને દિનકરભાઈના ઝોરડામા ભાડુસ્નેહાળ દલપતરામે એ
પ્રસંગે લેદલાવ ન્હોતો માન્યો; પોતાની મેડી ઠરી તહેવી જ
ભાઈને મેડી માંડી આપી. વઢવાણની વસ્તીએ ભર્યું કે
દલપત કરમી નીવડયો, ડાહ્યા વેદિયાને સપૂત સાંપડ્યો
જેને અસન્તોષે ડાહ્યાભાઈએ સંન્યાસ લીધો હતો એ દલ-
પતને ડાહ્યાભાઈનો કુળઉન્નતિજીવનકારો વતનલોક કહેતા થયા.

પછી અમદાવાદ આવી કારભાર સાથે દલપતરામ
ચીરમગામ ગયા. ત્યાં મીનજીવેલીનું સુનસર-મીનસર
એયું, રાજરજવાડાના જમાન પડતા પદારોટવંશની હવેલી

જોઈ, હરપાળદેની ગાથા સાંભળી. ઘોળદા ધંધૂકા ભાવનગર
 ઘોઘા પાલીતાણા-ગામેગામ સાહેબ ફરતા ત્યાં ત્યાં લોક-
 સભા ભરતા, ને વિધાવૃદ્ધિ પ્રબલેજવણી હુન્નરઉદ્યોગ
 કળાકૌશલ્ય પુસ્તકશાળાના નવસુધારાનાં ભાષણો દલપતરામ
 કને લોકભાષામાં કરાવતા. મહીકાઠે ગયા ત્યાંકારે પણ
 આદરા અમનગર ઈંડર કટોસણ દાતામાં ઠવીશ્વરે ભાષણો કીધાં
 હતાં. દલપતરામ સમસ્ત ગુજરાતને બેસતા યુગના યુગબોલ
 સંભળાવતા. વીરમગામમાં પણ મામલતદારની કચેરીમાં
 ગામસભા ભરી હતી. શિરસ્તા પ્રમાણે સાહેબ સભાપતિ
 હતા. સૂરતની પરહેજગાર મંડળી ઠાળે રચેલી ટેક્રગર-
 બાવળી દલપતરામે ગાઇ સંભળાવી. ભાષણ થઈ રહ્યું
 બ્રાહ્મણોએ તકશર જગાડી કે ભાંગ તો શિવની ખુદી છે.
 એમને તો પેલા વાળી વાત થઈ કે 'કેણુ કહે છે કે રાપીનો
 ઘા ?' જાણે ઠપકો દેતા હોય એમ સહુ સંભળતાં સાહેબે
 દલપતરામને કહ્યું કે 'ભાંગ ગાળે અફીણ દારૂની નિન્દા
 ત્હમે કરી તે અમને તો ગમી, પણ આ ત્હમારા જાત-
 ભાઈઓને નથી ગમી' કેશીને કેશની નિન્દા ગમે એ તો
 એના ભાગ્યેદયની ઘડી.

વીરમદેવના ગામથી કારખસમંડળ પાટડી ખત્તણા
 લખતર થઇને વઢવાણ ગયું. હોગાવાતીરે સતીના જય-
 સ્તંભ સમું ઉભેલું રાણકદેવડીનું દહેર, શહેર વચ્ચેની
 મહાવીર સ્વામીની ન્હાનકડી અંજનચલાકા, વાધેશ્વરીનું
 મન્દિર, માધવ પ્રધાનઅન્ધાવી માધાવાવ, દરબારગઢની
 ગગનગોરમ્ભતી અટારીઓ કારખસે ત્યાં જોઈ. ઇતિહાસ
 ને કવિતાના નિજ ગુરુનું જન્મઘર જોયું. ફરી-ફરીને

ચોમેર દલપતરામે નિજ વતન સાહેબને હાખવું. શિષ્ય-
લાવે કારણસ વર્ધમાનનગરીનો ઇતિહાસ પીતો હતો.
'અહીં પાંચ સૈકા પૂર્વે મેરુતુંગાચાર્યે પ્રજાન્યયિન્તામણિનો
ઇતિહાસઅન્ય રચ્યો હતો; ' 'અહીં લાલચન્દ્રજી ગોરજી
રહેતા, જેમના અન્યભંડારમાંથી અન્યપ્રતો ઉતારી ઉતારીને
હું લખ્યો. ' 'આ ખાખીનો ટેકરો. ' 'આ લાખુવાવ, આ
ધર્મતળાવ, આ નારદવાવ. ' 'આ ગંગાવાવ, જ્યાં નિત્ય
અમે નહાવાને આવતા, ધૂળકા ખાતા. ' લાંબા થોભિયાવાળા,
માથે મહોટો તરફાળ ખાંધેલા, ભેટમાં કટારીની પાંખડીથી
શોભન્તા રાજકવિ દેશળ ગઢવી સાહેબને મળ્યા. ગઢવીએ
રાત્રમાળનો અન્ય હાખવ્યો, ઠહું કે નકલ ઉતારાવી મોક-
લાવીશ. એ દેશળ ગઢવીએ રાજકોટમાં ગવર્નરદરબારમાં
સર અરસિકન તથા રાજમંડળને રીઝવું હતું. સ્વારીમુકામ
દસળાદેક દિવસ વઢવાણમાં રહ્યો. દલપતરામને ઘેર દર-
બારમાંથી સીધાં આવતાં. બાળાપણમાં માના ખોળાની પેઠે
ખૂંદેલી વતનની ઇતિહાસલોમકા નિજ ગુણગ્રાહક ને ગુણ-
ગૌરવી શિષ્યવરને હાખવતાં દલપતહેમું ગજ ગજ હિંચગતું.
કારણસને થયું કે દલપતરામ ઇતિહાસનગરીમાંથી
આવેલા છે.

વઢવાણમાં રહ્યા ભેટલામાં પ્રેમાનન્દ મામાની સલાહ
લઇ દલપતરામે પુત્રી રાયકુંવરનું પ્રાંગધ્રે સગપણ દીધું.
પ્રાંગધ્રામાં જોગાકુટુંબ ત્હારે જોગસ્વી હતું, રાજસાહેબ-
નો નગરચોઠ ઉજમાજો કરતું, ગરાશિયાઓના નાજા-
ભંડારરૂપ હતું. એ જોગસ્વી બ્રહ્મકુળના શ્રીમાન જગન્નાથ
વસ્તાને તેડાવી તહેમના જેટ પુત્ર ચતુર્ભુજને રાયમાનું
વાગ્દાન દીધું. દલપતરામે નિજ અંસારવેલીઓ મૂંઝવા માંડી.

દેશજી ગઢવીને સિરપાવ કરી કારણસમંડળ લીમડી ને ધંધૂકે થઈ ઘોઘે ને પાલીતાણે ગયું.

વઢવાણથી આઘ્યા ત્હારે દરબારશ્રીએ દલપતરામને એલું પાઘ ને રોકડનો સિરપાવ દીધો; અને સં. ૧૬૦૮ ના ચૈત્ર શુક્ર ત્રીજની તિથિનો, જાવનગરના સમો, રાજ-હઠમાં રાજમહેમાનીનો રાજપરવાનો કરી આપ્યો.

પન્થે વણ્ણીપુરમાં દરબારશ્રીએ પણ સં. ૧૬૦૮ ની ચૈત્ર વઢ પંચમી ને શુક્રવારની મિતિનો એવો રાજમહે-માનીનો રાજલેખ કવીશ્વરને કરી દીધો હતો. પાંચેક વર્ષ ઉપર દલપતરામ દરબારેની દોઢીએ માંડમાંડ ઉભતા તે હવે ભરદરબારમાં સન્માનાતા થયા.

એવામાં ચૈત્ર શુક્ર ૬ ને શુક્રવારે રાજકુઃખિયા વજે-સંગ મહારાજે સ્વર્ગવાસ કીધો. કારણ ચૈત્ર વઢ ૨ લોમવાઈ હતું. વજેસંગ મહારાજના પૌત્ર મહારાજ અખેરાજીએ કારજની કંકેત્રી લખી કવીશ્વરને તેડાવ્યાથી દલપતરામ જાવનગર ગયા. પિતા વૈ પુત્ર. એ શ્રુતિવચનાનુસાર દલપત-રામે મહારાજ અખેરાજીને આશ્વાસનદૂહો કહીને ત્હારે ખિરદાવ્યા કે

સ્વર્ગનિવાસી નહિ भये विजयसिंह महाराज;

मानहु जोवनवय वनी प्रगट विराजत आज.

લાખ ખરથી પૃથુરાજરાસા સમોવડ અન્ય રચાવવાનો સાવ હતો, એટલે વજેસંગ મહારાજની પાછળ એક લાખ રૂપિયા ધર્માદા કઢાયા, તે એવા નિષ્કૃયથી કે એના બ્યાજ-માંથી દેવસ્થાનો જન-ધાવવાં ને કવિપંડિતપ્રાણીને વર્ષાસનો આપવાં. વજેસંગ મહારાજના એ ધર્માન્તરમાંથી મહારાજ-સ્થાવ્યા કવીશ્વરને મહારાજના વર્ષાસનદોહને અનુમોદતો

વંશપરંપરાનો વર્ષામનલેખ વૈશાખી અમાવાસ્યાએ મહારાજ
અખેરાજીએ કરી પછી મોકલાવ્યો. વિજયસિંહજીનો
સ્વર્ગવાસ નામના વિરહગ્રન્થના પછુ ખસ્સો રૂપિયા બક્ષિય
આપ્યા હતા.

થોડાક જ વર્ષો ઉપર પગપાળા દેશ ખૂંદતા તે
હલપતરામ હવે રાજસન્માનાતા ને ભાવનગર મહારાજદીપ્તી
માફાડમણીમા બેસી કાઠિયાવાડમાં ધૂમતા હતા. હલપત-
કવિતાના મીઠડા રણકા જેવો હલપતધોરીની ધૂધરમાળનો
રણકો સાહેબને, રાજવીઓને, ને લોકને મનગમતો લાગતો.
હુનિયાંએ દીકું કે હલપત વેદિયા મટી ઠવીશ્વર હલપતરામ
હવે થયા.

ગુજરાતમાં ગામેગામ પ્રાતઃકાળનાં ચોપડિયાં વગાડતા
હલપતડેયામાં ફારબસખોલનો એક અને અખંડ શબ્દટંકાર
ગાજતો કે 'જે તમે તમારા દેશનું બધું ચહાતા હો, તો
દેશી લોકોથી અતડા પડશો નહિ. મીઠાશ ભરેલાં વચનોથી
જેવી અસર થશે એવી કડવાં વેણુથી નહિ ચાય' ધણા
શિષ્યવરો ગુરુઓને બણાવે છે, અને સદ્ગુરુઓ બણાવતાં
બણાવતાં બણે છે. ફારબસને બણાવતાં બણાવતાં ફારબસ
કનેથી હલપતરામ એવું એવું બણતા હતા. સ્વદેશીઓના
મંડળમાં હલપતરામ મધ્યગિન્દુએ રહેતા, અને કોયલ
જેવા અમૃતમીઠા શબ્દે સદા બોલતા.

દગમિયાન હલપતરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ અખંડ-
પ્રવાહિની હતી.

સં. ૧૯૦૭ ના આવણ શુક ૧૦ મે—હલપતરામ
સુરતમાં હતા ત્યારે જ સોસાયટીની બહેરખબર ફારબસ-

સ્થાપ્યા અમહાવાદના 'વરતમાન' પત્રમાં છપાઇ હતી કે નિરનિગળી નાતો વિશે સર્વોત્તમ નિબંધલેખકને મોખાયટી દોઢસો રૂપિયા ઇનામ આપશે. ડિસેમ્બર આખર સૂધીની એ સાહિત્યસ્પર્ધાની મુદત ઠરાવી હતી. દલપતરામે જ્ઞાતિ-નિબંધ લખી મોકલ્યો, અને 'પરમાં એ સાહિત્યસ્પર્ધા જીત્યા. દલપતરામનો એ જીતે સાહિત્યવિજય. ઠવીશ્વરને સરસ્વતી વિજયમાળાઓએ વધાવ્યે જતી હતી.

જ્ઞાતિનિબંધમાં શાસ્ત્રીય ને ઐતિહાસિક વિવેચના છે, ગ્રંથના ચાર ખંડ છે. પ્રથમ ખંડમાં જ્ઞાત્યુત્પત્તિની, બીજા ખંડમાં જ્ઞાતિલેહોની, ત્રીજા ખંડમાં જ્ઞાત્યાચારની, ને ચોથા ખંડમાં જ્ઞાતેલાંભાલાલની વિચારણા છે. ચાતુર્વર્ણ્ય મયા રુદ્રં ગુણકર્મવિભાગશઃ એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાભાષ્યા ભગવાનવચનથી ગ્રંથારભ થાય છે. ગ્રંથમમાસિના શ્લોક-યુગ્મકમાં નિજને 'શ્રુતિમાર્ગગામી' લાખતા દલપતરામના આજે ય વાચીને આશ્ચર્ય થાય એવા ઉદાર ભાવો એ ગ્રંથમાં છે. પ્રસ્તાવનામાં દલપતરામ લખે છે કે 'કચ્છ દેશ તથા ગુજરાત (તે દ્વારકાથી સૂરત સૂધી તથા મુળાઇ સૂધીનો દેશ) સારી પેઠે મે ભ્રમ્યો છે. ' ' ઘણું કરીને અસલ હિંદુ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ વાતો નહિ લખું. ' ત્રીશેક વર્ષો પછી જગત્પ્રક્રી મિસિસ બેસન્ટ ને એમનું બ્રહ્મવિદ્યા-મંડળ વારવાર કહેતા તે વિશ્વસ્યો એ નિબંધમાં દલ-પતરામે ઉચ્ચાર્યો છે કે ' હિન્દુસ્તાનમાં જ નહિ, પણ આખી દુનિયામાં પરમેશ્વરે એ ચાર ભત્તિના માણસો ઉપજાવ્યા હોય એમ જણાય છે, ' ' ચાર પ્રકારના કર્મ ઉપજાવ્યા છે, તેમાંથી જે જે કર્મને જે કોઇ માણસ અગિયાર કરે તેને તેણે વિશેષજી તેના નામમાં આપવું. ' દલપતરામ

કહે છે કે શાસ્ત્રભાષ્યો વર્ણ એટલે ગુણકર્મવાચક વિશેષણ-
પેટાશાતિઓની ઉત્પત્તિઓની કારણમાલમા વતન કુલીનતા-
અકુલીનતા ને જ્ઞેયકુસપના ભૌગોલિક ને ઐતિહાસિક
કારણો પ્રધાન ગણાવ્યા છે અને ઉમેરે છે કે ‘ ધણાએક
કાયદા નાતો બાધવાથી છે, અને ઘણા કાયદા સાર જ
નાતો બધાઈ હોય એમ જણાય છે. ’ ‘ અસલનો નાતનો
કાયદો એવો જણાય છે કે કોઈ એક માણસને એક
નાતમા રહેવાની મરણ ન હોય તો બીજી નાતમા લખે ’
‘ સત્રીયનુ પાણી પીવાથી પ્રાદ્યુષ્યને નાત બહાર મૂકાય છે
એવો ચાલ અસત્ય ન હતો ’

શાતિઓ એટલે ન્હાનકડા માનવદુર્ગો મધ્યયુગમા
દુર્ગોએ કીધુ તે ત્હારે શાતિઓએ કીધુ ઇતિહાસનો
બાલ એવો છે

ઋષિવરની પેઠે મન્નદ્રદા દલપતરામ સ સારશાસ્ત્રના
મન્ત્રો ઉચ્ચરતા હતા શાસ્ત્રીય વિચારણાએ, ઇતિહાસ-
સંશોધને, યુદ્ધિવાદના ઉભયપક્ષી સમગ્ર અવલોકને શાતિ-
સન્થાની વિચારણામા એ નવયુગના ઋષિવરના આદિ
મન્ત્રોન્ધારથી આજ આપણા સ સારવિચારકો કેટલેક
આગળ વધ્યા છે ? ભૂતને ને ભવિષ્યને દલપતરામ નિહા-
ળતા હતા, ને વર્તમાનના માર્ગ દોરતા હતા

દલપતરામનો શાતિનિબન્ધ નિબન્ધ નથી, ગ્રન્થ છે-
રાસમાળાવાળા કારણસ ને ગેઝેટિયરવાળા કેમ્પબેલ શાતિ-
નિબન્ધ ઉપર દિલસુગ્ધ હતા શાતિનિબન્ધમાના સત્યો
કારણસે રાસમાળામા ગૂંચ્યા છે, શાતિનિબન્ધનું કેમ્પબેલે
ઈંગ્રેજી ભાષાન્તર કીધુ છે ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરનું બહુમાન
ચામેલો એ દ્વિતીય દલપતગ્રન્થ

સૂરતમાં હતા ત્યારે દલપતરામે લક્ષ્મી નાટક લખ્યું હતું. લક્ષ્મીનાટક તે આપણા નવયુગનો પ્રથમ નાટ્યગ્રંથ. સોસાયટીએ પચાસ રૂપિયા ધનામ આપ્યું હતું. લક્ષ્મીનાટક એટલે સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટની દહેરી. લક્ષ્મીનાટકના રચનારાઓ હતા, પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિઓના સ્થભ સમા, દલપત ને કારણસ બન્ને. લક્ષ્મીનાટક એટલે લક્ષ્મીપૂજાનું પ્રહમન. વિક્રમાદિત્યના જન્મ પહેલાં આશરે સ્કાડા ત્રણસો વર્ષ ઉપર એરિસ્ટોફેનિસ નામનો ગ્રીક નાટકકાર થઈ ગયો. એરિસ્ટોફેનિસે પ્લોટમ નામનું નાટક લખ્યું છે. પ્લોટસ એટલે ધનનો દેવ કારણસ મૂળ નાટકની વસ્તુવાતા દલપતરામને કહેતા જાય, ને દલપતરામ એ ગ્રીક નાટકવસ્તુ ઉપરથી ગુજરાતી નાટક લખતા જાય. મિથ્યાભિમાન નાટક સમું લક્ષ્મીનાટકે દલપતહાસ્યકૃતિ છે. આ ગ્રંથભાગના પ્રથમ પ્રકરણમાની નાદરજવાળી ટીંબળવાતામાં દલપતહાસ્યરસ આપણે જોયો છે. દલપતહાસ્યરસનાં બે પ્રધાન લક્ષણો; એક તો દલપતહાસ્યરસ નિર્દોષ ને વણકંખીલો છે-જેનું પ્રહસન થતું હોય તે ય હારે હસતો જાય, અને બીજું, દલપતહાસ્યરસ ગભીરરસમા પરિણમે છે, અને અન્તે ખત્રો પ્રત્યે તિરસ્કાર નહિ પણ અનુકમ્પા પ્રગટાવે છે. મર્માળા વણુએરીલા દલપતહાસ્યરસની ચર્ચા મિથ્યાભિમાની જીવરામ ભટ્ટની જીવનચર્ચા વેળાએ કરીશું. અહીં તો નાટકનો ઉદ્દેશજાળતા પ્રસ્તાવનામાંના દલપતખેલ ઉતારી વિરમીશુ કે 'આ નાટકે વાચીને સજ્જન લોકો સારાશ એટલો લેશે કે અન્યાયથી અધર્મથી તથા આડિયાપણાથી ધન પેદા કરવું નહીં.'

ઠાવાદ જીલ્લામાં ધૂમી બેસતે ઉન્હાળે કારભાર ને દલપતરામ સાબરનાં વાંધાંઓમાં સંચર્યા. દલપતજીવનલોભકામાં સાબરમતી સદા હેયાની સેર સમી મધ્યદેશે વહી રહી છે.

મહીકાઠે જમને દલપતરામે કમણી રાખી, અને ધીંગા કરખારી ધોરીની જોડ વેચવાનું અજીગતું લાગ્યે ધોરીને ને ધોરી જેવા ચોધરીને લાવનગર પાછા મોકલ્યા શોખે કે રોફે, અજીગતા કે અવિચારી ખરચે દલપતદિલમાં કદી જે ઘરવાસ કીધો નથી. જીવનભર દલપતગમ સાદાઈની મૂર્તિ હતા.

લાવનગરથી ઇંદોર ને સૂરતથી ઠાંતા પર્યન્ત ગુજરાત-ભરમાં નવયુગના પ્રજાપુરોહિત દલપતરામ ધૂમતા ને નવ-યુગનો સંન્દેશ દેવમન્દિરમધુરી કાવ્યઘટકીઓને અમૃત-ઝોલે સંભળાવતા. ગુજરાતને શહેર ને ગામડે બેસતા યુગનાં અજવાળા ત્હારે દલપતરામ છાંટતા.

પ્રકરણ ૫ મું, સાબરનાં વાંઘાંઓમાં

મુણ, સતી સાબરમતી ! ધીરી કેમ ધારી ગતિ ?
વિરતિની મતિ કેમ રાખી મારી વીરી ! તે ?
કેમ થયું કૃશ અંગ ? કયાં ગયા તારા તરંગ ?
સંગ હતા દાદર તે દૂર કયા શી રીતે ?
બન્ને બાબુ ઓઢલાં લીલાં રૂચિર ચીર હતાં,
ચિત્તમાં શી ચિન્તા ચઢી ચીર નાંખ્યાં ચીરી તે ?
ઉઢાસી દીસે છે આમ, દાખે દલપતરામ,
ફારબસ ગયો તેથી લીધી શું ફકીરી તે ?

વિરહની વધાં ઉતર્યે દલપતરામે સાબરમતી નદીને
એ કવિત્રપ્રશ્ન પૂછ્યો છે. ઇતિહાસ ઉચ્ચરે છે કે સાચે જ
ને ફારબસને દલપતને ને સાબરમતીને કંઈક અલૌકિક
સંબંધ હતો.

મથુરાનાં શહેરવાસીઓ કરતાં ગોકુળનાં ગોપગોપી-
ઓને કૃષ્ણચન્દ્ર કેમ વધુ ંહાલા હતા ? મહીકાંઠાના વન
વગડા હુંગરો ને હુંગરાધિપતિઓ આજ એંશી વર્ષે ચે
દલપતફારબસને રનેહલીની આંખે સંભારે છે. વનવગડાનાં
બંહાલપ શહેરની શેરીઓનાથી અનોખાં છે.

મહીકાંઠા એજન્સીને મહીકાંઠા કહેવું કે સાબરકાંઠા
કહેવું એમાં સરકારે હજી મૂંઝાય છે. મહીકાંઠામાં મહી
નદી જ નથી. આજ સરકાર એને સાબરકાંઠો કહે છે.
મહીકાંઠાનું પાટનગર સાદરા સાબરકાંઠે છે, એજન્સીબંગલો
હિંચી સાબરલેખકે છે, છત્રે બેઠા એજન્ટ સદા અમદાવાદ
જતી સાબરલહરીઓ ગણે છે. અહમદશાહબાંધ્યા કિલ્લાના

ખડેર સાબરવાધાની ધારે છે, ને મહી એજન્સીની કચેરીઓ એસી તરવારધારીઓ ઉપર કલમથી રાજ કરે છે. પાચપાચ છછ ગાઉ કરતા ચોમેર, પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉચ્ચરતા, પેથાપુર માણસા વિજાપુર છે ખડાયતમહુડીને ઘાટે સાબરહાયમતીના જળસગમનો કમળવન ભરેલો ગામવિશાળો બોખનો પાતાળધરો છે

૧૮૪૬ના નવેમ્બરમા કારબસ અમદાવાદમા આવ્યા, અને ૧૮૫૪ના માર્ચ આખરે રાસમાળા લખવાને ત્રણ વર્ષની રજા ઉપર વિલાયત ગયા એમ સ્કાડા સાતેક વર્ષ ત્યાં કારબસ ગુજરાતીઓમા રહ્યા અમદાવાદ આવ્યા પછી બરાબર જોડ વર્ષ, ૧૮૪૮ના નવેમ્બરમા દલપત-કારબસનો ઇતિહાસયોગ થયો તે કારબસ વિલાયત ગયા ને દલપતરામ સાહેરે ગયા ત્યાં સૂધી સ્કાડા પાચેક વર્ષ અખડ રહ્યો ૧૮૪૩થી ૧૮૬૫ પર્યન્તના ૨૨ વર્ષના ભારતવાસમા એ પચવર્ષી તે કારબસજીવનમન્દિરનું શિખર એ પચવર્ષી તે ઇતિહાસસંયોધનના, ગુજરાતયાત્રાના, નવ યુગના પગલાઓના, સુધારાની વેલીઓ વાવવાના કવિતા લખવાના ને કવિતા માણવાના દલપતકારબસના વર્ષો જીવનભરમા દલપતકારબસને એ વર્ષો ફરી સાપડયા નથી પણ એ પચવર્ષીમા એ ૧૮૫૨ના એપ્રિલથી ૧૮૫૩ના જૂન સૂધીની મહીકાઠામાની ચોંદમાસી તે તો દલપતકારબસ ઉભયના જીવનમન્દિરને શિખરે લવરાજતો જાણે મુવર્ષ કળશ હંતો આજથી ૭૦ વર્ષ પૂર્વે નિજની મીઠાચમ્કોટપ ને રાજસરજતાના અક્ષરવર્ણોથી એ સોનાકળશનું ચિત્રા મણ દલપતરામે લાવનિર્ગળતું ચીતરેલું છે તે આજે એ

દીપ્તિમન્ત છે. પ્રધાનતઃ આ પ્રકરણ ૧૮૬૫-૬૬ના બુદ્ધિ-
પ્રકાશોમાંના દલપતબોલલખ્યું છે.

વન નદીઓ ડુંગર દેવસ્થાનો ને ઇતિહાસઅવશેષોથી
ભરેલો મહીકાંઠા ગુજરાતનો એક અનોખો પ્રાન્ત છે. રાજ-
વંશીઓ એને ન્હાની મારવાડ કહે છે. પશ્ચિમે સાબર નદી
ને કાંતાની ડુંગરમાળ; ઉત્તરે પાલપોશીનાપોળોના ડુંગર, ને
મહાવિપદવેળાએ મહારાષ્ટ્ર પ્રતાપનું વિશ્વામસ્થાન ઘર્ષ હતી
એ પાનવરાની પર્વતનાળ; પૂર્વે ડુંગરપુરના ડુંગરા ને જળ-
નાગિણી સમી મેશ્વો નદી; દક્ષિણે મોડાત્રામાલપુરની
ડુંગરદોખી ધારો ને મંહીની મહી નદી; એ મહીકાંઠાનો
આસરસીમાડો છે. વાત્રક, માજમ, મેશ્વો, શેદી, ખારી,
હાથમતી, સાબરમતીનાં પાણી ગુજરાતના એ સપ્તસિન્ધુને
ક્ષણદ્રુપ કરે છે. આરામુરી અંબા ને સરસ્વતીનાં મૂળ-
તીરના કોટેશ્વર, કુંભારિયા ને તારંગાનાં સદ્વિઓજનાં
જૈનમન્દિરો, માણેકનાથની ડુંગરશુક્લ, બ્રહ્માની ખેડ,
સામળાણ, ઉત્કૃષ્ઠેશ્વરનો ઉત્તંગ ઘાટ, કુહરતી જળાધારી
ધરતા શુક્લવાસી કેદારેશ્વર; એ દેવધામો ઐતિહાસિક ને
રમણીય છે. સિદ્ધપુરપાટણ ભાગ્યે આવી વસેલો ત્હાંનો
બ્રહ્મસમાજ વિદ્યાવન્તો ને ક્ષત્રિયગિરદાળો છે. ડુંગરગ્રંથણી
લેદી પૂર્વની પરવાડે જ્હાં પાણી વહે છે ત્હેને પાણીબાર
(સંસ્કૃત વારિમૂલ્ય—કાશ્મીરી બારામુહાં) કહે છે, ને
ત્હાં ગુજરાતના પૂર્વનયન સમું વિશાળું પાણીબારનું સરોવર
છે. મેવાડની પીઠે પંચકાંગરાળી હાલ બાંધી હોય એવા
ઇડરિયા ગઢનાં ડુંગરચિખરો છે, જેણે મેવાડને પીઠનો
ઘા વાગવા દીધો નથી. ખેતરે ખેતરે પર્ણકુટી બાંધી વેલા.

વાવી વસતા સ્વતન્ત્રતાપ્રિય આર્યપ્રાચીન બીલોના વાસ,
 વાંધાઓમાં વસતા દીપડા જેવા ઠાઠારો, ડુંગરઘેરાવાની
 વચ્ચે ડુંગરી ઉપર રહેતી ખ્રીસ્તી પાદરણો, ગાયકવાડી
 સેનાપૂરને ઘડીક પાછાં વાળતો માજમકાંઠામાંનો આડઠોટ સમો
 ઉલેલો નરઠોટ ભાથીજી, સરસ્વતી ને ળનાસની જળરેખાઓ
 અને સમીપમાની ડુંગરમાળની ભૂલભૂલામણીઓ; અને એ
 સૌને શિરે ઐરરૂપે વિરાજતો, સીમાડાપરનો ને સીમાડા-
 પારનો, જટાભૂય જોગન્દર સમો બેઠેલો, અયુધાચળઃ એ
 મહીકાંઠાના પ્રજ્ઞાક્ષરો છે પાટણવાડાને ને મહીકાંઠાને
 આજનું ગુજરાત ખરે ભાવે હજી ઓળખતું નથી. એ
 ઇતિહાસખંડેરોમા હલપતશરભસની પેઠે પડે ચાલી ગુજરાત
 ધૂમશે, કાળના આંકડા વાંચશે, પ્રાક્રમો પ્રીછશે, ને ઇતિ-
 હાસના ઘૂંટડા પીશે, ત્યારે સાચું નવગુજરાત જન્મશે.
 ગુજરાત પ્રાક્ષણદેશ છે, ક્ષત્રિયદેશ છે, વૈશ્યદેશ છે,
 સૂરતઅમદાવાદઅંબઈમાં પાટણના વૈશ્યવશેના આજ પડ-
 છાયાઓ છે, પણ ગુજરાતના પ્રાક્ષણક્ષત્રિયવશે સિદ્ધપુર-
 પાટણઇંડરમાં વસતા. સિદ્ધરાજ વનરાજ બાપ્પા રાવળ ને
 ગુહાના નેહ ત્યાં હતા, ગુર્જરેશ્વરના રાજવંશની રાજગાદી
 સહસ્રલિંગની પાળે હતી, ગુર્જરમહાપ્રબની શારદાપીઠ
 સરસ્વતીતીરે રૂદ્રમહાલયમાં હતી. ગુજરાતના ક્ષત્રિયરાજો
 પાટણમાં વસતા, પ્રાક્ષણવશે સિદ્ધપુરમાં રહેતા. સ્પાટનોને
 ભૂલવતા શિશોદિયાવંશનું ચિંહાસન ચિતોડગઢમાં હતું;
 પણ ચિતોડનાં ચડ ઇંડરગઢમાં હતાં; અને ઇંડરનાં મૂળ
 દાતાના ડુંગરોમાં છે

મહીકાંઠા વાઘ ને વાઘરેખા માનવીનો દેશ છે.

ઈસ્વી ૧૮૫૨-૫૩માં દલપતદ્વારણસ સાબરકાંઠાના વાઘના માનવી સરજતા હતા.

સાદરાથી સ્વારીમાં સિધાવતા જ્યાં સાથે સાથે આવજો પછીથી એવું ભાવે મુખ ભાખતો; આગળ સિધાવી આપ કરીને મુકામ સારો મારે દાજે સરસ મુકામ શોધી રાખતો; પરલોકપંથે પણ પ્રથમથી પોતે ગયો, એ પણ ગયો હશે શું એવું અભિલાખતો ? કહે દલપતરામ, શોધીને સારો મુકામ રાખજો સંભારીને, રજો વિસારી નાંખતો.

દ્વારણસવિરહનું કાવ્ય દલપતરામની અશ્રુધારાઓથી લખાયેલું કાવ્ય છે. દલપતરામે એમાં અનુભવ ને અનુભવ-પરનાં ગાન ગાયાં છે. જીવનપ્રસંગોની નોંધમાં દલપતરામ લખાવે છે કે સાદરથી પછી સ્વારીમાં જ્યાં જ્યાં ફરતા, ત્યાં સાહેબ આગળથી જાય, ગામના પટેલ મુખી વિગેરેને કહીને કવીશ્વરને સહકુટુંબ ઉતરવાને યોગ્ય સારા સ્થળની તપાસ કરે, તે જગા જાતે જઈ જોઈ આવે, ત્યાં તંબૂ નંખાવે, ને પછી દલપતરામને તેડાવે કે આવો. દલપતરામને તંબૂએ ચાર સ્વારો તહેનાતમાં રહેતા. પોતાના — પોલિટિકલ એજન્ટના ગુરુ તરીકે દ્વારણસ દલપતરામને સન્માનતો ને સન્માનાવતો.

કવીશ્વરની પુત્રીઓ રાયકુંવર ને હરિણા મઠમ સાહેબને બહુ વહાલી હતી. વારે વારે મઠમ સાહેબ એમને બોલાવી રમાડતાં. બાળ રાયકુંવર મઠમ સાહેબને મઠમ

કાઠી ઠહેતી, ને સાહેબને સાહેબકાઠા ઠહેતી રાજારજવાડાં તરફથી સાહેબને મેવામીઠાઈ આવે તોમા ગયકુવરનો ને હગ્ગિનાનો લાગ પડતો વારપરવે ફટાકા ને કૂંચખગણીઓ સાહેબતબૂએથી એમને આવતા, ઠંહારેક ઠંહારેક અચળતાકા-કાપડના ચાન પણ આવતા ફારખસના તબૂના સહુ બારણા રાયકુવરને સદા ઉઘાડા હતા દેશીપરદેશીના એ રનેહસબધોથી રાજ્યના મૂળિયા ઉંડા નખાતા દેશી-ઓના હેયામા ફારખસ એમ ઇમેજ રાજ્યનું બહાલપ વાવતો.

આ બધી ફલપતરામની મ્હોટપ હતી કે ફારખસની ? ફલપતપુત્ર આજ કહે છે કે ફલપતરામને મ્હોટપ આપીને ફારખસ પોતે ત્હારે મ્હોટપ માણતો હતો

‘કટોસણ અને પાટણવાડાના ગામને સીમાડાની તક-રાર હતી તે સાડુ સાહેબરવારી તે તરફ ગઈ. કટોસણ સુકામે કેટલાક ઠાઠારોએકઠા થયા હતા કટોસણના ઠાઠાર રાણાજીને સાહેબે કહ્યું કે તમારા લોકમા રાવણું કરીને કમુઓ એકબીજાને ઢેવી રીતે પામ છે તે ચાલ જોવાની મારી મરજી છે પછી રાણાજીએ પોતાના હગ્ગારમા રાવણું કહ્યું સાહેબ તે રાવણામા જોવા સાડુ ગિરાજ્યા હતા કમુઓ કાઠીને રાણાજીએ ગઢવી રણછોડદાસ કવિ દેવ-રાસણના રહેનાર, તે સાહેબ સાથે હતા, તેને પ્રથમ પાયો; અને સાહેબને કહ્યું કે અમારામાએવો ચાલ છે કે પ્રથમ બાટ કે ચારણને કમુઓ મીઠો કરાવીને પછી અમારા લોક પીએ છે સાહેબે તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે રાણાજીએ કહ્યું કે એક તો બાટચારણને માન આપવા સાડુ, અને બીજી

કારણ એ કે કમુંખામાં દરો ચવાની બીક....પછી એક-
બીજાને સોગન દઈને, તાણખેચ કરીને, એકબીજાની ઠકા-
મરકમી કરીને જે રીતે કસ્ટો પાવાનો ચાલ છે તે કરી
દેખાડ્યો. તે બેઘને સાહેબ ખૂબ હસતા હતા. પછી મીઠાઈ
વહેંચી, ગવૈયા પાસે ગાવણું કરાવ્યું, ને રાવણું બરખાસ્ત થયું.’

‘ગુજરાતનું રાવણું એટલે સોરઠી ડાયરો.’

‘કટોસણ તાલુકાના ગામને અને પાટણવાડાના મોઢેરા
ગામને સીમાડાની તકરાર હતી. તેનો ફેંસલો કરવા મોઢેરે
જઈને સાહેબે મુકામ કીધો. એક મહિના સૂધી એ તક-
રારનું કામ ચાલ્યું પાટણ કડી ખેરાળુના ગાયકવાડી અમ-
લદારો. ત્યાં આવ્યા હતા. છેવટે વાદીપ્રતિવાદીને માંહોમાંહે
એવો ઠરાવ થયો કે પ્રતિવાદીની સાક્ષી પૂરનાર હોદાનો
ધીકતો ગોળો ઉપાડે તો વાદીનો દાવો રદ નાય.’

ગાયકવાડ સરકારના વકીલ લાલસાઈ હતા. ‘એ ઠરાવ
સાહેબની આગળ વાદીપ્રતિવાદીએ જાહેર કર્યો. ત્યારે
સાહેબે હસીને એ વહેમ મટાડવા સાડ્ડ શીખામણનાં ઘણાં
વચનો કહ્યા. x x x સાચો માણસ અગ્નિથી દાઝશે નહિ
ત્યારે તે પાણીથી લોંબશે પણ નહિ. માટે સોગન ખાનાર
લૂગડાં પહેરીને તળાવમા પેસે; પછી જો કોરે લૂગડે બહાર
નીકળે, તો તે સાચો. પછી પ્રતિવાદીએ એ (પાણીમાં પેસી
કોરે કપડે નીકળવાની) વાત કબૂલ કરી નહિ, અને કહ્યું
કે હું તો ધીકતો ગોળો ઉપાડું. x x પછી મામલેદારને
એકાંતે બોલાવીને સાહેબે પૂછ્યું કે કેવી તદબીરથી ગોળો
ઉપાડી શકે છે? તે કહ્યો. એ વાતચીતવેળાએ દલપતરામ હતા.

મામલેદારે એવું જ કહ્યું કે ઈશ્વરની મહાયતાથી જ સાચો હોય તે ગોળો ઉપાડે છે. x x ત્યારે સાહેબે કહ્યું કે x મારા મુકામથી ગાઉક ઉપર જઈને તમે બને ગમે તેવી રીતે સમજીને અંહી આવીને રાજીનામું આપો એટલે કામનો ફેંસલો થશે. પછી ત્યાંથી ગાઉક ઉપર બીજું ગામ હતું તેને પાદર ગોળો ધીખાવ્યો. તે તમાસો જોવા માફ દફતરદાર હીરા-લાલ બાળકૃષ્ણ, સરવયર કારકુન પુશાલરાય સારાભાઈ, અને હું સુધા ત્રણ જણ ગયા હતા. અમે જઈ જોઈ તો કમ્મર સૂધીની મોટી છાણની હોળી ગામને પાદર સળ-ગાવેલી હતી તે ઉપરથી એક છુદારે સાજુસી વડે છાણ આધું કંઈ એટલે લોઢાની બચેરી રાતી ચોળ થયેલી હતી મોઢેરાના ગાયકવાડી પગીએ ગોળો ઉપાડવો એમ કંઈ હતું. x x પછી ગોળો ઉપાડનાર બે હતો તેણે પૃથ્વી ઉપર એક લીટું તાણીને કંઈ કે હું અહીં ઉભો રહીને ગોળો હાથમા લઈશ, અને હસ પગલા ભરીને-બીજું લીટું તાણીને કંઈ કે અંહી આવીને નાખી દઈશ x તે પછી સોગન ખાનાર પગી પાસેના તળાવમાં એક પોતિયાભેર નક્કાઈ આવીને પેલા લીંટા પાસે આવી ઉભો રહ્યો, ને સૂરજ દેવતાને વિનવ્યા કે હે સૂરજદેવ! જો હું સાચો તો મને સૂઝાડજે, નહિ તો દઝાડજે. એટલે પીંપગાનાં મોટાં લીલા પાનડા પાંચ ઉપરાઉપર તેના ખોળામા લારી મૂકાયાં. ત્યારે અમે પૂછ્યું કે આ શું? ગાયકવાડી વહીવે કહ્યું કે એ તો અમારો દરતુર છે x પછી છુદારે પેલી બચેરી સાજુસીએ પકડીને બાળવીને પેલાના ખોળામાં પાનડા ઉપર મૂકી તેવો જ તે ટોડ્યો, અને પાંચ પગલા

સરીને ગોજો તથા પાનડાં નાંખી દીધાં. ત્યારે ઉપરનું પાનડું બળી ગયું, બીજું લગીર દાઝ્યું, અને ત્રીજાને કથો ડાઘ પણ લાગ્યો નહોતો. x x ત્યારે વકીલે કહ્યું કે x વાદીની કબૂલત પ્રમાણે અને અમારા દેશના ચાલ પ્રમાણે ગોજો ઉપાડ્યો. પછી કટોસણવાળા વાદીઓએ આહેબની હુજૂરમાં આવીને દાવો ઉઠાવ્યાનું રાજીનામું આપ્યું. x એવા ઈનસાફી સાહેબને જોડું લાગ્યું, પણ વાદીએ દાવો ઉઠાવ્યો તેથી શું કરે ?

આ ન્યાયપ્રસંગ બંને ધરાધર અર્ધી સદી પછી સૂધી તો, ગુજરાત ને મેવાડના સીમાડા મળે છે ત્યાં, મહીકાંઠાને ઉત્તરસીમાડે મહીકાંઠાના ને મેવાડના પોલી-ટિકલ એજન્ટો મળતા, ન્યાયની અદાલત ભરાતી, ભાઉડાંઓએ પરસ્પરની હદમા ખૂનો કીધાં હોય તોમનુ માયા-મૂલ કરાવાતું, ને પક્ષકારોને કમુખાપાણી પાછ પાછી મિત્રતા કરાવાતી. એને જોડેર કોટ કહેતા. માલગીને આશ્ચર્ય થાય છે ? એ ભાઉડાં જેવા ઇંગ્લાડવાસીઓ હતા ત્યાંરે એમના યે દેશમાં Vergald—માયામૂલનો ચાલ હતો. વીસમી સદીની આજની ન્યાયકોર્ટોમા માયામૂલના પડછાયા છે જ નહિ એમ કિયો ધારાશાસ્ત્રી છાતી ઠોકીને ઉચ્ચરશે ?

‘ મોઢરાને પાઠર જૂનાં દહેરાં છે, તેનું ચિત્ર ફોટો-ગ્રાફીથી સાહેબે પાડી લીધું; અને પોતે ચિત્રકળા સારી પેઠે બહુતા હતા, તેથી ત્યાંના જૂના કુંડનું ચિત્ર રચ્યું. મોઢરામાં જૂના પાઈયામાંથી જૂની મોટી ઘરો નીકળે છે અને ત્યાં અસલ શહેર હતું તેનો તપાસ કર્યો. મોઢરા

પાસે કરલ્પસાગર નામનું ગામ છે, ત્યાં જૂનાં દહેરાં તથા અમદાવાદના કાંગરીઆ કરતાં ઘણું મોટું તૂટેલું તળાવ છે તેની પુછગાછ કરી અને એવું ધાર્યું કે રાજા કરશે કરલ્પ-સાગર તળાવ ખોદાવ્યું હતું એવું જૂના અન્યોમાં લખ્યું છે તે આ તળાવ હશે. સવારના ૬ વાગ્યા સુધી અને સ્નાનની વખતે એવા શોધ કરતા હતા. ’

‘આદરામાં ગાયકવાડી સરસૂખાએ તથા રાજાઓએ સાહેબને મિજલસમાં ખોલાવેલા ત્યારે રાંડોના નાચમાં જવાની સાહેબે ના કહેલી; તેથી લોકોમાં તરેહવાર વાતો ફેલાઇ. અને સૂરતના પોતાના કોઇ એક મિત્ર સાહેબનો મત્ર કટોસણ સુકામે આવ્યો કે એવી અફવાઈ ચાલી છે કે દલપતરામે કારણસ સાહેબને સ્વામી નારાયણના ધર્મની અસર કરી છે. એ વાત સાહેબે અને કહી, અને તેનો ઉત્તર લખ્યો ઘટે તેમ લખ્યો. પછી એ અફવાઈ બંધ પાડવા સાફ રોજ વગડામાં જઇને બહોર રીતે હરણનો શીકાર કરવાનું કામ ભરી કયું. અગાઉ કરતા હતા, પણ એવી પ્રસિદ્ધ રીતે નહિ. ’

‘સંસ્કૃતિઓનો કે સદિતઓનો અંગમ એટલે શું? પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ પૂર્વની સંસ્કૃતિમાં લખે ત્હારે-તે જ કણે પૂર્વનાં પાણી પશ્ચિમનાં પાણીમાં લખશે જ ને? પરસ્પરની લહરીઓ લેળાશે. સેંકડો પાદરીઓ હિન્દીઓને ખ્રીસ્તી કરે છે; કોઇ હિન્દી ખ્રીસ્તીને હિન્દુ કરે તો તેથી ઇંગ્લેન્ડ આમ ભડકતા કેમ હશે? કે Orthodoxy તો ઉભય પ્રજાઓમાં એકસરખી જ છે? ખ્રીસ્તમંડળમાં સાફ હોય તે સારતના હિન્દુધર્મસ્વામીપારસી લેશે નહિ તો અપ્રગતિક

રહેશે: તેમ ભારતના હિન્દુધર્મભાષીપારશ્વીઓમાં સાફ છે તે પ્રીસ્તમંડળ નહિ સ્વીકારે તો પ્રીસ્તમંડળે અપ્રગતિક જ રહેશે. Evolution-પ્રગતિવાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રત્યક્ષ પરત્વે નિરનિરાણો નથી. પરસ્પરની આપલે થાય તે સંસ્કૃતિઓના સંગમ. ટૂંકનજરિયાઓ પ્રીછે કે ન પ્રીછે, કારણત્ર ને હલપત સંસ્કૃતિઓનો સાથો સંગમ રચતા હતા.

અફવા હતી, હકીકતે ખોટી હતી, પણ એ અફવા ચે હલપતરામના મનોબળની સાક્ષી પૂરવી.

‘જૈનનું પ્રબન્ધચિન્તામણિ નામનું પુસ્તક વાંચતાં એવું વાંચ્યું કે હેમાચાર્યજીએ સિદ્ધરાજના પૂર્વજોના અવિત્રનું દયાશ્રય નામનું મોટું પુસ્તક સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. પછી તે પુસ્તક મેળવવા સાફ અમદાવાદના નગરશેઠ હેમાજીભાઈની મારફતે ઘણી તકળીર કરાવી હતી, પણ મળ્યું નહિ. અને શેઠે કહ્યું કે પાટણમાં પુસ્તકોના મોટા ભંડાર છે તેમાં એ પુસ્તક છે. પછી સાહેબે પાટણના મામલેદારને લખ્યું હતું, પણ મામલેદારને તે પુસ્તક મળ્યું નહિ. તે વાસ્તે, તથા પાટણની જૂની ઇમારતો જોવા સાફ (મોઢેરાથા સાહેબ) પાટણ ગયા. ત્યાં મામલેદાર માહેબે સાંજની વખતે ઘણી ધામધૂમથી સાહેબને દરબારમા બોલાવ્યા. રસ્તા ઉપર જન્ને તરફ વાંસડા બાંધીને દીપમાળાઓ કરી હતી. દાડખાનુ છોડાવ્યું હતું. એ તમાસો જોવા સાફ મઠમ સાહેબ જૂઠા ખંડમાં બેઠાં હતાં, અને સાહેબ સલામા બેઠા હતા. પુસ્તક વિશે પૂછતાં મામલેદારે કહ્યું કે તે પુસ્તક હશે તો અફ, પણ અંહીના જતીઓ દેખાડે એવા નથી.

વળી ત્યાના નગરથેઠને બોલાવીને મામલેદારે કહ્યું તેણે હા કહી, પણ બીજે દહાડે જહાના કાઢયા. પછી માહેએ મને કહ્યું કે તમે તપાસ કરો કે અંહી નામીયા જતીઓ કોણ છે ? અને તેઓના ઉપાશર ક્યાં છે ?

અમદાવાદના ને પાટણના નગરથેઠા નિરાશ થાય, અધિકારીઓ હાથ ધાઈ નાખે, ત્હારે કારખસના છેલ્લા વિશ્રામસ્થાન હલપતરામ હતા. મહામહેનતે ચે ત્હારે તો એ અન્થ ગ્રામ ન થયો, પણ રાસમાળા લખવાને કારખસ રજા ઉપર વિલાયત ગયા પછી દ્વયાશય અન્થ મળતા એ અન્થ હલપતરામે કારખસને વિલાયત પાઠવ્યો હતો.

‘પછી મે જઈને તપાસ કર્યો તો એક પૂનમિયા ગચ્છનો ને બીજો સાગરગચ્છનો એ બે ઉપાશર મુખ્ય હતા, અને બંનેમા શ્રીપૂજ્યો હતા, તે વાત મેં સાહેબને કહી. પછી બે ઘડી દહાડો ચકતા સાહેબ મગરામમા બેશીને પૂનમિયા ગચ્છને ઉપાશરે પધાર્યા સાથે એક સીપાર્થ પણ રાખ્યો નહોતો. હું સાથે હતો. શ્રી પૂજ્ય વખાણ વાચી રહ્યા હતા, તેથી બધા લોકો ઉભા થયા. ત્યારે સાહેબે બાણુ કે મને ફેળીને સડ ઉભા થયા એટલે માહેબ બોલ્યા કે ટાઈ ઉઠ્યો નહિ; હું પણ સાંભળવાની ઈચ્છા રાખું છું શ્રી પૂજ્યે આવીને કહ્યું કે વખાણ વાચી ગયા છીએ, તેથી નો ઉઠ્યા છે. પછી એક શાવકે કહ્યું કે સાહેબને બેઠવા સારૂ ખુરશી લાવો. ત્હારે સાહેબ બોલ્યા કે આ દેવસ્થાનમા મારે ખુરશીએ બેસવાની જરૂર નથી. પછી એક આકળો હતો તે ઉપર લાખા પગ કરીને બેઠા,

અને શ્રી પૂજ્ય સાથે વાતો કરવા માંડી સાધિયાતું ચિત્ર જોઈને સાહેબે પૂછ્યું કે આ ચોથા તીર્થંકરનું નિશાન છે? શ્રી પૂજ્યે કહ્યું કે હા, સાહેબ! વળી સાહેબે કહ્યું કે પહેલા તીર્થંકર આદીશ્વરને તો બળદનું ચિહ્ન છે. શ્રી પૂજ્યે કહ્યું કે હા, સાહેબ! પછી પૂનમિયા ગચ્છની પદાવલિ સળધી તથા તે પૂજ્યે ક્યારે દીક્ષા લીધેલી એ વગેરે વાતો પૂછીને પુસ્તકનો ભડાર જોવાની મરજી બતાવી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે સાગરગચ્છના શ્રી પૂજ્યના તાળામા માટો ભડાર છે, માટે ત્યાં ચાલો હું પણ સાથે આવીશ, અને ભડાર દેખાડી શકાય એમ હશે તો દેખાડશે પછી અમે ત્રણે સાગરગચ્છને ઉપાશરે ગયા. ત્યાંના શ્રી પૂજ્ય આગળ પેલા શ્રી પૂજ્યે સાહેબની તારીફ કરી, તેથી તેઓ પણ સ્નેહથી મળીને વાતો કરવા બેઠા. સાહેબે મારા કાનમા કહ્યું કે હમ રૂપેયાના કપડા મગાવો પછી મેં એક શાવકને રૂ. ૧૦ આપ્યા, તે જઈને કપડા વાળ્યો તે લઈને સાહેબે બને શ્રી પૂજ્યોને ઓઢાડ્યા શ્રી પૂજ્યો બોલ્યા કે અમે તો વાઘને દેખીને બીહીએ, તેમ સાહેબ-હોઠાને દેખીને બીહીને વેગળા ચાલીએ પણ આપના જેવા સાહેબ અમારા જોવામા કે સાલજવામા આંખ્યા નથી એ રીતે વાતચીત કંવાથી ઘણી સ્નેહ બધાયો પછી સાહેબે કહ્યું કે આપના પુસ્તકના ભડારની ટીપ દેખાડો તો ઘણી મહેરબાની એટલે શ્રી પૂજ્યે ફક્ત એક ડાબડાની ટીપ દેખાડી તેમા આશરે ૫૦૦ પુસ્તકોના નામ હતા શ્રી પૂજ્યે કહ્યું કે આવા આશરે ૭૦ ડાબડા છે, પણ બીજાઓની ટીપ હાલ બહાર નથી પછી તે ટીપ

સાહેબે વાંચવા માંડી, તેમાં ૩૦૦થી વધારે નંબર ઉપર દયાશયનું નામ આપ્યું. તે શિવાય બીજાં પુસ્તકો માગવાની મરજી થઈ. ખરી, પણ આપે કે નહિ એવા અંદેશાથી માગ્યાં નહિ. અને ઘણી નમ્રતાથી કહ્યું કે આ દયાશયનું પુસ્તક મને દેખાડો તો ઘણું સારું. શ્રી પૂજ્યોએ એકબીજા સામું જોયું; અને તે બંને શ્રી પૂજ્યોનાં હિલમાં આપ્યું કે એક દાખડો દેખાડવો. પછી ત્રણચાર જણ મળીને દાખડો બહાર ઉપાડી લાવ્યા. તે, કાગળના કૂચાનો કલવો. ફરીને, તેનો બનાવીને, ઉપર રાતો રંગ તથા રંગાન લગાવેલો હતો. તે દાખડો એક મોટા લૂગડામાં બાંધેલો હતો. દાખડો ઉઘાડ્યો, ને તેમાંથી પુસ્તકો કાઢ્યાં. તે કિયા વર્ષમાં લખાયેલાં છે તે જોવા સારૂ ઉલ્લું-ઉલ્લું પાનું સાહેબે જોયું, તો આશરે ૪૦૦ વર્ષ સૂધીનાં લખેલાં હતાં. જતીઓના અક્ષર જૂઠા ડાળના ઘણા શોભીતા હતા. દાખડામાં સર્પની કાંચળીઓ તથા પટોપાનડી વેરેલી હતી. પછી તેમાંથી દયાશયનું પુસ્તક કાઢીને સાહેબને જોવાને આપ્યું. પણ તેઓએ અગાઉથી જૂઠા ખાતરી કરી હતી કે આ પુસ્તક ઉપાશરા બહાર લઈ જવા દેશું નહિ. પુસ્તકનાં પાનાં ફેરવીને વચેવચેથી વાંચીને સાહેબ ઘણા ખુશી થયા. સાહેબનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ થોડોઘણો હતો. પછી સાહેબે કહ્યું કે તમારા ઠોઠ લહીયા પાસે આ પુસ્તક લખાવીને અમને પહોંચાડો તો ઘણી મહેરબાની. શ્રી પૂજ્યે કહ્યું કે આ લાઇનો છોકરો અમારાં પુસ્તકો લખે છે, માટે તેની પાસે લખાવીને મોકલશું. તે છોકરાને સાહેબ પૂછ્યું કે હર હજાર શ્લોકે લખામણી કેટલી થયો છો ?

છોકરે કહ્યું કે બે રૂપૈયા લઈ છું. સાહેબે કહ્યું કે તે તો સાધારણ લખવું હોય ત્યારે. પણ આમાં તો ઘણું દિલ રાખીને શુદ્ધ લખવું પડશે; માટે હર હબ્બર શ્લોકના અઢી રૂપૈયા લેખે આપીશું. પછી કોરા કાગળો લેવા સારૂ રૂ. ૧૦ આપ્યા. તેથી ભાટનો છોકરો રાજ થયો. સાહેબે શ્રી પૂજ્યને કહ્યું કે પુસ્તક તૈયાર થાય ત્યારે અંહીના મામલેદાર સાહેબને જાહેર કરજો, એટલે તે અમારી પાસેથી રૂપૈયા મંગાવીને આપે ત્યારે પુસ્તક તેઓને સોંપજો. તે અમને પહોંચાડશે. તે વાત તેઓએ કબૂલ કરી, પછી બીજા પુસ્તકના લાંડારો બીજે ઠેકાણે હતા તે શ્રી પૂજ્ય સાથે આવીને દેખાડ્યા. તેમાં તાડપત્રના અને ગિરનાર ઉપર શિલાલેખ છે એવી જાતના અક્ષરોનાં પુસ્તકો ઘણાં જૂનાં હતાં.

અણહિલપુર પાટણની કાળમહત્તા કારણસ પ્રીછતો. રાસમાળાની પ્રસ્તાવનામાં કારણસ લખી ગયો છે કે Equal, at least, to the Parmar, the Chohan, or the Rathor was the Solunkee of Unhilpoor. એ પાટનગરમાંની જૈનમહત્તા એ કારણસ પિછાનતો. શીલગુણ સૂરીથી માંડીને હેમાચાર્ય પર્યન્ત—વનરાજથી કુમારપાળ સુધી આચાર્યપરંપરાની ધર્મછાયા એ રાજ-સિંહાસનને રક્ષતી તે કારણસ જાણતો. મહારાષ્ટ્રનો રામ-દાસી ભગવો જુડો હતો ત્હેવો ગુજરાતનો હેમવણો સૂર્યતેજસ્વી જૈનાચાર્ય જુડો, ઇતિહાસ કહે છે કે, પાટણની મહેલઅટારીએ ખૂલતો મહાવી ચકાય. જ્ઞાન ત્હારે ત્હાં હતું, તપ ત્હાં હતું, લક્ષ્મી ત્હાં હતી, ધર્મ ત્હાં હતો, ધર્મધ્વજ રાજરાજેશ્વરો ત્હાં હતા. સોળાંકીઓનું પાટણ

પુસ્તક વિશે પૂછ્યું ત્યારે હીરણ બારોટ નામે વૃદ્ધ બારોટ હતો તે એક પુસ્તક સાથે લઈને આવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે અમારા ઘરમાં ઘણાં પુસ્તકો છે. અને એક-વાર ગાયકવાડ સરકારે અમારા વૃદ્ધને પુસ્તકનું પૂછપાછી એક જૂનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું. તેથી સરકારે ખુશી થઈને એક ગામ બહીસ આપેલું છે. તેને ઘણાં વર્ષ થયા તો પણ તે ગામની પેઢાશ અમારા ભાઈઓ ખાય છે. તો અંગરેજ સરકાર મોટો રાજા છે, માટે અમને એથી વધારે આશા છે. ત્યારે સાહેબે હસીને મને કહ્યું કે ભૂતનિબંધ માંહેની હનુમાન નાટકની વાત એ બારોટને તમે સ્મરણાવો. પછી તે વાત મેં સંભળાવી; કે હનુમાનનો વેશ આવ્યો હતો, તેને એક માણસે કહ્યું કે ઓ હનુમાન ! તું મને બાઈડી પરણાવે તો હું તને તેલસિંદુર ચઢાવું. એટલે હનુમાન બોલ્યા કે તને પરણાવવા મારૂ મારી પાસે બાયડી હોત તો હું જ કુંવારો શા વાસ્તે રહું ? પછી સાહેબે કહ્યું કે તમને ગામ આપવાની મારી શક્તિ હોય તો હું જ શા વાસ્તે નોકરી કરું ? પછી તે બાટે પુસ્તક દેખાડ્યું નહિ. એક લૂલો પ્રાદાણ જૂનો તામ્રપટનો લેખ લઈને દેખાડવા આવ્યો હતો. તેમાં દેવસ્થાનની નીમનોકનો દસ્તાવેજ હતો. ’

ગુજરાતમાં પ્રજાના વિશ્વવંશવી ઇતિહાસના દારબસ-હલપત જેવાં સંશોધન પછી કાલે કાલે કીધાં છે ?

‘ પછી પાટણથી કુચ કરીને સિદ્ધપુર ગયા.

‘ રસ્તામાં પગપાળા એકલા ચાલવાનું તે સાહેબને

ગાંડુ ગમતું હતું. એક નકશેા પાસે રાખતા હતા; તથા નાણાંની ઢાંચળી, પીસ્તોલ, અને નેતરની લાકડી પાસે રાખતા હતા. કોઈ વખતે એક ખાનગી ઘોડા મુઘાં ઘોડા-વાળાને અથવા મને સાથે રાખતા હતા. રસ્તે કોઈ વટે-મારગુ માણસ જતું હોય, કે વાઘરી કે લીલ જેવું હોય, અથવા પ્રાદ્મણ કે વાણિયા જેવું હોય; એક હોય કે બીજાં માણસો હોય; તે સાહેબને દેખીને પ્રથમ તો ડરીને વેગળે ઉભા રહે. પછી સાહેબ તેને ગુજરાતી ભાષામાં મધુરતાથી પૂછે કે તમે ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જશો ? શી નાતે છો ? તમારું નામ શું ? શે કામે જાઓ છો ? તમારે શી પ્રભ છે ? શો ધંધો કરો છો ? અસલ તમારા પૂર્વજે ક્રિયા દેશમાંથી ક્રિયા ક્રિયા શહેરમાં આવીને રહ્યા ? તમારા દીકરાદીકરીઓ ક્યાં વરે છે ? તમારામાં પરણવાનો ચાલ કેવો છે ? તમારા ગામમાં રાજ્યનો વહીવટ કેણુ ચલાવે છે ? અને તે કેવું માણસ છે ? રમ્યતને મુખ કે હરકત પડે છે ?

‘જે ઇંગ્લેન્ડ જીલ્લામાં ફરવા નીકળ્યા હોય, તે શિર-સ્તેદાર મામલેદાર વગેરેની હકીકત પૂછી લેતા હતા. અને તે સાહેબની સોગતથી વટેમારગુ ખુશી ખુશી થઈ જતા હતા. એક સમયે કાંઈ ભારવાળી બાઇ વગડામાં ઘણી થાકેલી હતી, પણ તેને માથેથી ભાર ઉતારાવનાર કોઈ નહોતું. એવું જોઈ એ સાહેબે પોતે તેને માથેથી ભાર ઉતારાવ્યો હતો. થોડી વાતચીત થઈ કે જેમ પોતાના બાઈભાંડુના જેટલો તે સાહેબનો ભરૂંસો વટેમારગુને પડતો હતો. રસ્તે જતા તે લોકોને ધંધારોજગારની અથવા બાળકને ભણા-

એટલે જ્ઞાન લક્ષ્મી વૈરાગ્ય તથા ધર્મમા ચૌહાણના હિન્દી
પાયતખત દિલીથી ચે વડેરી રાજનગરી

‘ બીજે દિવસે સવારમા પેલા ભાટના છોકરાને સાથે
રાખ્યો, અને બીજો પણ ભાટનો છોકરો પ્રહલાદ નામનો
સાથે આંચ્યો, અને જૂની જગાએ ભેવા ગયા પાટણ વસા
વતા પ્રથમ મુહૂર્તમા ગણપતિની સ્થાપના કરેલી, તે
ગણપતિની દહેરી શહેરમા છે, ત્યા ગયા, અને તે મૂર્તિ
જોઈ તેની બેસણીમા પાટણ વસ્યાનો સવત કોતરેલો ॥
તે અક્ષરે સાફ વચ્ચાય છે તે જોઈને, લિન્નમાળથી શ્રીમાળી
બ્રાહ્મણે તથા વાણિયા પાટણમા આવેલા ત્યારે પોતાની
કુળદેવી મહાલક્ષ્મીની મૂર્તિ લિન્નમાળથી લઈને આવેલા
તેનું દેર જીર્ણ કરતું તે ગયા ચૈકડામા દિવાનજીએ નહું
કરાવેલું છે તે ભેવા ગયા ત્યાંથી શહેર બહાર સિદ્ધરાજ
જોસિગે સહઅલિંગ સરોવર કરાવેલું તે ભેવા ગયા ભાટના
છોકરા રસ્તામા ચાલતા શહેરમા ચાલતી જૂની વાતો સાંઢે
બને કહેતા હતા, તથા અસલ પાટણની વરતી કેટલામા
હતી, તથા જૂનો ઠોટ અને દરવાજા કયા હતા તે બતા
વતા હતા ઉપર લખેલા સરોવર વિષે તેઓએ કહ્યું કે આ
તળાવને કાઠે એક હજાર દેરીઓ કરાવેલી હતી તે દરએક
દેરીમા ઘટ હતો તે બધા ઘટો એવી રીતે સાકળી લીધેલા
હતા કે એક ઠેકાણે ઉભા રહીને એકદમ બધા ઘટો
બળવી શકાય તે તળાવને કાઠે આજ એક પથરનો કટકો
પણ નથી, અને તેમા પાણી પણ રહેતું વધી પછી ત્યાંથી
મીણલ રાણીની વાવ તથા તે વખતનો એક જૂનો દ્રવો
તેઓએ દેખાડ્યો ત્યાંથી યાદા આવતા હેમાચાર્યની પેશા-

જનું ઠેકાણું તથા જતિઓનાં ખૂન કરીને મડદાં દાટેલાં તે લાખાખાડ બતાવી. પછી માતા ભવાનીનું દેશ જોવા ગયા. ત્યાં જગદેવ પરમારે કંકાલણુ ભાટકીને માથાનું દાન આપેલું. તેનું માથું ચાળામાં મૂકેલું એવું પત્થરથી બતાવેલું છે તે જોયું. અને પેલે (ભાટે) કહ્યું કે આ ભવાની માતા કંકાલણુ થઇને આવી હતી માટે તેની યાદગીરી વાસ્તે સિદ્ધરાજે સ્થાપના કરેલી છે.’

‘એ રીતે’ કેટલીએક જગાઓ જોઈ, તથા ભાટના છોકરાઓ સાથે રસ્તામાં ઘણી વાતો કરી; અને પૂછી લીધું કે આંહી હાલ ભાટોનાં ઘર કેટલાં છે? તેઓમાં ઘરડા અથવા ભણેલા કે પુસ્તકસંગ્રહવાળા કેણુ કેણુ છે? ઇત્યાદિ પૂછીને કહ્યું કે એવા માણસોને હું મળવા ચાહું છું. માટે કાલે વનરાજ ચાવડાની મૂર્તિ જોવા જઇશું ત્યાં તેઓ આવે તો તેડતા આવજો. એમ કહીને તે છોકરાઓને બે-બે રૂપૈયા આપીને રજા આપી. અને વળતે દહાડે સવારમાં પંચાસરા પારસનાથના હાથેરામાં વનરાજની મૂર્તિ જોવા ગયા. તે મૂર્તિની છટા જોઇને સાહેબ ખુશી થયા; અને ફોટોગ્રાફીથી છબી પાડી લેવાનું બન્યું નહિ, તેથી પોતાની કલમથી તેનું ચિત્ર ઉતારી લેવા બેઠા. તે મૂર્તિ ઉભી છે, અને આશરે પાંચ ફૂટ ઉંચી છે. માથે પત્થરનું છત્ર છે. તેની બેસણીએ ઘણા અક્ષરો કોતરેલા છે. પણ વૂટી ગયેલા છે, તેથી વંચાયા નહિ. એ ઠેકાણે પેલા છોકરા બીજા સાતઆઠ ભાટોને બોલાવી લાગ્યા હતા, તેઓ સાથે ઘણી મધુરતાથી સાહેબ જૂની હકીકતની વાતો કરતા હતા. પછી પુસ્તક વિશે પૂછ્યું, અને રત્નમાળાના

વવાની કે આલયલગત સુધારવાની શીખામણ દેતા હતા. રસ્તેથી જૂદા પડતાં તેઓને સલામ, અને રજપૂત જેવાને કોઈ વખતે રામરામ કહીને ખુશી કરતા હતા. તે લોકો પછવાડે ઘણી તારીફ કરીને કહેતા હતા કે આવો સાહેબ તો કોઈ હોય જ નહિ !

પ્રજાવર્ગમાં ભળવાથી અમલદારની અમલદારી ઘટતી નથી, જોર શોભે છે.

‘દફતરદાર શિરસ્તેદાર અને કારકુન વગેરે મહુ સાથે (સાહેબ) વાતચીત કરતા હતા અને હરેક માણસ એમ જાણે કે મઠી કરતા મારા ઉપર આહેમનો વિશેષ ખ્યાલ છે અને પોતાના તાળાના બધા સરકારી નોકરો જાણતા હતા કે સાહેબ હરેક માણસ સાથે વાતચીત કરે છે માટે કોઈ આપણી નાલાયક સાહેબ આગળ કરે એવી આલયલગત આપણે રાખવી નહિ જો કોઈનામાં અવગુણ જેવામાં આવે તો તે ક્યાણુ સાહેબ તેને છેક ખરાબ કરતા નહોતા, પણ નીચી પાયરીએ ઉતારતા, અથવા પોતાના તાળામાંથી બદલી કરાવતા હતા. અને જેને હુશિયાર જાણે તેને એકદમ મોટા પગારની નોકરી આપવાની તકનીક કરતા હતા. અને તે એવું કહેતા હતા કે હરેક માણસ વિશે વિચાર કરતાં હું મારા પડનો વિચાર કંઈ છું, કે જેમ મને એકદમ મોટે દરજે ચડવું ગમે છે, અથવા સુખ લોગવવું ગમે છે, તેમ જ સઉ માણસોને ગમતું હશે. માટે જે લાયક હોય તેને તેની લાયકી પ્રમાણે મળવું જોઈએ. તે સાહેબ સાથે સ્વારીમાં ફરતા કોઈ કારકુન

વગેરેને કંટાળો ઉપજતો નહોતો; તેમ કારકુનો પાસેથી કંટાળી લાય એવી સખત નોકરી લેતા નહોતા. મુકામ બદલતી વખતે કોઈને અડચણ પડે એવી મજલ કરતા નહોતા. કોઈ મોડો કે વહેલો આવી પહોંચે તો તેના ઉપર ગુસ્સો કરતા નહોતા, અને કારકુનો ખુશીથી વધારે કામ કરતા હતા તેથી કામ ચડી જતું નહોતું.’

ઘોડાનાં જતન કરે છે એટલાં જતન અમલદાર કારકુનનાં કરે તો એકિસ ઘોડા જેવી તેજ ચાય. તેજણનાં સન્તાન તેજસ્વી હોય; ને માવજતે તેજ જેવી માગે. કારણસ દૂરદેશ અમલદાર હતો, અને રહીમજતો કે આજના કારકુન તે કાલના અમલદાર છે.

‘ખધા નોકરોને એવી ઉમેદવારી રહેતી હતી કે આ સાહેબના હાથથી મારી બહેતરી થશે. અને ઘણાએકની બહેતરી થઈ પણ ખરી.’

સત્તાધારીની સત્તા બે, વિધે દેખાડાય; બહુ કરીને ને ખુફ કરીને. સહુસહુની પ્રકૃતિ અનુસાર અધિકારીઓ અધિકાર માણે છે. પ્રાચીન કાળથી ગીતાણ તો ભાખી ગયાં છે કે પ્રકૃતિ યાન્તિ ભૂતાનિ કારણસ બહુ કરીને અધિકારને માણતો.

‘સરકારી નિશાળનો કે ગામઠી નિશાળનો મહેતાણ હોય, તેને વધારે માનથી તથા રસ્તેથી બોલાવતા હતા.’

કારણસ બહુતો, કે આવતી કાલની પ્રજાને મહેતાણ સરજે છે.

‘પછી સિદ્ધપુરમાં જઈને રૂદ્રમહાલય વગેરે જૂની જગાઓ બોધને ત્યાંથી ખેરાળુ તરફ ગયા. ત્યાં લૂણસર

ગામ પાત્રે એક જગાનો જન્મ થયો, માટે ત્યાં વીસ દિવસ ગહેવાનું થયું પછી ખેરાળું ગયા ત્યાંના કુનાવિસ દાર આજમ લામુ મીઆ હતા તેઓ સાહેબની સ્વારી સામા લૂણસર મૂધી આવ્યા હતા, અને આગ્રહ કરીને ખેરાળું તેણી ગયા અને ગમ્મન કરવા આડ તેઓએ જમ દાવાદથી તથા પેઢાપુરથી તાવફા તેડાવ્યા હતા ઘણી ધામધૂમથી પોતાના દરબારમાં સાહેબને તેણી ગયા પણ સાહેબે અગાઉથી કહ્યું હતું કે રાડોનો નાથ મારા આગળ કગવવો નહિ તેથી મીયાએ હાથીની અને વધનો લડાઈ પોતાના કિલામાં અગાઉ કગવેવી હશે તે વાન કહી વળ જાવી પણ નિશાળો બાળતની અને પ્રતાપા સુખદુ ખતી વાતોના ચોખવાળા સાહેબને જનાવરોની લડાઈની વાત મનમાં પસદ પડી નહિ ' ઉઠતી વખતે મીયાએ કહ્યું કે સાહેબ, આપની કચેરીના હોડોને નાથ લેવાની રજા આપવી જોઈએ સાહેબે કહ્યું કે બીજા કોઈને હું મને કરતો નથી, જેની મરજી હોય તે લેવા રહે પછી સાહેબ મુકામ ઉપર ગયા, અને દક્ષતરદાર શિરસ્તેદાર વગેરે નાથ લેવા બેઠા સાહેબે નાથ લેયો નહિ તેથી મીયાને ઘણું બોલ્યું હોયું

‘ પછી ચોમાસુ નજદીક આવ્યું તેથી સાહેબસ્વારી સાહેરે આવી અને ત્યાં નિશાળ સ્થાપવાનો વિચાર કરવા માડ્યો ’

કારણસર અને દલપત જાનને સરસ્વતીની વાડીના પુખ્તો હતા, જ્યાં જ્યાં પુખ્ત, ત્યાં ત્યાં પરિમળ, તેમ જ્યાં જ્યાં દલપતકારણસર, ત્યાં ત્યાં સરસ્વતીના પમરાટ-

‘આનરેબલ એલેક્ઝાંડર કિન્લાક કારણસા સાહેબ મહીકાંઠાના જે જે ભાગમાં ક્યાં ત્યાં નિરંતર તેમના મનમાં એવો વિચાર રહેતો હતો કે અંહીના લોકોનું સર્વ પ્રકારે મારાથી બની શકે તેટલું મારે સાફ કરવું જોઈએ. ફેટલાએક તાલુકદારોના કુંવરો વિદ્યા ભણવા લાયકની ઉમરના તેમના બેવામાં આવ્યા. પણ તેઓ કંઈ વિદ્યાબ્યાસ કરતા નહોતા. તેથી તે તાલુકદારોને સાહેબે ઘણી રીતે સમજાવીને સલાહ આપી કે તમારા કુંવરોને ભણાવો. એ વાતની ફેટલાએક તાલુકદારોને તો અસર થઈ; પણ તેઓએ કહ્યું કે અમારા કુંવરો અલડ છે; માટે અમે તેઓને ભણાવા સાફ માસ્તર રાખીએ તો તેનો પગાર અમારા માથે પડે અને કુંવરો ભણે નહિ; કેમકે તેઓ અમારી ધાક માનતા નથી. ત્યારે સાહેબે એવો ઠરાવ કર્યો કે તાલુકદારના કુંવરોને સાદરાની છાવણીમાં રાખવા, અને તેઓને ભણાવા સાફ એક સારી નિશાળ ચણાવીને સારા મહેતાજી રાખવા. પછી નિશાળફંડનાં નાણાં ઉધરાવીને નિશાળ ચણાવા માંડી. છાવણીમાં બધે પોતે ફરીને નિશાળ લાયક જગાનો શોધ કર્યો, ત્યારે ગાયકવાડી એક પાયગા રહેતી હતી તે જગા ધ્યાનમાં આવી. તે જગા ખાલી કરવા સાફ ગાયકવાડી સૂબા ઉપર લખ્યું ત્યારે પાયગાવાળા તે જગા છોડવાને નાખુશી થયા.

‘સૂબા રામચન્દ્રરાવ હાડે બાપૂ સાહેબ હતા. તે ગાયકવાડ મહારાજના સગા હતા, અને ઘણું સાફ માણસ હતા. તેઓએ વડોદરે રિપોર્ટ કર્યો, અને ઘણી તકરાર લીધી. ત્યારે સાહેબે કહ્યું કે આવા સારા માણસને હુઃખ

લગાડવું તે ખોટું છે; પણ જીજ્ઞે ક્યાંઈ એવી જગા નથી માટે લાચાર. પછી એ જગા ખાલી કરાવીને તેના મેદાન વચ્ચે નિશાળનો પાથો નાખાવ્યો, અને ચારે તરફ ફરતાં સીધી હારે એક માતિયાનાં ઘર કરવાની લોકોને રજા આપી. એક ઘર નિશાળફંડ ખાતે મહેતાજીને વાસ્તે કરાવ્યું. લોકોએ તેનું નામ ફારખસખજાર ને ફારખસ ફફલ રાખ્યું.'

૧૮૫૨માંની એ ફારખસસ્થાપી શાળા તે સાહરા તાલુકાદારી ફફલ, જે પાછળથી રકોટ કોલેજ કહેવાઈ હતી. ભારતવર્ષમાંની એ પ્રથમ રાજકુમાર કોલેજ. ફારખસ-ફલપત માનતા કે કેળવણીનાં પાણી પાવાં તે મળવૃક્ષનાં મૂળને પાણી પાવા જેવું છે.

પછી ચોમાસુ ઉતર્યે સાહેબસ્વારી ઇંડર બણી ગઈ.

‘ઇંડરને પાઠર પોતાના કળીલાનાં મુકામ જૂઠા બાગમાં અને કચેરીના તંબૂ જૂઠા બાગમાં ઉભા ક્યાં હતા, અને મિજલસમાં મડમ સાહેબને સાથે લઈ જતા નહોતા. તેથી કેટલાએક લોકો એવી વાતો કરતા હતા કે આ સાહેબ વિલાયતના રજપૂત વંશના છે. x x

‘આ ફેશના લોકો કેાઈ સાહેબની રીતભાત ઉપરથી અથવા તેના નામ ઉપરથી કલ્પનાઓ કરે છે. x x જેમ કે મિ. હોપ સાહેબને કહે છે કે તે વાણિયા છે. x વળી કેટલાએક લોક એવું પૂછતા હતા કે વિલાયતમાં સોલંકી વાઘેલા ચઢુઆણ અને આવડા વજેરે હશે? વળી કેટલા-એક તો રસ્તામાં જતાં એક ખીજને કહેતા હતા કે આ બાગમાં સાહેબના જનાનખાનાના તંબૂ છે, માટે ત્યાં કેાઈ

પુરુષથી જવાય નહિ. તે સાહેબ સવારમાં વહેલાં અને સાંજની વખતે મડમ સાહેબને સાથે લઈને ડુંગર ઉપર અથવા વગડામાં ફરવા જતા હતા.’

પ્રજામાં નવયુગની ભાવનાઓ વાવવાનું કારણસ ઇંડરિયા ગઢમાં થે ભૂંથે નહોતો. ને સાહેબના દેશમાળી નહતા દલપતરામ.

‘ઇંડરમાં એક જાહેરસભા ભરીને ભાષણ કરાવ્યું હતું, તથા કવિતા વંચાવી હતી. તે સભામાં ઇંડરના મહારાજ જીવાનસિંહજી તથા તેઓના સરદારો પઠાવતો અને ખીજા શેઠશાહુકારો મળીને આશરે ૩૦૦ માણસો હતાં. છેલ્લી વારે સાહેબે પોતાનો અભિપ્રાય આપતાં દેશના સુધારાનાં અને શિખામણનાં વચનો કહ્યાં હતાં. તે જોઇને સઠને નવાઇ જેવું લાગ્યું હતું; અને લોકો કહેતા હતા કે કોઈ સાહેબે અંદી આવીને આવી રીતે કંઈ નથી. વળી તે સભામાં સાહેબે કહ્યું કે કોઇને કશી તકરાર લેવી હોય કે કાંઈ આ વિશે પૂછવું હોય તો સુખેથી પૂછો.

‘એવામાં વીરમગામના નામીયા શાહુકાર બારોટ પ્રથીરાજ સીમસંઘ ઇંડર જીલ્લામાં પરજીવા સાડે આવ્યા હતા, તેઓએ સાહેબનો સુકામ ઇંડરમાં છે એવું સાંભળ્યું, તેથી ચાહીને મળવા સાડે આવ્યા. અને ઇંડરના મહારાજની સ્વારી વીરમગામ તરફ ગઈ હશે ત્યારે તે બારોટે રૂ. ૧૦૦૦ ખરચીને મહારાજને મીઠામની આપેલી, તેથી મહારાજે તે બારોટને પોતાના ઘરબારમાં બોલાવીને સિરપવ આપ્યો, તથા રૂપાની છઠ્ઠીવાળો ચોપદાર આપ્યો.

બ્યારે ભૂજના રાવ સાહેબની કુવરીના સગપણની વાત ઇંડરના મહારાજની માથે કરવાની હતી ત્યાં ક્ષારબસ સાહેબે વચ્ચે રહીને ણદોબસ્ત કરાવ્યો હતો.

‘તાલુકદારો આહીને સાહેબને મળવા આવતા હતા, અને સાહેબનો સનેહ બેઘને વધારે દિવસ સૂધી સાહેબની સ્વામીમા રહેતા હતા સાહેબ મહીકાકામા થોડું રદ્યા, પણ સહ સાથે કુટુંબીના જેટલો સનેહ બધાયો હતો.

‘તાલુકદારોની સુલાકાત લઇને પાન ફૂલ અત્તર સુલાખજળ વગેરે વહેચીને મધુર ભાષણ કરીને તેઓ સાથે મિત્રતા કરતા હતા ઇંડરના પટાવતોમા ઊડણીના ઠાકોર અરજણસઘણ સાથે વધારે માયા થઇ હતી તથા મૂડેટીના ઠાકોર સૂરજમલણની બહાદુરી સાલગીને તેઓનો ઇતિહાસ લખાવી લીધો અને તેઓને મળવા વિશેષ ચહાતા હતા બેઘડકથી વાતો કરવી, હસવું, હસાવવું, અને બરોબરિયાપણું દેખાડીને જીવ મેગવી લેતા હતા.’

ઇતિહાસઅવ્યાસી ક્ષારબસ એ રાજમન્ત્રનો મન્ત્રી-શ્વર હતો જે જમીન જીત્યે નહિ, દિલ જીત્યે રાજ્ય સ્થપાય.

‘તે સાહેબ એવી શીકર બહુ રાખતા હતા જે મારી સ્વામી આવવાથી કોઇ રઇયતને કશી રજો અડચણ થાય. ફરવા નીકળે ત્યારે રસ્તામા કોઇ મળે તેને પૂછતા હતા કે આ લશ્કરે અહીં આવવાથી કોઇ લોકને કશી અડચણ હશે? અને આ સ્વામી અહીં આવવાથી લોકો રાજ હશે કે દીલગીર હશે? તાલુકદાર આવી સાહેબને ઠહે કે

ઠચેરીને મીજમાની આપવી છે, તો આગ્રહ જોઈને રળ આપતા; પોતાનાં ઘોડાંબળદોની ના પાડતા.’

ઇડરમાં એક જણ ધૂણતો ધૂણતો સ્વારીમુકામે આવ્યો. પાછળ માનવીટોળું હતું. સામળાણના યાજ્ઞદારનો કને ઠાગળ હતો. ઠચેરીમંડળે તેને ધમકી દીધી, શિકેતર હોય તો નિજ અંગમાં નહોતરી. પછી ઠચેરીવાળા લેને સાહેબ કને લઈ ગયા. ત્યાં ખૂળ ધૂર્યો. સાહેબે લેને માથે પાણીખેડાં રેડાવ્યાં; ને પછી સ્મેલિંગ સોલ્ટ મૂંઘાડયે ઘડીક ગંધ રહ્યો. વળી પાછો બહાર જઈ ધૂણવા લાગ્યો. જેલમાં પૂરવાનો ને જામીન લઈ છોડવાનો હુકમ કીધો, ત્યારે લેનો વળગાડ ગયો.

ચોરીની ફરીયાદો કરતાં વળગાડની ફરિયાદો મહીકાંઠામાં ત્યારે અધિકી આવતી

‘એક સમે પેથાપુરના એવા એક ફરિયાદીનું ભૂત હીરાલાલભાઈએ એવી રીતે કાઢ્યું હતું કે રાતા અક્ષરથી ચીઠીઓ તખીને તેને આપી, અને કહ્યું કે વિલાયતનો એક મોટો મંત્રવાળો છે તેની આ ચીઠીઓ છે. તે માદ-જિયામાં ઘાલી તેને પાસે રાખીશ એટલે તારા શરીરમાં દેરા રહેશે નહિ. પછી તેણે તેમ કહ્યું. અને પછી આવીને જાહેર કહ્યું કે એ ચીઠીઓથી મારો ભૂતનો વળગાડ ગયો.’

જૂઠડા દેવને જુઠાણાની પૂજા એ આતુ નામ.

પછી ઇડરથી મુકામ ઉઠાવીને તાર જે ગયા. ત્યાંની જગા જોઈને દાતા સણી ગયા.

‘ગઢવાડા તાલુકાના એક ગામને પાદર મુકામ હતો. ત્યાં ભારખાનાના ગાડાવાળા ખેડુઓ ઘાંટા કાઢીને માંહો-

માંહે દિલગીરીથી બોલતા હતા કે ભાઈ, આપણા તો ખૂશ લોગ છે. સાહેબે તે શબ્દ સાંભળ્યો, એટલે તરત તે ખેડૂનો પાસે ગયા. ત્યારે ખેડૂનોએ બાણ્યુ જે સાહેબ આપણા ઉપર ઘુસે યયા હશે માટે ખીજવા સારૂ આવે છે એમ બાણીને તેઓ બોલતા રહી ગયા ત્યારે સાહેબ બોલ્યા.

સાહેબા કેમ છે ? પટેલો !

ખેડૂ. સારૂ છે, સાહેબ ! હવે અમને ક્યારે છોડી મૂકશો ?

સાહેબ મેં કાંઈ તમને કેહ ક્યાં નથી, જેવી રીતે શાહુકાર દોકો તમને ભાડે તેડી બંધ છે તેવી રીતે મેં તમારા ગાડા ભાડે લીધેલા છે. તેમા તમને કશી હરકત હોય તો તે વાત બહાર કરો.

ખેડૂ. સરકારના કશા પ્રમાણે અમને ભાડું મળશે કે નહિ તે વાતનો અમને ભક્ષો નથી અને ગાડામાં ઘણો ભાર ભરીને, પછી બળદ ચાલી શકે નહિ તેથી ગારદીઓ અમને બધૂકના કદા મારે નહિ તો પછી અમને ગોણ કશી હરકત નથી

સાહેબા અમારી સ્વારીમા કેાઇને ચોણું ભાડું મળ્યાની વાત સાંભળી છે ?

ખેડૂ. તમારી સ્વારીની વાત તો અમે સાંભળી નથી. પણ આગળ ઘણી વાર અમને ભાડા મળેલા નથી, અને માર ખાઈને પાછા ગયા હતા.

સાહેબા તમને કેાઇ ગારદી મારે, કે ઘણો ભાર ભરે, કે ચોણું ભાડું મળે, તો તે વાત મને તમારે બહાર કરવી.

ખેડુ: સાહેબ, તમે તો આગળ હો કે પાછળ હો; ત્યાં અમે ક્યાં જાહેર કરવા આવીએ ?

પછી સાહેબે મને બોલાવીને કહ્યું કે ભાડાં ચૂકવી આપવાનું કામ તમારા હાથમાં રાખો.'

ખેડૂતનાં જતન કારણમને હેયે હતાં, ને દલપતરામને લેણે તે સોખ્યાં-ભજાવ્યા હતા.

પછી નહાના મઠા એવા નામનું ગામ છે 'ત્યાં એક મહીના સૂધી મુકામ રાખ્યો. તે ગામની આસપાસ ઘઉંનાં ખેતર વાવેલાં હતા તેથી ઠંડી હવા આવતી હતી, અને તે જગા રળિયામણો દેખાતી હતી. પછી ત્યાંથી જઇને દાતે મુકામ કયો ' ૧૨મી એપ્રિલ, ચૈત્ર સુદ ૪ ને મંગળવાર.

કવિઓ અને કવિતાના સગે કારણસ કુદરતરસિયો થયો હતો. કાળબોલના ને કુદરતબોલના કવિબોલ તો પડછન્દા છે ને ? કવિતા એટલે અનન્તની વીણાના ગાન. દલપતકાવ્યના મગળાચ્છુમાં દલપતરામ કહે છે કે કવિતા એટલે શ્રી હરિની લીલાનું કીર્તન તસ્ય લીલાનુકીર્તનમ્

' એક સમયે સાહેબે દફતરદાર આજમ વિનાયકરાવ માધવરાવ આગળ કાંઈ પ્રસંગે એવી વાત કહી કે જેવી રીતે હું મુખમા રહેવા ચાહું છું તેમ જ સર્વ માણસોને પરમેશ્વર મુખમા રાખે એવું ચાહું છું માટે કોઈ મહેતાઓ પોતાના કબીલા સ્વારીમા બોલાવે તો મને કશી અડચણ નથી. x ત્યારે દફતરદાર સાહેબે પૂછ્યું કે દાતામા વધારે દહાડા મુકામ રાખો તો અમારા કબીલા અમે તેડાવિયે. સાહેબે કહ્યું કે દોઢ મહીના સૂધી અહીં મુકામ રાખીશું. x પછી દફતરદારે કચેરીના સર્વે લોકોને કહ્યું કે જોઓની

મરણ હોય તેઓ અબાણની જાતરાને બહાને પોતાના કબીલાને તેડાવે. x

‘ પછી સઉએ પોતાના કબીલા તેડાવ્યા તે કબીલાઓને તેડવા જવા સાડ ગાયકવાડી અસ્વારે મોકલ્યા, અને (હાતાના) રાણાજીએ સઉને રહેવા સાડ ગામમા જૂદા જૂદા ઘર ઉઘાડી આપ્યા. અબાણની જાના સઉએ કરી દોઢ મહિના સૂધી ત્યાં રહ્યા, તેમા કરી કોઈને અડચણ પડી નહિ કચેરીમડળના સઉ લોકો ખુશી થયા અને કહેતા હતા કે અમને કોઈ સાહેબે આવા લાડ લડાવ્યા નથી ’

કમળનાજ સમી વકવોળામણી પીંડપાતળી સરસ્વતી નદી વહે છે ત્યાં હુગરખોળે હાતા ગામ વસેલું છે ફરતા લીલ ને દીપડા વસે. હાતાના મહારાણા આરાસુરી અબાના મહન્ત છે આરાસુરીની છાયામા ને સરસ્વતીને તીરે એ પરદેશી સાહેબ પરદેશીઓને સ્વદેશીઅધિકા લાડ લડાવતો હતો સાવકાને સહેદર કરતા એને આવડતું એનું નામ તે રાજકુળા

‘ જ્યારે હાતાના રાણાજી નોખત નિશાન સુધા સ્વારી કરી સાહેબના સામા આવ્યા ત્યારે તે રાણાજીનો પીતરાઈ ભાઈ સોનાજી હતો તે લેશ ઉપર ગોઢી નાખીને તે ઉપર સ્વારી કરીને સાહેબના સામે આવ્યો અને સલામ કરી. ત્યારે સાહેબે પૂછ્યું કે આ કોણ છે? એટલે સોનાજી બોલ્યા કે હું રાણાજીનો ભાઈ છું રાણાજીને ઘેર આટલી પાવગા છતાં મારે ચઢવા એક ઘોડું નથી અને જો હું પગપાળો ચાલીને સાહેબના સામે આવું તો રાણાજીની આગરુ જાય માટે આ લેશ ઉપર સ્વારી કરીને આવ્યો છું. તે સાંભળીને સાહેબ રાણાજીના સામું જોઈને હસ્યા.

અને દાંતામાં ઘોડાકે દિવસ રહ્યા પછી સાહેબે રાણાજીને કહ્યું કે સોનાજીને તમારી ચાકરીમાં રાખો. તે વાતની રાણાજીએ હા પાડી. પણ મોનાજીએ ચાકરીમાં રહેવાની ના પાડી, અને જાગીર લેવાનો દાવો કર્યો.

‘એક સમયે તીરથવાસી બ્રાહ્મણ સાંઝની વખતે આવીને દાંતામાં ઘેરઘેર ભાગવા ગયો. પણ એવા ઘણા બીખારીઓ જાત્રાએ આવે, તેથી ત્યાંના લોકો કેટલાને ખાવા આપે ? તેથી તેને ખાવાનું ન મળ્યાથી ખાગમાં જઈને ભૂખ્યો સૂઈ રહ્યો. પણ જૂનો પાકીને રાતે બોલતો હતો કે આટલી વસ્તીને પાકર હું ભૂખ્યો પડી રહું છું. કેમકે હયા આવતી નથી.

‘સાહેબે આઘા જઈને એ ચખ્ખો સાંભળ્યા. પછી મને બોલાવીને કહ્યું કે મારા પગારમાંથી દર સેંકડે બે રૂપૈયા ગરીબ લોક વારતે હમેશા ધર્માદા કાઢું છું. તેના આશરે દોઢસો રૂપૈયા ભેળા થયા છે. માટે આપણી સ્વારી અંહી રહે ત્યાં સૂધી ભૂખ્યુ માણસ હોય તેને, અથવા જે બીખારી મદાવન લેવા આવે તેને મારા વતી તમે સદાવત આપો. તે દરમિયાન જણને દોઢ શેર આટો, પાશેર દાળ, પાશેર ચોખ્ખા, અધશેર ખાડ, અધશેર ઘી, તથા ચાર પૈસા મસાલાના આપવા. પછી એવી રીતની જાહેર ખજાર લખીને ગામને બાપે, ગામમાં, અને સાહેબની કચેરી આગળ મેં ચોડી. પછી હિન્દુ મુસલમાન બ્રાહ્મણ કે કુદીર વગેરે જે આવે તેને ગામના એક મોદી ઉપર હું ચીઠી લખી આપતો હતો.

‘તે શિવાય કેઈ લૂલું આંધળું કે દુઃખી માણસ

આવે તેને સાહેબ એકથી તે પાંચ રૂપૈયા સૂધી આપતા હતા. જ્યારે સાહેબ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના કારકુન બાપાલાલ ગોવિન્દરામને અમદાવાદમાં એ કામ સોંપ્યું હતું. તે દર રવિવારે આપતા હતા. ’

કારખાસનો ધર્માદો વિચાળ હતો, સાધુ ને સાંઈ ઉભયને માટે હતો.

વળી પાછી આવે છે ડાકઢોની વાત.

‘એવામાં હાંતા ગામમાં ઝાંઝાંબર નાતની બે પ્રાણ-ણીઓ ઉપર હાંતાની રધયતે એનો દોષ મૂક્યો હતો કે તેઓ ડાકઢો છે. * રધયતે રાણાજી આગળ ફરિયાદ કરી, તેથી રાણાજીએ તે બંને જણીઓને ગામમાંથી નીકારી દીધો. એટલે તે સાહેબે ફરિયાદ કરવા આવીઓ. એવામાં કાંઈ બીજું પણ કામ હતું તે ચાર રાણાજી પણ સાહેબે આવ્યા. ત્યારે સાહેબે રાણાજીને * ભૂતનિબંધની ચોપડી આપી ને તે વંચાવી જોવાની બલામણુ કરી. ત્યારે રાણાજીએ કેટલાએક દાખલા આપીને સાહેબને કહ્યું કે તે બાઈઓની નજર લાગ્યાથી એક વખતે દાળ બફાઈ નહોતી, તથા રસોઈ ઉપર નજર લાગ્યાથી તે જમનારને ઉલટી થઈ હતી, અને રસોઈ ખાનાર કૂતરે મરી ગયું હતું. એક વખતે એવી રસોઈ લોંચમાં દાટી, અને પછી કાઢીને જોય તો કીડા થઈ ગયા હતા. ત્યારે સાહેબે કહ્યું કે અંદી એ વાતની સાબીતિ કરવી જોઈએ. પછી તે બાઈઓ એક મોટી ધર્મશાળામાં ઉતરી હતી, તે જ ધર્મશાળાની એક ઓરડીમાં ખુશાલરાય ચારાભાઈ ઉતર્યા હતા. * * * ખુશાલરાય

તે બાઈને જરૂર રસોઈ પાસે બોલાવતા હતા. ત્યારે રાણાણના માણસોએ કહ્યું કે શરકારી નોકરને નજર લાગે નહિ. ’

ખરેખર ! વહેમયવનની રક્ષામે ત્હારે આવાં ઘણાં ધિંગાણાં ખેલવા પડતાં. ડાફકણોને ભરી પીનારા એ ખુશાલરાયભાઈએ પછી સોસાયટીને માટે ડાફકણો વિષે નિબન્ધ લખ્યો હતો.

દાંતામાં ચે કારણસને સત્સંગ કવિઓનો હતો. ‘ઈડરથી કવિ ધીરજને સાથે લીધા હતા, તે દાંતામાં પણ સાથે હતા. વળી રાણાણના કવિઓને પણ સાહેબે તેડાવ્યા હતા. એક ગઢવી ગોરખઠાસજી કવિ થઈ ગયા. તેણે રાણાણની વંશાવળીનો પરમારવંશવર્ણન એવા નામનો ગ્રન્થ કવિતામાં રચેલો છે, તે ગ્રંથ સાહેબે લખાવી લીધો.’

દાંતાની ડુંગરમાળમાં ચે કારણસદલપતનું ઇતિહાસ-સંશોધન તો અવિરામ ચાલતું જ હતું.

‘પાલનપુરના શીમાડાની તકરાર બાબત ત્યાંના કારભારી આજમ મોતીલાલભાઈ ત્યાં (દાંતે) આવ્યા હતા. પછી મદમ સાહેબ સુધાં સાહેબ અંબાજીએ પધાર્યા.’

ખુદ ભગવાનની જન્મતિથિ તે વૈશાખી પૂર્ણિમા હતી.

‘દાંતાથી અંબાજી દસ ગાઉ થાય છે. તેમાં ત્રણ ગાઉ સૂધી ગાડીઓ ચાલી શકે છે. (આજે તો સળંગ મોટર દોડે છે.) પછી આરામુર નામના ડુંગર ઉપર ચાલવું પડે છે. ત્યાં ઘોડાં કે પાલખી જઈ શકે છે. દાંતાથી જતાં મદમ સાહેબ સગરામમાં બેઠાં હતાં, અને પછી પાલખીમાં બેઠાં હતાં. અને સાહેબ તો દાંતાથી જ ઘોડા ઉપર બેઠા હતા. દાંતાના રાણા જલમસંઘજી સાથે આવ્યા

હતા. સરકારી નોકરો ડેટલાએક આગળ ચાલતા હતા. તેઓને સાહેબે કહ્યું કે તમે સંઘમાં જેવી રીતે રસ્તામાં ચાલતા હો તેવી રીતે ચાલો. તમારા દેશનો હરેક ચાલ જોવાની મારે મતલબ છે પછી કચેરીના લોકો રસ્તે ચાલતાં વહીવટી લટકના રથેલા માતાના ગરબા ગાવા લાગ્યા. અને ઉલ્લી વારે સહુ ઘાટો કાઢીને ‘અંબે માતકી જે’ એમ બોલતા હતા. વળી કોઈ કહેતા હતા કે આ તો કારખાસ સાહેબનો સંઘ છે; સાહેબ ! તમે અમારા સંઘથી છો. તે સાંભળીને સાહેબ હસતા હતા.’

એમ સં. ૧૯૦૮ની વેશાળી પૂર્ણિમાએ કારખાસનો સંઘ આરામુરી અંબાએ સિધાવ્યો.

‘વળી રાણાજીને અંબાજી સંબંધી હકીકત સાહેબ પૂછતા હતા, ને કહેતા કે આ ડુંગરનો રસ્તો બધાવો તો ઠીક. ત્યારે રાણાજીએ રસ્તા વિશે કહ્યું કે તીર્થજગ્યા જેમ અનહીમાં હોય તેમ તેનો મહિમા વધારે હોય છે. માટે રસ્તો બાંધવાની અમારી મરજી નથી. એ રીતે ચાલતાં ત્રીજે પહોરે અંબાજી પહોંચ્યા.’

કપાળની વચ્ચે ચાંદલો, એમ ડુંગરમાળની વચ્ચે માતાજીનું મંદિર છે

‘તે દિવસે વિસાળનગરના નાગર હવન કરતા હતા તે સાહેબે જોયો. પછી દેરાની ચારે તરફ ફરીને જોયું. પગનાં બૂટ ઉતારીને મંડપમા જઈને મૂર્તિ જોઈ. ધર્મ-શાળાના મેડા ઉપરની એક એરડી માંહીથી બધ કચેલી હતી. ત્યારે સાહેબે પૂજારીને પૂછ્યું કે આમાં શું છે ? તેણે જવાબ દીધો કે આશરે છ મહિના થયાં એક પ્રહસચારી

આવ્યો છે. તે દિવસમાં એક વાર કૃત્ત સાધવો ખાધને આ ઝોરડીમાં પેશીને અનુધાન કરે છે. તે સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં નહાવા સાડ અને પછી સંધ્યાકાળે બહાર નીકળે છે. પછી આહેળે તેનો તપાસ કરવાનું મને ફરમાવ્યું. તેથી સાંજની વખતે તે બ્રહ્મચારીને હું મળ્યો. તે પ્રથમ ઘોઘામાં મને મળેલો હતો. ત્યારે પણ તે અનુધાન કરતો હતો, અને શરીરે ઘણું કષ્ટ સહન કરતો હતો. જ તેને એવી ઇચ્છા હતી કે માતાજી પ્રત્યક્ષ એક વાર મારી સાથે વાતચીત કરે. મેં કહ્યું કે એવી રીતે કદી બનવાનું નથી. ત્યારે તેણે કહ્યું કે હવે અંદોથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ગળગળના હુંગર છે, ત્યાં જઈને અનુધાન કરીશ. લોકો કહે છે કે ત્યાં માતાજી રહે છે. પછી જો તે મારી સાથે વાતચીત કરશે નહિ, તો પછી હું આશા મૂકીશ. એ બ્રહ્મચારીને મેં બહુ સમજાવ્યો, પણ તે સમજ્યો નહિ. પણ તેણે કમળપૂજા ખાવાનો વિચાર કર્યો હતો તે મોકુફ કર્યો.’

હલપતરામ કારભસનો બાણે ઓછાયો હતા. કારભસની મર્યાદાઓ હલપતરામ પૂરતા કારભસ વાળે, પણ સ્વયં એનાથી અશક્ય બાસે એ હલપતરામને સિદ્ધ કરવાનું આવતું. પીંડ ને પડછાયા જેવા કે એક વિચારદેહના બે બાહુ સમા કારભસહલપત સંગાથે વિચરતા.

‘એવામા મુંબઈનો એક શાહુકાર ત્યાં આવ્યો હતો. તેને એવી બાધા હતી કે અંબાજીમા પાંચ રાત્રી સૂધી સ્ત્રીનો વેશ પહેરીને ફરવું. તેણે મૂછા મૂડાવીને મગિયુ કાંચળી અને ઘાઘરો પહેર્યો હતો. તેનો કળીલો સાથે હતો.’

આડમાર્ગે ઉતરેલી પુરુષાતનની મુંબઈગરી અતિથયતા.

સુધારવાને આવી' જાધા મુંબઈમાં ઠપ્પારેક ઠપ્પારેક લેવાતી હશે !

‘ત્યાં એક લવાયાનું ટોળું આવ્યું હતું. તેણે રાતની વખતે લવાઈ કરી

‘ખીજે દહાડે સાહેબ ને મઠમ સાહેબ સુધાં કુંભારિયાનાં દહેરાં જોવા ગયા. ત્યાં કેટલાએક શિલાલેખ સંવત ૧૩૦૩ પછીની સાલના હતા તે લખી લેવાનું મને ફરમાવ્યું. ત્યાં જવાળામુખીથી પર્વત કાટીને ગંધકનો રસ અસલ નીકળેલો, તેથી આરાસણા નામનું ગામ બળી ગયેલું, તેની નિશાનીઓ તથા ‘ઇટોડા’ જોયાં. એક પાળિયા ઉપર કુંભારાણીની વખતનો લેખ હતો તે જોયો. પછી ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર કોટેશ્વર મહાદેવ છે ત્યાં ગયા, અને સરસ્વતી નદીનું મૂળ જોઈને પાછા અંબાણ આવ્યા. પાંચ દિવસ સુધી ત્યાં રહ્યા. x

‘પછી ત્યાંથી પગરસ્તે આળૂએ જવાય છે તે રસ્તે ચંદને સાહેબ આળૂ જોવા પધાર્યા. ચિરસ્તેદાર હીરાસાલ-જાઈને સાથે લઈ ગયા. મઠમ સાહેબ પણ સાથે ગયાં. પંદર સ્વાર સાથે રાખ્યા. અને હું મારા ઠબોલા સુધાં પંદર દિવસ અંબાણમાં રહ્યો.

‘એક દિવસ આળૂની તળેટીમાં સાહેબનો સિંધી સવાર કૂતેહખાન નામે શીકાર કરવા ગયેલો. ત્યાં તેને એક મોટો વાઘ મળ્યો તેથી તેના જીવને ગુફશાન થાત, પણ તેણે હીંમતથી બધુકે છાડી, તેથી વાઘના કપાળમાં ગોળી વાગી, અને વાઘ મરી ગયો. પછી કૂતેખાને આવીને સાહેબને વાત કરી, એટલે સાહેબે તેનો તપાસ કરાવ્યો,

અને કૃતેખાનની હીંમતની વાત સાંભળીને ખુશી થયા. પછી શિરસ્તેદાર હીરાલાલભાઈને કહીને રૂ. ૫૦ નો તોડો કરાવીને કૃતેખાનના પગમાં પહેરાવ્યો, અને તેને વાધમાર કહીને ચાહેખે બોલાવ્યો. '

દ્વારખસ જવાંમદ્ હતો ને જવાંમદ્ને પિછાનતો.

પેલા લખનઉની રેસીડેન્સીના સંરક્ષણકાર, આઘેથી બળવાની ઝાળને આવતી પેખનાર, ને લખનઉમાં સરંજામ ભરીસંઘડી આગમન આગાહી સ્ક્રામિ તૈયારી કરનાર, અણુમાં આદેશ વાંચનાર ને પ્રજાજનની વિટંબણાઓનો પારખ, સાચ્યાબોલો ને તેથી કલંકતાનો અળખામણો પણ ઇતિહાસનો માનીતો, અગમચેતી સર હેનરી લોરેન્સ દ્વારખસને આપૂના પર્વતશિખરે મળ્યો હતો. શુર્જરાષ્ટ્રના મુગટશૃંગેથી પરાશરારથને, રાજસ્થાનનાં રણપગથારને, તેની પાછળના તારાગઢના શિખરને, ને તેથી યે દ્વર મેવાતની ડુંગરમાળની પાછળથી ડોકિયાં કરતા દિલ્લીના મિનારાઓને કદ્દપનાની કીકીએ નિહાળતા નિહાળતા ભૂતકાળના કાળથર ઉકેલનાર ને વર્તમાનવાર્તાના આંકડા વાંચનાર એ બે બાધવબેલડીએ અર્ધુદાયજનને કાંગરે ઉભી વાર્તાલાપ કીધા એ આજ સંભળાતા હોત તો 'પણના બળવાના ઇતિહાસનું એક નવું પ્રકરણ સાંપડત. અને હેનરી લોરેન્સ જો લખનઉના ઘેરામાં દફનાયો ન હોત તો કદાચ દ્વારખસ પણ પેશ્વાની પાટનગરીને બદલે હિન્દની બાદશાહી પાટનગરીમાં દફનાયો હોત; શુજરાતનો જ નહિ, સમસ્ત ભારતવિખ્યાત ઇતિહાસકાર દ્વારખસ થાત. પણ વિશ્વવિધાત્રીને મન શુજરાત વધુ લાડીલું હત્યે.

મહીકાંઠામાં ‘જ્યાં જ્યાં સ્વારી ફરવા ગઈ ત્યાં હું મારા કળીલા મુદ્દાં સાથે ફરતો હતો. પોતાના વિદ્યા-શુભની પેઠે, અથવા બરાબરીના મિત્રની પેઠે મને રાખતા હતા. મારા છોકરા સાહેબને સાહેબ કાકા અને મદમને મદમ કાકી કહીને બોલાવતા હતાં. તે બંને જણાં પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર જેટલો પ્યાર રાખતા તેટલો પ્યાર મારા છોકરાં ઉપર રાખતા હતા, સાકર બદામો મેવો આપીને ખુશી રાખતાં હતા, અને હેતથી બોલાવતાં હતા.’

સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટના પેલા અજગમર કારખસ પિરહના પિરહકાબ્યમા દલપતરામે શોકોદગાર ઉચ્ચાર્યા છે કે કોણ હવે કરશે પ્રતિપાલન સકટના પડતાં શિગ શાકા ? કોણ દિવાળિ દિને દિલપ્યારયિ મોકલશે કુલખડી-ફટાકા ? મિષ્ટ મિઠાઈ. નવાઈની ચીજ, અને વળી ઉત્તમ અંચળતાકા ? મિત્ર ! હવે મુજ બાળકડા કહેશે જઈ કોણને માહેબકાકા ?

અને મહીકાંઠાવાસની દલપતકારખસની મર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તે તો કવિઓનો મેળો કારખમવિલાસ કાબ્યમા દલપતરામે એની ઘેરી ઘેરી છાયાઓ પાથરી છે. કવીશ્વર અને કત્રીશ્વરશિષ્યે ગુજરાતનું પ્રથમ કવિસંમેલન ડિસેમ્બર ૧૯૫૨ની દિવાળીમાં ઇંડરમા ભર્યું, અને એમ એ દિવાળીપર્વને સાહિત્યપર્વ કરી ઉજવ્યું

સંવત ૧૯૦૮ની દિવાળીમા સાહેબસવારી ઇંડરમાં હતી દલપતરામ પણ સગાથે હતા ત્યાં દલપતરામે સાહેબને કહ્યું કે આ દેશમા ઘણા ગામ ભાટ ચારણ બ્રાહ્મણને બક્ષીસ અપાયેલા છે; ઇંડરના વન વાઘથી ને કવિઓથી વસેલાં છે. કવિતકોડીલા કારખસને ગુજરાતના કવિઓ એવાના ઠાઠ થયા. સાહેબે કહ્યું કે ત્હારે કવિઓને આપણે

નહોતરિયે. પછી ઈંડર મહારાજ જીવાનસિંહજીને કહીને ગામેગામ કાગળો લખાવીને કવિઓનો મેળો કર્યો. ખાનગી કાગળો પણ લખ્યા હતા, ને વહીવટાઓને પણ તેડાવ્યા હતા. મુખ્ય મતલબ રાસમાળાને માટે ઇતિહાસ લાયક હકીકત કવિતા સુધા મેળવવાની હતી. પદરવીશેક કવિરાજો પધાર્યા હતા. ફારગમે કહ્યું કે સૌને ખરચી અમે આપીશુ પણ ઈંડર મહારાજે કહ્યું કે અમારા કવિઓ છે, એટલે સીધુપાણી તો આંહી રહેશે ત્હા સૂધી અમે આપીશુ, અને પોશાક આપવા હોય તે તમે આપજો ' મહેમાની અમારી ને સિરખાવ આપનો.

‘ પ્રથમ સાહેબે સઉને એવી ખબર આપી કે હાલમાં દીવાળીની રજાના પાચેક દિવસ આવે છે તેમા આ દેશના કવિઓની ચર્ચા સાંભળવાની જેઓની મરજી હોય તેઓએ અમારા તળૂમા દિવસના દસ વાગતાં સલા ભરાશે ત્યાં સુખેથી આવવું અને મરજી હોય ત્યાં સૂધી બેસવું વળી કવિઓને કહ્યું કે દેશી રાજાઓની ખાનગી સલામા કે બહાર સલામા જેવી રીતે તમે કવિતા બોલતા હો, અથવા જેવી રીતે વાદવિવાદ કરતા હો તેવી રીતે બેઘડકથી અમારી આગળ સલામા બોલવાની તમને રજા છે, કેમકે આ દેશનો ચાલ જોવાની મારી ઇચ્છા છે. ’

સાહેબનો ને સાહેબના કવિનો મુકામ બહાર ખાગમાં હતો. ધનતેરશને દિવસે દસ વાગ્યે સાહેબને તળૂએ કવિઓ અને સરદારોની કાબ્યસલા મળી ઈંડર મહારાજ સાહેબ પણ પધાર્યા હતા. તળૂને દ્વારે સાહેબના કવિ કવિરાજોને સરદારઠાકોરોને ઈંડરવાસીઓને સત્કારતા ઉભા

હતા. તે તિથિએ દલપતરામને દિલને ઉત્સવ હતો. 'ચારણીમાં સઉથી મુખ્ય કવિ મોળે કુવાવાના ધીરજ ગઢવી ગણાતા. તેઓએ જુજની શાળામાં પાંચ વર્ષ સૂધી રહીને કવિપ્રિયા વિગેરે અલંકારના તથા રસના શ્રવણે અભ્યાસ કરીને જુજના રાવ સાહેબ તરફનું સાર ઇનામ મેળવ્યું હતું. ખીજે ઠરજે મોળે દેવરાસણના રણછોડદાસ ગઢવી હતા. તેને ઇંડરના મહારાજના સસરા મુડેટીના ઠાકોર સૂરજમલજીએ પચાસ રૂપૈઆનો ઘોડો તે વખતે બક્ષીસ આપ્યો. કવિઓએ ઋજલાવા ને ચારણી ભાષામાં કવિતો લલકાર્યા હતાં, શાલો પાઘડીઓ શેલાંઓની ગાંસડીઓ ક્ષારબસ સાહેબ હમેશાં સાથે રાખતા હતા. સઉને યોગ્યતા પ્રમાણે શાલ પાઘડી શેલાનો સિરપાવ કીધો હતો. જૂના ઇતિહાસની વાતો વધારે જાણતા હોય એવાને વધારે દિવસ સૂધી પોતાની સ્વાદીમાં રાખતા હતા. કવિઓને આ વાત અચરજ ઉપજાવે એવી નવાઈ સરખી લાગતી. સહુ કવિઓ ઘણા ખુશી થયા હતા. યોગ્ય સિરપાવ આપીને ઉલ્લી વારે 'હું' તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે આપી શકતો નથી' એવા નમ્રતાનાં વચન કહીને સહુને વિદાય કરતા. કેટલાએકને પોતાની સહીનું માનપત્ર આપતા.'

રકોટલાંડની પર્વતપીટી સરોવરકુંજોમાંનો ઠો ઉમરાવ ઇંડરિયા કુંગરોની છાયામાં આબેા હોય એવો ક્ષારબસ લાગતો. એના ગિરિદુર્ગના દલપતરામ જાણે રાજકવિ હોય. મહીકાંઠાના Lajats & Bajatsની મધ્યે ક્ષારબસ રકોટલાંડની ઠંકસત માણતો.

જુજરાતી કવિતા કે ઇતિહાસનો આટઆટલો ઠોડીલો,

‘હિન્દી કે ઇંગ્લેન્ડ, પછી જીને કારણસ છેલ્લાં પોણાસો વર્ષમાં કિયો થયો ? ઉત્તરમાં આઠ હાથકાનો ઇતિહાસ પેલું અર્થસંદર્ભભર્યું ઉપનિષદમાત્ર મૌન ઉચ્ચારે છે.

ગુજરાતની કવિતાને ને ગુજરાતના ઇતિહાસને કારણસ ને હલપતરામ ત્હારે સંજીવની છાટતા હતા. મૂર્ખાવશ ગુજરાત સચેત થઈ ઉઠતો હતો.

કવિઓનો એ સમયો પાચેક દિવસ આદ્યો ને કવિતાની રમઝટ બાજતી હતી. છેલ્લે દિવસે પડતી સ્હાંજે સ્હાં એક ઘોડો તંબૂસકામે ખાંધેલો હતો, તે ઉભો ઉભો વારે વારે ભોયે પગ ઠોકતો હતો. તે ભેંધને સાહેબે ધીરજી કવિને પૂછ્યું:

સાહેબ: કવિરાજ ! આ ઘોડો વારે વારે પગ ઠોકે છે, તે ઘોડાના મનની વાત પણ તમે બાણી શકતા હશો.

ધીરજી અનુભવી હતા, વર્કશાળી હતા. દિલમાં પરપોટો ઉઠ્યો ને બોલ્યા:

ધીરજી: હા, સાહેબ ! એના મનની વાત પણ અમે બાણી શકીએ.

સાહેબ: તો કહો ભેંધએ

ધીરજી. કૈકના વિવાહના ઉછાહના દિવસ ગયા,
વીત્યા પછી વાત કોણ આહીને ઉચારશે ?
મોટા મોટા મેળા થાય, ભારે ભૂપ લેળા થાય,
વરસ દિવસ પછી વાત તે વિસારશે;
આ સલાની ચોલાના ગવાશે ઘેરઘેર ગીત,
વીસરશે નહિ વીત્યે વરસ અઢારસે;
ઠોકી ઠોકી પગ ઘોડો ઠંકાણું ખતાવે જે
આ ઠંકાણું ને આ ટાણું એ લોકો સંભારશે.

અઢારસો વર્ષે જીવશે તે જોશે પણ આજ પચાસી વર્ષે તો કારણસને ને દલપતરામને મહીકાઠા ભર્યે મહોએ ભાવથી સભારે છે, અને આપણે પણ ઈડરમાની પ્રથમ એ ગુર્જર કવિપરિષદને આજ સભારતા બેઠા છીએ ઇતિહાસ એટલે કાળની કથા, અને કવિતા એટલે કાળનો મહિમા. ઇતિહાસ અને કવિતા સગા સાઈબહેન છે

‘એવામા (સાહેબને) સરકારનો એવો હુકમ આંચો કે અમદાવાદની અદાલતના જડજની જગાએ તમારે તુરત જવું તેથી આખું ઉપરની જગાએ જોઈને તુરત પાછા અબાજીએ આંચા, અને પછી દાતા આંચા કવિ ધીરજીને ઉમદો સિરપાવ તથા માનપત્ર આપીને વિદાય કર્યા મં. ૧૯૦૨ની માલમા જ્યારે હું બુજ ગયો હતો ત્યારે તે ધીરજી બુજના રાવ સાહેબની યાજામા કવિપ્રિયા પૂરી કરીને રસરહસ્ય તથા બસીધર નામના કવિતાના અધીનો અભ્યાસ કરતા હતા ત્યાર પછી તેણે તાત્કાલિક કવિતા કરવા વગેરેનું સાફ માન રાજકથાનોમા મેળવ્યું. રાજાજીના રૂઢાયા ભાઈ હરિસંઘજીને જીવક બાબત રાજાજી સાથે તકરાર હતી તેની સમાધાની કરવાનું કેટલુંએક કામ બાકી હતું, અને તે હરિસંઘજીને તથા રાજાજીને સાહેબને ઘણો ભરોસો હતો તેઓ સાહેબની બદલી થવાનું સાબળીને ઘણું દિલગીર થયા તેમ જ મર્વ કચેરીમડળ તથા તે જીલ્લાના લોકો પણ દિલગીર થયા. મિત્રતાના કાગળપત્ર લખવાની રાજાજીને તથા હરિસંઘજીને બવામણ કરીને, દિલાસો દઈને, સાહેબ સાહેબે પધાર્યા તે અમે રાજાજીની તથા ભાઈ હરિસંઘની આખમાથી આમુ પડ્યા. સાહેબની

અદલીતું સાંભળીને ઘણા તાલુકદારો તથા મોડાસાના દેસાઈ
 સગેરે નામીયા ગૃહસ્થો સાહેબની છેલ્લી મુલાકાત કરવા સાડ
 સાદરે આવ્યા. અને કેટલાએકના કાગળો આવ્યા કે સાહેબ !
 અમે મળવા આવીએ છીએ માટે થોડાક દિવસ મહેરબાની
 કરીને સાદરા બિરાજશો. પછી દસગાર દિવસ સૂધી સાહેબ
 રહ્યા, એટલામાં મેળો ભરાય એટલા લોકો મળવાને આવ્યા.
 તેઓની ભીડ સાહેબના ળંગણમાં ઘટી હતી. દોઢો વારે
 વારે એવું કહેતા હતા કે સાહેબ ! આપનો ગંભીર
 અને મેળાપી સ્વભાવ છે, તેથી અમારા મનની વાત આપના
 આગળ ખુલાસાથી અમે કરી શકીએ છીએ. એવો લાભ
 હવે અમને મળવાની આશા નથી. ’

કારખસને વિદાય આપવાને સાદરામાં મહીકાંઠાનું
 નાવલું મળ્યું હતું.

‘જ્યારે સાહેબ સાદરેથી નીકળ્યા ત્યારે ઘણા લોકો
 અધગાઉ સૂધી વોળાવા આવ્યા હતા, અને કેટલાએકની
 આંખોમાંથી આંસુ આદ્યાં જતાં હતાં. પેલો વાઘમાર ક્રુતે-
 જ્ઞાન આવીને હાથ જોડીને સાહેબની આગળ ઉભો રહ્યો.
 તે સમે તેની આંખમાંથી પણ ઘણાં આંસુ આદ્યાં જતાં
 હતાં. અને બોલ્યો કે સાહેબ ! હું આપની હજીરમાં
 રહેવાની ઉમેદ રાખું છું. અંહીના હલકા પગારથી માફ
 ખરચ પૂરું થતું નથી. તેને બાળાશાહી રૂ. ૮ મળતા હતા.
 પછી સાહેબે તેનો હાથ ઝાલીને કહ્યું કે તમે શ્રીકર
 રાખશો નહિ. તમે મહિને રૂ. પંના પગારની જગ્યા
 લાયક છો, અને બહાદુર છો, માટે તમને અમદાવાદમાં
 એલાવીને તમારા લાયક નોકરી અપાવીશ. એવું વચન

આપીને અમદાવાદ આઠ્યા પછી જેલના દારોગાની જગા
રુ. પઠના પગારની ખાલી હતી તે ઉપર વાઘમાર ક્રો-
ધાનને તેડાવીને રાખ્યો?

કૃષ્ણ વળાવી હું વળી રે, ઉભી જમનાતીર;
આંસુડે ભીંજાય મહારો કંથવો, મહારાં ભીંજાય દક્ષિણી ચીર રે:

મધુવનના વાસી !

કરણ હૃદયે ને ભાવભીની આંખે મહીકાંઠાએ એમ
દારખસને વિદાય દીધી. ફેર એક હતો. ગોપીઓ નહિ
પણ મહીકાંઠાના ગોપ આંખ ભીંજવતા હતા અને દક્ષિણી
ચીરને ખદલે ઉપરણાના છેડલા બે આંસુડાં ઝીલતા હતા.

ઇસ્વી ૧૮૫૩ના જૂન માસમાં દારખસ ને દલપતરામ
અમદાવાદ આઠ્યા, પૂર્વે જેમ વઢવાણથી અમદાવાદની
વાટના તેમ હમણાં સાદરાથી અમદાવાદના માર્ગના
દલપતરામ પરિચિત થતા હતા વિધાત્રી જાણે કહેતી
હતી કે ત્રિજિયાઓમાં ધૂમી આવો; પણ દલપતરામ !
તહમારો નેહ તો ગુર્જરાખ્દના હૈયા સમા મધ્યસ્થાન
રાજનગરે જ છે

સાહેબની ખદલી સાંભળીને સંગાથે દલપતરામને
પણ મહીકાંઠેથી જવાનું થયે એમ જાણ્યું એટલે કાવ્ય-
શુણ્ણલણ મહારાજ જીવાનસિંહજીએ કવીશ્વરને અક્ષય
તૃતિયા ઉપર ઇંડર તેડાવ્યા, બેત્રણ દિવસ રાખ્યા,
મહેમાની કરી, કવિતા સાંભળી, ને વર્ષાસનનો લેખ તથા
રાજમહેમાનીનો ચાલુ પરવાનો અર્પ્યા. દેવોના ગુરુ
બૃહસ્પતિનો દિવસ હતો. લેખ ૧૮૫૩ની સાલનો છે, મધાળે
ગણેયસ્થાપનને ખદલે કુચરો સ્થાપેલો છે.

“સીધ શ્રી અનેક શુભોપમા લાયક રાજમાન શ્રી રાજરાજેશ્વર શ્રી મહારાજાધિરાજ શ્રી જ્વાનસંઘજ દેવખચનાત. શ્રીજી મહેરમાન હોય ને થાય. તરવાડી દલપતરામ ડાહ્યાલાઇને વરસાસનના રૂ. ૧૦૦) અંકે સો, વરસે એકસો શ્રી હરખારસુ કર દીના છે. સો હર સાહે મલા જાસી ને શ્રીજી સાહેજને આસીવાદે દીયા જાસી, એવો હુકમ છે. તા. ૧૨ માહે મે ૧૮૫૩, સંવત ૧૯૦૬ના વૈશાખ સુદી ૪, વાર ગરેહ. શ્રા. પાએગઠતખત.”

૧૮૪૭માં દલપતરામ હરખારહરખારે ક્યાં હતા, ને મહેલવાસી કે દેવનાં દર્શને નહોતાં થયાં. ૧૮૫૩માં દલપતરામને બે રાજ્યો વર્ષાસન આપતાં હતા, અને ચાર રાજ્યોએ રાજ્યસીમ સૂધીની રાજમહેમાનીના રાજપરવાના બક્ષ્યા હતા. હીરા પેટીમાં હોય ત્યાં સૂધી હીરાનાં મૂલ અજાત જ રહે; પેટીનું પડ ઉઘડે કે હીરાનાં મૂલ પરખાય. દલપતહીરાની પેટીનું પડ કારણસે ઉઘાડયું, ને દેશમાં ને હરખારોમાં દલપતમૂલ પરખાતાં થયા.

ઇ. સ. ૧૮૬૬ના બુદ્ધિપ્રકાશના જૂન અકમાં, ૬૮ વર્ષ પૂર્વે, દલપતરામ મહીકાંઠાના પ્રકરણની પૂણીહુતિ કરતાં ઉચ્ચરે છે કે; ‘જ્યારે સાદરેથી અમદાવાદ આવવું હતું ત્યારે મોડાસાના દેસાઈ જગજીવનલાઈએ સાહેબને કહ્યું કે આપના જાળાને બેસવા સારૂ અમારો મેનો ને ભોઈઓ અમદાવાદ સૂધી લઈ જાઓ. એમ કહીને મેનો લઈને ભોઈ જાને સાહેબને જંગલે મોકલ્યા. એવામાં મારે કાંઈ અડચણ હતી, તેથી મેં જઈને મઠમ સાહેબને કહ્યું કે આપનાં છોકરાંને સગરામમાં બેસતાં અડચણ નથી,

અને મારાં છોકરાને સગરામમાં બેસતાં અડચણ જેવું છે. માટે તે મેનો ને લોધઓ મારા છોકરાને વાસ્તે અમદાવાદ સૂધી આપે. તો ઘણી મહેરબાની. પછી મદમ સાહેબે તે મેનો અને લોધઓ મારે ઉતારે મોકલી દીધા.'

ઉપરની કાડિકા પૂરી કરતા ગુણબલુજીદાર કવીશ્વર લખે છે કે એ મેનામાં 'બેશીને મારા છોકરાં અમદાવાદ આવ્યા, અને માહેબના છોકરા સગરામમાં બેસીને આવ્યા.'

આઠોટના ઘેરાને પ્રસંગે કિલ્લામાનુ અનાજ ખૂટયે હિન્દી સીપાઇઓએ આસામજી પીધું હતું, ને ચોખા ઇથેજ સીપાઇઓને આખ્યા હતા. એ પછી એક સૈફે સાદરામાં એક બ્રિટીશ મદમે ગર્ભવન્તી હિન્દી સન્નારીને મેનો આપી પોતે અમદાવાદી એક ઘોડાના શીગરામમાં વીસ ગાઉની મુસાફરી ખેડી હતી (એકતરશી નહિ, એવી પરસ્પરની આપલે એ જ સાચો સસ્કૃતિઓનો સગમઘાટ. કારણસ ને ફલપત સસ્કૃતિઓના સગમઘાટના માનવદેવ હતા.

'સાહેબે સાદરાનો ચારજ પોતાના આશીસ્ટન્ટ મી કામટીન સાહેબને સોંપ્યો હતો. કેટલાએક દિવસ પછી એક ભાટ સાદરામાં આવ્યો ને કામટીન સાહેબને જગલે જઈને જૂમો પાડીને કવિત બોલવા લાગ્યો. એટલે સાહેબે બારીએ રહીને ઘાટો કાઢીને કહ્યું કે ઓ કેન હે? લાટે કહ્યું કે સાહેબ! હું કવિ છું, અને આપની કીર્તિ સાલળીને આવ્યો છું. માટે મને ઉતારાની જગા બતાવો અને સીધું લેવાને મોકલીખાનું બતાવો. સાહેબે કહ્યું કે 'વો તો તુમારા કાર્જસ સાહેબ ગયે.'

નિજ બોલનો અર્થ—પૂરેપૂરો અર્થસંદર્ભ મિ. કામટીન ત્હારે સહમજતા હતા ? ને સહમજતા હોત તો બોલત ખરા ? મિ. કામટીનના એ ચબ્દો તો આભલખ્યા ઇતિહાસ અક્ષરો છે.

ફરી હવે કારણસ જેવો રે, અમલદાર ક્યાં મળે એવો ? વિરહરાસડાના એ ધ્રુવપદમાં દલપતરામે અતિશયોક્તિ નથી ગાઇ. આપણા ઇતિહાસનું ગંભીર સત્ય, સંસ્કૃતિ-ઓના સંગમકાળની ભારે Tragedy-શોકવાર્તા દલપતરામે એ વિરહરાસડાના ધ્રુવપદમાં ગાયાં છે. અને મિ કામટીન નિજની શબ્દલાઘવીથી દલપતવેણીની જાણે સાક્ષી પૂરતા હતા કે ‘વો તો તુમારા કાર્ણસ સાહેબ ગયે.’

૧૮૬૬ના આખર માસના બુદ્ધિપ્રકાશમાં કારણસ કથાની પૂર્ણાહુતિ કરતા દલપતરામ સ્વયં ઉચ્ચરી ઉઠ્યા છે કે ‘આ ઇતિહાસ વાંચીને જે સાહેબ લોકો કારણસ સાહેબની ચેઠે આ દેશની પ્રજા સાથે મિત્રતા રાખશે તેઓને અહીંની પ્રજા દહી વિમારશે નહિ.’

પછીના માત દાયકાના ઇતિહાસ ! દલપતબોલને તું શો ઉત્તર આપ છ ?

સાખરના વાઘાંઓમાના વાસની ઔદમાસી દલપત-કારણસના જીવનની જ્યોતિપ્રભા છે, હિન્દપ્રીટાનયાની પરસ્પર મૈત્રીની પરમ ગાથા છે. પૂર્વપશ્ચિમની સંસ્કૃતિ-ઓની અમૃતલહરીઓ ત્હારે પરસ્પરમાં ઢોળાતી ને સંગમ પામતી. દલપતકારણસ તો એ અદૃશ્ય ઇતિહાસ-યોગની જાણે દૃશ્ય માનવમૂર્તિઓ હતા.

પ્રકરણ ૬૬, લોકસેવાનું વ્રત, સાહિત્યસંન્યાસ

સ્વદેશની પૃથ્વી તથા સ્વદેશની જે વાણ,
માતા તુલ્યે માનીને પાળે પુત્ર મુખણ,

x

x

x

સ્વદેશનું શુભ વ્યાહિને આવીશ અમદાવાદ,
સોસાઇટીને સેવવા, બાર—તેર દિન ગાદ
‘મારા દેશના કલ્યાણ વાસ્તે મેં સરકારી નોકરી
છોડી છે’—હલપતરામ.

યુગે યુગે ભારતની સન્યસ્તભાવનાએ નવનવા
અવતાર ધર્યા છે.

ચીની યાત્રાળુ હ્યુએનસંગ ભારતને પ્રાક્ષણદેશ ભાખી
ગયો છે, ને સમાજવ્યવસ્થાના પ્રાચીનતમ ઠાળથી
આપણા આર્યાવર્તે સન્યસ્તાશ્રમ છેલ્લો આશ્રમ મનાયો
છે. હજારો વર્ષથી આર્યશ્રમ પ્રાક્ષણવર્ણને વણીતું
શિખર ને મન્યસ્તાશ્રમને આશ્રમોત્તુ શિખર ઉદયારે છે.
વર્ણશ્રમના પાયાઓ ઉપર ઉભેલી આપણી સમાજ-
વ્યવસ્થાનું શિખર સન્યસ્ત છે.

ધૃસ્વી પટપપના જૂનમા હલપતરામે સરકારી નોકરી
પરિત્યાગી, આવતા ધન અને અધિકારને અળગા કીધા,
લોકસેવાનું વ્રત લીધું, સાહિત્યસંન્યાસ અગિકાર્યો,
વર્ણશ્રમના શિખરે જઈ બેઠા, દેશપુરોહિત થયા એ જ
સાલમા નર્મદનો કાવ્યજન્મ થયો ને ગોવર્ધનરામનો
ભૌતિક જન્મ થયો.

કપિલવસ્તુના સિદ્ધાર્થકુમાર હો કે ચક્રવર્તી શ્રી હર્ષ મહારાજ હો: સંસારલોગ નહિ, પણ સંસારત્યાગ— સર્વસ્વનું સમર્પણ એને જીવનનો જય સૌએ ભાખ્યો છે. વૈદિક યુગમાં, ગૌડ યુગમાં, શૈવ યુગમાં, વૈષ્ણવ યુગમાં, આર્યસમાજ યુગમાં બ્રહ્મચર્ય ને સંન્યાસ-કનકકામિનીના ત્યાગ માનવજીવનના મુગટ મનાયાં છે. સર્વમેધ ધરને જ સનાતન કાળથી વિશ્વજિત યજ્ઞ ઋષિમુનિઓએ કહ્યો છે. ઇતિહાસના આદિથી ભારતીય સંસારશાસ્ત્રીઓ ઉચ્ચારે છે કે સર્વસ્વનું સમર્પણ કરે તે વિશ્વને જીતે.

હલપતરામે આજીવન ગાર્હસ્થ્ય બ્રહ્મચર્ય સેવ્યું છે; ૧૮૫૫ પછી ૪૩ વર્ષભર હલપતરામે સાહિત્યસંન્યાસ ઉપાસ્યો છે.

આપણા નવયુગના પ્રારભકાળે જ યુગશોભતા નવ-સંન્યાસનાં ભાવના ને પ્રતના સરજનહારા હલપતરામ હતા. એમણે સરકારી નોકરી છોડી ને પોતે લોકસેવક થયા. લોકસેવા કાળે સરકારી નોકરી છોડનાર નવયુગના પ્રથમ સેવાપ્રતિયા હલપતરામ હતા. સરસ્વતીને ખોળે હલપતરામે માથું મૂક્યું કે હું તારો પુત્ર ને તું મહારી મા.

સંસાર સત્ય છે, સંસારપ્રવાહ વહેતો રહેવો જોઈએ.

માટે શાસ્ત્રના યદ્ય કે

મજાતન્તું મા વ્યવચ્છેસી:

વળી ઉચ્ચારાયું કે

અન્નમ્ હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ ।

તસ્માત્ સર્વોપિધિ ઉચ્યતે

અસ્માત્ ભૂતાનિ જાયન્તે ।

જાતાનિ અન્નેન વર્દન્તે ॥

તેથી આદેશ અપાયો કે

કુશલાત્ ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

દેવપિતૃકાર્યાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥

કુશળ-હિતકરમા, ભૂતિ-વિભૂતિઓ કાળે, સ્વાધ્યાય કે પ્રવચનમા, દેવ ને પિતૃના કાર્યોમા પ્રમાદ ન કરવાનો ઉપનિષદશાખી શિક્ષાવદ્વીનો શાસ્ત્રાદેશ છે નિવૃત્તિ એટલે નિષ્ક્રિયતા નહિ નિવૃત્તિ એટલે તામસ ને રાજસ પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ ને સાર્વિક પ્રવૃત્તિઓમા નિત્યવિહાર તામસ પ્રવૃત્તિને પગથિયે દલપતરામ ઠદી હતા નહિ, દ્રવ્યોપાર્જનની ને અધિકારબદ્ધીની ગજસ પ્રવૃત્તિઓ પછી દલપતરામે ત્યાગી, પુણ્યનિર્મળ સાહિત્યની ને શ્રદ્ધાન્વિત દેશકયાણની સાર્વિક પ્રવૃત્તિઓમા અવશેષ જીવન નિર્ગમ્યું

વૈષ્ણવો સસારને સત્ય માને છે વદવજસ પ્રદાયીઓ શુદ્ધાદ્વૈતી વૈષ્ણવો છે, સ્વામીનાગચણીઓ વિશિષ્ટાદ્વૈતી વૈષ્ણવો છે એ વૈષ્ણવો સસારને-તે છે ત્હા સૂધી-અત્ય જાણે છે ઉપનિષદઉચ્ચરી શિક્ષાવદ્વીને વૈષ્ણવો પાળે છે ઉપનિષદનો આદેશ પાળવો અને સન્યસ્તજાવના પણ પાળવી, નિજ આજીવિકાના ભાર ને શ્રમ જગતમાયે ન દોળવા, પોતેજ સ્વય નિર્વાહપરિશ્રમ કરી સસારપ્રપચની

ઉદાસીનતા સેવવી; યદચ્છા લાભસંતુષ્ટઃ રહી, ધનલોભુ-
પતામાં નહિ ને આવીમળ્યામાં સન્તોષાનન્દ માણવા; સંસારા-
સક્તિ ત્યાગવી ને પ્રપંચઉદાસીનતા સેવવી માત્ર નહિ,
પણ દેહ ને દેહીની અમૃતૌષધિઓ સંસારને પાવી; અને
છે એથી કંઈકે અધિકે તેજસ્વી પ્રતાપી પ્રાણુવાન પુણ્યવાન
સંસારને સરજવો: વૈષ્ણવ આચાર્યોએ અને વૈષ્ણવ સન્તોએ
એને પરમ ગહન એવો સેવાધર્મ કહેલો છે. આજીવન
દક્ષપતરામ વૈષ્ણવસંપ્રદાયી લોકસેવામતી હતા.

સંસારશાસ્ત્રીઓને યુગે યુગે ધૂંચવતો ને મૂંઝવતો
સંસારપ્રશ્ન પૂછાય છે કે સંસાર સત્ય છે, અને સર્વસ્વતું
સંન્યસ્તસમર્પણ જીવનકેન્દ્ર છે; તો એ બે ભાવનાઓનો
સમન્વય શી વિધે સાધવો ? યુગે યુગે સંસારવિધાતાઓએ
એ સંસારપ્રશ્નના નિરનિરાળા પણ એકલક્ષી ને સમન્વયશાળી
ઉત્તરો શાસ્ત્રમાં ને જીવનશાસ્ત્રમાં આપેલા છે.

વેદાન્તમાર્ગે જનક વિદેહીનો જીવન્મુક્તનો આદર્શ
સફળોદ્યો છે. અષ્ટાવકાખ્યાનમાં લાખ્યુ છે કે કાળની
સમશેર માથે ઝખ્મમતી સદા પેખન્દાને, ખાય, પીએ, સુગટ
ખેડે, રાજવ્યવહાર કરે તોય, સંસારના સ્વાદોમાં
આસક્તિ ન હોય.

ઔદોએ ભિક્ષુગતિક-ભિક્ષુ નહિ, પણ ભિક્ષુઓને
મન્યે જનાર-નો વર્ગ પાડ્યો છે. મઠમાં-આરામમાં વસે,
સંસાર ત્યાગ્યા વિના સંન્યસ્તભાવના સેવે, સંસારધર્મ
આચરે છતાં સંસારી ન હોય. અથોક મહારાજ ભિક્ષુ-
ગતિક હતા.

જૈનોએ કાળસંન્યાસ પ્રવર્તાવ્યો છે: એક પ્રહરનો, એકાદ તિથિનો, એકાદ અઠવાડિયાનો સંન્યાસધર્મ. જૈન ધર્મ જાણે-રહમજે છે કે ' ન્હાયા એટલું પુણ્ય.' પ્રહર તિથિ કે અઠવાડિયું ઉપાશ્રયે રહી ત્યાગધર્મ પાળવાના વિધિવિધાન જૈન ધર્મે પ્રવર્તાવ્યા છે.

વીસમી સદીમા એક મહારાજા જદરીદેહારની યાત્રાએ પધાર્યા હતા એમનો ત્યારે રાજઆદેશ હતો કે યાત્રા-કાળમા દરબારી કેા ટપાલ હિમાદ્રિ ઓળંગીને મોકલાવવી નહિ, યાત્રામાસનો એ મહારાજાનો એ કાળસંન્યાસ હતો. ફારસી ઠવિવર સાચ્છીએ એક ખેતમાં સસારની સાચી વ્યાખ્યા ઉચ્ચારી છે:

ચીરત દુનિયા ? અઝ ખુદા ઘાફિલ ખુદન;
 નય તિલાતુકરે ચો નય ફરજન્દો ઝન.
 શું ॥ દુનિયા ? શ્રી હરિને ભૂવદો;
 નહિ રૂપસોર્ન, નહી સ્ત્રીબાળકો.

આપણા ગુર્જર ઠવિવરે શ્લોકાર્થમા સંસારનો ને સંન્યસ્તનો સમન્વયમન્ત્ર સમાવ્યો છે

(સસાર શુ સરસો રહે, ને મન મહારી પામ.

યુગે યુગે સંસારશાસ્ત્રીઓને એ સંસારપ્રશ્ન પૂછાયો છે કે સંસાર સાચો છે, ને સમર્પણ પરમ વાવના છે: એ મહામન્ત્રોનો સમન્વય સાધવો શી વિધે ? યુગાધિષ્ઠાતા સંસારશાસ્ત્રીઓએ નિજનિજના યુગચોળતા સમન્વય ઉચ્ચાર્યા છે.

સંસ્કૃતિઓના સગમકાળે એ સંસારપ્રશ્ન હતાપરરામને પૂછાયો હતો; અને જીવનમાં ને ઠવનમા યુગાધિષ્ઠાતા

સંસારશાસ્ત્રી દલપતરામે સાચો ને શાણો ઉત્તર આપ્યો હતો: સાહિત્યસંન્યાસ આપણા યુગમાં આજે જે એ દલપત-વિધાન પ્રવર્તે છે. નર્મદ ગોવર્ધન ને ન્હાનલે દલપત પછી એ દલપતપ્રવર્તાવ્યો સાહિત્યસંન્યાસ અંગિકાર્યો છે.

સાહિત્યસંન્યાસ તે દલપતભોલ માત્ર ન હતો, દલપતજીવન હતું.

સાહિત્યસંન્યાસનો સંસારાદર્શ દલપતરામે નવ-યુગના પ્રાતઃકાળે સરજાવ્યો ને મંદી ગૃહસ્થસંન્યાસીની જાવનાનો સમન્વય કીધો

દલપતરામે દીકું કે સંસાર ક્ષણભંગુર છે, પણ છે તેટલી ઘડી સાચો છે. કવનમાં ને જીવનમાં દલપતરામ ઉચ્ચતા કે સંસાર સાચ છે; માટે સંસારનો ત્યાગ નહિ, સંસારની સુધારણા એ નવયુગનો યુગધર્મ ॥ નવયુગની દલપતસ્મૃતિનું પરમ સૂત્ર દલપતરામે લખ્યું છે કે આ યુગમાં લોકસેવાનું મત લોકકલ્યાણક છે, નવયુગનો એ પરમ આશ્રમ છે. લોકસેવક તે નવયુગનો નવસંન્યાસી.

ઈસ્વી ૧૮૫૫ના જૂનમાં, પાત્રીસ વર્ષની ભરજોબન વયે, આગણે આવતાં લક્ષ્મી ને અધિકાર દલપતરામે પરિત્યાગ્યા, નવયુગસોહનું લોકસેવાનું મત સ્થાપ્યું, ને પોતે જ પ્રથમ એ લોકસેવામતની મતદીક્ષા લીધી. બુદ્ધ ભગવાને ૨૬ની વયે લેખ લીધો હતો, મહાવીર પ્રભુએ ૨૮ની વયે સંયમ જોડ્યો હતો; દલપતરામે પાત્રીસમે વર્ષે સરકારી નોકરી છોડી દેશહિત કાળે સાહિત્યસંન્યાસ લીધો. આપણા દેશે ને આપણા યુગમાં લોકસેવામતના દલપતરામ પ્રથમ મતિયા.

પછી આપણા વીરલા સાહિત્યમહારથીઓ સાહિત્ય-સંન્યાસ અંગિકારીને એ દલપતદાખ્યાના જીવનપન્થે આયુષ્યતીર્થની યાત્રાએ વિચર્યા છે.

પછી પૂનાની ફરગ્યુસન કોલેજ એ સાહિત્યસંન્યાસની પીઠણીએ સ્થપાઈ.

અને પછી તો સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ રાજમન્ત્ર-સંન્યાસીઓની Servants of India Society સ્થાપી. એ મંડળનો મૂળ ને પ્રધાન હેતુ રાજકારણવાદ હતો. અષ્ટ કાળમાં જ મંડળને પેખાયુ કે રાજકારણ કરતાં લોક-સેવાની ભાવના વિશાળહેયાળી છે. આજે એ મંડળના સંન્યસ્તસન્તાનો દલપત સમી લોકસેવાક્ષતની દેશવિશાળી ભાવનાને રહમજે ને સેવે છે.

નવયુગના પ્રભાતે આપણા ગુર્જરદેશે દલપતરામે નવયુગસોહવતી નવસુદામાઓની ગૃહસ્થસંન્યાસીની ભાવના પુનઃ ઉત્થારી, અજીવન કીધી, ને પ્રાચીન જીવનઆદર્શને નવઅવતારે આણ્યો કે 'થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ.' સુદામાજીના ન્હાનેરા ભાઈઓ પછી ગુર્જરદેશે ને ભરત-ખંડે જન્મ્યા.

'પપતી એ દલપતસાહિત્યસંન્યાસની કથા માંડતા પૂર્વે' 'પડના ને 'પડના દલપતજીવનના પ્રસંગરંગ જરા જોવા પડશે.

'પડના જૂનમાં દલપતરામ અમદાવાદ આવ્યા, અને પાછા નિજ દેવમંદિરની ધ્વજછાયામાં એના એ જ મહા-સુખરામના મેઠે વાસ કીધો ને મહામુખ પામ્યા. જેએક માસે ત્યાં દલપતરામના જેઠ પુત્ર મોહનજીવનો જન્મ

થયો. પુત્ર પુરુષોત્તમ વિદેહ થયા પછી મૂળીમા ઉદાસીન રહેતાં. પછીના બે પ્રસવઅવસરોએ મૂળીમાને ઘેર લક્ષ્મીજીનાં પગલાં થયાં હતાં. સંસારચક્રમાં રમીશૂમી અન્તે શ્રી હરિની મન્દિરછાયામાં આવી વસ્યે શ્રી હરિએ હલપતદંપતીને પુત્રદર્શન કરાવ્યાં. હલપતવયનું ત્હારે ડહ મું વર્ષ ચાલતું હતું.

સાદરેથી અમદાવાદ આવતાં હલપતરામને મેનો માગવાના કારણરૂપ 'અડચણ' આ હતી.

એ જ સાલમાં અમદાવાદમાં રહીને હલપતરામે મુંબઇમાં સાહિત્યવિજય મેળવ્યો. જુદિવધંક સભાની બહેન સમીવડ મુંબઇમાં પારસીઓની જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી હતી જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીએ રાસ્તગુફતાર છાપામાં બહેરખબર છપાવી કે પુનર્વિવાહ વિશે એકસો પૃથનો નિબંધ લખવાનો છે; સર્વોત્કૃષ્ટ નીવડશે ત્હેને મંડળી રૂ. ૧૫૦)નું ધનામ આપશે. હલપતરામ લખાવે છે કે મુંબઇમાં વિદ્યા ઘણી, ને વિદ્વાનો યે ઘણા. એમની સંગાથે હરિકાઇ કરી ધનામ જીતવાની આશા થોડી. એ તો વાઘની મૂછનો વાળ લેવા જેવું. ત્હો પણ સ્પર્ધાપરિચિત હલપતરામે નિબંધ લખ્યો ને મોકલ્યો. પૂર્વકાળમાં કવીશ્વરો રાજદરબારો જીતતા; આ કાળમાં કવીશ્વરે લોકદરબારો જીત્યા છે. ૨૧ વર્ષના શ્રી કરસનદાસ મૂળજી ત્હારે નિજ માની ઠાકીને ત્હાં રહેતા, ને એલિફન્ટાનું ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં લખતા. સત્ય-પ્રકાશના કંઠવા પણ પચ્ય ઘૂંટડા હજી એમણે પ્રજાને પાવા માંડયા ન હતા. કરસનદાસભાઈએ પણ એ સ્પર્ધા નિબંધ લખવા માંડ્યો હતો; પણ એમનાં ધર્મનિષ્ઠ

વૈષ્ણવ ઠાઠીમાને બાજુ થયે એ સુધારકપ્રવૃત્તિ અધૂરે જ પડતી મૂકાવી, ને કરસનદાસને ઘરબહાર કીધા. પિતાને આશરો પ્રથમથી જ નહોતો. પરિણામે હેમને વિદ્યાભ્યાસ સમેટી લેવો પડ્યો. થોડેક ઠાળે માંડવી લતામાં નવી નીકળેલી શ્રી ગોકળદાસ તેજપાળ હાઈસ્કૂલના તે હેડ-માસ્તર નિર્માયા. વિધવાવિવાહ વિશે લખવું થે ત્યારે મુંબઈ જેવા અગ્રેસર શહેરમાં એવું કુર્મટ હતું. મુંબઈની એ સાહિત્યરૂપાં દલપતરામ જીત્યા, જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીનું ઇનામ મેળવ્યું, ઝેડોટા વિજય જેટલો આનન્દ પામ્યા. પછી છપાયે એ પુનર્વિવાહગ્રન્થ વિશે મહીપતરામે સત્યપ્રકાશમાં ('પાઠનું બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૨૭) પ્રસંગા-બોલ લખ્યા હતા. ગુજરાત બંને ઈ કે સત્યનિષ્ઠ પણ ઠડવાશબરી કરસનદાસચેલી તે દલપતચેલી નહોતી; તેમ પ્રભાજનથી અતડા પડવાનો માર્ગ દલપતમાર્ગ ન હતો. એટલે કરસનદાસનો વિતકઅનુભવ દલપતરામને નોતરવો નહોતો પડ્યો. લોકભાગવા પાડ્યા સિવાયની દેશસુધારણા એ દલપતમાર્ગ હતો. સૌ લોકનેતાઓના મંત્રારસુધારાના પન્થ, ત્યારે ને આજે, તેમ જ સર્વત્ર, નિરનિરાળા હોય ઈ આગું, મીઠપવનું, લોકદિનકારી વેળ એ દલપતચેલી દેશભળીતી ઇ.

અને ઠડવી ઠાવ્યના કાતશ નીરી નીરી કેલે કેલે પ્રભાજનને વાખ્યા કે કરસનદાસના શોયંછતિદાસને પૂજા, કે નર્મદની વીરવાતોને પૂજા: કાગના અપોર પડ્યા ઇતિદાસ-ગુહામામી સંજગાયો. એક સુધારાનો ચીતો જ ઇંદ્રી મવા ને વ્યાપારને ફરીના વ્યવદારવ્યવમાર્ગમાં મૂંઝાયા; વીંબાને

ઝૂઝની વચમાં જ ઝુંબઝ ત્યાગી, સૂરત જઈ પછી સુધારાવિરોધી
અર્ધવિચારની લેખમાળા આદરી. સરસ્વતીચન્દ્રની નવલ-
કથામાંના પેલા સાહસવીર વીરરાવ ધમ્પાટે સમા સત્યનિષ્ઠ
પણ કટુભાષી જન્મે ચ સુધારક વીરોએ સુધારાનાં શબ્દ ને
સૂક્ષ્મ તો ભરજોળનમા પરિત્યાગ્યા, પણ સાથે સાથે
સુધારાની નોકા ચે પરિત્યાગી ગયા. ગુજરાતીઓની જ્ઞાન-
ચીકડી તો કહે છે કે ઉતાવળા સો જઢાવરા, ધીરા સો
ગંભીર. સંસારશાસ્ત્રના કોયડા ઉઠેલવાના છે કે કાપવાના
છે ? સંસારપ્રશ્નો સંસારશાસ્ત્રની વ્યાપક ને દીર્ઘ દૃષ્ટિએ
અવલોકવાના હોય સંસારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ક્રિયુ પ્રજ્ઞ-
કલ્યાણક છે ?—અદ્યકાળનું દોડવું ? કે દીર્ઘકાળનું
ચાલવું ? ઇતિહાસોને પૂછો કે ઇતિહાસના બાળક, ધરતી
માતાના સપૂત પેલા જગતભિન્ન ખેડૂતને જઈ પૂછો કે
કડવા વાવી વાવી મીઠા કેણે કેણે લણ્યા ?

કડવા વાવવાં કે પીરસવા એ દલપતશૈલી ન હતી.

મગળાચરણના શ્લોકમાં સારા ચે અન્ધનો સારસંઠર્ભ
દલપતરામ ભરવા એ ઉત્તમ સાહિત્યકારની દલપત-
સાહિત્યશૈલી પૂર્વે આપણે અવલોકી છે એ કાવ્યકલાકોવિદની
દલપતશૈલી પુનર્વિવાહપ્રબન્ધના મગળાચરણમા પણ દર્શન
કે છે. આ રહી એ મગળાચરણની આયા

સુવનત્રયાધિનાયો વિજયત્વધુના દ્વિજાદિવર્ણેભ્યઃ ।

સ્વકૃતાં તાં પ્રાચીનાં વૈવાહિકાં ચ રીતિં વિતનોતુ ॥

ત્રિલોકના અધિનાયનો ગ્રાહ્યભુવિ વલોચી વિજય
ચાવ. અને તહેણે સ્થાપેલી તે પ્રાચીન વિવાહપદ્ધતિ પ્રવર્તો.

પ્રથમ-ખલાવાથે શ્લેષાર્થ.

સ્વર્ગ નરક ને મૃત્યુલોકનો મહારાજ ઈન્દ્ર જય પામે; અને (શચી સંગાયે પુનર્લગ્ન કરીને મહેન્દ્ર મહારાજે) સ્વયં કરેલી તે પ્રાચીન (પુનર્લગ્નની) વિવાહપદ્ધતિ (જેમનામાં પ્રચલિત નથી એવી) પ્રાક્ષણાદિ ત્રિવલ્લોમાં પ્રસરે.

નવીન શ્લોકો રચે એટલા દલપતરામ ગિર્વાણસ્વામી હતા; મંહી ભાવાર્થસૂચન કરે એટલા દલપતરામ શ્લેષસ્વામી હતા; મંગળાચરણમાં અન્યસારોદ્ધાર સંભરે એટલા દલપતરામ ઠાવ્યકલાસ્વામી હતા.

એ અરણ્યામાં એક વૃદ્ધ મિત્રના લખની વધાઈ આપતી એમની ચીઠ્ઠી દલપતરામને આવી. મળવા આવેલું મંડળ દલપતદેવતું બેઠું હતું. ચીઠ્ઠી વાંચી દલપતરામનું મોં મલક્યું, ને આગ-તુક મંડળ ખડખડ હસી પડ્યું. એ હાસ્યનો પડથો પાડતો ફૂલો દલપતરામે ઉત્તરમાં લખી મોકલાવ્યો કે

ચીઠ્ઠી ઘીઠી જે સમે ચીઠ્ઠી લાગી મન;

(પછી) પીઠીનું મહુરત સુધી ઠી ઠી હસિયા જન.

મિત્રને કે પ્રતિસ્પર્ધાને મીઠપથી ને ઠાવકાઈથી હૈયાં વીધતાં વેણુ અનુગતા અવસરે દલપતરામ સંભળાવતા.

દલપતદ્વારણસ મળ્યે પંચવર્ષી પૂરી થતી હતી. રાસમાળા ઠાળેનો ગુજરાઈતિહાસનો દ્વારણસઅભ્યાસ સંપૂર્ણ થવા આવ્યો હતો. ગુજરાતી હિન્દી સંસ્કૃત—અનેક ઇતિહાસગ્રંથો સંશોધી લાવી દલપતરામે દ્વારણસને બાણાવ્યા હતા. રાસાગ્રીના સારોદ્ધાર કે ભાષાન્તરો થઇ ગયાં હતાં. સામગ્રી લરપૂર સંગ્રહાયે રાસમાળા નિરાંતે

‘લખવા જવાને કારણસે ત્રણ વર્ષની રજા મંગાવી. સાહેબે દલપતરામને પૂછ્યું કે તહામે શો વિચાર છે ? ગુરુને થયું કે હજી કાંઈક સહાયક થાઉં; મોટો થાય તો હોય માને તો પુત્ર નહાનેરો જ પેખાય. એ ભાવે દલપતરામે કહ્યું કે જરૂર હોય ને કહો તો વિલાયત હારે આવું.

હુત્તરખાનની રહસ્યકથા કવિતબ્યાખ્યાનમાં ‘૫૧ની સાલમાં દલપતઉદ્દેશન ગુજરાતપ્રજાએ સાંભળ્યું હતું કે ચીનવિલાયતના સાગરમાર્ગનું નેતરું કરો, આગબોટનો રવૈયો કરો, ને એમ સાગરમન્યન માંડી સાગરમાં પડેલી લક્ષ્મીને પાછી ઘેર લાવો. પરદેશગમનના દલપતરામ હિમાયતી હતા એટલું જ નહિ; પ્રજાપુરોહિતની પેઠે પ્રજાને એ પ્રોત્સાહન ને પ્રેરણા પાતા. ‘૫૩ માં કારણસે કહેલાં આ દલપતવેળા આશ્ચર્યકારક નથી, ‘૫૧ના દલપતપ્રજા-પ્રોત્સાહનના અનુભાવક છે.

દલપતરીતિએ એ દેશનિવાસની મુશ્કેલીઓ કારણસે દલપતરામને રહમજાવી. વળી કારણસે વિચાર્યું કે બેચારેક માસ થયે હમણાં જ દલપતરામ સાદરેથી અમદાવાદ આવ્યા છે, દલપતશ્રમરજોની પગલીઓ હજી ત્યાં ભૂંસાઈ નથી, તાજા છે; મહીકાંઠામાં દલપતરામને લોક ચહાય છે, રાજાઓ સન્માને છે. મહીકાંઠાના પોલીટિકલ એજન્ટ મેજર ટ્રેવેલિયન હતા. વિચારી, નિર્ણય કરી, કારણસે મેજર ટ્રેવેલિયનને લખ્યું અને માસિક રૂ. ૨૫)થી ફાજદારી કારકુનપદે દલપતરામને નિમાવરાવ્યા. ગુજરાતના કવીન્દર ને સાહેબના ગુરુ ફાજદારી કારકુની કરવાને પછી મહીકાંઠે ગયા.

પણ દલપતરામ નોકરીએ ગયા તે સરકારી નોકરીને
મોહ સદાનો ઉતારીને પાછા આવવાને.

સાદરે જતા પૂર્વે લાળી રબાએ જતા કારણસે,
ગુરુને શિષ્ય આપે એવું, ગુણગૌરવગાતું સર્ટિફિકેટ તા-
૭-૬-૫૩ની તિથિએ દલપતરામને આપ્યું કે પોતાના
વિદેશવાસના વર્ષોમા ગુરુને વ્યવહારોપયોગી નીવડે.
દલપતરામને તો નિજ જીવનની પંચવર્ષીના અઠંરૂપ એ
હતું પછી શિષ્યે ગુરુ કને પ્રતિસર્ટિફિકેટ માગ્યું કે રાસ-
માળાની પરિપૂર્તિને માટે હવે કાંઈ અધૂરપ રહી હોય તો
કહો દલપતરામ બોલ્યાઃ ના, સાહેબ ! કાંચે ભણ્યા,
રાસાએ ભેયા, દન્તાકથાએ જાણી, પાળિયા પારખ્યા,
તામ્રપત્રો વાંચ્યા, દેશપગથાર અવલોક્યા. આજ પ્રાત્ન છે
એટલી ઇતિહાસવાતા સળંગ વિચારી લોકાચાર નિહાળ્યા,
લોકાચારના અર્થશ્લેષ ઉઠેલ્યા દરબારે ભેયા, રાવણ
ભેયા, કિલ્લાએ ભેયા, કવિએ ભેયા, રાજપૂતોનાં ટેક
ટેકાઈને ક્ષાત્રવટ ભેયા. ત્હા અધૂરપ મ્હને જાસતી નથી.
હવે સ્વયં વાંચો છો, ને સ્હમજો છો. ત્હો પણ એક
અધૂર હીસે છે

દલપતકારખસનાં દિલ પરસ્પર ખૂલી ગયા હતાઃ
જોકે ય પડદો રાખીને બોલતા નહિ.

કારણસે પૂછ્યું એવું શું અધૂરું છે ? દલપતરામ !

દલપતરામઃ દેશદેશમાં પુરુષો બોલે છે તે કાં તો
ખબરની કે કા તો દરબારની ભાષા, પણ સ્ત્રીઓ બોલે
છે તે સસારની ભાષા અમારૂં સ્ત્રીમંડળ મળે ત્હારે કેમ.

વર્તે ને વાર્તાલાપ કરે એ ઘરજીવનની ઝાંખી આપને કંઈક અધૂરી છે.

ફારબસઃ ત્હારે સાદરેથી એ અધૂરપ પૂરજો. ઘર-જીવનની ઝાંખી વિના સંસારઝાંખી અધૂરી જ રહે.

સાદરે જઈને 'પદ બેસતાં ગુરુએ શિષ્યને ઠાજે સીસંભાષણનું પુસ્તક રચી મોકલાવ્યું. મંદી સીસંભેલનનાં સંભાષણો છે. શિષ્યે પચાસ રૂપિયા બક્ષિસ મોકલાવ્યા. ફારબસના વિલાયત ગયા પછી પણ પાટણથી લખાઈ આવેલો દયાશયનો અન્ય સંશોધી જઈ, સારોદાર ઠંડાડી દલપતરામે વિલાયત મોકલાવ્યો હતો. રસમાળા પરિપૂર્ણ થાય એનો ફારબસને હતો એટલો ઉછરંગ દલપતરામને હતો.

૧૮૫૬માં સોસાયટીએ સીસંભાષણની પ્રથમાવૃત્તિ છપાવી. ત્હારે જૂના ફનેહી ને કેળવણીકાર લોગીલાલભાઈએ રાજકોટથી દલપતરામને લખ્યું કે 'ગુજરાતી બાઈઓની મુલાકાતનું વર્ણન તમારે રચેલું વાંચીને જીવ ઘણું રાજી થયો છે. તે નાટક એવું તો સાઈ લખાયું છે કે તેમાં કશી કસર રહી નથી. કેટલેક ઠેકાણે તો મને વાંચતાં વાંચતાં બહુ હસવું આવ્યું રચનાની તરેહ એવી છે કે જાણે વાંચનારના મોં આગળ જ બાયડીઓ બેઠેલી છે, અને હસવા જેવી વાર્તા કરે છે. તમે જે અંથ રચો છો તેમાં અલંકાર રસ વિગેરેની ખૂબીઓ કશો રહી જતી નથી. લોકોના મત પ્રમાણે તમારા ઉપર સરસ્વતી માતા પ્રસન્ન છે.'

લોગીલાલભાઈ કહે છે કે ગુજરાતે ત્હારે લોકવદન્તી હતી કે દલપતરામ ઉપર સરસ્વતી કવચ પ્રસન્ન છે.

હલપતબોલ તો સુપ્રસિદ્ધ જ છે કે

ઝિઝો સુધરશે તો જ કૃણ ઉત્તમ યશે અથાક;
પૃથ્વી સુધરે તો જ ત્યાં પાકે સારો પાક.

‘પડના અઠટોબરમાં શુરુ સાબરવાંધાંઓમાં ગયા, ને
‘પડના માર્યામાં શિષ્યે વિલાયતવાટ લીધી. પરસ્પર પ્રભુમી,
લેદી, શુરુશિષ્ય વિખૂટા પડ્યા પછી તો હજબરો માઇલોનું
અન્તર વચ્ચે પથરાયુ, અને ઠાળે કરી મૃત્યુનો અતુ-
લાંઘનીય મહાસાગર પણ પછી અન્તરિયાળ આવી ઉભો; પણ
હલપતકારભસ-એ પ્રાક્ષણ ને એ પ્રિટિશરની અન્તર્ગાઠ
ઉઠલી એ ગઈ નહિ કે ઢીલી એ પડી નહિ. વિરહ તો
સાચી સ્નેહવેલની પાનખર નથી, વધાં છે.

શુજરઘ્નિહાસના ગ્રન્થોનું ને ઇતિહાસજ્ઞાનનું અણ્ણમોલ
જાતું બન્ધાવીને શુરુએ શિષ્યને સ્વદેશ પાઠવ્યો.

હસે વપે’ કારભસ વિલાયત ગયા. એ દાયકાના
અર્ધા વર્ષો હલપતશુરુ કને કારભસ શિષ્યભાવે ભણ્યા હતા.
એ પંચવર્ષીના શુરુજ્ઞાને કારભસ રાસમાળાનો મેકાપ્રસિદ્ધ
ઈતિહારકાર થયો.

ભોજાનાથ ને કારભસ હલપતરામની પ્રથમ શિષ્ય
બેલડી. હલપતઈતિહાસ કહે છે કે મિત્ર સમા એવા શિષ્યવર
હલપતરામને પછી વિરલા મળ્યા છે.

હલપતબન્ધાંયું ઇતિહાસસામગ્રીનું જાતું લઈ રાસમાળા
લખવાને ‘પડ બેસતાં કારભસ વિલાયત ગયા ત્યહાં ‘પડ
ઉતરતાં હલપતરામને સાદરે સરકારી નોકરીમાં મૂકતા ગયા
હતા. સાદરા હલપતરામને નહું ન હતું, પરિચિત હતું; પરિચિત

માત્ર ન હતું, સન્માનતું. સાબરમતીનાં ઉડાં વાંધાની ત્હાં ઉંચી લેખડ છે, ને એ લેખડધારે પુરાણ બાદશાહી કિલ્લાનાં અવશેષ છે. એ છુલ્લું કિલ્લામાં એજન્સીની કચેરીઓ ભરાય છે. દક્ષિણે પાંચેક ગાઉએ પ્રાચીન પેથાપુર છે, ઉત્તરે સાતેક ગાઉએ ચાળવિશાળાં કમળોથી ભરેલી સાબરમતી હાથમતીના સંગમસ્થાનની ગ્રોખ છે. સાબરને ઉત્તરઆરે ત્હાં ચાવડાઓ વસે છે, ઇતિહાસ વેરાયેલો છે, દેવતીયો છે.

હલપતરામ શુજરાતના કવિ હતા, ફારબસની ભલામણના સર્જન હતા; એટલે મેજર ટ્રેવેલિયન પછીના પોલીટિકલ એજન્ટ મેજર બ્રાઇટલોકે હલપતરામ પાસે શુજરાતી ભણતા. ભણતાં ભણતાં સાહેબનો ભાવ સારો થયો હતો. મેજર બ્રાઇટલોકે હલપતરામને કારકુનીમાંથી સરકારકુની આપી.

સાદરાનાં એ જોડ વર્ષો દરમિયાન ઈંડરના એક ઇલમશકૂર સાંઈ સંગાથેનો જાદુમન્ત્રનો પ્રસંગ તે એ અરસાના હલપતલવનનો પ્રધાન પ્રસંગ છે. ઈંડરના મહારાજ ને મહીકાઠાના પોલીટિકલ એજન્ટ એ ઇલમીના પેંતરા સંભારી સંભારીને પછી હસતા.

ભૂતનિબંધ પ્રગટ થયો ત્હારથી જાદુ કામણ મન્ત્ર-તન્ત્રના બહેમવિરોધીઓના આચાર્ય લેખે હલપતરામ દેશ-જાણીતા થયા હતા. સત્યશોધકની હલપતરામની લોકછાપ હતી; એટલે બહેમનિવારણના આહ્વાનો હલપતરામને આવતાં. એ અવસરમાં ઈંડરના રાવજી વકીલનો એજન્સી-ફક્તરદાર હીરાલાલભાઈ ઉપર કાગળ આવ્યો કે મન્ત્ર-જન્ત્રને હલપતરામ જુઠ્ઠા કહે છે, પણ અંહી દરબારમાં

એક ઈંદ્રી કંકીર આવ્યા છે. અમે તો ચંમતકારો નજરે દીઠા. એક વેળા પૃથુસંગ સાંધ પાસે ગયા હતા; હારે દક્ષતર હતું. મંદી મહારાજની ને એજન્ટ સાહેબની સહીના કાગળો હતા. સાંધે શયડીએ તાપતા બેઠા હતા. સાંધએ પૂછ્યું એ કયા હે? પૃથુસંગે કહ્યું સરકારી-દરબારી કાગળો છે. કેમ? કહીને સાંધએ કેટલાક લીધા ને શયડીમાં નાંખી ખાખી નાંખ્યા. પૃથુસંગે કપકાળરી આણી કરી કે ખાપણ! આ શું કર્યું? ત્હારે સાંધ બોલ્યા: હમકુ કયા કરેગા? તુમારા સાહેબ માર હાલેગા? પૃથુસંગ બહુ બોલ્યા ત્હારે કહ્યું કે કાગળ બિના નહિ ચલેગા? અચ્છા, લે. પછી હાથ ઉપર લગડું નાંખી બળતી શયડીમાંથી બંડલ કહાડી આપ્યું. અમે સોએ આંખે જોયું છે; દલપતરામને જોવું હોય તો આવે. દલપતરામને પૂછજો. આનું શું સ્કંભજવું? મન્ત્રો સાચા કે જૂઠા?

દુર્ગારામ પછી બીજા નંબરના મન્ત્રજન્ત્રનાદુના વહેમવિરોધી દેશમાં ત્હારે દલપતરામ ગણાતા.

દલપતરામે ઉત્તર લખ્યો કે હીવાળી પછી સાહેબસ્વારી ઇંડર આવશે ને હું એ આવીશ; ત્હારે નજરે જોઈશ. ત્હાં મ્હારી ખાતરી થશે તો હું છપાવીશ કે આજ સૂધી મન્ત્રજન્ત્રને હું જૂઠા માનતો, હવે સાચા માનું છું.

હીવાળી વીતી ને સંસ્થાનોમાં ફરવાની ઋતુ બેઠી. સાહેબસ્વારી ફરતી ફરતી ઇંડર ગઇ. દલપતરામ સાથે હતા. દહાડે કામ કરવાનું ને રાત્રે સુસાફરી કરવાની; ફારબસના જમાનાના જેવી સગવડતા ને એ સચવાય; એટલે કુટુંબને સાદરે રાખી છોછડા દલપતરામ સ્વારીમાં

ગયા હતા. કારણસર સંગાથે તો સાહેબના શુરુ સ્વારીમાં કરતા હતા, અત્યારે તો ફેજદારી ચરકારકુન સ્વારીમાં કરતા. તોય દલપતરામ તો એના એ જ હતા.

વળી કુટુંબવેલે ત્રણ બાળકૂલડાં પ્રકુલેલાં હતાં, ને એથી પણ સહકુટુંબ સ્વારીમાં કરવાની મુશ્કેલીઓ વધી હતી.

ઈડરમાં ગામ બહારને એને એ જ બગીચે સ્વારી— સુકામ હતો. રાવણ વડીલે સાંઇની વાત સંભારી હતી; એટલે ગામલોક આવતું તોમને જિજ્ઞાસાથી—ઇન્તેજારીથી દલપતરામ પૂછતા કે સાંઇ કેવાક છે ને શું શું કરે છે? લોક કહેતા કે હાથમાં ઠીંકડું હોય તોનો રૂપિયો કરે છે, રૂપિયો હોય તો ઉડાવી દે છે; ઘેર પેટીમાં જળુશ હોય તે મન્ત્રબળે મંગાવી આપે છે. સાંઇ બડા ઇશ્મી છે. લોકવાયકાઓ બધી સાચી હોત તો ઇતિહાસો નવા લખવા પડત

દલપતરામ ડાહ્યા હતા, તેમ સાચા હતા. દલપતરામ છાનાં પગલા ન ભરતા, સન્તાકૂકડી ન રમતા. જે કાંઇ બોલતા કે કરતા તે બહેરહિંમતથી બોલતા ને કરતા; નહિ તો મૌન સેવતા. સદ્બોધું છું એ સહુ કહે છું એવો દલપતરામનનો દાવો ન હતો. કુરુક્ષેત્ર બેલવાનું પાથને કૃષ્ણ પ્રબોધતા, પણ ભરકુરુક્ષેત્ર વચ્ચે કૃષ્ણ સ્વયં નિઃશસ્ત્ર રમતા. શ્રી કૃષ્ણ સેનાની ન હતા, યોગી હતા; ક્રિયા નહોતા, પ્રેરણા હતા.

પણ આ પ્રસંગ નિરાળો હતો. સાંઇનું આહ્વાન દલપતરામે ઉપાડી લીધું. ગામમાં ચોડાવવાને બહેરબખરનો

એક સુતસદો ઘણો કે હાથને હાથ અડકાડ્યા વિના મહારા હાથમાંથી વસ્તુ કે હડાવી દેશે, કે સાફરે મહારી પેટીમાંની એકાદ વસ્તુ મન્ત્રજાળે આણી આપશે, કે મહારા દેહમાં બૂત ધાલી મહને ધૂણાવશે, તહેને જસે' રૂપિયા ઇનામ આપીશ. દલપતરામ ઉતાવળિયા ન હતા, ધીરોદાત્ત હતા, પૂછીગાછીને પગલાં ભરતા. પ્રગટ કરતાં પૂર્વે સુતસદો જેજર બહાઈટલોકને જતાવવા ગયા. પોલિટિકલ એજન્ટે કહ્યું મૂંઝી જાઓ; મહારાજા આવશે એમને દેખાડીશું.

મહારાજ મળવા પધાર્યે સાહેબે પૂછ્યું કે ચે સખ કયા હે ? મહારાજે કહ્યું એક સાંઈ આવ્યા છે, ચમત્કારી છે. પણ જાહેરખબર મહોડવાની જરૂર નથી, સાંઈને અપમાન લાગે. વાણિયાનો છોકરો કોક હાટે હાટે વંચાવી આવશે એટલે ગામ જાણશે.

કવીશ્વરે એમ કહ્યું. સાંઈને જાણ પડી. સાંઈએ કહાવ્યું કે ઈદમ દેખના હો તો-વારકુ ચાર બાજે કર-બારમે આવના.

પછી સંસારશાણા હક્તરદાર હીરાલાલભાઈએ ઠપકો આપ્યો કે એ ફકીર ને આપણે ગૃહસ્થી. આ જવા ઘો. આમાં કોઈનું મોત ઉભું થાય. જવાની રજા લેવાને ત્રણેક વાગતાં દલપતરામ સાહેબ કને ગયા. બ્યવહારચતુર સાહેબે કહ્યું દલપતરામ ! બધા ઈદમી ચમત્કાર આપણાથી કળાતા નથી. વિલાયતમાં ચે બહુના ખેલાડી ખેલ કરી હેરત પમાડે છે. ઇંગ્લેન્ડ પુસ્તકમાંથી બેએક વાતો સંભળાવી. હીરાલાલભાઈ તથા ઝાફિસમંડળ અગાઉથી દરગાહમાં જઈ બેઠું હતું;—એવી શુભ 'ધારણા'થી કે કાંઈ તકરાર

થાય તો સમાધાન કરાવાય. ' — નામનો એક પારસી ઇંગ્લેન્ડ ટપાલકારકુન હતો. તહેલે દલપતરામને કહ્યું કે હું તમારા મતનો છું, તમારી સાથે આવીશ. પાછળથી જણાયું કે સાંધાને તહેને સાધેલો હતો. પેલો સાહિત્ય-વિખ્યાત ફૂલો છે ને કે

દગલખાજ ફના નમે-ચિત્તા ચોર કમાન.

ભાવનગરના વર્ધાસનની ફૂંડી એવામાં સાદરે થઇને સ્વારીસુકામે દલપતરામને મળી હતી; અને વીરમગામમાં ભીમા ખંડારોટને ત્યાં પોતાનું ખાતુ હતું તહેમાં ભરવાને સરકારી ટપાલમાં મોકલવા સાડુ એ પારસી કારકુનને દલપતરામે આપી હતી. સ્વારીમાં ટપાલનું કામ એ પારસી કારકુન કરતો.

નિર્મેલે સમયે સહુ સાંધ કરે ગયા. બેઠા, વાત જામી. સાંધા વાતકરના જખખર હતા. ચોતરફખખણની ને અગમનિગમની વાતો કરતા. પછી સાંધાએ એક કોરો કાગળ માગ્યો, તે કોઈકે આપ્યો. એ કોરો કાગળના કટકા કરી સાંધાએ સભા વચ્ચે મૂક્યા, ને સભાને પ્રશ્ન કર્યો કે ઈસકા અખ કયા જન જાય ? બેલો સો બના હ. સમસ્ત એજન્સીભાર ઉપાડતું ભારેખમ એજન્સીમંડળ તો અધિકારશોભતું મૌન રહ્યું. થોડીક વારે ચાર્જીંદે કહ્યું કે ઈસકી રૂપેયેકી ફૂંડી સાંધ જનવા દેવે. ફૂંડી ચખ્ખોઆરે જ કવીશ્વર ચમક્યા ને ચેલ્યા. તત્કાળ જાણ ઉઠ્યા ને ટપાલકારકુનને કહ્યું કે મારી ફૂંડીનો તહેમે દગો કર્યો છે. હું જડતી લેવરાવીશ. મહારી ફૂંડી તો આટલામાંથી નીકળશે ને મહેને મળશે; પણ તમારો રોટલો જશે. દંદતરહાર:

સાહેબ બેઠા હતા, સમસ્ત ઓફિસમંડળ સમક્ષ હતું, એટલે દપાલકારકુલ ઝંખવાણું. ચેતનિયા સાંઈ ચેતી ગયા કે વાત વીકરી. સાંઈ બોલી ઉઠ્યાઃ અબ સબ ઉઠ જાઓ સેતાનકી ઘડી બિચમેં આ ગઈ. કલ ફિરસે ઇલમ કરેંગે, બુલાયેંગે. સાંઈની કાલ પછી ઉગી જ નહિ, ને નહોતકે આબુ નહિ. સાંઈનો વાયદો અગસ્તનો વાયદો નીવડયો.

શાણા ઓફિસમંડળે ફંડીની ચોખાચોળ કરી નહિ. સાંઈની યુક્તિઓ દલપતરામે મહારાજને સ્ક્રમજાવી. મહારાજે સાંઈને વિદાય દીધી. રાવજી વકીલ પછી સાંઈની અમલકારવાતોઓ કહી કહીને એજન્સીમંડળને હસાવતા. એજન્સીમા ફરતા ફરતા ઉનાળો ઉતર્યે સાહેબસ્વારી પાછી સાફરે આવી.

એ સાંઈના સ્વપ્ના જેવું દલપતરામનું ચે સરકારી નોકરીનું પછી સ્વપ્નું થઇ ગયું.

સન ૧૮૫૪માં સોસાયટીએ ઠરાવ કરી, રૂ. ૧૫૦૦૦ ઇનામ જાહેર કરી, બાળલગ્નનિષેધના સ્પર્ધાનિબંધો નહોતયા. બે નિબંધ આબ્યા હતાઃ દલપતરામનો ને સાંકળેશ્વર ભેષીનો. પરીક્ષકોને એ નિબંધો પરસ્પરના સમેવડિયા લાગ્યા ને સરખે લાગે નિબંધકારોને ઇનામ વહેંચી આપ્યું. 'વફના જૂલાઇના બુદ્ધિપ્રકાશમાં એ નિબંધ છપાયેલો છે. દલપતનિબંધની પ્રસ્તાવનામાંની દલપત-પ્રતિજ્ઞા દલપતમાનસની ફૂંચી છે. 'હિન્દુશાસ્ત્રના હાખલા લેઇને આ નિબંધ બનાવીશ' એ પ્રતિજ્ઞા હાજીલાઇના અગ્નિહોત્ર ને યજ્ઞશાળાના દલપતહેયે આવેખાયેલા

અણુમૂંસાતા શાસ્ત્રસંસ્કારની સાક્ષીરૂપ હતી. મરણાન્ત દલપતરામ શાસ્ત્રશ્રદ્ધાળુ હતા. એ નિબન્ધમાં પણ ઉપનયન સંસ્કાર, પછી સ્નાતકવિધાન, અને પછી લગ્નવિધિઃ પુદ્ધિવાદની દલીલપરંપરાઓ, ઉપરાન્ત આપણા ગૃહ્યસૂત્રોને આધારે ઠરઠારે લગ્ન કરવું હોયું શાસ્ત્રાનુસાર પ્રતિપાદન દલપતરામે કીધેલું છે.

ખાલોદાહવૃક્ષપ્રબન્ધ, છત્રીપ્રબન્ધ, નાગમંડળસેદ, નાગપાશ' એવા એવા પ્રબન્ધકાંચેા નિબન્ધદેહમાં ગૂંથી બાળવિવાહના સસારબન્ધનો ને પરિણામપદ્ધતો ચિત્ર-કાંચેાનાં કાવ્યસૂચનથી મહી વર્ણવેલા છે

કૂલણુ ! ત્હમે કૂલાંબ્યા કેમ કૂલ્યા ? રે કૂલણુ !

કૂલણુની એ દેશપ્રખ્યાત દલપતગરબી આ બાળ-લગ્નનિષેધ નિબન્ધમાં છે.

પણ સારા ચે નિબન્ધના સારરૂપ છે નિબન્ધનું મંગળાચરણ' જાણે સમસ્ત નિબન્ધસ્વરૂપની સુખસુદ્રા

વાલ્મયૌવનવાર્દિન્યે વિશ્વોદ્વાહવિરામદમ્

વન્દે વિશ્વાધિનાયસ્ય તદ્વિરુદ્ધમતિઙ્ગકમ્.

બાળપણમાં વિદ્યા, યૌવનકાળે વિવાહ, અને વૃદ્ધા-વસ્થામાં વિશ્રામદાતા; તથા વિરોધિણી પુદ્ધિના નાશકર્તા, વિશ્વના અધિનાયને હું વન્દુ છું.

એ મંગળાચરણમાં પ્રથમ વચે શો ધર્મ છે તે કહ્યો છે, સાચો—ધર્મશાસ્ત્રમાં જાણેલો લગ્નકાળ કહ્યો છે, એ વિરોધિણી અવમતિને વિધ્વંસવાને વિશ્વનાયને વન્દીને વિનંબ્યા છે.

દલપતરામના મગળાચરણો માત્ર શિષ્ટાચાર ન હતાં; રહસ્યપૂર્ણ પ્રભુમનો હતાં, અન્યના આમૂખરૂપ હતા.

સાદરામાં દલપતરામ કારકુની કરતા, કારણસરથી નિશાળને મલાળતા, પોલિટિકલ એજન્ટને ગુજરાતી બણાવતા, સોસાયટીને માટે નિબંધ ને બુદ્ધિપ્રકાશને માટે લેખો લખતા, સાબરમતીને અમદાવાદ બણી વહતી નિત્ય નિત્ય નિરખતા.

‘પ્રજ્ઞા ચોમાસું’ બેઠું હતું ને નદીમાં પડેલું પૂર આવી ગયું હતું

દલપતજીવનકથાનો ગંગાપ્રવાહ આગળ વહે તે પૂર્વે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો જન્મનાપ્રવાહ મિતાક્ષરી ભાવે વિચારવો પડશે કારણ કે એ ગંગા ને એ જન્મનાનો સંગમઘાટ હવે કથાસિતિએ દર્શન દે છે

કારણસર ગુર્જર જવાના હતા ત્યારે સન ૧૮૫૦ના બનેવારીમાં સોસાયટીના સેક્રેટરી રેવરંડ સીવર્ડને સ્થાપ્યા હતા એ પૂર્વકથા આપણે વાચી છે બીજેક માસ રેવરંડ સીવર્ડ સેક્રેટરીપદે રહ્યા પછી દલપતરામનો દલપતરાસો કહે છે

સીવર્ડની ગદલી થઈ બાવન કેગી સાલ,
એકેટરી ત્યારે થયા બડતર સોગીલાલ

સોગીલાલભાઈ અમદાવાદ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર હતા, રાબતમહેતાની પોળમાં રહેતા. ગાયકવાડ મહારાજ એમને યેર મળવાને ગયા હતા, ત્યારના ઈંગ્રેજમંડળમાં માજ મુકાવતા, સોગીલાલભાઈ બડતર હતા સોસાયટી સ્થપાયની

તિથિથી સભાસદ હતા. વિધાવૃદ્ધિમાં સારો રસ લેતા. દલપત-
રામ સાંપડ્યા પૂર્વે એમની પાસે કારખસ ગુજરાતી બણતા.
ઠાઠિયાવાડમાં ને પછી વડોદરા રાજ્યમાં વિધાખાતાનાં
બીજ એમણે વાવેલાં છે. હાયકાઓ સૂધી લોગીલાલભાઈને
દેશીહિસાબ આપણાં બાળકો ભણતાં, ને ગણિતના ને
જીવનગણિતનાં લેખાંપલાંખાં શીખતાં. સાદી પણ તેજસ્વી,
કાન્તિવન્તી, ભારેખમ, એમની દેહપ્રતિમા હતી. બહેનું
પેનશન લેવાને ઢેટલાક ખોટાં બહાનાં કહાડે છે; લોગી-
લાલભાઈએ ખરું કારણ બતાવી પેનશન ખોયું હતું: એવા
એ સત્યનિધાના ઉપાસક હતા. 'પડના મૂલાર્થ સૂધી' શ્લોક
માસ સોસાયટીના સેક્રેટરીપદે લોગીલાલભાઈ હતા. પછી
ઠાઠિયાવાડમાં નવકેળવણીના સદ્ગુરુ વાવવાને ત્યાંના
કેળવણીઅધિકારીને પદે લોગીલાલભાઈ ગયા ત્યાં પાંચેક
માસ સેક્રેટરીપદ આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી પાસે હતું. આસિસ્ટન્ટ
સેક્રેટરી શ્રી મગનલાલ વખતઅંદ હતા. બાહોશ હતા,
સાહિત્યરસિક હતા; સોસાયટીમાં રહ્યા હોત તો આજ
સાહિત્યકાર તરીકે પ્રજા એમને સંભારતી હોત. અમદાવાદ
જીતનાર જનરલ ગોડાર્ડનો ઐતિહાસિક રાસડો એમણે
રચ્યો છે, અનેક ગ્રન્થોના અભ્યાસરૂપ ને સારદોહન સમો
અમદાવાદનો ઇતિહાસ એમણે લખ્યો છે.

એમ ત્રણ વર્ષમાં સોસાયટીના ત્રણ સેક્રેટરીઓ
બદલાયા; અને કારખસ પણ સૂરત અમદાવાદ ને મહીકાંઠે
ફરીફરીને પાછા અમદાવાદ આવ્યા હતા. પછી સોસાયટીને
દીર્ઘાયુષી સેક્રેટરી મળ્યો, અને એણે પોતાથી ચે દીર્ઘાયુષી

આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી સાબરના વાઘાઓમાંથી ચોધી આણી રાજનગના લાકાળીના ચોક વચ્ચે અણુઉખાડ સ્થાપ્યો.

૧૫૪ના માર્ચની ૨૮મી તારીખે કારણસ ત્રણ વર્ષની રજાએ વિસાવત ગયા.

અન અઢાર ત્રેપન તણો માસ ડિસેમ્બર સાર,
ટી બી કરટીસે લિધો સેક્રેટરી અધિકાર

કર્ટિસ એટલે સોસાયટીના ૧૬ વર્ષના માનક મન્ત્રી. દલપતરામ આદરે ગયા, લોગીલાલશાઈ ઠાઠિયાવાડ ગયા, અને કારણસ લાભી રજાએ જવાની તૈયારી કરતા હતા, ત્યારે ૧૫૩ના આખર માસથી સોસાયટીના સેક્રેટરી કર્ટિસ થયા સુરતમાં એન્ડ્રુસ લાયબ્રેરીમાના હુન્નરખાનની મહા ઈના બાધણઅવસરે ૧૫૧મા પ્રમુખપદે હતા એ જ એ ટી બી કર્ટિસ ત્યારે સુરતમાં આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક હતા, હવે અમદાવાદમાં, લોગીલાલશાઈના ઠાઠિયાવાડ જવે, એમના ઉત્તરાધિકારી હેમે હાઈસ્કૂલના હેડનાસ્તર હતા, અને પછી હોપ સાહેબ કેળવણીખાતામાંથી મહેસૂલીખાતામાં ગયે— એન્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર મટી કલેક્ટર થયે, કર્ટિસ ઉત્તર વિભાગના એન્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર થયા હતા ૧૫૩ના નવેમ્બરથી ૧૬૬ સુધી—વચ્ચમાંના કેટલાએક માસ મન્દવાડને લીધે રજા ઉપર જવાના કારણના બાદ કરતા—અમલ સોળ વર્ષનું કર્ટિસનું સોસાયટીનું મન્ત્રીપદ કારણસે ને દલપતરામે સોસાયટી સ્થાપી, કર્ટિસે ને દલપતરામે સોસાયટી જમાવી

કર્ટિસ એટલે કારણસનો ન્હાનેરો બાપ

૪૮મા સોસાયટી સ્થપાયા પછી તરત ૪૯મા એક પુસ્તકવૃદ્ધિ કરનાર મડળી અમદાવાદમા સ્થપાઈ હતી. સોગીલાલભાઈ, તુળજરામ મહેતાજી, શિરસ્તેદાર રામપ્રસાદ એમા અગ્રેમરો હતા અમદાવાદમા પહેલવહેલુ શિલાપ્રેસ એમણે આરંભ્યુ

પછીને વર્ષે બુદ્ધિપ્રકાશ નામનુ બીજુ મડળ નીકળ્યુ, ને તહેણે બુદ્ધિપ્રકાશ નામનુ ચોપાનિયુ ઇસ્વી ૧૮૫૦ના એ મામમા પ્રગટ કીધુ ગુજરાતનુ એ પ્રથમ ચોપાનિયુ. સ્કારે તે લીધેમા છપાતું, ૧૬ પાનાનુ હતું, માસમા બે વાર નીકળતુ. એ મડળ વિખરાઈ ગયુ, ને સ્વાક વર્ષે આલીને એ પાલિકે બન્ધ પડ્યુ

પછી સોગીલાલભાઈએ પોતાની હાઈસ્કુલમાં સજીતા વિદ્યાર્થીઓનુ એક વિદ્યાભ્યાસક મડળ ત્યાર્યુ; ઇસ્વી ૧૮૫૧ના ફેબ્રુવારીમા મૂળે એ વિદ્યાર્થીઓની શાળા-પ્રવૃત્તિ હતી, ને હાઈસ્કુલમા એની સલાઓ મળતી પછી ઠટિસે એને નગરની બહોર સસ્થા કીધી ડીપોટીઓ એના સભાસદો થયા, સરકારી શાળાએ ના મહેનાજીઓ સભાસદો થયા; ફેબ્રુવણીખાતાની બહેણે એ બહોરસસ્થા થઈ પડી હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ બન્ધાયે એના મધ્યસ્થ ખડમા એ બહોરસસ્થાની બહોરસભાઓ પછી મળતી

ચોપનના એપ્રીલથી, વિદ્યા થવા વિકાસ,

ચતુરપણે ચોપાનિયુ પ્રગટ્યુ બુદ્ધિપ્રકાશ.

૫૮મા એપ્રિલમા વિદ્યાભ્યાસક મડળે બુદ્ધિપ્રકાશને સજીવન કીધુ સોસાયટીએ સહાય કીધી. પણ અદ્ય કાળમાં જ જણાયુ કે બુદ્ધિપ્રકાશ પ્રગટ કરલુ તે એ વિદ્યાર્થીઓની

વિદ્યાબ્યાસક સભાનાં ગર્ભપારની વાત હતી. એટલે સોસાયટીએ બુદ્ધિપ્રકાશને સ્વાધીન લીધું. સોસાયટીને દલપતરામ સદા પાણી સીંચતા, ને સાદરાને સાળરતીરેથી દલપતરામ બુદ્ધિપ્રકાશને ટ્રેરણા ત્હારે પાઠવતા.

કારણસ ને દલપતરામ અમદાવાદમાં નહોતા ત્હારે વિદ્યાબ્યાસક સભાને શાળાસંસ્થામાંથી જાહેરસંસ્થા કરીને અને બુદ્ધિપ્રકાશને સંભવન કરી સોસાયટીને સોંપીને કટિસે જમાવટ આદરી હતી બુદ્ધિપ્રકાશને સંભવન કીધું કટિસે; ને એ બાળકને મરતું બચાવી પાળી પોષી મહોદુ કીધું દલપતરામે.

સોસાયટીનો સ્વંત્ર થઇ કટિસ ભાર શીલતો હતો. પણ કારણસના જમણા અંગરૂપ દલપતરામ જેવાની ખોટ કટિસને ડગલે ડગલે જણાતી

વિદ્યાબ્યાસક સભા વિદ્યાર્થીસભા મટી નગરમુખા યાય ત્હારના આરભસમારંભમા દેશવિખ્યાત કેા વિદ્વંન ગંગાબ્યાખ્યાન આપે તો જાહેરસંસ્થાનું લોકમા શુભ મુદ્દત યાય એ સ્વાભાવિક ભાવ કટિસને થયેા. એમર દાદા કટિસે નાખી બેઠે. એક દિશામા દીવો કટિસને દેખાયેા. દલપતરામ કટિસના પરિચિત હતા. નમંદના તેમ કટિસના કાનમા પણ હુન્નરખાનની સ્વદાધન પડ્યા ગાજતા હતા. એવું કવિતબ્યાખ્યાન અમદાવાદમાં યાય તો રંગ ભમે એમ કટિસને થયુ એવું કવિતબ્યાખ્યાન કથનાર ત્હારે ગુજરાતભરમાં એકે કવીચર હતા પોતાની જાહેરસંસ્થાનું ઉદ્દેશોધનવ્યાખ્યાન આપવાને કટિમે

સાદરેથી દલપતરામને ન્હોતયા. કટિસ ગુણબળ હતો,
દલપતરામનો ગુણપારખ હતો.

સાબરની લેખડે બેસી એજન્સીની કચેરીઓમાંથી
અમદાવાદ સચરતી સરિતલહરીઓ દલપતરામ ગણતા
હતા ત્યાં પઠના ઓગસ્ટ માસમાં દલપતરામને અમદા-
વાદનું ન્હોતકે આંબું. કટિસે કવીન્ધરને સાદરે લખ્યું કે
કેા સારા વિષય પર સૂરતમાંના જેવું કવિતામય ભ.વણ
અમારી વિદ્યાભ્યાસકે મંડળીમાં પધારીને સ્થળાવશે.
તહેમાફે જાતવળતનું ખર્ચ અહીંથી આપીશું.

કટિસ પૂર્વપરિચિત હતો; અગમ્યનાં ચે આકર્ષણ
આંબ્યાં હોય; દલપતરામે એ આમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું. ઈંડરનો
તાજેતરનો અનુભવ હતો; સ્વમાનદોડીતા પણ રાજ્યન્ય
મહીકાંઠાના ન્હાના ન્હાના ઠાકોરોને સાદરાની કચેરીઓમાં
નિત્ય નિરખતા; કેળવણીના લોકલાભ હંચે વસેલા હતા;
ક્ષારણસસ્થાપી શાળા આંખમાં રમતી હતી; દલપતરામને
વ્યાખ્યાનવિષય સહજે સાંપડ્યો. મેજર બ્રાઇટલોકની રજા
લાઇં કેજ સપ્ટેમ્બરે અમદાવાદ ગયા. કટિસને મળ્યા,
જૂના મિત્રોને મળ્યા, સોસાયટીની લાયબ્રેરી ને ઓફિસમાં
ચૂગલાં કરી આંબ્યા. અને ૪ થી સપ્ટેમ્બરે

કવિતામા ભાવણ કર્યું સ્વદેશકિત ધરી આશ,
રાજકુમારે ભણાવવા રાજવિદ્યાઅભ્યાસ.

દલપત કવેશર ઉચ્ચયાં ને દલપતસ્મૃતિનો હિતમન્ત્ર
દેશને સંભળાવ્યો કે લાખોના પાલનહારા ભણ્યો, ત્યાં
દેશમાં નવઅજવાળાં પૂરાં ઉતરશે. યથા રાજા તથા પ્રજા.

પ્રમુખપદે અમદાવાદના સેશન્સ જજ મિ નર્સિંગ હતા. અમદાવાદનો ત્હારનો સકળ વિદ્વત્સમાજ સલામત ઉપસ્થિત હતો ઓતાજનની સખ્યા દલપતકીર્તિઅનુમાર હતી એ સાલના ઓક્ટોબર ને નવેમ્બરના બુદ્ધિપ્રકાશમા રાજવિદ્યાભ્યાસનું સમગ્ર કાવ્ય છપાયું હતું.

અન્ને-મા, લાહોરમા, ઇન્દોરમા, રાયપુરમા, રાજ-કોટમા આજે ભારતવર્ષમા પાચ મહોટી રાજકુમાર કોલેજો અને અનેક ન્હાનકડી Nobles' Colleges-કકરાતી કોલેજો છે ત્હારે એક ફારબસસ્થાપી સાદરાની તાલુકદારી સ્કુલ હતી રાજકોટની રાજકુમાર પાઠશાળા સ્થપાઇ ૧૮૭૦મા રાજકોટની રાજકુમાર પાઠશાળા સ્થપાયા પૂર્વે ૧૬ વર્ષે ને ફારબસે પ્રથમ તાલુકદારી સ્કુલ સ્થાપ્યા પછી જોડ વર્ષે દલપતરામે રાજવિદ્યાભ્યાસનું કવિતભાષણ ગુર્જરદેશની વર્તમાન પાનગરીના ચોકમા આપ્યું હતું

દલપતરામ કહેતા કે રાજાઓને સુધારવા તે ઝાડના મૂળને પાણી પાવા જેવું છે, કાવ્ય કે રાજા કાલસ્ય કારણમ્

પચરત્ન શુટકા સમા દલપત કવીશ્વરના પાચ કાવ્ય ભાષણો દેશવિખ્યાત છે હુમ્મરખાનની મ્હડાઈ, નાદવાસ્થળી, સપલક્ષ્મીમવાદ, રાજવિદ્યાભ્યાસ, ને વેઠની અન્ત્યજવિટ બહાઓ એમાથી ક્રિયામા ભારતકલ્યાણનો સનાતન સન્દેશ નથી ? દલપતરામના કવિતબ્યાખ્યાનો પરમ પ્રજાહિતના થતા, કવિતા જોટલા અમર પ્રજાસન્દેશ એ ભાષણમાળામા દલપતરામ ઉચ્ચરતા આજે ચે એ ભાષણોમા દલપત ઋષિવરની ઋષિવાણના બોલ ગાજે છે

એ પછી આજ પર્યન્ત અનેક આદેશસન્દેશ ગુજર્-
મહાપ્રજાને અપાયા—સંભળાવાયા. પણ દલપતરામ એટલે
નવયુગના આદ્ય દેશ અને દલપતકાવ્ય એટલે નવયુગની આદ્ય
સ્મૃતિ. પછી આગળ ધપતી પ્રજાએ ત્યાંથી ગાઉ માપવાના.

પણ અમદાવાદમાંના એ કવિતવ્યાખ્યાનનું ચિરસ્થાયી
દેશકથ્યાણુક પરિણામ તો એ સૌથી અનોખું જ થયું.
રાજવિદ્યાધ્યાસના વ્યાખ્યાનપ્રસંગને પરિણામે અન્તે દલ-
પતરામે ધન ને અધિકાર સહાના પરિત્યાગ્યા, ને સાહિત્ય-
સંન્યાસ લીધો.

કટિંસે તે સમે કવિને ત્યાં કથન કહ્યું.
જો તમે સ્વદેશનું જાત્રું ચડાવ્યો ચિત્તથી;
સેવા સરકારી તણ આવી અમદાવાદમાં
સેવા તો સોસાયટીની કરો પૂરી પ્રીતથી.
સ્થાપવામા હતા તમે, તો તેને સંભાળો હવે;
મમતા રાખીને મોટી કરો રૂડી રીતથી.

કટિંસે દલપતરામ કને માગ્યું કે ‘તમારા દેશના
કથ્યાણુને અર્થે તમારું જીવન અર્પણ કરો.’

હજી દલપતજીવનમા લોકનેવાની વ્રતદીક્ષાને ઘડીપળ-
ની વાર હતી; હજી એ પુણ્યમુદ્ધત ઈચ્છુ ન હતું; જ્ઞાનગરીખીનું
ભીષ્મવ્રત દલપતરામને હજી ભીષ્મજીરૂપે લાસ્યુ એટલે

કવિએ કહ્યું કે સગ્કારી નોકરીમા રહી
મદદ કરીશ મારા તન-મન-વિત્તથી.

લોકસેવાનું મહાવ્રત એટલે વર્તમાન યુગનું સંન્યસ્તવ્રત.
સંન્યાસ લેવો સહેલો છે ? જુદે કે મહાવીરે સહસ્રા મંન્યાસ
લીધા નહોતા. અનુભવે ને પ્રકૃતિએ દલપતરામ સાહસિક

કે અવિચારી ન હતા. આજીવિકા પૂરતું ચે કમાવું કચ્છારેક અધરૂં પડી જાય છે એ પૂર્વાવસ્થામાં અનુભવ્યું હતું. આવે પોતે અમલદારીનાં પગધિયાં ચઢડતા હતા. દૂતકાળનો દલપતઅનુભવ નિર્ધાન-તતાનો ન હતો, ને આવતાં વર્ષ આશાભર્યા હતાં. દુનિયાંની તૃષ્ણા હજી દલપતરામની ઉતરી ન હતી. વૈરાગ્યની ઘડીને વાર હતી. ક્ષણમાં ઉગે છે એ સંયસ્તભાવ ક્ષણમાં આથમે છે. મુત્સદ્દીબોલ બોલતાં દલપતરામને આવડતા ન હતા. પછી દેશકલ્યાણ ને સંસાર-તૃષ્ણાનું દલપત કવીન્દરના હૈયે મહામનોમન-યન જામ્યું. એ મનોમન-યનનો સાથો પડયો પાડી દલપતરામ બોલ્યા કે

હિલમાં હેત સ્વદેશ પર, પણ તૃષ્ણા ન તળાય;

સરકારી અધિકાર તે એમ કેમ મૂકાય ?

નિખાલસ હિલની દલપતરામની અન્તર્વાણુ હતી કે 'ઠહાઈંટલોક સાહેબ સોસાયટીના લાઈફ મેમ્બર છે, મારા પ્રત્યે મમતાણુ છે; માટે મારે મોટે અધિકારે ચઢવાની આશા છે. ત્યાં રહીને સોસાયટીને સહાયતા કરતો રહીશ; ' એવો ઉત્તર આપી દલપતરામ સાદરે ગયા. 'પૃષ્ઠમાં પુનઃ જીવને આવેલા જીવિપ્રકાશમા, બાળપ્રાશનની ગળયૂથી સમોવડા, પછી સાદરેથી લેખો લખી મોકલાવતા.

એ સાલની આખરે સરકારે નિર્ણય ઉચ્ચાયો કે મુંબઈને ને અમદાવાદને રેલ્વેની સાંકળથી સાકળવાં કેાક રેલ્વે લશ્કરી દૃષ્ટિએ બન્ધાય છે; કેાક રેલ્વે વ્યાપારી દૃષ્ટિએ બન્ધાય છે. છતાં અંસારદૃષ્ટિએ રેલ્વેના મૂલ જોઈાં નથી. હસ્તના ને મસ્તકના માલની પ્રજાપ્રજાની આપલે રેલ્વેમાર્ગે સુગમતાથી થાય છે. પછી મુંબઈથી કાપડ લાવતી, અને

ગુજરાતના ઘડિંકપાસ મુંબઈ લઈ જતી આગગાડી મુંબઈની શારદાપીઠના જ્ઞાનભાતાં અમદાવાદ લાવતી, ને ગુજરાતનાં ગુણગૌરવ મુંબઈ લઈ જતી થઈ. એમ મુંબઈના સંસ્કાર-પ્રવાહ ગુજરાતે ને ગુજરાતના સંસ્કારપ્રવાહ મુંબઈમાં વહતા થયા.

સંસ્કૃતિઓનો સંગમ એમ જામતો જતો હતો.

વળી એવે એક અકસ્માત થયો, અને પરિણામે મહોદ્દી વ્યવહાર આકૃત ને વડી વિટંબણા સોસાયટીને માથે ઉતરી.

નોકરો કેટલીક વાર આકૃતનાં પડીકાં નીવડે છે. અતઃ ૧૮૫૫ના જાનેવારી કે ફેબ્રુઆરી માસમાં એલું જાન્યું કે સાસાયટીની લાયબ્રેરીમાં કેદખાનાનું એક જાળિયું પડતું રહેમાંથી કેા કેદીને વાસ્તે ચીંથરીમાં બાંધીને તમાકુ સોસાયટીના સીપાઇએ જોડખાનામાં નાંખી.

સોસાયટીની પુસ્તકશાળા ત્હારે ભદ્રને મેડે બેસતી, ને સોસાયટીની ઓફીસે ત્હા હતી. ભદ્રના મુખદ્વારે આજમખાનના મહેલના ત્હારે અમદાવાદની જોડ હતી, ને ભદ્રકાળી માતાને મેડે કેદીઓ રહેતા. જોડ ત્હારે કાળા રંગે રંગાતી.

કાળા મુખવાળા વસે, કાળાં કૃત કરનાર;

એ કારણ કાળાશઘી ભદ્ર દિસે લાયકાર.

૧૮૬૭માં મહારાણીજીએ કચસરે હિન્દપદ લીધું ત્હારથી ભદ્રને કળીનો રંગ છંટાતો થયો, અને અમદાવાદનું મુખ જાણે ઉજળું થયું. પણ એ પૂર્વે એ અમદાવાદનું

મુખ ઉજળું કરનારા કારભાર ને દલપત ભટ્ટકાળીના ચોકમાં આવીને બેઠા હતા.

આ તમાકુપ્રસંગ પૂર્વે ચરેક વર્ષો ઉપર ૨૭ જુલાઈ ૧૮૫૧ના અંકમાં સોસાયટીના વર્તમાનપત્રમાં જેલ-અધિકારીઓવિરોધી એક લેખ છપાયો હતો, ને એમાંની વાત છણાઈ છણાઈ છગણી વધી પડી હતી જેલઅધિકારીઓ ત્હારથી સોસાયટી પર ગેબે હતા તમાકુના પડી-કાનુ તાજેતરે કારણ મળ્યું પેલા સીપાઈને સોસાયટીએ બરતરફ કર્યો, પણ એટલેથી જેલઅધિકારીઓ સન્તોષાયા નહિ. એમણે સોસાયટીને લખ્યું કે લાયબ્રેરીનો મેઠા સોસાયટીએ ખાલી કરવો.

મેઠા ખાલી થાય તો લાયબ્રેરી બન્ધ થાય એ દશા હતી. વડી વ્યવહારુ મુશ્કેલી ઉભી થઈ. લાયબ્રેરીને લઈ જવી કઠ્ઠા ? ભાડું ભરવાના સાધન ન હતા. વ્યવસ્થાપક કમિટીએ અભિપ્રાય ઉઘાડ્યો કે સોસાયટી સમસ્ત ગુજરાતની છે, લાયબ્રેરી એકલા અમદાવાદની છે; લાયબ્રેરીનું ખર્ચ અમદાવાદ ઉપાડે અમદાવાદ ન ઉપાડે તો લાયબ્રેરી બન્ધ કરવી કારભાર ને દલપત-સ્થાપનદારા બન્ને વિદેશ હતા એવે અવસરે લાયબ્રેરી બન્ધ કરવાવારો આમ ઉઠ્ઠાવ્યો. કટિંસને એ લોકારોપ વહોરવો ન હતો સરકાર પાસેથી તાત્કાલિક તો જ માસની મહેતલ માગી લીધી.

પછણે બુદ્ધિપ્રકાશની અવદશા લાયબ્રેરીથી ચે બૂગી હતી. સોસાયટીનો ઇતિહાસ શુ જોલે જ તે જરા સામળિયે. સોસાયટીના આસીસ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ એ પદને સરકારી નેાકરીનું ત્હારે પગથિયું ગણતા. બુદ્ધિપ્રકાશનું 'સંપાદનકાર્ય' આ સે. હરિલાલ મોહનલાલને સોંપાયું હતું. પણ ટૂંક

સુદતમાં સોસાયટીમાંથી તેઓ છૂટા થતાં બુદ્ધિપ્રકાશનો આર્જ મગનલાલ વખતચંદે સંભાળી લીધો. તેઓ પણ ૧૮૫૫માં સરકારી નોકરીમાં જોડાતાં નવી મુશ્કેલી આવી પડી, અને સારા (ને સ્થાયી) કાર્યકર્તાના અભાવે સોસાયટીનું નાવ ડામાડોળ થવા માંડ્યું, અને તે ક્યારે ફળશે એ કહેવું અશોક્કસ થઈ પડ્યું.

ફળતાનો તારણહાર સોસાયટીને ત્હારે જોઈતો હતો. રાણકદેવડીના ભોગાવાને આરેથી એ દેશપુરોહિત સોસાયટી સ્થાપવામાં આવ્યો હતો; બાદશાહી કિલ્લાની સાબરલેખડેથી એ જ દેશપુરોહિત સોસાયટી તારવાઉદ્ધારવામાં પાછો પધાર્યો.

દ્વારણસ બિલાયતે હતા ને દલપતરામ સાદરે હતા ત્હારે સોસાયટીનું નાવ ડામાડોળ થયું હતું લાયબ્રેરી ને બુદ્ધિપ્રકાશ જોખમાયા હતા. આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ સેક્રેટરી-પદને પગથિયું કરી ત્હાથી સરકારી નોકરીએ જતા, એવે અવસરે કટિંસે દલપતરામને સરકારી નોકરી છોડવાનું ને સોસાયટીનું સૂકાન હાથ લેવાનું કહ્યું: 'સ્થાપવામાં હતા, હવે સંભાળો'

સંવત્સરની ઋતુઓ કે જીવનની દિશાઓ કાંઈ નિત્ય-નિત્યે પલટાતાં નથી દલપતરામે રંકતા દીઠી હતી, ફરી દેખવી ન હતી; લક્ષ્મી ને અધિકારના રંગોયો રંગાયેલો આશાવણી સચારમહેલ પેખાતો, અને એ આશાતૃષ્ણા હજી વહુટ્યાં ન હતાં, એટલે ના પાડીને પાછા સાદરે ગયા. ત્હો ય દલપતરામને અદ્વૈયના આકર્ષણ અમદાવાદનાં આવતાં, ખીજી વાગુ અમદાવાદ દલપતરામને બોલાવતું હતું.

હલપતરામની સહામે અપીલ કચ્છાં કરવી એ કટિંસને
અબળપુત્રું ન હતું. કટિંસે હરિયાપાર અપીલ મોકલાવી.

કારખસ તે સમે રજા પર વિલાયતમાં
હતા, તેને કરદીસે લખ્યું જુગતી કરી;
વર્ષ સાત ચયાં, પણ સોસાયટી વધી નહિ;
નાણાં સાત સહસ્રની નોટો રહી છે ખરી.
આવે હલપતરામ, આસિસ્ટન્ટ થાય મારા,
તો વધારિયે જરૂર હિંમત હેયે ધરી;
માટે તમે તે કવિને લખજો મિત્રાઈ દાવે.

સોસાયટીની કહેાડી-ડામાડાળ સ્થિતિ કટિંસે કારખસને
પત્રમાં વિગતેથી સહમજાવી, ને લખ્યું કે હલપતરામ આવે
તો સોસાયટી ફૂલતી ઉગરે. અમે બે મળી મહેનત કરિયે
ને શ્રીમન્તોનાં દિલ ખુલાણિયે.

કારખસે કવિ પ્રતિ પત્ર લખ્યો પ્રીત ધરી,
વાચીને આ વાત તમે ચિત્તમાં વિચારજો.
તમને તેડાવ્યા હતા વઢવાણથી મેં, તે તો
મારી નોકરીને માટે, તે નહીં વિસારજો.
સેવા સરકારી તજ સ્થાપેલી અમારી જે
સોસાયટી તેની તો સેવા તમે સ્વિકારજો.
પ્રીકર તમારી આખી ઉંમરની હું ધરીશ,
ધીરજ તે માટે તમે અંતરમાં ધારજો.

સ્વદેશજી હિત જો સદા હૃદય ધરો દિનરાત,
તો આ વચનો વાંચિને કબૂલ કરજો વાત.

સાગરપારનો મિત્રશબ્દ હલપતરામને સંલગાયો.

-હલપતનો બોલ કારખસ, ને કારખસનો બોલ હલપત પડતો

ઝીલતા. દલપતરામને સ્નેહનાં નહોતરાં આબ્યાં, નકાર્યાં નકારાય એમ ન હતું. વિચારણાની વરધો પૂરી થઈ. યોગ-ક્ષેમનો ચિન્તાભાર ચતુર મિત્રે—ભારણમા કારણસે ઉપાડી લીધો હતો. લોહપત્રાને આત્મદ્રોહ માનતા તેમ કુટુંબ-પોષણ પૂરતું ન ઠમાવાને દલપતરામ કુટુંબદ્રોહ ગણતા. સરકારી અધિકાર ગઢતો જતો હતો, લક્ષ્મીના ભયો થાળ આવતા દેખાતા હતા. એ અધિકાર ને એ લક્ષ્મીના થાળ પછો દલપતરામે પાછા વાળ્યા. દલપતરામને દેશ ખોલાવતો હતો.

વચનો એવાં વાંચીને ના ઠહિ કેમ શકાય ?

પાકું બન્ધન પ્રેમનું તે નવ તોડયું બાય.

વાંચનાર ! દિશાવલોકન અને વિચારિતાના ટકા-ત્હારી પ્રકૃતિઅનુસાર—ઉમેરજે કે બાઢ કરજે : મિત્રઆદેશના ઉદ્દ્યોધન ને પાકા પ્રેમબન્ધનના ચે દોઢડા વધારજે કે ઘટાડજે : ઈ તિહામવાતાં એ છે કે કારણસળોલે દલપતરામે સરકારી નોકરી તજવાનો ને સાહિત્યસંન્યાસ સ્વીકારવાનો ભવનિર્ધાર કીધો.

લક્ષ્મી ને અધિકારના જરિયાની વાઘા કારણસે દલપતરામને સજાબ્યા એ ઈ તિહામ સાચો છે; એ જ કારણસે લક્ષ્મી ને અધિકારના દલપતરામના જરિયાની વાઘા ઉતરાબ્યા એ પણ ઈતિહાસ સાચો છે. સજાવવાને ને ઉતરાવવાને—ઉભય અવસરે કારણસ તો નિજનિરખાતું દલપતરામનું ને ગુર્જરદેશનું પરમ કલ્યાણ સાધતો હતો. પણ દલપતરામ જેવા ઠહાગરા આદેશઝીલન્દા મિત્ર કે ગુરુ પ્રહાને ચે વિરલા સાપડતા હશે

‘પપના એપિલ અધવચાળ કારણસનો પત્ર દલપત-

રામને સાદરે મળ્યો. અધિક વૈશાખ ત્હારે બેસતો હતો. કટિંસને પણ ફારબસે ઉત્તર વાળ્યો હતો ને વિગતો જણાવી હતી. સોસાયટીની કારોબારી કમિટિનો મત લઇને તા ૨૩મી એપ્રિલે કટિંસે પણ દલપતરામને કાગળ લખ્યો. વળતી ટપાલે-૨૬ મી એપ્રિલે દલપતરામે કટિંસને લખ્યું કે 'ત્યા આવવાની મારી સંપૂર્ણ મરજી છે, કારણ કે એ કામ મારા હેશના સુધારાનું છે અને વળી કંઈક શરૂઆત મારે હાથે થયેલી, તેથી મારે પાર પાડવું જોઈએ

‘સ્વદેશનું હિત ચાહીને આવિશ અમદાવાદ,
સોસાયટીને સેવવા બારતેર દિન બાદ.’

એ કાગળે ગુજરાતનું સામ્ય ઘડવું ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ સરજનહારા ચોડાક ઐતિહાસિક પત્રો છે. દલપતરામનો કટિંસને લખેલો એ ૨૬મી એપ્રિલ પત્રપત્રનો પત્ર ઐતિહાસિક પત્ર છે. એણે પછીના પચ્ચીસ વર્ષનું ગુજરાતનું નવસર્જન સરજાવ્યું

રાજસેવા ત્યાગી કપીશ્વર લોકસેવામા પડયા. ‘કવિની ખરી પરીક્ષા-હીરાનું પાણી ત્હારે’ પરખાયું

આ દરમિયાન કારકુન મંટી કવિ સરકારકુન ચલા હતા, ‘મુલકગીરી કંદેતરના હેડ કારકુનનું કામ કરતા’ હતા હેતનો એક દુર્ગ દલપતરામને ઓળગવાનો બાકી હતો

પછી દલપતરામે પોલિટિકલ એજન્ટ મેજર વંદાઇટ-લોકની રજા માગી. દલપતહિતસ્વી સાહેબ અમકી ઉઠયા. સાહેબે ‘આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે તમને અહિયાં થોડી મુદતમાં મોટા હોદ્દાની જગો મળશે એવા તમારા જ્ઞાન ને રીતભાત

છે. આવી કાયમના લાજવાળી નોકરી છોડીને જાઓ છો તે ઠીક કરતા નથી. ત્યારે કવિરાજે કહ્યું કે કારણસ સાહેબનું વચન હું ઉલ્લંઘન કરી શકતો નથી.’

પછી ‘બહાઈટલોક સાહેબે કટિંસને પત્ર લખ્યો કે કવીશ્વરને શું કરવાને ખરાબ કરો છો ?’ ત્યારે કટિંસે ઉત્તર પાઠવ્યો કે ‘તમારી કચેરીનું કામ કરવાને હસ જણને માગો તો અત્રેથી મોકલાવું; પણ અત્રનું કામ તો કવિરાજ વિના કોઇથી થવાનું નથી.’ કચવાતે મને પછી એજર બહાઈટલોકે હલપતરામને રજા આપી.

આ વાટાઘાટમાં મેં માસ આખો ચાલ્યો ગયો. મેં આખરે સરકારી નોકરીનું હલપતસ્થાનું પૂરું થયું. એજન્સીની કચેરીમાંથી પણ ખાજેગીને હલપતરામ નીકળ્યા, ને જૂનની ૧લી તારીખે ભદ્રકાળીનાં દર્યાન કરી ભદ્રને મેડે દેશના ભદ્ર કાર્યમાં જોડાયા. તે તિથિ વૈશાખી પૂર્ણિમા હતી કે પૂર્ણિમાની પ્રતિપદા હતી. ભદ્રકાળીના ચોકમાં પછી હલપતરામે નિજ સકળ પ્રવૃત્તિજીવન નિર્મમ્યું, ને યથાશક્તિ-મતિ દેશનું ભદ્ર કીધું.

ધન ને અધિકારના વાઘા હલપતરામે ઉતારી નાંખ્યા; લોકસેવા ને સરસ્વતીઉપાસનાનાં ઉત્તરીય ઓઢ્યાં. મુખપના એસતા જૂન માસે હલપતરામ ‘ગૃહસ્થ સન્ધ્યાસી’ થયા.

એમ હલપતરામે સાહિત્યસંન્યાસ લીધો.

પાંત્રીસની વયે હલપતરામે સંસારતૃષ્ણાઓ ત્યાગી, સાહિત્યસંન્યાસ અંગિકાર્યો, ને લોકસેવાની મતદીક્ષા લીધી.

(૧૬૪) ૬૫માંના કેટલાક માસ બાદ કરતાં ૪૨ વર્ષના હલપતરામે

એ ગાહરેશ્વર સંન્યસ્તનત પાળ્યું આપણે દેશે દલપતરામ
હતા નવયુગના લક્ષ્મી ને અધિકારત્યાગી પ્રથમ લોકસેવક

૧૭૦૭થી ૧૮૫૮-દોઢ સૈકાની અરાજકતાની દીર્ઘ
કાળરાત્રી દેશ ઉપરથી ઉતરતી હતી ને નવપ્રભાતના
આઘડિયા ગડગડતા હતા ત્યહાં ગુજરાતે દેશસેવાવ્રતના
આઘ આચાર્ય જાગ્યા નવયુગના પ્રહ્લમુર્તે દલપતરામે
પ્રહ્લાની પુત્રીનું મત લીધું

દેશસેવાવ્રતના આચાર્યને સિદ્ધામન નવી, દર્ભાસન છે,
અને એ દર્ભાસન આપણા ઋષિમુનિઓનો વારસો છે સરકારી
નોકરી છોડી ઋષિમુનિઓના આસને દલપતરામ બિરાજ્યા
અને દલપતરામ પછી એ એ દર્ભાસન ગુજરાતે ખાલી પડ્યું
ભાગ્યે જ છે આપણા નવયુગમા દલપતરામથી લોકસેવાવ્રત
ધારીઓની ને સાહિત્યસંન્યાસીઓની કુળપર પરા અખડ રહી
છે નમંદ ગોવર્ધન ને દલપતપુત્ર નહાનલ એ દલપતરામ-
સાહિત્યસંન્યાસના જ પછીના સંન્યસ્તનતિયા

સાદરેથી અમદાવાદ આવતા સારે માર્ગે દલપતરામને
ચન્દનીમા ચન્દની જેવા ભાવીના સ્વપ્ના આવતા સોસાયટીનું
પ્રયુક્તન, દેશસુધારાનો ઠંકો, લોકકલ્યાણની પરમાવધિ
નિરખતા નિરખતા દલપતરામ વાટમાના આળાવાડિયા
વળાવતા હતા

એ પછીની ચાળીશેક વર્ષનો વાત છે અમદાવાદની
સાકડી ચેરીમા લાલા વસાની પોળ છે એમા શ્રી ખુશા-
લરાય સારાભાઈ રહેતા ખુશાલરાયભાઈ છોટાઉદેપુરના
વાનપ્રસ્થ દિવાન હતા, નોકરીના આદિકાળમા સાદરે
દલપતરામ ગઈ હતા એ ખુશાલરાયભાઈ તે ૧૮૫૨-૫૩ના

‘સરવ કારકુન ખુશાલરાય.’ વાનપ્રસ્થાવસ્થામાં વર્ષમાં એક વાર, ખેસતા વર્ષને મધ્યાહ્ને, સ્વામીનારાયણના મન્દિરે અન્નકુટનાં દર્શને ખુશાલરાયભાઈ આવતા. અમારા યોગદામાં ગાડી ઊભી રાખી, મન્દિરે દર્શન કરી આવી, પુરાણા મિત્રને મળી પાછા ઘેર જતા. એવો એક અવસર યોગ હતો, ને જૂના મિત્રોની સ્મરણસંહિતાઓ ઉઘડી હતી. કિશોરાવસ્થામાં આ આલેખક ત્હારે એ સંહિતામન્ત્રો સાંભળતો પાસે પડ્યો હતો. કાળવેગમાં વહી ગયેલી પૂર્વાશ્રમની વાતો રસભર જાગી હતી. જુવાનીમાં જ્યવન્ત વટાવેલી સંસારવાડીઓ ઘડપણમાં પાછી ભેળી સહુને ગમે છે. વાતવાતમાં ખુશાલરાયભાઈથી યોગી જવાયું કે દલપતરામ ! ત્હમે એ સરકારી નોકરીમાં રહ્યા હોત તો કચ્છાંકને દિવાનપદેથી વાનપ્રસ્થ થાત ને ધનવાન હોત. ભોગન્દરની-કોઠા ઋષિવરની આત્મસ્વસ્થતાથી દલપતરામે કહ્યું કે ખરું, ખુશાલરાયભાઈ ! પણ તો આ દેશસેવા થાત નહિ, સન્તાનોને સાહિત્યવારસો સોંપી જવાત નહિ.

ધન ને દિવાનગીરી કરતાં લોકસેવા ને સાહિત્યવારસો અધિકાં ગણે, એ જ વર્તમાનયુગમાં સંન્યસ્તદ્વીક્ષા અંગિકારી ને પાળી શકે. આ યુગમાં-ને સહુ યુગમાં-સંન્યાસ સદા લીધણવણું છે; ભોગિયાની જ્યોત સદા અગ્નિજ્યોત છે. વજ્રધડેલાં માનવપૂતળાં જ સંસારની ઉછળતી છાંયોમાં અડોલ ને અણપીગળ્યાં ઉભે છે.

ખરું છે કે દેશમાં સોનાની નદીઓ વહતી હતી ને શેરઉન્માદના ઝંઝાવાત વાતા હતા ત્હારે, એકદા, ૧૮૬૫માં, ફણેક દલપતરામનો અડોલ આત્મદીપ ડોલી ગયો હતો. પણ દલપતસંન્યસ્તનો અર્ધઝડીવડો તો, અગ્નિહોત્રના અગ્નિની પેઠે, આયુધ્ય હોલવાયે જ હોલવાયો.

મકરણ ૭ મું; કટારીનાં નિશાન, રાસમાળા

દ્રવ્યસાર પારસ મની, વપુમેં વદન સુહાત;
સાર તરુનકો ફલ જ્યુંદી, ઉર્વિસાર ગુજરાત.

(શુજ્જરમંડળેશ્વર જયશિખરીના કવિરાજ શકર
બહારોટે ભૂવડ મહારાજના રાજદરબારમા ઠહેલો દૂહો-
રત્નમાળ.)

અને પછી ૧૮૫૬મા રાસમાળા છપાઈ. રાસમાળા
તો સૈકાનો ઇતિહાસગ્રન્થ છે.

રાસમાળા એટલે દલપતશરણસની શ્રમવેલે પાકેલું
સાહિત્યકૃત્ય

Rasmala is our greatest attempt at collecting,
focusing, and visualizing the history of Gujarat

દલપતે શુજરાતના રાસાઓ શોધ્યા, કારણસે શુજ-
રાતની રાસમાળા લખી.

દલપતશરણસરચાપ્યુ એક શારદમન્દિર તે શુજરાતનું
ઇતિહાસશોધન અને ઇતિહાસઆલેખન.

શરણસ એટલે શુજરાતનો ટોક; દલપતરામ એટલે
શુજરાતના જ્ઞાનચદ્ર

શુજ્જર કવિવરોના રાસાઓના રસસારરૂપ રાસમાળા
પછી ઇસ્વી ૧૮૫૬મા વિલાયતમા છપાઈ વિલાયતે નાણુ
કે શુજરાતનો ઇતિહાસ આવો પરાક્રમશાળી ને શુભ-
ગૌરવી છે દલપતરામના શિક્ષણશ્રમની પચવર્ષોની એ
સારસમૃદ્ધિ, શરણસના હેયાભાવનું એ અક્ષરસ્મારક,

ગુર્જરચોખ્ખટમાંના ઇતિહાસસંશોધનનું એ અદ્વિતીય સદ્દેશ;
ગુજરાતના ઇતિહાસમહિમાનો એ પુનરુદ્ધાર. રાસમાળાથી
ગુજરાતનો કાળદેહ સજીવન થયો.

ઘણા રાસાઓની ફૂલગૂંથણી ત્હેનું નામ રાસમાળા.

ટોડે રાજસ્થાન કાળે કીધું એ કારણસે ગુજરાત કાળે
કીધું; જ્ઞાનચન્દ્રજી જતીએ રાજસ્થાન ને ટોડ કાળે કીધું
એ હલપતરામે ગુજરાત ને કારણસ કાળે કીધું. નિજનિજના
દેશનો ભૂતકાળ જ્ઞાનચન્દ્રજીએ ને હલપતરામે સંશોધ્યો,
સંગ્રહ્યો, સાહેબોને ભણાવ્યો, અને એમ જગજાણીતો કીધો.

કારણસ વૈશંપાયન નથી કે હલપતરામ વ્યાસ નથી.
ગુજરાત કુરુક્ષેત્ર ખેડ્યું નથી, ને રાસમાળા તે મહાભારત
નથી. હંતું ત્હેવું ગુજરાત હલપતરામે કારણસને ભણાવ્યું,
અને એવું કારણસે આલેખ્યું. હલપતઉરબોધે ને કારણસ-
લેખિનીએ ગુર્જરમહાપ્રબળના કાળદેહને પુનરાવતારે આણ્યો.

બે ભાગ ને ચાર કાંડમાં એ ગુર્જરઇતિહાસ છપા-
ચેલો છે. બન્યું ત્હાં કારણસે ફાટોગ્રાફીથી છબિઓ પાડી
હતી; એ ન બન્યું ત્હાં કચ્છાંક કચ્છાંક કારણસે છબિઓ
ચીતરી હતી. શીલ્પઅભ્યાસી એ કલાઉપાસકે પ્રાચીન ગુજ-
રાતનો મહિમા કથતી ચિત્રમાળા નિજ ઇતિહાસઅન્યમાં
આપી છે. પરચીસ રૂપિયા એ મહાઅન્યની કોંમત હતી.
ગુજરાતનું ગૌરવ ત્હારે લાંડનના વિદ્વત્ખલ્લરમાં અલ્પમૂલું
ન હતું, ખડુંમૂલું હતું.

ઇતિહાસની આંખડી સમી ભાટચારણની કટારીની
દન્તકથાઓ તો ઘણી છે, પણ એ કટારીનાં નિશાનની એક-

ધૃતિહાસકથા છે. ભાટચારણની કટારી વિધાતાની અંશુલિ હતી, રાણામહારાણાને પણ આણુ દેતી.

ધરવી ૧૮૪૭ના આદિમાં કંપની સરકારનો એક જોળનજૂનનો અમલદાર નિજ ન્યાયકચેરી ભરી બેઠો હતો. દેશમાં ત્યહારે શિશિર ઉતરતી હતી, વસન્તની આવતી પગલીઓ સસળાતી હતી એને ચે પચ્ચીસમું વર્ષ ઉતરી છન્વીસમું બેસતું હતું; પણ સુજનતા ગંભીરતા ને શાણપણ પચ્ચાસનાં હતા. કાળી ભોંયનો ભાલનો નપાણિયો દેશ હજી ઝાંઝવાનાં સરોવરો ધખાવતો ન હતો ધંઉના ઝવારા ભાવીની લહરીઓ સમી વસન્તલહરીઓમાં ઝોલાં ખાતા હતા. ન્હોતાં આઠાં ઝાઠવાં કે ન્હોતી આડી વાડ-પરવાડો દૂર દૂર, દૃષ્ટિમયાંદાની ધારે, ધરતી આભમાં ઢળી જતી ઝખાતી તળૂની જહારીમાથી એ અમલદાર દૃષ્ટિમયાંદાની પાર નિરખતો ને દિવાસ્વપ્ન નિહાળતો. સ્વપ્નાને માયા કરવાં એને ગમતાં. વિશાળતાનો એ પાથરો પગથાર એની આખડલી પીતી હતી. ઉપર ભીમનાથના શિવમંદિરનો ધજાગરો, દુનિયાના ભાર ઝીલતો, ઝોલાં ખાતો, જૂલતો હતો.

‘અરજદાર ! અરજદાર કોણ છે !—અરજદાર—આ—ર !’

સાહેબના પટાવાળાએ અરજદાર પોકાર્યો ધૃતેજ અમલદારો અરજદારની અરજો ઉઘાડે કાને ને ન્યાયબુદ્ધિએ સાંભળશે તરફા સૂઝી રાજપાયા કાળના પાયા જેટલા અવિચળ રહેશે.

ધરરંગઓનું પચ એક કોરટમાં આવ્યું; બંને જોળ-નને ઝળવાને જૂનવટ પધારી ! પચને વદનદેશે કાળના હિમઝવારા ફરફરતા હતા, માથે ઓલી તરફાળ વીંટ્યા

હતા, કડે મર્યાદલેટ ખાધેલી હતી, ખીંટીએ ભરાવ્યા સમી ખંભેથી તરવારો લટકતી.

પંચે આવી ન્યાયાસનને નમન કીધું. અમલદારને સ્વદેશ સાંભળેા. બાણે રકોટલાંકની પહાડી ગુફાઓમાંથી હિન્દવો વેશ પહેરીને સરોવરવાસીઓ કોઠ આંખા ઢે શું ?

અમલદારે હસીને સલામ વાળી, બેસવાને આસન દીધાં. ન્યાયાસન બોલતું હોય એમ અમલદારે કહ્યું ‘આવો.’ એ આવકારો સાંભળીને ઘરડેરાઓ ફેરી ઉઠ્યા.

પછીનો દલપતશિષ્ય ને દલપતમિત્ર, સુજનતાની મૂર્તિ, એ અમલદાર કિન્લાઠ કારખસ હતો.

કારખસે પૂછ્યું: ઘરડેરાઓ ! શું આવવું થયું ? કાંઈ ગુરાણી વાતું કરવાને આંખા હશે.

ઘરડેરાઓએ અરજી આપી, અને સાથે એક રાજ-લેખ આપ્યો.

શિરસ્તેદારે અરજી વાંચી; પછી સાહેબે રાજલેખ વાંચવા માંડ્યો. ‘શ્રી ભીમનાથજી સહાય:’ લાલના અધિ-શ્ઠાતાદેવની સાથે એમ રાજલેખ શરૂ થતો હતો.

શ્રીરંગપદ્મજીને ઘેરો ધાલવાને વેલેસ્વી રહુતો હતો ત્ય્હારનો-ઈસ્વી ૧૭૬૭નો-વિ. સં. ૧૮૫૩ના ભાદરવા શુદ્ધ ૨ ને ચનીવારનો એ રાજલેખ હતો. વનગ્રાસી, મોન શુ રમત રમતા બહારવટિયાઓનું એ જમાનીખત હતું. ગુજરાતના ઇતિહાસની અંગુલિઓનાં એમા નિશાન હતાં.

કારખસનાં નયનો તો રાજલેખના છેડે ચોટી ગયાં હતાં. શ્રી જગદીશની સાથે ત્યાં સહીઓ કરેલી હતી.

૨૪૬, પ્ર. ૭

ગઢવી ફૂલા, સહી; લખ્યું મંજૂર.

અને પછી કાળની અંશુલિનું આવું નિશાન હતું:

ગઢવી ઉભા દેયા, સહી; લખ્યું મંજૂર.

◁ I

ગઢવી જીવણ શાહું, સહી; લખ્યું મંજૂર.

વળી પાછી એ કાળઅંશુલિ પડેલી હતી:

રાવળ દેવકરણ વેલા, સહી; લખ્યું મંજૂર.

◁ I

લખનાર મયારામ, ધણી સમક્ષ.

ટીપુ સુલતાનની કાળઘડીમાં છેલ્લાં ટીપાં ટપકતાં હતાં ત્યારે, ૧૮ મી સદીના છેલ્લા હાથકામાં, બારેજડાના ગરાશિયાઓ લોમડીના મહારાણા શ્રી હરિસિંહજીની સ્કામે બહારવટે નીકળ્યા હતા. એ બહારવટાનું પછી મનામણું થયું એનું એ જમાનીખત.

પણ સાવજના જામીન કોણ? સાવજને એ પાળનારાઓ, બહારવટિયાઓએ એક વાર જમાન આપ્યા, એમણે જમાન રહેવા ના પાડી. પછી બહારવટિયાઓના જમાન ગઢવીઓ થયા.

સાહેબની કીકીઓ તો એ કાળની અંશુલિઓમાં પડેવામાં ગઈ હતી. કારણસર એમાં ઇતિહાસનાં કાતુક જોતો હતો.

‘સાહેબ ! હમારા હક—’

સાહેબને ત્યારે નવાં આલ ઉઘડતાં હતાં. એ અંશુલિઓ તો કારણસરે જાણે ઇતિહાસની ફૂંચીઓ થઈ પડી.

સાહેબ બળકીને જાગ્યા. ‘ઘરડેરાઓ ! બેફિકર રહો. કંપની સરકાર તહમારા હક જોશે ને જાળવશે. હું પાછા બોલાવીશ.’

એક ઢાલની બે બાજુઓ સમા રાજપ્રજાના હૃદયે
બેસાયેલા છે. જે રાજા પ્રજાહૃદય જાળવે છે, એના રાજ-
હૃદય યાવત્ ચન્દ્રદિવાકરો પ્રજા જાળવે છે, અને ફૂટે છે
ત્યારે ઢાલ આખી ચે ફૂટે છે. ૧૭૮૯માં ફ્રાન્સની રાજ-
પ્રજાની ફૂટેલી ઢાલ આજ દોઢસો વર્ષે ચે પાછી હજી
સન્ધાઈ થાજે પડી છે ?

દ્વારખસ તો એ કાળઅંગુલિઓની રેખાઓ જ જાણે
ગણતો હતો ને ઉઠેલતો હતો. એ અંગુલિરેખાઓમાં
દ્વારખસને શુજરાતનો ઇતિહાસ અંખાતો.

દ્વારખસ ત્યારે નહોતો જાણતો કે એ વીરત્વની
અંગુલિઓ હતી.

આયુધ્યનું મુફત દ્વારખસને ઉગતું હતું. ‘એ ક્ષણ
લોંચ ઉપર પડ્યું શાઘી ?’ એ પ્રકૃતિપ્રશ્નના જેવો દ્વાર-
ખસને ઇતિહાસપ્રશ્ન થતો કે ‘આ અંગુલિરેખાઓ શેની ?’

ન્યૂટનને આયુધ્યનું મુફત ઉગ્યું હતું એવું દ્વારખસને
આયુધ્યનું મુફત ઉગ્યું. ક્ષણને ઝાડ ઉપરથી પડતું નિરખી
ન્યૂટને વિશ્વગુરુત્વાકર્ષણનો પ્રકૃતિસિદ્ધાન્ત ઉઘાડ્યો;
જમાનીખતમાંની કાળઅંગુલિઓ નિરખીને દ્વારખસે શુજ-
રાતનો ઇતિહાસ લખ્યો.

‘સાહેબને આશંકા છે ? કે કાંઈ અક્ષર અધૂરડા
છે ?’ રાજલેખમાં દષ્ટિ પડેલી તલલીન થયેલા સાહેબને
બેઠ ઘરડેરાઓએ પૂછ્યું

કાળની વડવાઈઓએ નમતા વડલા સમા વૃદ્ધ પંચ
સ્ક્રામે વળી સાહેબે બોલ્યું

‘ના, ના મયારામ સદના અક્ષર તો અજવાળાનાં ટપકા છે પણ આ બે હસપગલા શાના છે ? આગળીના દેરવા સમી બે ઠાતુકઆગળીઓ આ રોની ?’ મનમાની મૂઝવણ સાહેબે પૂછી.

ઘરડેગઓની આખોમા ક્ષણેક તેજ ઝળક્યા, વૃદ્ધ નાડીઓમા જોળનતા જોમ ધડક્યા બોલ્યા: ‘એ તો છે અમ દેવીપુત્રોના એ ઘાણ, હાજરાહજૂર અમ જોગમાયાના ત્રિશૂળના છે ફળા, એ છે ગઢવીની કટારીના નિશાન. ભાટચારણ બોલ્યો એ દેવીપુત્ર બોલ્યો, ભાટચારણની કટાર પડી એ કાળનું પગલું પડ્યું રાણામહારાણાથી ચે ન ઉથાપાય એ આણ.’

‘તહમે કોણ છે ? ઘરડેરાઓ !’

‘બાપ ! અમે ચારણ છીએ-ભૂમિના લોભિયા અમે ક્ષત્રીવટના ખેવટિયા ને રાજવટના જમાન’

‘હા, રાજવટના જમાન, તહમે દેવીપુત્રો, ઘરડેરાઓ ! આ તહમારા છે જમાની ખત જાવ સુદતે બોલાવીશું ને ન્યાય કરીશું, હો !’

એ આશ્વાસનબોલે વૃદ્ધમંડળ આશાભર્યું મિધાંચુ. પણ કારભસની આજ ભરીને એના રકોટલાડનો Bard ઉભો હતો કારભસ સ્વપ્ના જોતો સ્વપ્નામા એણે અણ-હિલ્લપુરપાટણનો રાજદરબાર દીઠો, દિલીશ્વર પૃથ્વિરાજના રાજદૂત ચન્દ પહારોટને રાજદરબારમા ઉભેલો દીઠો. મૂર્તિમન્ત ભૂતકાળ કારભસ જોતો હતો આલના પડછાયા સમે ભાલનો વિશાળ શામળો પગથાર એને કાળના રણ ભારથા કટારીઓની અગુલિઓ એને કાળની દિશાઓ

દાખવતી ઘઉંના સોનલવણી જેતરો વચ્ચે ત્યાં જ કારખસે
નિર્ધાર કીધો કે ગુર્જરમહાપ્રભનો ઇતિહાસ લખવો અને
જગતને લણાવવો. એ નિર્ધારનું અક્ષરરૂપ તે રાસમાળા.

એ નિર્ધારપ્રસંગના સ્મરણચિન્હ લેજે, એ ગઢવી-
ઓની ઇતિહાસપદ્ધતિ રૂપે, પછી રાસમાળા છપાઈ
ત્યારે કાળની અગુલિ સમી ભાટચારણની એ કટારપગલીનું
નિજ અન્થને કારખસે જયતિલક કીધું હતું

અમદાવાદના હિન્દુધર્માત્મી ઇતિહાસખંડેરોના નિત્ય-
દર્શને ખાતર પૂરું હતું તે કાળમહેયાની ભૂમિમા કટારીનાં
નિશાને બીજ વાળ્યું એ બીજનો પછી કાળવનનો વડલો
થયો તે રાસમાળા

પછી કારખસ ગુર્જર કવિઓને નહોતરતા ને સન્માનતા
અથા સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેમ નિત્યશ સન્ધરતાશ્રમીઓના
પાય ધાના કે કોક જડે જે તારેને ઉદ્ધારે, એમ કારખસ
નયનકિરણે કવિવરોના મુખારવિન્દ ધાતા ને ભાગ્યદેશ
ભીજવતા કે કોક કાવ્યામૃત પાય શોધતા શોધતા
કારખસને વેદશાસ્ત્રપન્ન બ્રાહ્મણવર દલપતરામ સાપડયા
કારખસે દલપતરામને કવીશ્વર કીધા, દલપતરામે કારખસને
મહાઈતિહાસકાર કીધા

રાસમાળા રચવાનો નિર્ધાર કારખસકીયામા ઉદ્ભવ્યો
૧૮૪૭ ખેસતા ને તે પછી દસ વર્ષે રાસમાળા છપાઈ,
૧૮૫૬મા દલપતકારખસનો યોગ થયો ૧૮૬૮ના નવેમ્બરમા;
અને રાસમાળાની સામગ્રી સચોધાઈ ને સગ્રહાઈ ૧૮૪૮
થી ૧૮૫૩ સુધીમા '૫૪ '૫૫ ને '૫૬-ત્રણ વર્ષની રજા
લઈને, અને એ સગ્રહાયેલી-સચોધાયેલી સાધનસામગ્રી

ભણીને અને ભાતામા લઈને રાસમાળા લખવાને કારણસ
વિલાયત ગયો હતો

હલપતરામ નહોતા મળ્યા ત્યાં સુધી કારણસના
રાસમાળાના કોડ અણપૂર્વા રહ્યા હતા હલપતરામ મળ્યે
કવિતા ને ઇતિહાસનો યોગ થયો, અને રાસમાળાના
૨૪૨ણે લખાવા માંડ્યા

૧ લી નવેમ્બર ૧૮૪૮, સ ૧૮૦૫ની રાનપચમી-
કાર્તકી શુક્લ પચમીથી હલપતરામ કારણસના ઇતિહાસ-
શુરુ થયા, અને તે જ તિથિથી શુજરાતના અનોડ
ઇતિહાસસંશોધક થયા

અને હલપતરામ સ્વયં ઇતિહાસની ભૂમિમાંથી અમ-
દાવાદ આળ્યા હતા રાણુદેવકીની હહેરી, માધવ પ્રધાને
બધાવેલી માધાવાવ, ઇસ્વી ૧૩૦૫મા મેરૂતુંગાચાર્યે રથેલી
પ્રબન્ધચિન્તામણિ એ હલપતરામના ઇતિહાસસ્મરણ
સ્ત્રોત છે વર્ધમાનપુરી શ્રી મહાવીર સ્વામીજીની નગરી છે

પહેલે જ અઠવાડિયે હલપતરામે અમદાવાદ સંશોધ્યુ,
ને બીજે પખવાડિયે ઝાલાવાડ સંશોધવાને ગયા અને
પછી સારે શુજરાત સંશોધ્યે

હલપતકારણસની સહકારિતા કંઈ અજળભાતીલી
હતી જે પાય એક મન્નણાએ ચાલે છે, એમ એ જેવડી
નિરનિરાળી પણ એક મન્નણાએ અને એમદિશે વિચરતી
જમણા હાથ આપે તે ડાબો હાથ વાપરે, કે ડાબો લગામ
વાળે ને જમણા સમથેર ખેલે, એવી કંઈક એમની સહ-
કારિતા હતી કેટલેક અવસરે તો ભાળવું ચે ભારે પડે કે
જમણા પાય ડાબાને પ્રેરે છે કે ડાબો પાય જમણાને પ્રેરે

છે તો પછી કેટલીક કાળકથાઓ અજવાળાં જેવી સ્પષ્ટ છે. રાસમાળાને કાળે કારણસ લક્ષ્મી રેલવતો ને દલપતરામ નગરનગરે ધૂમતા; જડે તે લાવતા ને આણેલુ કારણસને લાણાવતા. એ લણેલુ ગોઠવી, પરાવી, સુરમ્ય કરી કાળસ અન્ય ગૂંથતો. દલપતરામ ઇતિહાસનાં વેરાયેલા કૂલ વીણી લાવતા, કારણસ એ ઇતિહાસકૂલડાંની માળા રચતો.

વીણનશ્રમ દલપત માળીના હતા, ગૂંથણકલા કારણસ માળીની હતી.

ઈતિહાસનાં કૂલ વીણવાની વાડીઓ ગુજરાતે વિશાળી હતી. ગુજરાત ઇતિહાસછલકાતો દેશ છે. શ્રી કૃષ્ણયુગથી ઇગ્નેયુગ પર્યન્ત ગુર્જરઇતિહાસવેલ પ્રસરેલી છે. પાંચ હજાર વર્ષની એની કાળકથની. ગ્રીસરોમથી ચે ગુજરાત પ્રાચીન દેશ છે. કદળીસ્તંભના અસ્તરમાં અસ્તર, ને તેની ચે લીતરમાં અસ્તરો છે, એમ ગુજરાતે ઇતિહાસનાં થર, ને થરમાં ચે થર, અને એ થરભીતર પાછી થરપરંપરા છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ એટલે ન્હાનકડું મહાભારત. ગુજરાતે બન્દરો છે, તીર્થો છે, પાટનગરીઓ છે; રાજપુત્રો છે, બાદશાહો છે, રાજર્ષિઓ છે, બ્રહ્મર્ષિઓ છે; હિન્દુ ઇસ્લામી ઇગ્નેયુ રાજ્યબન્ધારણો છે; દેહમાની શિરાઓ સમી સરિતાઓ છે. નયન સમા સરોવરો છે; ગંડસ્થળ સમા ગિરિવરો છે ગિરિવરોને માથે મુગટ સમાં મન્દિરમહેલો છે; વ્યાપાર છે, પ્રાક્રમ છે, ધરતીમા કાચું સોનું પાકે છે, સન્ત છે, ભક્ત છે, સાગરસફરીઓ છે; ગીતા છે, પ્રાકૃત પાણિનીય છે; કુદરત છે, કલા છે, કવિતા છે, કવિતામૂર્તિ ગુજરાતણ છે. ઠામ ઠામ ઇતિહાસનાં ખંડેર છે, કાળની પગલીઓ છે.

અમરખની ખાણ સમો ગુજરાત ઇતિહાસની ખાણ છે. ગુજ-
રાતે જ્ય જોયા છે, પરાજ્ય જોયા છે, જ્યપરાજ્યથી જે પર
સંસ્કૃતિઓના સંજમ જોયા છે. ગુજરાતે ગ્રીક આબ્યા, હૂણ
આબ્યા, શક આબ્યા, બાઈર આબ્યા, પારસી આબ્યા, બ્રહ્મા
વર્તવાસી આબ્યા, મરુવાસી આબ્યા, ઇસ્લામી આબ્યા, તૈલંગી
આબ્યા, સુગલો આબ્યા, મહારાષ્ટ્રી આબ્યા, અવધવાસી
આબ્યા, ઇથેજ આબ્યા: રસાળી ગુર્જરલોભમાં સહુ સમાયા.
ગુજરાતનું ગોત્ર વિશાળ છે, ગોત્રસમાસે વિશાળ છે.
પૂર્વપાંખે વનખાંધ્યો ને પશ્ચિમપાંખે સાગરખાંધ્યો. ગુજરાત
વન ને સાગરની લક્ષ્મીસમૃદ્ધિસોહન્તો પુરાણપ્રસિદ્ધ
દેશ છે. ગુજરાતની ઇતિહાસકથારીમાં ઇતિહાસપાખંડીઓ
વેરાયેલી છે.

છાપખાનાના પૂર્વયુગમાં અન્ય ધીરવાની અધીરપ
હતી, અને એ અધીરયુગમાં ઇતિહાસસંશોધન કપરું કામ
હતું. સાહેબની સુજનતા ને વગમોલો, દલપતરામનાં મીઠપ
ને કાવ્યાનન્દ એ કપરા અવસરને જે ઘણુંખરું કુમળા
કરતા. નવકેડી કોરનારને કાંટા જે વાગે ને ઝાંખરાં જે
ભરાય; પણ પછી વિજયના ઉમળકા જે અદ્ભૂત આવે.
ફારબસદલપતને રાસમાળાની ઇતિહાસસામગ્રી સંચોદતાં
વિકટ મારગ ખેડવા પડતા, કપરા અનુભવો અનુભવાતા,
પણ પરિણામે વિજયકીર્તિ પરિશ્રમના થાક ઉતારતી.

રાસમાળાની ઇતિહાસસામગ્રી માટેની સંશોધન
સફરોનાં વહુન દલપતરામે લખ્યાં નથી કે બાણશ્યામાંથી
લખાવ્યાં નથી. રાસમાળામાંથી દલપતરામે જાણે દલપત
વ્યક્તિને ઇતિહાસવિરલ નિરક્ષિમાનભાવે જૂંસી નાંખી છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ શોધતાંસંગ્રહતાં દલપતરામે ત્હારે. દેશચોખૂટમાં પગલીઓ પાડી ઘડેલા એ સ્વયંઈ ઇતિહાસની તો ગુજરાતને જોટ જ ગઈ છે. રાસમાળા માટે કઠ્ઠાં કઠ્ઠાં ક્યાં? શા શા દલપતરામે યમ વેઠ્યા? ધૂળધોયાઓ ધૂળને ઘોઘ ઘોઘ મંહીથી સોનારજકણો શોધે છે એમ વિધવિધની પ્રસંગજીલુવટમાંથી દલપતઈતિહાસસંશોધનની સફર ને હકીકતો આજે તો સારવવાની છે. દલપતકાવ્યમાં ને બુદ્ધિપ્રકાશનાં પાનાંઓમાં છૂટી છૂટી વેરાયેલી ઇતિહાસ-નોંધો, જીવનકથામાંનાં વેરાયેલાં રજકણો, રાસમાળાની પ્રસ્તાવના, દારખસસજાની છપાયેલી દલપતરાસમાળા ને હસ્તલેખોની યાદીઓ, અને છપાયેલી રત્નમાળાનો દલપત-હસ્તાક્ષરનો ઇતિહાસોના લેખસંગ્રહનો એક અણુમોલ ચોપડોઃ એ અવશેષો દલપતઈતિહાસસંશોધનના આજના સાક્ષીઓ છે. દલપતરામે કીધેલો એ સ્વયંવ્યક્તિલોપ એટલો સફળ હતો કે આપણા ઇતિહાસસંશોધનના મહાન-અને અતુપમ આદ્ય આચાર્યે ઇતિહાસસંશોધનદેશમાં પગલીઓ પાડી'તી એટલું ચે આપણા ઇતિહાસકારોને સાંભરતું નથી. એ ઝંખવાયેલી રેખાઓ ઘૂંટાય તો પાછી વંચાતી થાય.

પ્રથમ પગલે જ અમદાવાદના ઝવેરીવાડામાંના ખડતર ગરબના ગોરજી ખૂબચંદજી કનેથી કુમારપાળ રાસો ને વસ્તુપાળતેજપાળ રાસો કવીશ્વર લાવ્યા હતા; શંકર-દિગ્વિજયનો ગ્રન્થ લોળાનાથભાઈએ આપ્યો હતો; શાહપુરમાંના ભાટવાડાના વહીવંચાઓ કનેથી સોલંકી વંશ ને વાઘેલા વંશની વંશાવળીઓ જડી હતી; ઉત્તમરામજીને.

ત્યાં બાળીવિલાસનાં દર્શન કીધાં હતાં; હરકુંવર શેઠાણીના મારવાડી યુનીમ ભંડારીજીએ પ્રબંધચિન્તામણિનો અન્ય આ પૂર્વે ફારણસને આપ્યો હતો; એ આપતો પૂર્વે વાચ્યું-જણ્યું છે. એટલી ઇતિહાસસામગ્રી તો પાટનગરીમાંથી સાંપડી હતી. ઇલપતફારણસ મળ્યા પછીના પહેલા પખવાડિયાની એ ઇલપતકામગીરી.

પછી સૂરતમાં શ્રીમાળપુરાણ, બુન્દીકોટેથી મંગાવેલો પૃથુરાજ રાસો, અને રાદેરમાંથી બેત્રણ જૈનગ્રન્થો મળ્યા હતા એ વાર્તા એ જાણી છે.

હેમચન્દ્ર સૂરિનો મહાકાવ્યગ્રન્થ દ્વયાશ્રય મેળવવાને જૈનપુરીના નગરશેઠની મારફત વલખાં મારતા, સ્વયં પાટણના જૈનભંડારોએ જતા, સાધુઓને ૪૫૬ાં આઠાકતા ઇલપતફારણસને આપણે નિહાળ્યા છે. એક ભાટે તો એક ગ્રન્થદર્શન કરાવવાને ગામ માગ્યું હતું. એ સહુ તો પૂર્વનાં પ્રકરણોમાંના ઠયાભાગ.

ઇલપતરામના પતનમાંથી દેશજ ગઢવીએ રત્નમાળાના ખંડો કીધા હતા, ને બાળપણના સહાયક પાટોશી જતી લાલચંદ્રજીએ શ્રીપાળનો રાસ તથા પ્રબંધચતુર્વિત્તસિના ગ્રન્થો આપ્યા હતા, હાંતામા ગોરખદાસજીનો પરમારવંશ-વર્ણનનો કાવ્યગ્રન્થ મળ્યો હતો, ઘોઘામા ગોરજી કનેથી શત્રુંજયમાહાત્મ્ય સાંપડ્યું હતું, અને પ્રાચીન વલ્લભીપુરીમાં પુરાણ તામ્રપત્રો અમદાવાદના નગરશેઠના આડતિયાને લમીન આપીને જોયા હતા; એ પણ સહુ પૂર્વવાર્તા છે.

પાતાલાઈ ને ધીરજી સમા દ્વિરાજે સાહેબસવારીમાં ફરતા હતા. જાવનગરના વજેસંગ મહારાજના ઠવિ

હમીરજી કનેથી દસરાળનાવનો ગ્રંથ, મૂળીના ખેંગાર ગઢવીના મામા કનેથી વાકાનેરેથી જગદેવ પરમારનો ગ્રંથ, દેવરામજીના રણછોડદાસ પ્હારોટ કનેથી શવરા મંડપનો રણકી છન્દઃ એ દલપતકાવ્યની દલપતવહીમાં નોધાયેલા ઈતિહાસસંશોધનો ૭ વીરમગામના લીમ પ્હારોટ ને તેમના સુપુત્ર પૃથુગજજી, પાટણવાડાનું પ્હારોટમંડળ, વિજાપુર ને ઇડરપથકના કાવ્યકોવિદો, ઇડરમાનો કવિ-સમૈયો એ સહુ પણ શુભરધિતિહાસસંશોધનના ધીમન્ત સહાયકો હતા.

દલપતકાવ્ય અન્તર્ગત કારણસંવિલાસના ૧૧મા ખંડના આઠમા દલપતભાષ્યુ એક ઈતિહાસવેણુ છે કે 'સન ૧૮૪૮મા પુસ્તકોની ખોળ કરવા સારૂ આપે મને કાઠિયાવાડ એકદયો હતો વિ.' એ દલપતકારણસના યોગ પછીના બીજા પખવાડિયાનું દલપતઈતિહાસસંશોધન.

અને હવે દલપતહસ્તાક્ષરના પેલા અમૂલ્ય ચોપડાની સાક્ષીઓ સાબળિયે.

છપાયેલી રત્નમાળ રાયલ સોળપેજી ૩૦૦ પાનાંની છે, ને પુલસ્કેપ કદના ૨૮૭ પાનાઓનો એ દલપતચોપડો છે. ચોપડામા વીશેક ઈતિહાસો સંગ્રહાયેલા છે. મૂળમાંની વિષયાનુક્રમણિકા આપવી એ જ અહીં મુયોગ્ય છે.

પા. ૧, જયશિખરીચરિત્ર, રત્નમાળ

૭૧, જગદેવ પરમારની વાત.

૧૬૨, ૨૧' ખેંગારની વાત. (૧૫૬ થી ૧૬૧ સૂધીનાં છ પાનાં ચોપડામાં નથી.)

રા' નવઘણની વાત (૧૭૦ ને ૧૭૧ ના પાનાં
ચોપડામા દેરા છે એ પાનાઓમા આ વાત લખવાની
હશે, પણ રહી ગઈ લાગે છે)

૧૭૨, કેસર મઠવાણીની ખ્યાત

૧૭૮, સોળકી રાજબીજયરિત્ર

૧૮૩, લાખા ફૂલાણીની ખ્યાત

૧૮૮, કુમારપાળની રાણી રતનકુવરીની ખ્યાત

૧૯૦, કુમારપાળ રાસાનો સાર

૨૨૦, વહોરાઓની ખ્યાત

૨૦૨, સોમનાથ લૂટાતા હમીરજી ગોહેલ મરાઠા-
તેની ખ્યાત

૨૦૬, વાઘેલા વશ તથા વરહા જેતાની ખ્યાત

૨૨૦, ઝાલા રજપૂતોના ચરિત્ર

૨૩૮, અમદાવાદ વસ્યાની ખ્યાત

૨૪૦, કાઠી લોકો વિશે

૨૪૪, મૂળીના પરમારો

૨૪૭, રાણપરના કસ્બાતી

૨૫૪, ધોળકાના કસ્બાતી

૨૫૮, ગોહેલવંશની ખ્યાત

૨૮૦, સુવાળના ઠાકોર કાનાજી વિશે

રતનમાળ અધૂરો થય છે, અને તેનો છેલ્લો છન્દ

વનરાજ મહારાજનો મહામનોરથ વર્ણવે છે

વનરાજ વર્ષ ચોદહ પ્રમાણ, ત્રય મયો સિંહવાલરુ સમાન;

હીમત અધીક, વલ્લુદ્ધિવન્ત, ગુજરાત રાજ કરનો ચહન્ત.

જગદેવ પરમારની વાર્તા શોધતા દલપતરામ મૂળીથી વાંકાનેર ગયા હતા, અને જોજન્સીમાં લખ્યે એ ગ્રન્થ સંપાદ્યો હતો, એ કથા દલપતકાવ્યમાં છે.

રાજબીજની વાર્તાને મથાળે નોંધ છે કે 'અમદાવાદના બારોટ કાલિદાસના ચોપડા ઉપરથી'

લાખા ફલાણીને મથાળે નોંધ છે કે 'વઢવાણના શાહ મૂળજી મેઘજીએ લખાવેલી.'

કુમારપાળ રાસાને, મથાળે નોંધ છે કે 'કુમારપાળ રાસા બે છે; એક રીખજદાસનો ને બીજો જીનહરખનો. જીનહરખકૃત રાસનો દલપતલખ્યો સાર છે, છેડે પૂરવણીનોંધ ૩૩ કે 'રાધનપુર પરગણે મુંજપર પાસે વાઘેલ મામ છે ત્યાના રહેનાર વાઘેલા ખોડાભાઈ સદ્રજી કહે છે કે વિ.'

વહોરાઓની જમાત વિશેની હકીકત 'સુદક્ષા તૈય-બઅદલીએ લખાવી' હતી.

હમીરજી ગોહેલનો ઇતિહાસ 'ભાવનગરના રાજકવિ પાતાભાઈએ લખાવ્યો' હતો રાજવીકવિ કલાપીએ એ નિજ પૂર્વજના હમીરકાવ્ય નામના અપૂર્ણ રહેલા મહા-કાવ્યના ચાર ખંડ પછી લખેલા છે

વાઘેલા વશ વિશે: 'લખાવનાર પેચાપરના વાઘેલાના વહીવંચા બારોટ બલમ ભગવાનજી, રહેવાસી વડોદરાના.'

ઝાલા રજપૂતોનાં ચરિત્ર; 'વઢવાણના કારભારી શા. ડોસા જેચ દે વહીવચા પાસેથી લખી લીધેલા તે.'

અમદાવાદ વસ્યાની વાત, 'લખાવનાર અમદાવાદના બારોટ કાળીદાસ તથા વાઘજી.'

ઠાઠી લોકો વિશે: 'લખાવનાર ગઢવી દેશજી લોજલ વઢવાણના.'

રાણપરના કસ્બાતીની ખ્યાત: 'લખાવનાર મલેક અલિભાઇ તથા રૂસ્તમભાઇ, રાણપરના કસ્બાતી.'

ધોળકાના કસ્બાતી વિશે: 'રાજેશ્રી લલુભાઇ ઉલા-સરામની મારફત મળેલી.'

ચુંવાળના ઠાઠોર કાનાણની ખ્યાત: 'લખાવનાર મોજે દેતરોજના બારોટ હીર વીરસંઘ, ચુંવાળિયા ફસોદી, તથા ગામેતી સબળસંઘલ.'

નામાવલિ રૂપ છે. ઇતિહાસજાહેરના સંરક્ષણકાર-ઓએ ઇતિહાસો લખાવેલા છે. સત્યાસત્યતાના ટકા ઉધાડા જ છે.

ઉપરાન્ત આ સંશોધનનોંધો ઉચ્ચારે છે કે ફારુખસના કવીશ્વરે કચ્છાં કચ્છાં જવાઆવવાના સંશોધનશ્રમે વેળ્યા હતા. એમાં અમદાવાદમાંના, સુરતમાંના, મહીકાંકામાંના, અને દલપતકાવ્યમાંની ઇતિહાસનોંધોમાંના વેરાયેલાવિજે-રાયેલા સંશોધનશ્રમે ઉમેરાય, તો 'ટીપે ટીપે સરોવરભરાય.'

અને આ સહુ છે ૧૮૪૮ના નવેમ્બરથી ૧૮૫૨ના સપ્ટેમ્બર સુધીની પંચવર્ષીની ઇતિહાસવાર્તા. એ પંચવર્ષીમાં ગુર્જરમહાપ્રજનો ઇતિહાસ શોધતા કવીશ્વર દલપતરામ સારા ગુજરાતે ધૂમતા. કબરોમાંથી જાણે મુઠદાંને ઉઠાડતા, ચિતાઓમાંથી નિશ્ચેતનિયાઓને કવીશ્વર સચેત કરતા. ચિવની પેઠે દલપતરામ ઇતિહાસનાં રમથાનો દૂંઢતા હતા.

નવયુગનો આપણો ઇતિહાસ બોલે છે કે ગુજરાતનો

આદ્ય ઇતિહાસલેખક કારણસ, અને ગુજરાતના આદ્ય ઇતિહાસસંશોધક દલપતરામ.

શોધેલી ઇતિહાસસામગ્રીની વિપુલતાની દૃષ્ટિએ, રેલ-ગાડીના પૂર્વજમાનાની સફરવિટંબણાઓની દૃષ્ટિએ, બહેમ ને અણુવિશ્વાસના છાપખાનાશૂન્ય એ કાળમા હસ્તલેખના ગ્રંથોના અધીરપભાવ છતતા સાહિત્યવિજયની દૃષ્ટિએ રાસમાળાની ઇતિહાસસામગ્રીનું દલપતસંશોધન ગુજરાતના નવયુગનું સોનેરી પ્રકરણ છે.

આજ આઠ હાથકે રાસમાળા ગુજરાતનો અજોડ ઇતિહાસગ્રંથ છે એ હકીકત તેજ દલપતકારણસને કાળ-દીધુ પ્રમાણપત્ર છે.

દલપતકાવ્યના રચયન્દા દલપતરામ નવયુગના કવી-શ્વર ન હોત તો, રાજસ્થાન આજ જ્ઞાનચન્દ્રજીને સભારે છે એ પૂજ્યભાવે, ગુર્જરઇતિહાસના આદિ અને અનુપમ ઇતિહાસસંશોધક લેખે ગુજરાત દલપતરામને ગુણુઓશિંગણુતાથી સભારતું હોત. દલપતરામે ઇતિહાસના અજવાળાં ખાડ્યા છે એટલેટલાં કિરણો યે આપણે દેશે વિરલાઓએ ખાડ્યા હશે.

પછી તો નમંદે ડભોઈ ને ચાદોદકરનાળીમા દયા-રામની ખાણો ખણી, ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ, ઇતિહાસના એકબે પટારા ઉઘાડ્યા; ગાયકવાડ મહારાજે પાટણના ઠોક-સંડાર ખોલાવ્યા; એદલજી ડાસાભાઈએ ગુજરાતનો ઇંગ્રેજ ઇતિહાસ સાઘન્ત ને સળગ રચ્યો; વોટસને સંગ્રહસ્થાન જમાવ્યું; વિટ્તરદાસ-એલે સોરઠી તવારિખ નવેસરથી

લાખી પણ એ સહુ ગુર્જરધતિહાસસંશોધક મંડળના
ગોત્રજ મૂળ પુરુષ તે તો કિન્નાક કારણસના કવીશ્વર
દલપતરામ. ઇતિહાસસંશોધનની ગુજરાતે દલપતરામે
કેડીઓ પાડી અને રતનખાણો ઉઘેળી એવા ને એટલા
શ્રમભાર પછી કે વિરલાએ લેખ્યા હશે. ટોડના જતી જ્ઞાન-
ચન્દ્રજી રાજસ્થાનના ને કારણસના દલપત કવેશ્વર ગુર્જર-
રાષ્ટ્રના હજી તો અઝેડ ઇતિહાસસંશોધકો છે. આજ
એમની પૂરવણી થાય છે, અધૂરપો પૂરાય છે, બૂઝો સુધારાય
છે; પણ એ સહુ મહેલાતનું મરામતકામ. એમણે કીરત-
ચંદો માંડ્યા એટલેટલા પાણિયા ચે સ્થાપનાર કેાણ કેાણ ?
એમના સમોવડ સ્કામી ઇતિહાસમ્હોલાતો માંડનારો તો
કાળખોળે જન્મશે ત્હારે જગત ભેશે. જ્ઞાનચન્દ્રજી ને દલ-
પતરામ નિજનિજ દેશના ઇતિહાસભગીરથો હતા.

રાસમાળમાં કથાનકો છે, સુખદચિત્રો છે, રંગચિત્રો
છે, મહિમામુલ્યો છે, ગુણગાનો છે, લાવ છે, કવિતા છે,
કાળને સજીવન કરતી કલ્પના છે, દલપતશિષ્યશોભર્તુ
બહુ-બહુ છે. પણ એ ગુર્જરરાસામાંથી ત્રિદળ શુદ્ધ-
ચિત્રાવલિ વાચવા વિચારવા વાગોળવાનો સહુ ગુર્જરગુણ-
ગૌરવીઓનો ઇતિહાસધર્મ છે. પ્રથમ તો વલ્લભીદર્શન-
સ્થાટીની સીમખાખોએ એક પાસે ડુંગરમાળ ને જળ સમી
આર્કેડિયાની ખીણ, ને બીજી પાસે ગ્રીસનો દક્ષિણઅખાત
ને ત્હેની પારનો ત્રિખંડસ્પર્શતો ભૂમધ્યસમુદ્રઃ એની સમોવડ,
જગતવિરલ, ગુજરાતની પરવાડનો પ્રકૃતિ ને ઇતિહાસનો
સંગમદેશઃ એકપા વલ્લભીનાં ખડેરો, સન્મુખે ઘેઝાકાળુ-
ભારની મુખખાડી, ત્હેની પાછળ લિછળતો ખંભાતનો અખાત,

અને એ અખાતના મુખપાર વિસ્તરતો હિન્દઆફ્રિકાના આરાઓ ધોતો અરબી સમુદ્ર; અને ખીજીપા શિહોરના કુંગરાઓ ને ક્ષિતિજની પાળ બાંધતા પુણ્યરાશી સિદ્ધાચળનો છાયાઢગઃ ધુંધલીમલ્લના કુંગરશિખરેથી દર્શાતું એ સહુનુ અન્ધારંભમાંનું જ મૂળોળ ને ઇતિહાસના સરિત સંગમ સમું ચળદચિત્ર. ખીજું અણહિલપુરદર્શન. અણહિલપુરદર્શનનુ તો કારણસે ૧૩મું પ્રકરણ બર્તું છે. વનરાજનુ, મૂળરાજનુ, ભીમદેવનુ, કરણદેવનુ, સિદ્ધરાજનુ, કુમારપાળનુ એ અણહિલપુર પાટણ; રૂપસુન્દરીનુ, મણચલ્લા દેવીનુ, શીલગુણ સૂરીનુ, હેમચન્દ્રાચાર્યનુ, આપાનુ, વસ્તુપાળતેજપાળનુ એ અણહિલપુર પાટણ; તપનુ ભેગનું વિધાનુ વીરત્વનું લક્ષ્મીનું ધામ એ અણહિલપુર પાટણ; પાટણનું શુણ્ણવનું, યશવનું, મહિમાઓજસ્વી, ગુર્જરાષ્ટ્રની ક્ષત્રિયપાટનગરીસોહનું ચળદચિત્ર, વરઘોડાને છેડે વરરાજનો હાથી હોય તેમ, સોળાંકી વંશની પૂણાહુતિ-અવસરને સોહાવે છે. અને ઘોળે છે ન્હાનકડો પથ મહાભારે કારણસને પ્રસ્તાવનામાનો મન્ત્રગ્રોહઃ રાસમાળાના સારરૂપ, સૌ ગુજરાતીઓની ઇતિહાસગાયત્રી સરિખડું, ગુજરાતના ઇતિહાસગૌરવનું એક વાક્યઃ Equal, at least, to the Parmar, the Chohan or the Rathor was the Solanke of Unhilpur.

સોલંકચરિત્રની ધારાનગરીના પરમારનો, પિથલવશચરિત્રની દિલ્લીનગરીના ચહુઆણનો, શ્રીહર્ષચરિત્રની કનોજનગરીના રાઠોડનો, ઠઈ નહિ તો બરોળરિયો અણહિલપુરપાટણનો સોલંકીવંશ હતોઃ ગુજરાતના ઇતિહાસનો

કારણસઉચ્ચાર્યો એ ગાયત્રીમન્ત્ર. બાળ વૃદ્ધ નર ને નાર-
સકળ ગુર્જરમહાપ્રભ એ શીખે, ગોખે, ને સદા ગાય.

કાળવહીના શબ્દોચ્ચાર સમો ગુર્જરધૃતિહાસનો એ
ગાયત્રીમન્ત્ર; ગુર્જરપ્રભની રહાડા પાંચસો વર્ષની રાજપૂત
પાટનગરી અણહિલપુર પાટણનો રાસમાળામાંનો વર્ણન
વિસ્તાર; અને ઉપડતી રાસમાળાએ ચીતરાયેલો વદલી-
પુરનો કુદરતી ને ઐતિહાસિક વાતાવરણ ગુર્જરપુત્રે ન
વાંચ્યા હોય તોયે નિજ ઘરની ઇતિહાસવાર્તા વાંચી નથી.

એ ઇતિહાસગાયત્રીના મન્ત્રદ્ધાનાં ઇતિહાસઋણ
ગુજરાતે કય વિધે ફેડયાં છે ? દલપતશિખ્ય કારણસનાં
કમરણમન્દિર ગુંબઝમાં છે, અમદાવાદમાં છે. ગુજરાત
ગુણપારખ છે, સરસ્વતીના સપૂત છે મહાગુજરાતીને સંભારે
છે એથી અધિકુ' ગુજરાત કારણસને સંભારે છે.

અને કય બાવપ્રેરણાથી પ્રેરાઈને કારણસે રાસમાળા
લખી હતી ? આટલે હાથકે કારણસના બોલ જ તે
બોલશે. કારણસની બાવપ્રેરણા કષ્ટિક ન હતી, ચિરસ્થાયી
હતી; ઇતિહાસઅભ્યાસી દીર્ઘદ્ધા રાજનીતિસની હતી;
સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટેથી ઉચ્ચારેલી હતી. પ્રસ્તાવનામાં
કારણસ કહે છે

રાસમાળા 'is now placed before the public in
the hope that, unworthy as it is, it may still be
of use to the local officers, and may interest
some few even of my countrymen at home in
the fortune of their fellow subjects—the Hindus
of Goozrat.

શુજરાતીઓને કારણસ Subject નહિ, Fellow-subjects કહેતો.

અને Unworthy as it is એ શબ્દાવલિમાંનો વિનયભાવ વહે છે કે કારણસ સ્વભાવે સજ્જન હતો, પણ કાળપ્રદાનાં દર્શને નિર્માની થયો હતો. આજ ૭૮ વર્ષે એ-હલપતરામના આયુષ્ય જેટલાં વર્ષે એ અજોડ રહેલા અન્યને કારણસ Unworthy as it is કહે છે. પ્રાચીનતાની ખાણો ખોદી ખોદી હલપતરામે એટએટલા રાસાઓ આણી કારણસને લણ્યાં હતા, અને એ રાસા-કવિરાજોનો ગાયેલો એટએટલો કાળમહિમા કારણસે જોયો સાંભળ્યો હતો કે રાસાભંડારના ઇતિહાસસંગ્રહને પડછે કારણસનો વિવેક ઘટ્ટીક મહાસત્ય ભાસે ભૂવડ મહારાજના રાજદરબારમાં પંચાસરના કવિરાજે ઉચ્ચાર્યું છે કે ઈર્વિસાર ગુજરાત એથી અધિકું કારણસ-કે કોઈ-શુજરાતનું શુષ્કગૌરવમાન શું કરવાનો હતો ? એ ખરૂં છતાં રાસમાળા Unworthy નથી, અમૂલ્ય છે કારણસને ને કારણસને રાસાઓ લણાવનાર શુરવર્ધ હલપતરામને, શુજરાતને ને શુજરાતના કૃષ્ણપ્રાચીન ઇતિહાસને યથાકીર્તિ-વન્તી રાસમાળા છે. છેલ્લા આપણા આઠ હાથકાઓ કહે છે કે રાસમાળા તો ‘એકસો વર્ષે એક અન્ય’ એ કોટીનો મહાઅન્ય છે.

રાસમાળાની ખીણ આવૃત્તિ ઈસ્વી ૧૮૭૭માં છપાઈ છે. એનો બિપોદ્ધાત લખતાં સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસસંશોધક, -હાનેરા કારણસ, ઈર્નલ વોટસન બાળાચડીથી લખે છે:
Of his learning & literary skill the Rasmala is the

most lasting record...There are but few other books of reference about Goozrat, & none of them of so encyclopædic a character.

દલપતશિષ્યનો વિનય વળી જોલે છે કે રાસમાળા
Advances no pretensions to a scientific character.
ગુણતોલન કરી વોટસન લખે છે કે The work is in
truth eminently scientific

રાસમાળામાં ઇતિહાસમૂલો નથી રહી ગઇ એમ
નહિ એ પછીના ઇતિહાસસંશોધકોએ કંઈક સુધારી છે.
છતાં The Rasmala is almost always accurate...
He had the best authorities then available for
his statements

રાસમાળાની સત્યપરાયણતાનો યશ ફારબસને કે
દલપતરામને ? એ સત્યપરાયણ ઇતિહાસગ્રન્થો શોધ્યા,
સંગ્રહ્યા, ને ફારબસને જણાવ્યા હતા ફારબસના કવીન્દ્રે.

When we consider the vastness of the field
of time comprehended in this single volume,
stretching from the days of Wullubhee to the
middle of the nineteenth century after Christ...
Mr. Forbes has most ably acquitted himself.
રાસમાળાના સમગ્ર મહાગ્રન્થ પરત્વેનો કર્નલ વોટસનનો
એ અભિપ્રાય. કે શિષ્યવર વિદ્વન્પરીક્ષામા પ્રથમ નંબરે
પાસ થાય એમાં ગુરુવરને ગૌરવ છે એટલો એમાંથી
દલપતરામનો યશભાગ. વિશેષજાણે એટલું જ કે એ
અભ્યાસગ્રન્થો ઘણુંબધું શોધીસંગ્રહી લાવતા પણ ગુરુવર્ય.

ભારતઇતિહાસકાર રાજપુરુષ લોડ' એલ્ફિન્સ્ટન

રાસમાળાના પ્રચલિતબોલ બોલ્યા હતા. રાસમાળા છપાયા પછી એક દાયકે ફારબસઅવસાનપ્રસંગે ગુણતોલનલેખ લખતાં અંબઈની વિલ્સન કોલેજવાળા ડૉ. વિલ્સને ભવિષ્ય-વેષ્ટ બાખ્યું છે કે The Rasmala is more highly valued as time goes on.

વાઇસરોય હોર્ડ લોરેન્સના ભાઈ ને લખનોર રેસી-ડેન્સીના સંરક્ષણશહીદ સર હેનરી લોરેન્સ 'પણના જાનેવારીની ૩૦મીએ નીમચ છાવણીમાંથી લખતાં કહે છે કે Your book, which is a vast improvement on Todd's એ તો ગ્રન્થકર્તાનાં પ્રથમ પગલાંને પ્રોત્સાહનપ્રેરતો મિત્ર-ભાવ બાસે છે.

હલપતરામ ફારબસના શુરુ હતા, મિત્ર હતા, શ્રમ-સંગાથી હતા. હલપતરામ કહે છે કે રાસમાળા તો કાળ-પ્રક્ષના પ્રક્ષનૃત્યની રાસમૂમિકા છે. ખરું; શુજરોની કાળરમણાની મહાગાથા 'રાસની રસાળા' છે, મહાપ્રજા-ઓના સહુ ઇતિહાસગ્રન્થો પરપ્રક્ષના મહારાસના રમણઘાટ છે.

પુસ્તક પ્રત્યક્ષ મનમાન્યુ હીસે મધુવન,
પ્રકરણ પ્રાંઠ વૃક્ષ રસિક રૂપાળા છે;
પેખિયે પવિત્ર પત્ર, વાક્ય ફળફૂલ તત્ર,
બનેલી છળિઓ તે તો બની ગોપણાળા છે;
નૃપકુળવર્ણનનું ગણું ગીત ગાનતાન,
ગોઠવેલા રાગ ગે.પ વાસળીઓ વાળા છે;
હીસે નવરસમય, દાખે હલપતરામ,
રાસની રસાળારૂપે ગ્રન્થ રાસમાળા છે.

ખરેખર ! ઇતિહાસ એટલે પરબ્રહ્મા પ્રદાનૃત્યની પદાવલિ.

દલપતરામ કહે છે કે રાસમાળા તો રાસની રસાળા છે.

એ શબ્દમંડળમાં દલપતરામ ઇતિહાસનો પરમ મર્મ ઉચ્ચારે છે કે Letters of History are foot prints of રાસેશ્વર of God who plays the great world-dance, the eternal whirlings and twirlings of nations & globes, of planates and solar systems, of starry galaxies

રાસમાળાનો સાહિત્યસન્તાનપરિવાર પણ ન્હાનોસૂનો નથી. કળ્યુથેલો, વનરાજ આવડો, સધરા બેશીંગ, રાણક દેવડી, જગદેવ પરમાર, અને ઘણાખરા આપણા ગુર્જર-ઇતિહાસના નાટકો અને નવલકથાઓ રાસમાળાની વેલના પ્રપુલ્કલેલા સાહિત્યકુલકા છે

કપની સરકારની નોકરી ઇસ્વી ૧૮૪૨માં સ્વીકારી તે પૂર્વે કારણસના કુટુંબમનોરથ કિન્હાકને શીટપશાચી કરવાના હતા એ પૂર્વઇતિહાસ આપણે વાંચ્યો છે. એક શિટપીશુને ત્હાં કિન્હાક કેટલાક માસ શિષ્ય થયા હતા જ્ઞાન કે એળે જતું નથી. અને એ કિશોર શીટપ-શાચીના કલાગ્નિનું કલાકૃષ્ણ ગુજગત પામ્યું છે. રાસમાળા-માના ગુજરાતની પ્રાચીનતાના ચિત્રો જૂનવટના ઝરૂખા છે. એ સકળ ચિત્રાવલિ સનાતન ગુર્જરમહિમા ઉચ્ચારે છે. રાસમાળામાની ચિત્રાવલિ ગુર્જરકલાના કલાગીતો છે.

વિનયવેલપુષ્પે લચીનમી જતો કારણસ પોતાના

મહાગ્રન્થને નવસૂજન નથી કહેતો, Compilation કહે છે—
I have called my compilation Rasmala. અને
પોતાને કારખસ Compiler કહે છે—the merit of the
compiler. સગ્રહાયેલા રાસાઓ લખી અનિભિય દષ્ટિ
રાખીને કારખસ એ બોલ બોલતો લાસે છે એ બોલમાં
સત્યાશ છે એથી અધિકી સુજનતા છે ગ્રન્થનું નામ
'રાસમાળા' જ કહે છે તે ગણી ગણીને ગ્રન્થમા કારખસે
રાસાઓ ગૂંથેલા છે રાસમાળા શબ્દ જ કારખસના જણ
ઉચ્ચારે છે.

૧૮૫૬મા રાસમાળાની પ્રસ્તાવનામા કારખસ દલપત-
રામને my valuable coadjutor કહે છે, અને એ
ઇતિહાસશોધનને Our efforts કહે છે From that
period my valuable coadjutor has been almost
constantly by my side It was some time before
our efforts met with any success

સ શોધનખર્ચ આપતા, લલામણપત્રો આપતા કારખસ;
ને ઇતિહાસશોધનની દેશભ્રમમા સફરો કરતા દલપતરામ.
I furnished him with the means of making the
tour of a considerable portion of Goozrat, with
the view of collecting chronicles & traditions,
and of copying inscriptions દલપતરામ શુ કરતા તે
કારખસ કહે છે, દલપતરામ રાસાઓ શોધી લાવતા, દત-
કથાઓ સંગ્રહી લાવતા, ચિલાલેઓ ઉતારી લાવતા એ
ઇતિહાસશોધનયાત્રાની ખુસાફરીઓની કથાવાતો નિર-
ભિમાની દલપતરામે કહી કે કચ્છા ય નોધી નથી, નોધાવી.

નથી. આ પ્રકરણના પૂર્વભાગમાં છે તે તો વિરલ વેરાયેલાં ને ખરી પડેલાં વચનોનો સારસંગ્રહ છે. પણ કારખસની ને રાસમાળાની સાક્ષી બોલે છે કે ગુજરાતના ઇતિહાસ-ગૌરવના અથમ મહાસંશોધક દલપતરામ હતા. કારખસખર્ચે-નિજ ખર્ચે દેશસફરો કરે એટલા દલપતરામ ધનસંપન્ન ન હતા-કારખસખર્ચે દલપતરામ ગુજરાતભરમાં ધૂમતા; આચીન ખંડેરોમાં જતા, ઈતિહાસપુરાણી નગરીઓમાં જતા, જૂનવટના ભંડારરૂપ રાજસ્થાનોમાં જતા, વનવગડામાં જતા, સરિતસરોવરની પાળે જતા, પર્વતશિખરોએ જતા, કાળની પગલીઓ ગુર્જરદેશે જ્યાં જ્યાં પડેલી હતી ત્યાં ત્યાં જતા. અને એ સહુ ૧૮૪૮થી ૧૮૫૩ની પંચવર્ષીમાં.

કારખસનું ખર્ચ ને કારખસની અમલદારી લાગવગ દલપતભાગે સુગમ કરતાં.

અને રાણાઓ સંગ્રહાયા પછી રાસમાળા રચાતી કેઈ રીતે ? દલપતરામ ગૌન છે. કારખમે એ વજ્રવેત્તુ નથી. દલપતભૂતસુ પૂર્વે ત્રણેક માસે, ઇસવી ૧૮૬૭ની નાતાલમાં, ગુજરાત વનીકશુલર સોસાયટીના પુરાણનો પાયો નાંખતાં સર એક ઢોસ પી. લેણીએ દલપતરામને કારખમના Colaborature=an associate in literary labour કહ્યા છે. ગણમાળા રચવામા દલપતરામની એ Co'abor ના અમસંગાયનો પ્રકાર કિયો હતો ?

એંસો વર્ષના પડયા પડહાઓ વીંધીને એક સાસી કાળના બોલ બોલનો પમાયો છે; પેલો દલપતદસ્તાસરનો

ઇતિહાસચોપડો. એ દલપતહસ્તલેખ ને વિદ્યમાન ઇંગ્રેજી રાસમાળા સરખાવી જોયે દલપતફારણસની Colabourનો સાહિત્યવિધિ પરખાશે. સહજભાવે એ ઇતિહાસચોપડાને ઉઘાડિયે અને એકબે દૃષ્ટાન્ત અવલોકિયે.

દલપતહસ્તલેખના ઇતિહાસચોપડાને ઉપમે પાને-
રત્નમાળના દૃહાઓ છે:

ભૂપ વિરાજત વાગમેં એક સમય સડમંગ;
નૃત્ય ગીત ગાયક કરત, વદત મોદ અતિ અંગ.
વાગ વનિત કૈલાસ જ્યો, વિવિધ ભાંતિ ફલ્લૂલ;
તામે નૃપ તિહિ સમયમેં સોદત શંકર તુલ્ય.
ફર્ન કુમર વૈઠો ધની, ગણનાયકસો યૂવ;
ચંદાદિક સામંત જુત સોદત સભા વિશુદ્ધ.

ફુલસ્કેપ કાગળનો પુલસ્કેપ કદનો હસ્તલેખનો એ દલપતચોપડો છે. ચોપડાને ડાબે પાને આ મજદૂહાવલિ છે, રહામે જમણે પાને એ દૃહાઓની દલપતકીધી શુજરાતી ભાષાન્તરાવલિ છે. એ દલપતકીધું શુજરાતી ભાષાન્તર સળંગ ભાષાન્તર નથી, ચરણચરણને સમાન્તર રહામે પાને અર્થની એક એક લીંટી છે. એ દલપતભાષાન્તર આ રહ્યું:

એક સમે રાજા ઉમંગ સહિત બાગમાં બિરાજ્યા
હતા; ત્યાં

ગાનારા નૃત્ય ને ગાન કરતા હતા, તેથી રૂંવાડે રૂંવાડે
હરખ વધતો હતો.

તે બાગ દેલાસ જેવો બનેલો; તેમાં બાતબાતનાં ફળ-
અને ફૂલ હતાં.

તે બાગમાં એ રાત્ર તે સમે શિવ જરાજર શોભતો હતો.
ત્યાં ઠરણ કુંવર ગણપતિના જેવો ઠાણો ચઢને
બેઠો હતો,
અને ચંદ વગેરે સામતો સહિત તે સભા શુદ્ધ
શોભતી હતી.

દલપતહસ્તાદારના ઇતિહાસચોપડોમાંના એ મૂળ
મળદ્રહા ને એ દલપતકીધું ગુજરાતી ભાષાન્તર, પરીક્ષક
એ ભાષાન્તરરચના એ પારખી છે. હવે રાસમાળાની ઇંગ્લિશ
રચના સાંભળિયે.

One day the king is seated in a garden as
beautiful as Shiva's paradise, adorned with ex-
quisite flowers and fruit trees, where he regales
himself with song and dance. Prince Kurun, the
heir-apparent, sits beside him royally apparelled,
and Chand & others of the nobles adorn
the assembly.

કેસર મકવાણાની વાત; હસ્તલેખનો દલપતચોપડો,
પા. ૧૭૨

સિંધમાં કેરંટી નામે શહેર છે. ત્યાંનું રાજ મીયાસ
મકવાણો કરતા હતા તે જ્યારે મરણસજ્યાએ સૂતા, ત્યારે
તેનો જીવ જતો નહોતો. એટલે કેસર મકવાણે પૂછ્યું
કે પિતાજી, તમારો જીવ કેમ મોઢો જતો નથી? ત્યારે
મીયાસ મકવાણો બોલ્યા કે સામર્થ્યા નગરમાં હમીર
સુમરો રાજ કરે છે. તેના દુધમલિયા વઘેરા સવાસો
લાવીને મારા તેરમાને દહાડે બાટચારણને આપવાનું કહેા

તો મારો જીવ ગતે જાય. તે વખતે પોતાના ભાઈ ભત્રીજા સહિ પાસે બેઠા હતા. પણ તેઓમાંથી એકે જણ કશું બોલ્યો નહીં. અને કેસર મઠવાણીની ઉંમર અગીઆર વરસની હતી તેણે પોતાના પિતાના હાથમા જળ આપ્યું કે આપના તેરમાને દહાડે તેના વછેરા સવાસો લાવીને હું જાન કરીશ એટલે માયાસ મઠવાણો દેવલોક પામ્યા.

આ દલપતસંશોધનલેખ. ને ઇંગ્રેજ રાસમાળા શું બોલે છે ?

When Veheeras, says the bard, took to his bed at Kerunteegurgh, his life would not pass from his body Kesur, his son, said to him, Father ! How is it that your soul does not obtain liberation ? Veheeras answered There is a city named Sameiyoo, in which Humeer Soomaro, my enemy, rules If you will promise to carry off a hundred and twenty-five horses, bred in his stable, and present them to the bards on the thirteenth day after my death I shall be released. The brothers & brothers' sons of Veheeras stood around him, but no one of them made any answer Then Kesur, although he was minor, stepped forward, and, pouring water into his father's hand, promised that he would perform his command Thereupon Veheeras passed to Dev Loh

ત્રીશ્ચંદ્ર દશાન્તઃ હસ્તલેખનો દલપતચોપડો, પા. ૨૨૦.

ઝાલા રજપૂતોનાં ચરિત્ર. વઢવાણના કારભારી શા ડોમર.
જેયંદે વહીવંચા પાસેથી લખી લીધેલાં તે.

ધર્મેશ રાસમાળા, ખંડ ત્રીજો, પ્રકરણ ૬૬; એ.
પ્રકરણનું પાનું પાંચમું.

અને એવાં સામ્યદૃષ્ટાન્તોની પરંપરા હાખવાય.

આમ હલપતકારણસ Co-labour કરતા, શ્રમ-
સગાથીઓ હતા. હલપતરામ રાસાઓ શોધી લાવતા ને
લણાવતા; ને કારણસ રાસમાળા લખતો.

ઈસ્વી ૧૮૪૬મા હલપતરામે ભૂતનિબંધ લખ્યો
હતો; ૧૮૫૧મા હલપતરામે જ્ઞાતિનિબંધ લખ્યો હતો.
એ બન્ને હલપતરામ-ચોનો કારણસે રાસમાળામાં સદુપયોગ
કીધો છે. કારણસ એ હલપતરામ-ચોનું ઋણ ઉચ્ચારે છે,
રાસમાળાનો થોથો ખંડ ગ્હોટે ભાગે એ હલપતરામ-ચોને
આધારે રચાયેલો ઠહે છે

The Kaveshwar...won prizes for 2 essays—
on popular superstitions in Goozrat (ભૂતનિબંધ)
and on Hindoo Castes (જ્ઞાતિનિબંધ)—of both which
I have made much use in the Fourth Book

રાસમાળા કારણસે લખેલી છે; પણ તે ગુર્જરાસાચો દલપત કને સંગ્રહાવીને અને દલપત કને શીખીને.

જતી જ્ઞાનચન્દ્રણએ કર્નલ ટોડ ને રાજસ્થાન કાજે કીધું તે દલપતરામે કારણસ ને ગુજરાત કાજે કીધું છે.

રાજસ્થાનમાં ટોડ ને જતી જ્ઞાનચન્દ્રણની ભેટી હતી; ગુજરાતે કારણસ ને કવીશ્વર દલપતરામની ભેટી હતી. એક ભેટીએ રાજસ્થાનનો ભૂતકાળ સજીવન કયો; બીજી ભેટીએ ગુજરાતનો ભૂતકાળ સજીવન કયો.

ગ્રાન્ટ ડક્ટનો મરાઠા ઇતિહાસ દટાઈ ગયો. રાનડે પારસનિસ ચિન્તામણિ વૈદ્ય સરદેસાઈની ઇતિહાસમાળાઓ ગ્રાન્ટ ડક્ટ ઉપર ખડકાઈ. જ્ઞાનચન્દ્રશિષ્ય ટોડ અને દલપતશિષ્ય કારણસ આજ ભારતની આંખો સમા તેજસ્વી ઓજસ્વી હજી ઝગઝગે છે.

ક્રિયા શિષ્યવરને શિરે ગુરુઋણ નથી ? કારણસે ગુરુઋણ મુક્તકંઠે ગાયાં છે, અને અનુપમ રીતે વાળ્યા છે. ટોડની પેઠે સવિસ્તર હકીકત લખાઈ હોત તો એ પ્રાચીન ઇતિહાસકાર ગુજરાતના અવાંચીન ઇતિહાસને પણ એટલો સમૃદ્ધ કરતો ભત

આજ દલપતકારણસ સદેહે મળે, અને કારણસ પેલું કૃષ્ણસુદામાની મિત્રગોષ્ઠીનું ગુજરાતવિખ્યાત કવિતવચન ઉત્તારે કે

હું તુજ પાસે વિદ્યા ભણ્યો, ત્હને સાંભરે રે ?
તો સાચેજને ! મહાનુભાવ દલપતરામ સુદામાભદ્રીધો જ
કવિતઉત્તર વાળે કે

મ્હને મ્હોટો કયો, મહારાજ ! મ્હને કેમ વીસરે રે ?

ફારબસને હલપતરામે અમર કીધા છે એ ખરું; પણ ફારબસે એ હલપતરામને અમર કીધા છે, અનેક વિધે ‘મોટા કીધા’ છે. ત્હેમાં એ ગુરુદીધી ઇતિહાસવિદ્યા જીલ્લી-જીલ્લીને રાસમાળા રચી ગુજરાતને અર્પી એ તો ફારબસની ગુરુને વાળેલી પરમ ગુરુદક્ષિણા.

દેવીપુત્રોની કટારીના નિશાને ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંહાર ચોધાવ્યા, હલપતફારબસનો ઇતિહાસયોગ સરળવ્યો, રાસમાળા રચાવી, હલપત વેદિયાના કવીન્દર હલપતરામ કીધા, ફારબસને આપણો અજોડ ઇતિહાસવેત્તા સરજ્યો, ગુજરાતને સંસ્કૃતિઓના સંગમકાળનો કાળખોલ ખોલતો કવિવર ને ઋષિવર દીધા. ભાટચારણની કટારીનાં નિશાને એટએટલાં કીધા એમ ઇતિહાસ કહે છે. તો દેવીપુત્રોની કટારી સ્વયં હોય તો તો શા શા ગજબ એ ન કરે ?

ભાટની વાણી ભાટાઈ નથી, ખિરદાવલિ છે, સાથા ક્ષત્રિયો સહમજે છે કે ભાટાઈ તો વીરત્વની પ્રેરણા છે, ખિરદાળીના ખિરદાઈની ખિરદાવલિ છે, અમરતાની યશમાળા છે, -અને કંઠારેક વાગ્યાણના કારમા ઠંખ છે. ભાટની ભાટાઈમા સેકડો રાસમાળાનાં ખીજ છે, ઇતિહાસના અંકુર છે. સ્વયં પ્રુથામતના ખોલકાં ને ખચ્ચરો ભાટની ભાટાઈના આજ અણુસહમજી નિન્દકો છે. ભાટની ભાટાઈને ફારબસ પૂજતો, કર્નલ ટોડ પૂજતો, મહારાણો પ્રતાપ પૂજતો, દિલ્લીપતિ પિયલ પૂજતો, સિન્દુપતનો તારણહાર શિવરાજ મહારાજ પૂજતો. ભાટની વાણી એ તો ઇતિહાસનો અંક અને પ્રશસ્ત્રની પ્રેરણા છે.

બેસતા નવયુગની આદિ તિથિઓમાંના જ ફારબસ

ને હલપત આપણા ગુર્જરધતિહાસના આઘ ઇતિહાસ-
સંશોધકો, કાળની દટાયેલી રત્નખાણના આપણા પ્રથમ
ખોજનારાઓ. રાસમાળા એટલે હલપતશરણસનો અક્ષર-
પ્રબંધ કીરતચંદ્ર

સૂર્યનું પ્રજામંડળ સૂર્યગિમ્બને ઢાંકી દે છે; એમ જો
કૃષ્ણશ્વર હલપતરામના કાવ્યકીર્તિમંડળે ઇતિહાસસંશોધકને
ઢાંકી દીધા ન હોત તો ગુર્જરપ્રજા આજ હલપતરામને
ગુજરાતના આઘ અને અદ્વિતીય ઇતિહાસસંશોધક તરીકે
ઢાંકીઓથી ઓળખતી હોત

હલપતરામ એટલે ગુજરાતના રાનચન્દ્રજી.

રાસમાળાનું એક અમર વાક્ય પૂર્વે આપણે વાંચ્યું
છે-પ્રસ્તાવનામાંનું:

Equal, at least, to the Purmar, the Chohan,
or the Rathod was the Solunkee of Unhulpoor.

૧૮૫૬મા એ વાક્ય છપાયું. છેલ્લા એકી વર્ષથી
ગુજરાતીઓની જીભે જીભે એ કારણસમોલ રમતો થયો
એઈતો હતો કારણસે સારવેલો ગુજરાતના ઇતિહાસનો
એ અર્ક

મહારેમન તો ગુજરાતનો ઇતિહાસ એથી થે અધિકો છે.
ને કદાચ કારણસે મહારા જેણે માનતો હશે-કારણસશબ્દો છે
At least equal

આ ગ્રન્થઆલેખકને મન તો છે ગુજરાત એટલે
કૃષ્ણભૂમિ, ગીતાના ગાનારની ભૂમિ, મહાભારતના કાવ્ય-
નાયકની ભૂમિ, પાંડવોને કુરુક્ષેત્ર જીતાડનારની ભૂમિ;

હરિયાવમોળે નિરાધાર ઉછળતા પરધર્મી પારસીઓને વિશ્રામ દેનારો દેશ; મેવાડના શિયોદિયાવંશનું માતૃસ્થાન; હિન્દી મહાસાગરનું સરોવર કરનાર બારાગાઝા સ્તલતીર્થ ને વલ્લભીપુરના સાગરસફરીઓની જન્મભોમકા.

પૃથુરાજના પિતા સોમેશ્વરને સોળાંકીએ હરાવ્યો હતો; શાહજુદીન ઘોરીને સોળાંકીએ હરાવ્યો હતો. સોળાંકીનાં યજ્ઞયાગ ને ધર્મપરાયણતા દેખાણીતાં છે. રુદ્રમાળ ને સહસ્રલિંગ સરોવર અને વસ્તુપાળતેજપાળનાં આરસ-મન્દિરોમાં સોળાંકીયુગનો કલાવેશવ ને કલાપ્રેમ છે. ફરબૂસન કહે છે કે જગત્ત્રયદ્વિતીય તાજથી ચે અબુલ-શિખરની આરસકવિતા અઢકેરી છે.

કલિકાળસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્ય, પ્રાકૃતના પાણીનિ, સોળાંકીના ગુરુ હતા; શીલગુણ સૂરીજી અણહિલપુરના રાજવંશના આઘ તારણહાર હતા. શિવાજી મહારાજને સિંહગઢે રામદાસજીનો ભગવો જુટો ઉડતો, એમ અણહિલપુર ઉપર જૈનાચાર્યોનો ધર્મધ્વજ ઉડતો.

મેવાડમા રાજત્યાગી ચન્દ્ર થયો છે, ને ચન્દના વંશને ચન્દાવત કહેવાય છે. સોળાંકીઓમા રાજત્યાગી ચારેક ચન્દો થયા છે. પાટણ ને સિદ્ધપુરની વચ્ચે સરસ્વતીતીરે જાવ, અને ત્યાં જઈને દેવળીની વેણુકજીકાઓને પૂજો. દેવળીના ને જો વટેમુઠના અણુરણુઓ કહેયે સોળાંકીઓની સંન્યસનવાતાં. આને ચે પાટણવાડાનું વટેશ્વર તીર્થ છે.

અણહિલપુરને સિંહાસને યયા છે એટલા રાજત્યાગી રાજવંશીઓ જગતભરના કો રાજસિંહાસને યયાનું ઇતિહાસ કચ્છાં ચે ઉચ્ચારે છે ?

સોળાંકીને રાજ્ય માણતાં આવડતું, રાજ્ય ત્યાગતાં યે આવડતું.

ગુજરાતે જગતને ગીતા આપી એ ગુજરાતની અમર વિશ્વકીર્તિ. ગીતાનો ફ્રેંચ ભાષાન્તરકાર કહે છે કે ગીતા સમો અન્ય કો યૂરોપી સાહિત્યમાં નથી.

ફરતાં ફરતાં ફારખસદલપત એકઠા દલપતવતનમાં ગયા, ને વઢવાણના રાજકવિ દેશળ ગઢવી કનેથી રત્નમાળનાં આઠેક રત્નો શોધી લાવ્યા. કૃષ્ણાણકૃત રત્નમાળ એટલે હિન્દીમાં લખેલો ગુર્જરઘટિહાસ. રત્નમાળામાં એક ઘટિહાસ-પ્રસંગ છે ભૂવડના દરબારમાં ગુર્જરરાજકવિના પધારવાનો. એ ગુર્જર કવિવરે કલ્યાણીના ભુવનેશ્વર સન્મુખે ઉચ્ચારેલું કવિતવેણું, ગુજરાતીઓને હૈયે હૈયે, વજ્રમાં અક્ષરો કોતર્યા હોય એમ, કોતરાવું જોઈયે. ગુર્જર કવિવરે ત્યાં ગુર્જર-પ્રશસ્તિ ઉઘાડી છે કે

દ્રવ્યસાર પારસ મની, વપુર્મે વદન સુહાત;

માર તરુનકો ફલ જ્યુંહી, ઉર્વિસાર ગુજરાત.

એ આપણો કૃષ્ણપુરાણો ગુજરાત.

અને 'કવેશ્વર' કને લાણી ફારખસે સજીવન કીધેલો પ્રાચીન ગુજરાતનો કાળદેહ તે રાસમાળા.

રાસમાળા એટલે ગુર્જરગીતાનો વિરાટદર્શનનો અધ્યાય.

રાસમાળા છપાયે આજ ૭૮ વર્ષ થયાં. એ આઠ દાયકામાં તે હજી બીજી છાયારાસમાળા યે છપાઈ નથી. રાસમાળાનાં એ માહાત્મ્ય, શ્રમસંચય, ને ગુણરાશી.

રાસમાળા એટલે દલપતસંશોધ્યો ને ફારખસરચ્યો ગુજરાતનો ઇતિહાસરાસો.

પ્રકરણ ૮ મું, સંસ્થાનસુધારો

આપણા દેશના સુધારા અર્થે મહારા તન મન ને ધનથી હું ખૂબ મહેનત લેવા આહું છું — દલપતપ્રતિષ્ઠા, ૧૮૫૫.

અમદાવાદમાં કવિ દલપતરામના રાગ નીકળવા માળ્યા, અને તે રાગ ચારે પાસ ઝીલાવા માળ્યા — ગોવર્ધનરામ, નવલજીવનકથામાં.

પછી ૧૮૫૫થી તે ૧૮૭૬ સુધી પા મફીશર ભદ્ર-કાળીના ચોજમાં દલપતમેહુલો ગાજતો, ને ગુજરાતે ઝેની કાવ્યઝડીઓ પડતી

અને એ ઝડીઓ હતી જરમર ઝગમર ઝરતી, બેઠી, ધીમી, મીઠપના મેહુલાની હેલીના જેવી પૃથ્વીને પગે, પૃથ્વી ધનાગને પીએ, ને પૃથ્વી ફગદુર ચાય

૧ લી જૂને દલપતરામ સોસાયટીના આઠાણુછાજતા સ્થાપિત્યાસને બેઠા

જૂનના જ જુદિપ્રકાશમાં કટિંસલખી ‘બહુ ખુશ-ખબર’ પ્રગટ થઈ છે. ગુજરપ્રજાગણને કટિંસ ઉચ્ચ સ્વરે ઉચ્ચારે છે કે “અમારા વાચનારાઓને બહુ ખુશીથી ખબર આપીએ છીએ જે કવેચર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને વનાંકયુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી તથા જુદિપ્રકાશ ચોપાનિયાના એડીટર ઠરાવ્યા છે.”

એ ખુશખબર પછી તરત જ બીજા નવસમાચાર છે કે ‘મુંગઈથી ૬૪ માઈલ સુધી રેલવે બન્ધાઈ ચૂકી છે.’ ખરું, નવયુગના જડ ને ચેતન નવમાર્ગ હવે બન્ધાવા માળ્યા હતા, અને એ નવમાર્ગે નવ-નવવાળા દેશમાં

આવતાં થયાં હતાં. પ્રથમ વારકુ ને બીજી વારકુ દલપત-
રામનું અમદાવાદ આવવું એ ગુજરાતેશો યુગાન્તરની
તિથિઓ છે. ગુજરાતે ત્યારે Modernization મંડાયું.

બુલાઈના બુદ્ધિપ્રકાશમાં દલપતરામનું નિવેદન છે:

જે જે સભ્યન જગતમાં પઢશે બુદ્ધિપ્રકાશ,
તે-તેની, દલપત કહે, પ્રભુ પૂરી કર આથ.

પ્રભુપુરોહિતને સુયોગ્ય એ આશીર્વાદાત્મક ઢોહરાથી
દલપતરામે સાહિત્યની નવખાતાવહી માંડી.

‘સોસાયટીના સેક્રેટરી ટી. બી. ભાસ્તર ઠર્ટીસ
સાહેબે મહીકાંઠાના પુલેટીકાલ સાહેબને ફેટલીએક તરેથી
શીખારસ કરી ઘણા આગ્રહથી મને સોસાયટીખાતામાં
બોલાવી લીધો. તો મને પણ બીજું કામ કરવા કરતાં
મારા દેશના સુધારાનું પરોપકારનું કામ કરવાની ઘણી
ખુશી છે. તેથી મહીકાંઠાના મહેરબાન પુલેટીકાલ સાહેબે
મારા કાયદો સાફ મને ઘણો દિલાસો મોટો દરબજો
મળવાનો લીધો. તો પણ સોસાયટીના કવેશ્વરની જગો એ
સરવથી મોટો દરબજો સમજીને આ જગો મેં કબૂલ કરી.’
(‘પપતુ બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૫૭)

દિવાન કે હકૂતરદારના દરબજા કરતા સોસાયટીના
કવેશ્વરનો દરબજો દલપતરામ સર્વઅધિકૃત સહમજતા.

સોસાયટીના કવીશ્વર એટલે ત્યારે ગુજરાતના
કવીશ્વર.

કાવ્યશાસ્ત્ર ને અલંકારશાસ્ત્રનો વિદ્યાર્થ્યાસ પરિ-
પૂર્ણ થયે

ઢોધ દિલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું
રહેવાની રુચિ અતિ રાખતો ઈશકમાં.

કેા રાજકરભારમા રાજકવિ થવાનો હાથકા પૂર્વે દલપત-રામને ' ઇશક ' હતો. એ દલપતમનોરથ, અન્ય રીતે પણ, પાર પડ્યો ને ગુજ્જરખાના લોકદરબારના દલપતરામ રાજકવિ થયા. ખરેખર ' ગુજરાતના કેા સરસ્વતીપુત્રને ગુજ્જરજનતાના લોકદરબારના કવીશ્વરથી અધિકુ' પદવીપદ કિયુ હોય ? સોસાયટીના કવીશ્વરપદે પછી દલપતરામ પચ્ચીસ વર્ષ વિરાજ્યા.

ચોડાક આકડા ઉચ્ચર્યો કે દલપતરામે શેા લોગ આપ્યો હતો, અને કેવું નિર્ધનિયુ ચોગીમત લીધુ હતું. 'પપ થી '૭૬-૨૫ વર્ષ બ્રાહ્મણમતધારી દલપતરામ સોસાયટીસેવામા રહ્યા. એ પચ્ચીસ વર્ષમા વીસ રૂપિયાનો પગારવધારે દલપતરામને સોસાયટીએ આપ્યો હતો. માસિક ૩૦ના પગારે 'પપમા જોડાયા તે માસિક ૫૦ના પગારથી '૭૬મા વાનપ્રસ્થ થયા. અને વાનપ્રસ્થાવસ્થામા માસિક રૂ. ૨૦નું પેન્શન સોસાયટી આપતી.

અને દલપતરામે વાનપ્રસ્થ લીધા પછી સોસાયટીમાં શી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી ? સોસાયટીના ઈતિહાસનુ એક જ પાત્રું નિહાળજો, ખીજા ભાગનું પાત્રું ૨૭૧મુ, પરિશિષ્ટ ૧૧, સોસાયટીના અસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ એ પાત્રું કહે છે કે ૧૮૭૯ થી ૧૯૦૬-૨૮ વર્ષમા સોસાયટીના ૧૨ આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરીઓ બદલાયા છે એ પરિશિષ્ટને મથાળે વળી નોધ છે. ' કવિ દલપતરામના નિવૃત્ત થયા પછી નવેા આસિ સેક્રેટરી નિમાતા કેટલોક સમય વીતી ગયો હતો. ત્યારબાદ એક આસિ સેક્રેટરી રાજનામુ આપીને જ્ઞપ અને નવેા તેનુ સ્થાન લે એ વચગાળામા કામચલાઉ નિમ-

શુદ્ધ અનેકવાર થઈ હતી. તેથી પ્રસ્તુત યાદીમાં જેમની આસ. સેક્રેટરીના પદે કાયમ નિમણૂક થઈ હતી એવાં નામોનો જ સમાવેશ કર્યો છે. ' અર્થાત્ ' અનેકવાર 'ના ' કામચલાઉ ' આસિ. સેક્રેટરીઓનાં નામ એ પરિશિષ્ટમાંની નામાવલિમાં નથી. એ નામો ઉમેરાય તો કદાચ એક કે દોઢ વર્ષે એક આસિ. સેક્રેટરી બદલાતા દર્શાય. પછી વીસ કે પચ્ચીસ આસિ. સેક્રેટરીઓ બદલાયા એટલો અન્તરિ-ચાળ કાળ દલપતરામ એકાસનસ્થ હતા. દલપત પૂર્વે ને દલપત પછી પા સદી સોસાયટીનું આસિસ્ટન્ટપદ આવન-જવનનું હતું. દલપતરામ સાહિત્યના યોગી હતા, દલપત-રામનું સાહિત્યાશ્રન ધ્રુવતારણ સમું અવિચળ યોગાસન હતું.

અનેકવાર આ પૂર્વે જોયું છે અને એ જ આ પછીનો પા સદીનો ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે દલપતયુગના દલપતરામ પરમ પ્રાક્ષણ હતા; ઋષિવર સમા સન્તોષાદ્ધ, સાગર સમા અણુછલકાતા. દલપતરામ ઉડાઉ ન હતા, અવિચારી ન હતા; દલપતરામને ખોટા શોખ કે ઉદ્દાંક ન હતાં. ચદ્રચ્છાલામસન્તુષ્ટઃ એ ગીતાભાષ્યા યોગીશ્વર સમા આવીમળ્યાંને છાયાઆશરે આત્મસન્તુષ્ટ ને આત્મ-નિષ્ઠ દલપતરામ રહેતા. ધન પાછળ દલપતરામ ધાયા નથી. દલપતદિલની ઉદારતા ને મનમ્હોટપ સોસાયટીના સેક્રે-ટરીઓએ પછી વારંવાર ઉચ્ચારી છે.

અને—નરસિંહ મહેતાના સરઅવચર કહી અટક્યા હતા ? કે સુદામાજીના ? કારણસ કટિંસ ને હોપ—એ દલપત-શુભુભણુ સાહેબો, રાજનગરના નગરશેઠ હેમાભાઈ ને પ્રેમા-ભાઈ, લક્ષ્મીમ્હોરની ગુંબઝનગરીના સાહિત્યરસિક હિન્દુ ને

પારસી લક્ષ્મીપુત્રો, ગુજરાતનું દલપતભાવિક રાજમહા-
સહુ દલપતરામના સાહિત્યસન્યાસને પ્રીછતા, ને પ્રસંગે
પ્રસંગે પ્રસંગે રાજતા જીવનભરમા કદી જે દલપતરામ
ધનાદય નહતા, પણ રેવાળાના અન્નશકારે બે બે વર્ષના
ઘઉં ને ડાગર સહા ભરેલા રહેતા, ને મહિને મહિને
મથુ ઘી ઘેર લવાતું

હરિ ભજતા હજી કોઈની લાજ જતા નથી જાણીરે-
એ કાળસિદ્ધ ઈતિહાસખોલની દલપતરામ જીવંત
મૂર્તિ હતા

જૂલાઈનું બુદ્ધિપ્રકાશ તે દલપતભાવે બુદ્ધિપ્રકાશનો
પ્રથમાક પગરણના જ એ અકમા સ્વદેશસુધારાનો દલપત-
લેખ છે, અને મહો દલપતજીવનની ભીંમપ્રતિજ્ઞા છે કે
'આપણા દેશના સુધારા અર્થે' મહારા તન
મન ધનથી હું ખૂબ મહેનત લેના ચાહું છું.'

નર્મદથી માંડીને દલપતયુગનું યુગમહા બોલે,
બુદ્ધિપ્રકાશની કાંઈએ બોલે, સોસાયટીના હિંમતી ચોપડા
બોલે, દલપતકાવ્ય બોલે, દલપતરામની બાળશય્યા બોલે,
'પપ્પ પછીના ચાર કાયકાઓનો ઇતિહાસ બોલે કે કવીશ્વર
દલપતરામે સોસાયટીના કવીશ્વરપદે બિરાજ્યા ત્યારે કીધેલી
ભીંમપ્રતિજ્ઞા આયુષ્યભર પાળી છે કે નહિ ? સોસાયટીના
ઈતિહાસકાર કહે છે કે 'દલપતરામે સાદરામા સરકારી
ચારા લાલની નોકરીમાથી મુક્ત થઈને પોતાનું સર્વસ્વ
સોસાયટીને—ગુજરાતી જનતાની સેવામા અર્પણ કર્યું'

અને બુદ્ધિપ્રકાશના જૂનના અકમા 'વહેમનિકન્દન'
માટેની દલપતરામની જાહેર વિશ્વસિ છે સાદરેથી લખેલો

એ છેલ્લો દલપતલેખ. અને એમાં છે બહુગરબગતને વહેમનિકન્દનનું દલપતઆહ્વાન

પ્રથમ તો સૂરતમાં દુર્ગારામ મહેતાજી સમક્ષ ખાલ-ભાઈને ત્યાં બેસી મન્ત્રજન્ત્રની વાર્તા વણુંવેલી છે. અને પછી અન્તે બહુગરબગતને દલપતઆહ્વાન છે કે

હું કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ મારા ખ્યારા સ્વદેશી દોસ્તદારોનાં વહેમ મટાડવા સારૂ આ બહેરખબર આપું છું કે દુનિયામાં મન્ત્ર અથવા બહુથી કાંઈ બની શકે એ વાત જુદી છે. માટે નીચે લખ્યા પ્રમાણે બહુ સાળીત કરી આપશે તેને રૂ. ૧૦૦) સો રૂપીઆ કંપની નજરાણાં દાખલ હું મારા પદરના આપીશ

અને એ પછી બહુસાળીતીની શરતો છે તા. ૮મી એપ્રિલ ૧૮૫૫; સંવત ૧૯૧૧ના ચૈત્ર વદી ૬, રવિવાર. ('પપત્તુ બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૭૮).

ભૂત પ્રેત ડાકકણ ઈત્તીઓના ઝાડીજુંડ સમા સાબર-વાઘાઓ દલપતરામે વહેમનિકન્દનનું આહ્વાન નાખીને એમ છોડ્યા, અને ભદ્રકાળીના ચોકમા દેશના ભદ્ર સુધારાની પ્રતિશાનો ડોકો વગાડી દલપતરામે અડગો જમાવ્યો

માનવીજીવનની મંગળ ઘડી કય? જીવનની દિશા જડે તે. દલપતરામને જીવનદિશા જડી.

હવે અમદાવાદમાની દલપતપ્રવૃત્તિઓ અતુર્વિધની હતી. પ્રથમ કર્તવ્યધર્મ એ હતો કે બુદ્ધિપ્રકાશની લોક-પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવી દ્વિતીય કર્તવ્યધર્મ એ હતો કે ધનાઢયવર્ગમાં ફરીધૂમી, રીઝવી, ધન સંચાવી, સોસાયટીને ધનસમૃદ્ધ કરવી. તૃતીય જીવનધર્મ હતો નિજ જીવનરંગી

સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો. અને ચતુર્થ કર્તવ્યધર્મ હતો નિજ આત્મચરિત્રી જાહેરપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા લોકસેવાનો. નગરચોકના ચાર રાજભાગ સમા ચારે ચ જીવનધર્મ દલપતરામે કેવા ખેડયા-દીપાબ્યા એ ઇતિહાસકથા આવતા ઇતિહાસો કથશે.

પ્રથમ પગલે દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશને સચેતન કીધું. મૂળ બુદ્ધિપ્રકાશનાં અંકે ૧૬ પાનાં છપાતાં; વિદ્યાબ્યાસક સભાએ ૧૬નાં ૧૨ પાનાં કીધાં હતાં; દલપતરામે આવી માસિક ૨૪ પાનાં અંકે આપવા માંડ્યા. બુદ્ધિપ્રકાશને ખમણું કીધું.

સોસાયટીના, બુદ્ધિપ્રકાશનો, ફારબસનો, દલપતરામનો પ્રધાન ઉદ્દેશ હતો વિદ્યાવૃદ્ધિ ને પ્રજાકેળવણીનો: Educate, educate, & educate; નવાં અજવાળાં લોક-ખારણે ઢાળવાનો. ૧૫મી મે ૧૮૫૦ના બુદ્ધિપ્રકાશના પ્રથમાંકની પ્રસ્તાવનામાં જ પૂછ્યું છે કે 'વિદ્યા તે શું છે? પથરા છે? ઢખાળા છે શું?' 'વિદ્યા લણવી એટલે લખતાંવાંચતાં આવડ્યું, સાચુંબુઠું બોલ્યા,' 'લોકોનાં કાળાંધોળાં કરી માથાફરેલ થયા એ લણવું?' 'એટલાં મુખઈનાં વસ્તમાન અથવા ચોખાનીઆં આવે છે તેને લોકો 'ગપાંજોસ' કહે છે.' દલપતરામને એવું 'ગપાંજોસ' જોઈતું ન હતું. પ્રાચીન ઇતિહાસ, હુન્નરઉદ્યોગ, બ્યાપાર, યન્ત્રવિદ્યા, આગગાડી, આગબોટ, નવાં શાસ્ત્રો—ખગોળ જૂગોળ રસાયન, પ્રજાના લોકચિવાજ, દેશનો સુધારો, વહેમ-નિકન્દન, સાહિત્યપ્રવાહ ને કવિતરસરેલ-સર્વતોમુખ સ્વદેશોન્નતિ, નવયુગનું સર્વોચ્ચ નવસૃજન એ દલપતકથેય હતું; અને તેણે હવે બુદ્ધિપ્રકાશમાં દર્શાવે દીધું.

બુદ્ધિપ્રકાશની જે નિયમમર્યાદાઓ છે. એક પાળ 'પૃષ્ઠ'ની સાલથી છે, બીજી પાળ 'જીવ'માં બન્ધાર્થ હતી. વિદ્યાબ્યાસક સભાને બુદ્ધિપ્રકાશ સોંપાયું ત્યારથી જ પ્રથમ મર્યાદાપાળ મંડાઈ હતી કે 'એમાં રાજદારી બાબતોની તકરાર છાપવી નહિ.'

અને પછી વીશે વર્ષે બીજી મર્યાદાપાળ મંડાઈ. 'સન ૧૮૭૪માં દશ અવતાર એ નામનો લેખ પ્રસિદ્ધ થતાં કંઈક ખટરાગ થયેલો સમજાય છે; તેથી કમિટીએ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ધાર્મિક લેખો નહિ લેવા એવો નિર્ણય કર્યો હતો.' સોસાયટીનો ઇતિહાસ, ભાગ ૧લો, પા. ૧૫૬

પછી પ્રેમને નામે વ્યલિયારનાં કાવ્યવાતાઓ લોક પ્રચલિત થયાં ત્યારથી વણલખ્યો મર્યાદાનિયમ બુદ્ધિપ્રકાશ પાળતું આવ્યું છે કે પ્રચ્છન્નવ્યલિયાર સમા એવા પ્રેમનાં કિસ્સાકહાણીઓ કે કાવ્યવાતાઓ બુદ્ધિપ્રકાશમાં છાપવાં નહિ. એ દલપતસિદ્ધાન્તમાં સાહિત્યની પવિત્રતાનું પરમ સત્ય છે. પણ પછીના Ultra-puritons-દલપતઅધિકા અતિચોક્ષ્ણલિયાઓએ તો વૈષ્ણવ કવિવર દયારામભાઈને પ્રેમાભાઈ હોલમા જ પ્રવેશવા ન દેવાનો જુડો ધકીક ફેરકાવ્યો હતો !

આ મર્યાદાપાળો પાળવી અને માસિકને લોકપ્રિય કરવું એનું આવના-કે કેઈ કાળના-સાહિત્યસ્વામીને અહ્વાન ન ખાય તો બહુધા અહ્વાન નાંખનાર થતે. દલપતરામે એ મર્યાદાપાળો પાળી ને બુદ્ધિપ્રકાશને લોકપ્રિય કીધું.

નિજ દલપતકાવ્યમા દલપતરામ સોસાયટીની મર્યાદાપાળોથી સ્વતન્ત્ર હતા. એટલે દલપતકાવ્યમાં તો ધર્મ-

પ્રકરણે છે, રાજ્યપ્રકરણે છે, ગરબીઓમા પ્રેમપ્રકરણે છે. નીતિની ધર્મની જીવનની ને સાહિત્યની દલપતરામે વાસ્તવિક રીતે એક જ અખડ મર્યાદાબાળ હતી કે ગળી ગળીને પાણી પીવું ને પાવું દલપતરામ પ્રજાને સદા નિર્મળા પાણી પાતા.

પ્રથમ વર્ષની દલપતલેખમાળા જરા અવલોકિયે

જૂલાઈઅઠમા અગઉધારનો ઝગડો છપાયો, ને

ઓગસ્ટઅઠમા પેલી લોકરજની ફૂલચુલની ગરબી છપાઈ લોક હસતું ને સફળોધ પામતું કલદારસિદ્ધાંતની પેઠે લોક એ દલપતબોલ પછી વાપરતું ચયુ એ જ ઓગસ્ટઅઠમા ગુજરાતી ભાષા વિશે લેખ છે સસ્કૃત શબ્દોને ગુજરાતીમા ઉતારવાનો ભાષાસિદ્ધાંત એમા દલપતઉચ્ચારેલો આજે જે સાચો છે કે સસ્કૃત 'પ્રસિદ્ધ શબ્દ મળી શકે ત્યાં સૂધી અપ્રસિદ્ધ શબ્દો લખવા નહિ' 'આ વખતમા ડોઈ કવિ એવી ઈચ્છા રાખતો હોય કે આખા હિંદુસ્થાનમા પ્રસિદ્ધ થાય એવી કિતાબ બનાવું, તો તેણે હિંદી ભાષામા ને બાળબોધ લિપિમા' લખવી બાળબોધ લિપિના અભાવે ગુર્જરઅન્યો હજી ભારતવચ્ચાતા યથા નથી એ હકીકતની ભારતકલ્પિવન્તો કિયો ગુજરાતી આજ ના પાડશે ?

દેશે ભણ્યું કે સોસાયટીનું સૂકાન દલપતરામે હાથ લીધું

પછી એક્ટોબરમા ઠવિતા એટલે શું એ રહમજાવતો લેખ છે અને પછી તરત પિંગળશાસ્ત્રના પ્રકરણ છે ('પપનુ બુદ્ધિપ્રકાશ, પા ૧૪૮) એ આપણું આજ પર્વન્ત અદિતીય રહેલું દલપતપિંગળ દલપતપિંગળ ભણીને ઠેઠ-

કેટલા ન્હાનામોટા ગુર્જરકવિઓ કાવ્યકલા શીખ્યા એનો સરવાળો ઉચ્ચરનારો હિસાબી કોણ ?

‘પદની સાલમાં તો બુદ્ધિપ્રકાશને અઠે અઠે માસ-માસના વર્ષનાત્મક કાવ્યખંડ અપાયા છે.

ચિત્રકાવ્યો; જૂતિયા લોક વિશે નિબંધ; કોમિયામાં શ્યાલતા સુદ્ધના સંગ્રામસમાચાર; એવા લેખો પણ આવતા.

સખાસ્ટાપોલનો કાળવિકાળ ઘેરો વર્ણવતો દલપતરામે દોહરો રચ્યો હતો. તે સાંભળીને કટિંસ અઘોરતાથી આનન્દાય એટલું આનન્દતા.

કાળા શિરના માનવી કાળી રાત લડત;

કાળા હરિયા કાંઠકે કાળો કેર કરત.

(‘પપતું’ બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૧૨૨)

પછી નવેમ્બરઅંકમાં ‘સ્વદેશી જનોને સારી શીખામણ’નો દલપતલેખ છે. એ લેખ દલપતજીવનના મંગળાચરણનો મન્ત્રોચ્ચર ને સારોદ્ધાર છે. ‘જે રાજા પોતાના દેશમાં સુધારો કરવાની ઈચ્છા રાખતા હોય’ ત્હોમને કાળે એમાં હસ દલપતઆદેશો છે. આઠ હાયકા પૂર્વે દલપતદાખવી એ સંસારધાતો આજને યે દિશા દાખવશે.

૧. રહિયતની સલાહ લઈને, તેમને રાજપ્રુથી રાખીને ઉપજ કરવી.

૨. સુધરેલી નિશાળ તેને લગતું પુસ્તકખાતું.

૩. દવાખાતું ધરમાદા ખાતે કરાવવું.

૪. રસ્તામાંથી કચરો કઢાવવાનો બંદોબસ્ત કરવો.

પછી યઈ શકે તો....છંટકાવનો તથા દીવાળત્તીનો બંદોબસ્ત કરવો.

૫. દર મહિને સલા ભરવી.

૬. મોટા ધંધારોજગાર ચલાવવા.

૭ ખેતીના કામ ઉપર ખૂબ નજર રાખીને મુધારો કરવો, કેમકે રાજ્યનો પાયો એથી છે.

૮. મોટા મોટા રાજ્યો લેગા યદિને સારા સારા વિચાર કરશે ત્યારે સંપૂર્ણ મુધારો થશે.

૯. માણેક મોતી હીરા કરતાં પુરુષરત્નનો શોધ વધારે કરવો.

૧૦ નાણાં કરતા વિદ્યામા વધારે ચિત્ત રાખવું.

બેસન્તા વર્ષે જ દલપતશ્રુતિની દશાણ્ણાઓ ઉચ્ચારાઇ. દલપતરામ એને દેશમુધારો કહેતા.

દશાદેશોને અન્તે કવીશ્વર કહે છે કે ‘આ અમારા એક એક અક્ષર ઉપરથી હંતાર હંતાર અક્ષરની તમારી તપશ્ચી ટીકા કરીને વાચજો.’

દલપતશ્રુતિમાના આ દલપતસૂત્રો ભાવ્યધર્મ દલપતરામે નિજ વાચકવૃન્દને બળાવ્યો હતો.

દલપતરામે એમ દેશની દિશા વાળી.

ઉપરાન્ત ખુદ્ધિપ્રકાશમાં દેશમુધારાની ભહેરપ્રવૃત્તિઓનાં રસભર્યા હેવાલહકીકતો છપાવા માંડ્યા. ‘એક કાકરે બે પખીની ચેઠે દ્વિગુણ હેતુ એથી સધાતો, હોઠોને વાંચવે રસ મળતો, ને જનતા દેશમુધારામા રસ લેતી થતી. જૂનની હમીએ રાજવિદ્યાભ્યાસ કરી વાંચી સંભળાવ્યો. રસ ભર્યો હતો, લોળાનાયજ્ઞાઈએ શાપજી-કર્તા નિજ કાવ્યગુરુનો આશાર માન્યો હતો. જૂલાઇઅંકમાં ૧૬-૬-૪૫ની તિથિએ મળેલી વિદ્યાભ્યાસક સભાની હકીકત

છે. અઠદોઢઅંકમાં પુસ્તકશાળા માટે મળેલી નગરસભાનું સવિસ્તર વર્ણન છે. 'પદના બનેવારીઅંકમાં લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટનના દફતરદાર સન્મુખ ઉચ્ચારેલી અનુભવ-વિટંબણાઓની દલપતરામજીઆતની સમારંભવાતાં છે. લોકોએ બધું ઉલટથી વાંચતું, રસ લેતું, જાણીતું થતું, નવ-વિચારણાની લહરે મહડતું. પ્રભાકેળવણીની એ એક દિશા હતી. દલપતરામની આંખ સન્મુખે સદા લોકમેદની રમતી. દલપતરામ દેશના ગુરુ હતા, ગુરુ સમા સાગરગંભીરા હતા.

પરિણામે 'પપમા પુદ્ધિપ્રકાશની ૬૦૦ નકલો જતી તે '૬૮માં ૧૦૦૦ ને '૬૬માં ૧૧૦૦ નકલો જતી થઈ. એક હાયકામાં પુદ્ધિપ્રકાશ જમણું પ્રચાર પામ્યું.

સોસાયટીના ઈતિહાસના જે ભાગ છપાયા છે. પ્રત્યેક ભાગમાંથી ચાર ચાર લીંટીઓ વાંચ્યે દલપતરામે પુદ્ધિ-પ્રકાશની ભગીરથસેવા કેવી કીધી છે તે સહેજે સ્ક્રમજાશે.

પહેલા ભાગને ૧૫૬મે પાને સ્પષ્ટોચ્ચાર છે કે 'સન ૧૮૫૬-૫૭ના રીપોર્ટમાં સેક્રેટરી લખે છે કે તેના અક્ષલ-ખાજ ચલાવનાર કવીન્ધર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના હાથ નીચે સુધરીને પોતાના ભતભાઈબીભાં ગુજરાતી ચોપાનિયાં કરતાં તે વિશેષ લોકોનું મન રંજન કરે છે.' લાખા સાહેબથાહી છે, કટિસની છે.

બીજા ભાગને ૧૩૨મે પાને જોટલો જ સ્પષ્ટોચ્ચાર છે કે 'કવિ દલપતરામ નિવૃત્ત થયા પછી (ચાર વર્ષમાં -ઈસ્વી ૧૮૮૩માં) પુદ્ધિપ્રકાશનું કાર્ય મંદ પડ્યું હતું. તેથી સ્વર્ગસ્થ ઝવેરીલાલ (હિમ્યાચંકર યાસિક)ને પુદ્ધિ-

પ્રકાશનું સંપાદનકાર્ય ઉપાધી લેવા કમિટી તરફથી વિનંતિ કરવામા આવી હતી. ’

‘ખરે કહીએ તો બુદ્ધિપ્રકાશની લોકપ્રિયતા કવિને આભારી હતી; એઓ જ તેના આત્મારૂપ હતા.’ ‘એમના લેખો-કવિતા માટે લોકને અજબ આકર્ષણ હતું’

પા સદીભર હલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમા પ્રેરણા ને પ્રાણ ફૂંક્યા, નવપ્રકાશના પૂર વહાળ્યા, એ ‘અજબ આકર્ષણ’ થી દેશને નવપન્થે દોર્યો પ્રજાદેશવણીનું ત્હારે બુદ્ધિપ્રકાશ પરમ સારિવક સાધન હતું મહાવૃક્ષની પેઠે દેશને એ છાયા ઢાળતું, અને એ મહાવૃક્ષની ઘટામાની પરમે પાણી પી, ચાક ઉતારી, નવચેતન પામી, શુર્જરપ્રજા પ્રગતિને પન્થે પળતી સૂકાઈને ઢળી પડેલા વડલા જેવું—રૂપ-ઉપટેલી વૃક્ષા ડોશી ધમ્મ બુદ્ધિપ્રકાશ હતી એવે છે. ત્હારે એના મોખરે નિશાન ફરકતા, આજ એનું ઊંટ નગાઈ ખાલે છે.

મહારથી ફરતું રથીમડળ જ મળે, હલપતરામના સાહિત્યસહચરો પે શુર્જરસાહિત્યના ત્હારના સ્તબરૂપ હતા મન મુખરામ સૂર્યરામ, મણુછોડભાઈ ઉદયરામ, લોગીલાલ પ્રાણવલ્લભાસ, મોહનલાલ રણુછોડલાસ, પ્રાણુલાલ મધુરાસ, મજલાલ શામી, ગોપાળ હરિ દેશમુખ, મદીપતરામ રૂપરામ, લોજાનાથ સારાભાઈ શુર્જર-સાહિત્યાકાશમાના ત્હારના એ મહો ને તારલાઓ નિજ નિજના નિરનિરાળા તેજ બુદ્ધિપ્રકાશમા વરસાવતા હલપતયન્દ્રમા ફરતું સાહિત્યનું ત્હારનું નક્ષત્રમડળ પ્રકાશવન્તુ ને પ્રતાપવન્તુ હતું.

દસ વર્ષ બુદ્ધિપ્રકાશ શિલાછાપમાં છપાતું. ૧૮૬૪થી બ્રીજાંતુ સુદ્રણાલય અમદાવાદે આબંધુ, ને ત્હારથી બુદ્ધિપ્રકાશ બ્રીજાંને અક્ષરે છપાતું થયું

‘પપ-’પદની દલપતસાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ સહુ હવે બુદ્ધિ-પ્રકાશની લેખમાળામાં સમાવી. સ્વતન્ત્ર સાહિત્યપ્રવૃત્તિ એકબે હતી. એક તો શ્રી કરસનદાસ મૂળજીની બહેર-ખબર ઉપરથી લખેલો ગુરુશિષ્યધર્મનો સ્પર્ધાનિબંધ આ બીજા ભાગના ઉત્તરાર્ધમાંના સુધારાનો જીવાળ નામના પ્રકરણમાં એ કથાપ્રસંગ આવશે.

વિલાયતથી ફારબસપત્રો દલપતરામને આવતા; ઠંડારેક ઇંગ્રેજીમાં આવતા, ઠંડારેક ગુજરાતીમાં આવતા; સહુ રનેહનીતરતા આવતા. આપણે ત્હા દલપતફારબસના જીવનઘાટે પૂર્વપશ્ચિમ સંગમ પામતા’તાંને ? સોસાયટીના સેક્રેટરીપદે વિરાજવાનો શાખાશીપત્ર ઓગરટમાં આબંધો હતો. હેમચન્દ્ર સૂરિનો દયાશ્રયનો ઇતિહાસગ્રન્થ પાટણથી લખાઈ આબંધો દલપતરામે વિલાયત મોકલાબંધો હતો તહેની પહોચ ૧૬મી માર્ચ ‘પપના પત્રમાં આવી હતી, બહુબહુ ભાવભર્યો આભાર માન્યો હતો. સિંહલદ્વીપમાના ત્રિકુટા-ચળની ગિરિસીમા પર્યન્ત કુમારપાળ મહારાજે અમારી ઘોષણા કીધી ત્હાં સૂધીનો ગુર્જરઇતિહાસ દયાશ્રયમા છે. દયાશ્રય એટલે બે આશ્રય, એક બ્યાકરણનો ને બીજો ઇતિહાસનો. હેમચન્દ્રાચાર્ય’નું દયાશ્રય મહાકાવ્ય ભારવિની મહાકાવ્યશૈલીનું છે.

પણ ત્હારનો તાત્કાલિક દલપતપ્રવૃત્તિધર્મ તો આ

સહુથી નિરાળો હતો; અને એ પ્રવૃત્તિધર્મ તે જ દલપત-
રામનો દોષસેવાધર્મ હતો.

સોસાયટીની સ્થિતિ ત્ય્હારે ઠામાઠાળ હતી. સોસાયટી
સ્થાનભ્રષ્ટ હતી, સોસાયટીને રહેવાને ઘર ન હતું. પુસ્તક-
શાળા ને સોસાયટી સહવાસી હતાં, એ વાસ ખાલી કરવાની
નોટિસ મળી ચૂકી હતી. સોસાયટીની કન્યાશાળા પણ
સ્થાનસ્ત્રી હતી. સોસાયટી પુસ્તકશાળા કન્યાશાળા—
દ્વારબસસ્થાપી ને સ્થાપતા જ પોતે પ્રથમ ઉદ્ધત્તંત્રિ
અર્પેલી એ વિદ્યાવેલીઓ ઉખડી પડતી હતી તહેમને
ચોટકુક કરવી તે તાત્કાલિક દલપતધર્મ હતો. એ અસ્થિરોને
સ્થિર કરવાને, મહીકાંઠામાંની માણેકનાથની ડુંગરશુક્રામાંથી
અમદાવાદના માણેકચોકમાં પૂર્વે જેમ જોગી માણેકનાથ
આગ્યા હતા તેમ, કટિંસે દલપતરામને સાગરવાંધાઓમાંથી
હોતયા હતા.

કહે કરદીસ: સુણો કવિરાજ ! આજ હવે
ઠાજ કરવાનું મુખ્ય છે તે કહું વાણિયે;
વસવા સોસાયટીને દેવતંત્ર સુદેશન નથી,
પૂંછ પણ હા સાત સહસ્ર પ્રમાણિયે;
લાખ કે અરધ લાખ નાણાંનું ભંડોળ થાય,
તો જ મૂળ લિડાં આ સોસાયટીનાં બાણિયે;
તે માટે રિઝાવો સરદાર ચાહુકારલોક,
આપે જો સહાયતા તો હર્ષ ઉર આણિયે.

નગરચેક હેમાભાઈ, હરકુંવર ચેઠાણી, મગનભાઈ
કરમચંદ—ત્ય્હારનો અમદાવાદનો એપિવર્ગ દલપતરામનો
પૂર્વપરિચિત હતો, દલપતરામે એમને સાહિત્યરસ ચખાડેલો.

હતો, કંઈક સાહિત્યરસિયાં કીધાં હતાં. એકાંતરે એકાંતરે બેબે કલાક દલપતરામ નવયુગની પરોપકારભાવનાની પ્રેરણા પાવાને એમની લક્ષ્મીઉજળી હવેલીઓએ જવા માંડ્યા.

એ પછી કવિએ નિત્ય જઈ નગરશેઠની પાસ કવિતા કહી રંજન કર્યાં, અંતરની કહી આશ.

કવિતાની કૂંચીએ દલપતરામને રાજદરબાર ઉઘડતા, તો લક્ષ્મીના દરબાર કાં ન ઉઘડે ?

પણ દલપતરામને દુર્ગમ પહાડની ઠરાડો ચઢવાની હતી. વર્તમાનપત્ર અને સમશેર બહાદુરનાં સ્ક્રામસ્ક્રામાં ફેંકાતાં કટાક્ષબાણોની કથા પૂર્વે આપણે વાંચી છે. એ પત્રોમાંનાં કુટુંબજ્ઞાંછનો અને અંગત આક્ષેપોએ અમઠાવાઈનું લોકવાતાવરણ સોસાયટીવિરોધી કોધું હતું. ટેકચંદશા, ખ્લીડરપક્ષી, ટચાક કારોગર, લોભીલાલઃ એવાં એવા અરસ-પરસ અર્પાતાં ઉપનામોને કારણે લોકલાગણીનાં પાણી ઠહોળાયેલાં હતાં. વર્તમાનપત્રે લોકમારગમાં કાટા વેરેલા હતા; એ કાંટાઝાંખરા વાળી ઉખેડી ઉલ્લંઘીને દલપતરામને ફેડી પાડવાની હતી, ધનનાં ગરણાં પરમાર્થભૂમિમાં ઉતારવાનાં હતાં.

નિજ કવિતરસિયા હેમાલાઈ નગરશેઠને પહેલપ્રથમ દલપતરામ મળવાને ગયા. પ્રથમ ગ્રાસે મક્ષિકા જેવું ત્વંહાં દલપતરામને થયું. વર્તમાનપત્રની ચૂળો સોને ફેવી ડંખતી હતી એ ત્વંહાં અનુભવ્યું.

હેમાલાઈએ દલપતરામને હેતયી બોલાવ્યા, સન્માન્યા, 'પૂછ્યું' કંપારના આંખ્યા છો ? નગરશેઠ ધારતા હતા કે

દલપતરામ હજી સાદરે છે, રબ્બ ઉપર આઠ્યા છે. દલપતરામે કહ્યું હવે હું અમદાવાદવાસી છું, સોસાયટીમાં નોકર રહ્યો છું. એ સાબળતાં જ નગરશેઠે કપડો આપ્યો કે અરે ! સરકારી નોકરી છોડી એ પાપમાં કંઈ પડ્યા ? ત્હમે બહુ માણસ; ત્હમને શુધવારિયુ લખવું કાવશે ? પડ્યો જ પ્લીડરપક્ષી બેઠા હતા, ફડફડ્યાઃ પેટ ન ભરાય તો એવો થધો એ કરવો પડે. દલપતરામે શુદ્ધાસો કીધો કે હવે વર્તમાનપત્ર સોસાયટી નથી છાપતી, બજાબાઈ અમીચંદ ઘરનું છાપે છે પ્લીડરપક્ષી તે તો પક્ષી જ ને ! પ્લીડરપક્ષીએ પાખો ફડકાવી કે એ તો નામ ફેરવ્યું, લખનારા તો એના એ જ. દલપતરામ વાદવિવાદે નહોતા આઠ્યા, સોસાયટીને ઉમરે નગરશેઠને નહોતરવાને આઠ્યા હતા એ પાખફડકાટ સાંભળ્યો-ન સાંભળ્યો કરી સાલમાધથી બોળ્યા હવે તો વિદ્યાબ્યાસક સભા ભરાય છે, દેશશુધારાનાં લાખલો થાય છે; પધારો, સાબળીને રાજ થયો. પધારો, સભા ભરિયે, રિપોર્ટ વાચિયે. નગરશેઠ બોલ્યાઃ શાહુકાર માણસનું એ કામ નહિ; નવરાનું કામ અમને નવરાશે કંઈ થો મળે ? પ્લીડરપક્ષી વળી ફડકડ્યા, એ તો હંડાખાજના-સમયેર બહાદુરના લાગના. એમનાં મહોડા તો એ જ છાદે. દલપતરામે ફરી વળી હકીકત કહી કે સોસાયટી ને વર્તમાનપત્ર અળગાં છે. વકીલે વકીલાતી ઉત્તર વાળ્યો અમદાવાદમાં વર્તમાનપત્રને રહમજતું'તું કેણું ? સોસાયટીએ જ એ પાપ ઉભું કર્યું ને ? અસલ ખાનદાનીયી નગરશેઠ બોલ્યા કારણસ સાહેબ જેવા બલા માણમે સોસાયટી રધાખી, ને સોગીલાલનાઈ કહેતા

કે સારું કામ છે; એટલે અમે જાણું સારાં કૃણ થશે. આ
તો ઉડતાં કેલેશ ને કુસંપ વવાયાં.

આવા કટ્ટર વિરોધને ઘોઘ ઘોઘ દલપતરામે મિત્રતા
ઉભાળવાની હતી. નગરશેઠની ને હરકુંવર શેઠાણીની
હવેલીએ નિત્યનિત્ય જાય ને નિત્યનિત્ય દલપતરામ પાછા
આવે. પણ દલપતરામ નિરાશાવાદી ન હતા, આસ્તિક
ને આશાવાદી હતા. કવીશ્વર માનતા કે કવિતાથી
કાળમીટે પીગળે.

નગરશેઠની હવેલીએ કવીશ્વર પછી એકાંતરે એકાંતરે
જતા, કવિતા સંભળાવતા, સાહિત્યવિલાસથી રંજન કરી
આવતા. એમ કરતાં કરતાં ત્રણેક માસ વીતવા આઠ્યા, માગી
લીધેલી છ માસની મુદતનો પણ છેડો પેખાતો. હેમાલાઈ
શેઠ પુરાણકીર્તિત શાન્તિદાસ શેઠના વંશજ હતા, નગર-
શેઠની પાટે વિરાજતા હતા, જૂની ખાનદાની એમના
લલાટદેશે ઝગમગતી. એ પ્રાચીન ખાનદાની ઉપર દલપત-
રામની સાકરમીઠી નવકવિતધારાઓ નિત્યનિત્ય વરસતી
હતી. છએક પખવાડિયે નગરશેઠ ખુલખ્યા, રીઝ્યા, ને
બોલ્યા: મનોભાવ કહો, દલપતરામ ! શું છ ? દલપતરામને
સ્વાર્થ નહોતો માગવો, પરમાર્થ વિનવવો હતો. કવીશ્વરે
કવિતા કહી.

સોસાઈટી સૌનુ ભડું ચહે છે, માગી લિધેલા ઘરમાં રહે છે:
ભલા હિમાલાઈ મુકીર્તિમાન, રચાવિ આપો રમણીક સ્થાન.

કરિ કવિતા એ રીત રંજન કરવા રેજ જઈ;
પ્રગટી મનમાં પ્રીત એક દિવસ એ શેઠને.

કાંઈક હાખ્યા કાન, દિધો દિલાસો જીભથી;
ચળવાને સુસ્થાન ભરી સલા, ભાષણ કર્યું.

દરમિયાન પુસ્તકશાળાની સભાસદસભ્યા એ વસન્ત-વેલના પદ્મવો સમી વધતી હતી 'પૃષ્ઠા ૩૩ સભાસદો હતા તે 'પૃષ્ઠા ઓગસ્ટમા ૧૦૦ થયા, ને સપ્ટેમ્બરમા ૧૧૦ થયા, ત્રગણી કળા ખીલી જુલાઈ માસમા ૨૮૮ પુસ્તકો ને ૨૬૦ છાપાઓ વચાવાને બહાર ગયા હતા.

બુદ્ધિપ્રકાશના ઓગસ્ટઅઠમા એક ચચસ્વિની નોંધ છે ' ગયા મહિનામા એક શાહુકાર માણસની દીકરી, કે જેનું સાસરું પણ આ શહેરમા છે, તે બાઈએ લાઇબ્રેરીમા પોતાનું નામ દાખલ કર્યું છે, ને દરરોજ પોતાને વાચવા સારૂ ગુમાસ્તા સાથે પુસ્તકો મગાવી લે છે ' એ અસાત સુવતિ તે નવસાહિત્યરસિયણુ અમદાવાદની પ્રથમ શેઠાણી

કલપતરામે જઈને કટિસને વધાર્ધ ખાધી કે નગરશેઠે વચન દીધું છે, સભામા પધારશે, પુસ્તકશાળાને સહાય કરશે પછી શ્રાવણુ વદ ૬—પમી સપ્ટેમ્બરે હાઈસ્કુલમા અમદાવાદની નગરસભા ભરાઈ ડો કાલિયાર સભાપતિ હતા કટિસે ઉપોદ્ધાત કીધો, કવીન્દરે બાવણુ કર્યું પુસ્તકશાળા માટે ટીપ્પ કરી, પરચૂરણુ પાચસોક રૂપિયા ભરાયા પૂર્ણાહુતિમમયે ડો કાલિયારે પ્રસુખપદેથી જાહેર કીધું કે પુસ્તકશાળા બધાવવાને અમારા મિત્ર નગરશેઠ હેમાભાઈ ૩ હજાર રૂપિયા શહેરસખાવત કરે છે. ('પૃષ્ઠા બુદ્ધિપ્રકાશ, પા ૧૫૦)

નગરશેઠે રૂપિયા આપ્યા, કલેક્ટરે હાઈસ્કુલના પડ-ખાની ખુલ્લી જમીન આપી પછી તો નગરશેઠે પુસ્તકાલયના મકાનઅર્થની આખી એ રકમ, ઠલો હતો તેથી બમણો

આંકડો, ૭ હજાર રૂપિયાનો લોકપરમારથ કીધો; સોસાયટીએ પુસ્તકશાળાની ઇલાહેદી વ્યવસ્થાપક સભા નીમી; નેટિવ લાયબ્રેરી નામ હતું તે બદલી પછી હેમાલાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ નામ પાડ્યું. પુસ્તકશાળા બન્ધ ન કરવાના કાર્તિકના દહાડાએ અને મધ્યમધુરી દલપતરામની નવકવિતાએ અમદાવાદને હેમાલાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ અર્પી.

પછી સં. ૧૯૧૨ની ગીતાજયન્તી આવી. ૧૮૫૫ની એ નાતાલ હતી. મુંબઈ ઇલાહો ઘડનાર, રાજપ્રકરણનિપુણ, ઇતિહાસવેત્તા, વિદ્યાવિલાસી મુંબઈના ગવર્નર લોડ એક્ઝિન્ટન અમદાવાદમાં આવ્યા હતા. દલપતપરિચિત આખું મહીકાંઠામંડળ આવ્યું હતું: મેજર બ્રાઈટલોક હતા, દક્ષિણેશ્વર હીરાલાલભાઈ આવ્યા હતા, ઇંડરથી મહારાજ જીવાનસિંહજી પધાર્યા હતા. એ ડિસેમ્બરની ૨૪મી તારીખે, ચન્દ્ર વાસરે, સોસાયટી સ્થપાયા પછી ભારેભાર સાત વર્ષે, ગીતાજયન્તીની વળતી પ્રભાતે નગરજનોની સભા મધ્યે નગરશેઠની હેમાલાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટનો લોડ એક્ઝિન્ટને પાયો સ્થાપ્યો. સરસ્વતીનું મંદિર મંડાયું, દલપતશ્રમ સ્ફૂળ થયો. ('૫૬નું બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૨૦) એએક વર્ષે પુસ્તકાલય બન્ધાઈ રહ્યું. બળવાના વર્ષમાં, બળવાની આજ હજી ભડભડતી હતી ત્યારે, ૧૪મી નવેમ્બર ૧૮૫૭ની તિથિએ એ નવપુસ્તકાલયનું પ્રવેશમુદ્રત ઉજવાયું. નગર-મંડળ વચ્ચે નવયુગના આચાર્ય કવીશ્વરે હૃદયના ઉદ્ગાર ભાષી લોકપરમારથનો નવપ્રજામન્ત્ર ઉચ્ચાર્યો કે પુસ્તકાલય બન્ધાવવું ' એ કામ ધર્મશાળા કરતાં પણ પરમારથનું છે. '

પ્રજાપુરોહિત દલપતરામ એમ નવયુગની દલપત-

સ્મૃતિના મન્ત્રોચ્ચાર ઉચ્ચરતા, નવયુગના ધર્મકાર્યના સારસ્વત યજ્ઞયાગ કરાવતા

ત્હારથી ચાર હાથકા સૂધી હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ અમદાવાદનું નગરમન્દિર હતું, અને હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટનો માળ અમદાવાદનો નગરમંડપ હતો જાહેર વ્યાખ્યાનો, લોકમેળાવડા, પ્રજાસમારસો ત્હા ઉજવાતા ભદ્રને મેડે પુસ્તકશાળા ને સોસાયટીની ઓફિસ અસલ સહવાસી હતા, નવપુસ્તકાલયમા પણ સહવાસી રહ્યા 'પણથી સોસાયટી' એ નવપુસ્તકાલયમા જઈ બેઠી પિસ્તાળીશ વર્ષ—સારી ૧૬મી સદીભર હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટના લોચતળિયાના પૂર્વભાગમા પછી સોસાયટીની ઓફિસ લરાતી એક પાખે ઇથેજ હાઇસ્કૂલ ને બીજી પાખે પુસ્તકશાળા ને વચ્ચે ચરદેવતીના સપૂત હલપતરામ બેસતા હલપતરામનું બે હાથકાનું સાહિત્યાસન વિદ્યાશાળા ને પુસ્તકશાળાની મધ્યમા હતું

હલપતસાહિત્યસન્યાસનું અમદાવાદપામ્યુ પ્રથમ ફળ તે હેમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ

ડગમગતા ને ડામાડોળ થતા જીવિપ્રકાશને, પુસ્તક શાળાને, ને સોસાયટીને 'પપના ઉત્તરાર્ધ'મા હલપતરામે એમ ફળતા તાર્યા ને ચિરજીવ કીધા

પ્રજ્ઞાતમા પુસ્તકશાળાનો પાયો નાખી પછી સાળે દવાખાના તાર્જુ ખાત એમ આદર્યું

રહવારે પુસ્તકશાળાનો પાયો રોપ્યો તે જ રહાજરે લોડ' એલફિન્સ્ટને અમદાવાદ શહેરની મધ્યોમધ્ય સિવિલ ઇન્જિનિયરિંગના પાયો રોપ્યો હલપતકાવ્યગા એ પ્રસંગની

ધતિહાસનોંધ છે કે ‘શેઠ હઠીસિંહની બે વિધવા શેઠાણી-
ઓએ મળીને રૂપિયા અઢલાખ અને શેઠ પ્રેમાભાઈએ
રૂપીઆ બાવીસ હજાર આપ્યા અને (એટલા જ) રૂપીઆ
૭૨૦૦૦ સરકારે આપ્યા. તેમાંથી રૂ. ૪૨૦૦૦)ની ધંમારત
બાંધી અને બાકીના રૂપીઆ ચાલુ ખર્ચને માટે સરકારમાં
બ્યાજે મૂકાયા.’

પ્રજ્ઞસહાયતાથી એમ ગુજરાતની પાટનગરીને આધિ
અને બ્યાધિની ઔપધિઓ આપતી થઈ. બેસતો નવયુગ
લોકના મનના ને તનના રોગ મટાડતો.

રખમીએ નાતાલ હતી, ખ્રીસ્તની જન્મતિથિ હતી.
સાબરકાઠે બાદશાહી મહેલમાં લોઠં એલફિન્સ્ટને એ
ખ્રીસ્તજન્મપર્વ ઉજવ્યું. પછી ૨૬ મીની રહ્યાંજે શેઠાણી
હરકુંવરની કન્યાશાળા બેવાને લોઠં એલફિન્સ્ટન પધાર્યા.
કન્યાશાળાનું ત્હારે સ્વતન્ત્ર શાળાલય ન હતું એટલે દેતા
શાહની પોળના મોખરાની હરકુંવર શેઠાણીની હવેલીએ
કન્યાઓનો મેળાવડો કર્યો હતો, અને એ હવેલીએ ગવર્નર
અમદાવાદની આઘ બ્રહ્મચારિણીઓનાં દર્શને ગયા હતા.
(‘મદનું બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૨૪) નગરશેઠની હવેલીએ જતા
તેમ હરકોર શેઠાણીની હવેલીએ પણ દલપતરામ પરોપ-
પકારની પ્રેરણા પાવાને જતા; એટલે ત્હાં પણ એ પ્રજ્ઞ-
પુરોહિત દલપત આચાર્ય શુભ સમારંભમાં અગ્રેસર હોય જ
ને ? કવીશ્વરે કવિતામાં એક વિશ્વસિપત ત્હાં વાંચી
સંભળાવ્યું. આજમ વિનાયકરાવ વાસુદેવ ગવર્નરના દક્ષતરદાર,
હાલના ઓરિયેન્ટલ દાન-સલેટરના અધિકારપદે હતા;
તેમણે કવીશ્વરની કાવ્યવિશ્વસિનો ધથેજી સારાંશ લાખ્યો.

('પદ્મ' શુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૨૪) કન્યાશાળા બાંધવાને હરકુંવર શેઠાણીએ છ હજારની સખાવત ઉચ્ચારી. પછી તો એ સખાવત વધી વધીને અઢી ગણી-૧૫ હજારની થઈ હતી; ૩ હજાર મકાનઅર્થે ને ૧૨ હજાર નિભાવઅર્થે. વડોદરાના રેસીડેન્ટ-ઈંગ્લેન્ડ મહાકવિ શેક્ષપીયરના ગોત્રજ સર રીચમંડ શેક્ષપીયર 'પદ્મ' એપ્રિલની ૩૦મી ને શુક્રવારે એ કન્યાશાળાનો પાયો નાંખવાને વડોદરેથી આવ્યા હતા.

લોકપુરોહિત કવીન્દરે ત્હારે ઇતિહાસ ઉચ્ચાર્યો કે ' સોસાયટીએ સન ૧૮૪૬માં છોડીઓની આ નિશાળ >થાપી ને સુધારાનો મૂળ પાયો રાખ્યો. પછી 'પંચની સાલથી આ કન્યાશાળાનું તમામ ખર્ચ હરકુંવર શેઠાણી આપે છે. આ કન્યાશાળા થયા પછી મુંબઈ સુરત રાજકોટ ખેડા બાવેનગર ને ઘોઘામાં કન્યાશાળાઓ થઈ છે. ' ('પદ્મ' જૂનનું શુદ્ધિપ્રકાશ.) ૨૩મી ઓક્ટોબરે એ કન્યાશાળાનું વાંતુ યયુ ત્હારે પણ પ્રબળ પ્રમુખનું ભાષણ થયું હતું. અમદાવાદમાની બાદશાહી ટંકશાળમાં આજ છે તે જ એ અસલ સોસાયટીની અને પછી હરકુંવર શેઠાણીની દલપતપ્રેરણાથી બન્ધાયેલી કન્યાશાળા. દલપતસાહિત્યસંન્યાસનું અમદાવાદ સાંપડયું બીજું કળ તે એ હરકુંવર શેઠાણીની કન્યાશાળા.

છએક માસ પછી ૧૧મી જૂન ૧૮૫૬ની મિતિએ અમદાવાદની ' લોકશુભ ઇચ્છતી ' સખાવતે વર્ણવતું બહેરનામું મુંબઈ સરકારે પ્રગટ કર્યું, અને સીડિસ શેઠની શેઠાણીએ રૂબરૂબનાઈ ને હરકુંવરનાઈને સખાવતે બહાદુરના ઇલકાળ આપ્યા. નવમુગના આપણા કવીન્દર બોલ્યા કે ' રાજાની રાણી પણ આવાં કામ ભાગ્યે કરે છે. સોનાનું

નામ પણ કનક છે, ને ધનુરાનું નામ પણ કનક છે; પણ એ કનકના દાગીના કાંઈ ચતા નથી.’

મહીકાંઠાનો ને દલપતરામનો સત્સમાગમ મન્ત્રજન્ત્ર-જાદુની પ્રસંગવાતાં વિના કાંઈ પરિપૂર્ણ થાય ? લોહ એલ્ફિન્સ્ટનને મળવાને સારૂ મહીકાંઠામંડળ આગ્રુ હતું, ઈસર મહારાજ જીવાનસિંહજી આગ્રા હતા. મહારાજની ને મહીકાંઠાની મુલાકાતે દલપતરામ ગયા. ત્યાં ૨૬ મીની રહવારે દશેક વાગતાં મહારાજને જગલે દલપતરામને એક મન્ત્રશાસ્ત્રીની ઈદમપરીક્ષા લેવી પડી હતી. દલપતરામ અગમ્યપારખ હતા, એ મન્ત્રશાસ્ત્રીનો પણ ઘટસ્ફોટ કીધો હતો. (‘૫૬નું બુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૪૯)

પછી રજમી તારીખે અમદાવાદીઓ ઉઘમી હતા. પ્રજાતાં સુખદુઃખ સાંભળવાને મુંબઈથી ગવર્નર આગ્રા હતા એ અમદાવાદીઓ જાણતા હતા. ધમેજી હાઈસ્કૂલમાં નગરસભા મળી. ગવર્નરે ત્યાંરે હાથી ઉપર બેસી ફરતા, ને લોહ એલ્ફિન્સ્ટનના કારભારી વિનાયકરાવ ગવર્નરના હાથી ઉપર બેસીને સલામન્દિરમા આગ્રા હતા. દલપતરામે ત્યાં અન્ત્યજવિટંબણાઓ ઉઘ્યારી. વેઠે કામ ન કરાવવા વિશે નગરચર્યારૂપ કવિતલાપણ કવીશ્વરે કીધું. એ કવિત લાપણમાં પ્રજાદુઃખનું વર્ણન છે, અન્ત્યજવર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષોને વેઠવી પડતી વેઠવિટંબણાઓ છે. અન્ત્યજખીડાની નવયુગની એ પ્રથમ લોકવિચારણા, ગવર્નર સમક્ષનો નવયુગનો એ પ્રથમ પ્રજાપોષક દલપતરામને મન અન્ત્યજે પ્રજાગણની બહાર ન હતા. કવીશ્વરે સારોદ્ધાર કહ્યો; પ્રજાના પ્ર-મુખ હતા ને ?

માણ રાજ્યોથી ઘણું છે રૂડું આ રાજ;
પણ તેમાં જે ખામિયો તે હિયરી મેં આજ.

દલપતરામનું 'ભાષણ સાંભળીને આજમ વિનાયકરાવ બોલ્યા કે તમે જે હકીકત વાંચી તેનો સાર હું મહેરબાન ગંઠરનર સાહેબને બહેર કરીશ. તે વિશે કાંઈ બંદોબસ થશે એવી આશા રાખું છું.' દફતરદારનાં એ આશ્વાસન-વેણ હતી.

મધુરેણ સમાપયેત્—મીઠપથી, હસીહસાવી કામ કરવાની દલપતચેલી સર્વવિદિત છે.

'ગંઠરનર સાહેબના હાથી ઉપર બેસીને આ ભાષણ સાંભળવા સાફ આજમ વિનાયકરાવ આવ્યા હતા. તે હાથીની સાઠાઇ લેઇને લોકો કહેતા કે ગાયકવાડનો હાથી હોય તો તેની સાથે કેટલો ડમાક હોય.' એ લોકવાયકા સાંભળીને સાહેબના હાથીની ને સાહેબના કબિની-એ સમ ભાવ્યશાળીઓની રંઠ વણશણગારી સાદી સમાવસ્યાનો શાફ્તવિકીડિત દલપતરામે એ નગરસભામાં કહ્યો.

રે હાથી ! મુણ તું ગવર્નર તણા, સાહેબનો હું કવિ,
હું-તું બે સમભાવ્યશાળી ભુવિમાં, જે છવિહા જ્યાં હવી;
રાજ ગાયકવાડ પાસ પણ ને ત્યાં હોત સેવા મળી,
તો આરોહણ હેમનું મળત, ને સો સ્વાર સાથે વળી.

વણશણગારી સાઠાઇએ ચોક્કસ દલપતરામ સાથેજ ને !
સાહિત્યના હાથી હતા.

પછી હરકુંવર શેઠાણીને ત્હાંમી ને નગરશેઠ હેમ-
ખાધને ત્હાંમી આ લોકોપકારી સમારબસમાસિએ પ્રસંગ-

રંગ સોહવનારા કવીશ્વરને શાલપાઘડીનો સિરપાવ થયો. ત્હારે મિત્રવર્ગે દલપતરામને ઠણું કે દલપતરામ ! અમદાવાદવાસ કીધો, અમદાવાદને ઋષિ કીધું, નગરશેઠે લોકોપકારની પાઘડી બન્ધાવી; હવે અમદાવાદી થાવ. જ્ઞાનપરબ સમાં પુસ્તકશાળા ને કન્યાશાળાનાં બે વિદ્યાલયો બન્ધાવરાવવાનાં લોકોપકારી અમસાક્ષય પછી અમદાવાદની નાગરિકતાનો દલપતરામનો અસામાન્ય, વિરલાભોને થતો હશે એવો, હકક થયો હતો. નગરશેઠે બન્ધાવી ત્હારથી મિત્રોના આગ્રહે દલપતરામે પછી અમદાવાદી પાઘડી બાંધી. દલપતરામને નગરશેઠે પાઘડી બન્ધાવીને અમદાવાદના મહાજનિયા કીધા. બે બે વિદ્યાલયો બન્ધાવરાવી દલપતરામ અમદાવાદી થયા.

‘પદની સાલમાં પછી કવીશ્વરે અમદાવાદના લોક-કલ્યાણ અર્થે ત્રીજો શ્રમ કીધો, પણ તે ત્હારે સફળ થયો નહિ. છંદગીનાં બધાં એ સુદ્ધ છતનારા ઇતિહાસના ચોધરાજે ક્રિયા ક્રિયા ?

‘પદના એન્નયુકેશનલ ડિસ્પાય પછી કેટલાંક વર્ષ ભારતવર્ષમાં કેળવણીપ્રચાર વર્ધાના પૂરવેગે વિસ્તર્યો હતો. આપણે ત્યાં ‘પાઞમાં સુબંધની ચારદાપીઠ સ્થપાઈ, ‘પદમાં વાંચનમાળા સ્થાપ્ત, ફૂલની કળીઓ સમી પ્રાયમિક શાળાઓ ઉઘડી. ‘પદમાં નિરાળું કેળવણીખાતું સ્થપાયું, અને યિયોડોર હોપ પ્રથમ એન્નયુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નિમાઈ અમદાવાદ આવ્યા. હોપવાંચનમાળાવાળા એ હોપ, મહી-પતરામને વિલાયત પાઠવનારા એ હોપ, કિલ્લાની કહેડમાંથી બાણે નીસરતા સૂરતમાંના હોપપૂલવાળા એ હોપ. હેડ-

માસ્તર ઠટિંસ ઇન્સ્પેક્ટર હોપને સોસાયટીમાં લાવ્યા, દલપતરામને ઓળખાવ્યા. સોસાયટીની ખીલતી સરકાર-બાણીતી કાર્યવાહી જોઇ હોપ પ્રસન્ન થયા, આલવન સ્વયં થયા, અન્ય મોટી સહાયતા કીધી. હોપ પ્રજા દેશવણીના પોવિન્દા હતા 'પપ આખરના વિદ્યાવૃદ્ધિનાં સમારંભો સાંભળી હોપને અમદાવાદમાં ફેલોજ સ્થાપવાનો અભિલાષ જાગ્યો. લક્ષ્મીપુત્રોને રીઝવનાર ને લોકકલ્યાણાર્થે ધનની ધારાઓ વહેવડાવનાર અમદાવાદમાં ત્યાં જ એક હતા. હોપે દલપતરામને મોટાર્યા, પ્રજાની વિદ્યાવૃદ્ધિનો શુભાશય રહ્યો. સર્વતોમુખ વિદ્યાવૃદ્ધિ કવીશ્વરનું જીવનમત હતું; દલપતરામે ખીડું ઝડપ્યું. ૨૯ એપ્રિલે અદાલતમાં મોટી નગરસભા ભરાઈ, બાપજો થયાં, કવીશ્વરે કવિતા ગાઈ, રસીકો વ્યાખ્યાન કીધું ('૧૯૬૭' પુદ્ધિપ્રગથ, પા ૧૬૧). એ બાપજોની પુસ્તિકા સોસાયટીએ પ્રગટ કરી. વાળીશ્વરીના સપૂતના બાપજો હોપ પ્રસન્ન થયા. અનુભવવૃદ્ધ વજેસંગ મહારાજે કહ્યું હતું ને કે 'શુભવન્તાના ઘણા ઘણા' એકસોના પગારે વિદ્યાવૃદ્ધિ કાળે દેશને સંબોધવા કવીશ્વરને રાખવાની ઠટિંસને હોપે વાત કરી ઠટિંસે કહ્યું સોસાયટીને સંજવન કરવા દલપતરામને મોટાર્યા છે, આવ્યે વરસે પૂર્વ નથી વીલ્યું; સોસાયટીમાં રહી સહાયતા કરશે. પછી એક દોલતરાય ફાજદાર હતા, ત્યેમને દલપતરામે સંગાથે લીધા. સૂરતનો દુર્ગોરામપ્રજાન્ધ અમદાવાદમાં અજમાવ્યો. ચકલે ચકલે કવીશ્વરે લોકની વિદ્યાજગૃતિ કાળે બાપજો કીધાં. પણ પ્રકૃતિએ અમદાવાદ તે સૂરત નથી કે

તરત સારા કે નરસા ભભકાર ભમૂકી ઉઠે. ગુજરાત કોલેજ સ્થપાવાનું વિધિનિર્માણ ત્યારે નહિ હોય, એટલે પુરુષાર્થ સફળ થઈ શકે નીવડે ? બહારથી પુરુષાર્થ ફેરવે અને અંદરથી વિધાત્રી ચાંપી ન રાખે તો જ ભાગ્યનાં દ્વારનો ઉલાળો ઉઘડે છે.

ક્યંહાં ગાજ્યો ? ક્યંહાં ગડગડિયો ?

ક્યંહાં મેઘ તણી પડી ઝડીઓ ?—લોકગીત.

‘પદ્માં ભાવનગર મહારાજને ને ’૬૩માં ખંડેરાવ મહારાજને દલપત પ્રજાપુરોહિતે જઈ પ્રબોધ્યાની કથા જીવનમાર્ગમાં એ કાળસ્તંભો આવ્યે આવશે. પણ સંસ્થા-નમુદારાની દલપતપ્રવૃત્તિઓનો સારોદ્ધાર એક સૂક્ષ્મમાં એમ સારવાય કે અમહાવાદ સૂરત સાદરા ઇંડર કાંતા ભાવનગર વડોદરાઃ ગુર્જરદેશની ક્યારી ક્યારીએ નવયુગના વિદ્યાચરણના આચાર્ય દલપતરામ જઈ પ્રજાકેળવણીની વેલીઓ વાવતા. દલપતરામ ગાતા કે

સુધારો થવા સઘ વિદ્યા વધારો.

વિદ્યાવૃદ્ધિને નવસુધારાના મહાપ્રવાહનું મૂળ માનતા. નવ-જ્ઞાનને દલપતરામ નવયુગનું પરમ અજવાળું માનતા; અને આશાલીલા મેઘની પેઠે દેશભરમાં ધૂમીગાજી એ નવયુગની તેજવધા દલપતરામ વરસતા. આપાદસ્ય પ્રથમદિવસે ગુર્જર-વાડીઓમાં ફરી-ધૂમી વર્ષેલો મીઠો મેહુલો તે તો એક કવીન્દ્ર દલપતરામ.

‘પદ્મની સાલના બુદ્ધિપ્રકાશઅંકોમાં સંપ વિશેની ગરબી છે, સ્વદેશકલ્યાણ વિશેનું દલપતરામનું નગર-વ્યાખ્યાન છે. (પા. ૮૨). પ્રાસંગિક ધર્મોમાં દલપતરામ

સનાતન દેશધર્મ નહોતા વીસરતા. નમંદ સ્વદેશાભિમાન પ્રબોધતો, દલપત સ્વદેશકલ્યાણ પ્રબોધતો.

વીંછી પકડવાની રીત પણ બુદ્ધિપ્રકાશમાં ઠોઠકે વર્ણવી છે. એરે ઉતારવાના હતા ને ?

મે માસમાં સાદરે મેજર બહાઈટલોકે મહીકાકાનો સરસ્વતીઉત્સવ ઉજવ્યો. આસપાસની શાળાઓને સાદરે નહોતરી, પરીક્ષા લીધી, ધનામો વહેંચ્યાં. સરસ્વતીના સપૂત વિના સરસ્વતીઉત્સવ ઠાઈ ઉજવાય ખરો ? પ્રજના પુરોહિતને એ પ્રબલઉત્સવનું આમન્ત્રણ આપ્યું. સાદરાનું નહોતર દલપતરામથી નકારાય જ નહિ. ગુજરાતભરમાં સારસ્વતયજ્ઞોના આચાર્ય ત્હારે એક ઠવીશ્વર હતા.

ડાહ્યા વેદિયાએ યજ્ઞયાગ કરાવ્યા હતા, એમ દલપત વેદિયા હવે જ્ઞાનયજ્ઞ ઉજવાવતા.

બધ પડેલું સમશેર બહાદુર ફેબરવારી માસથી પાછું પુનરવતારે આપ્યું, અને જોગદેટ માસથી જ્ઞાનપ્રસારક મહળીએ સીબોધ માસિકના મુબઈમાં મહાણ કીધાં. હફતર આશકારા પ્રેસના માલિક ચેક બેરામલ ખરસેદલએ મુબઈથી દલપતરામને લખ્યું કે ' આ સમાની સધળી ઉમેદ પાર પડશે કે નહિ તેનો આધાર ઘણે દરજ્જે તમારા ઉપર છે. '

'૫૬માં રાસમાળા વિલાયતમાં છપાઈ, અને ત્રણ વર્ષની લાંબી રજા જોગવી નવેમ્બરમાં ફારબસ પાછા મુબઈને કિનારે ઉતર્યા; '૫૭ના જાનેવારીથી સૂરતના મેશન્સ જજ નિમ્મોઈ તાપીઓવારાને બંગલે પાછા બેઠા. જ્ઞાનસનું દિલ પણ અમદાવાદમાં હતું. એટલે સોસાયટીની,

સોસાયટીની વિધાવેલોની, ને સોસાયટીના સાહિત્યસંન્યાસી,
નિજ ગુરુ અને મિત્રની ખબરઅન્તર લેવાને અન્તર-
આકૃષ્ઠો અમદાવાદની બાદશાહી મહેલાતોમા આવી ગયા.
એમ બળવાની સાલ બેઠી.

મેઘાવી સ્થિતપ્રજા ઠવીશ્વર મેઘા ને પ્રજાના દૂરબીનથી
દેશનું વાતાવરણ અવલોકતા હતા. 'પાળના એપ્રિલમાં
(ખુદ્ધિપ્રકાશ, પા. ૬૪) હલપતરામે ભાવિને પ્રશ્ન પૂછ્યો
છે કે રાજપાલટો કે ધર્મપાલટો ? અને લખ્યું કે જૈનોનું
કલ્પસૂત્ર ભાળે છે કે ચૌદની સાલમાં કલકત્તી અવતાર
થશે ને રાજ્ય બદલાશે.

પછી 'પાળના જૂનમાં બળવો થયો, ને '૫૮માં મહા-
રાષ્ટ્રિનો ઢંઢેરો પીટાયો. પૂર ને પાળ સમા બળવો ને
ઢંઢેરો ભારતઇતિહાસના કાળઘાટે છે. એમણે હલપતમાનસની
—અને અનેક અન્ય દેશહિતચિન્તકોના માનસની—દિશા-
રેખાઓ દોરી છે, એટલે આપણા ઇતિહાસની એ મહાકથા
સૌ ઇતિહાસકારોએ—અને આપણે પણ વિચારવો પડશે.
બળવો ને ઢંઢેરો ભારતઇતિહાસની બે દીવાદાઝીઓ છે;
કાળસાગરના સફરી કેા ઇતિહાસકારથી એમને વિસારી
શકાય નહિ પણ દેશબળવો બાગ્યો તે પૂર્વે હલપતરામનો
ઘરબળવો બાગ્યો હતો, ને ઠવીશ્વરની એ ગૃહકથા પ્રથમ
અવલોકવી જોઈશે.

શીતરશ્મી ચન્દ્રિકામધુરા સુધાવર્ષન્તા, ઠહે છે ને કે,
ચન્દ્રમામાં પણ જ્વાળામુખી છે.

'૫૬ની સાલમાં હલપતકુળનો ગૃહબળવો બાગ્યો.

ઠવિવરો શેક્ષપીયરને ને મિલ્ટનને કુદુંબકવેશ હતા

કે નહિ ? દલપતરામ પણ ઉત્તરાવરયામા સુજરાતના મિલ્લન કહેવાતા.

‘૫૬મા કવીશ્વરે નરનારાયણ દેવની દેવજાયા છાત્રી, અને એ જ પોળમા, પણ પાત્રસેકે કદમ આધે હાથાહા, રહેવાને ગયા દેવથી આઘા એટલા આઘા ‘૬૪માં મન્દિર-છાયામા પાછા રહેવાને આવ્યા એટલા વધોતું અઠવાડિયું ભરીને પછી દલપતજીવનમા તડકા તપતા દલપતરક્ષ-તી મન્દિરદેવજની દેવજાયા અળગી થયે કવીશ્વરને ગૂહબળવો જાગ્યો.

દેવકૃપાએ દલપતકુળવેલ પાગરતી હતી, કુટુંબધર્મે પરમેશ્વરી પત્યભૂતિ હવે વસતી મહાસુખરામના મેડામાં ન્હાવાધાવાની સમવડ ન હતી. કરો મન્દિરસીમમાં પડતો, ને ખાળતું પાણી મન્દિરધરતીમા પડે એ મન્દિરવાસીઓને ન ગમે ને ધર્મનિષ્ઠ દલપતરામને યે એ ન ગમે દલપતરામે ઘર બહારું ને પ્રાચીન બાદશાહી ટકશાળની રહામે રહેવાને ગયા ‘દેવથી આધે એટલું દેવત્વથી આધે’ એ વાળી વાત ત્હાં દલપતરામને થઈ. એ ઘરધણી ભે પત્નીઓના નાથ હતા. ત્હેમા નવી માથાજોરાવર હતી. કલેશક કાચ તો જાણે ઘરનો નિત્યનિયમ હતો. કાળિયાની જોડે ધોળિયો બન્ધાય તો વાન ન આવે, પણ સાન તો આવે. દલપતરામ કહે કે કે કાળે કરીને મૂળીમાને એ સગરગ બેઠો.

મૂળીમાના પિતા વઢવાણમા અસલ ખેડ કરતાં બાલાવાડમા નેવાણિયો કાળ પડ્યે વાગડ જઈ ને એમણે વાર્યો હતો. ત્હાં, લોદ્રાણીમા, વાગડના રણવગડાની

આખોમાં મૂળીમા ઉછર્યાં હતાં. રણમાં જેમ ઉપલું થર
અળખળતી વેળુનું, પણ લીતર ઝીલ્લરનાં પાણી; તેમ
અન્તરપ્રકૃતિએ મૂળીમા હેતસ્વિની હતાં. પરદેશવાસિણી
પંખિણીની જેઠે ઉત્તરાવસ્થામાં યુગયુગીએને હેયાહુંક
હાળીને મૂળીમા વાત્સલ્યપાંખે સેવતાં, તેમ પૂર્વાવસ્થામાં
પતિહિતસ્વિની પત્નીના હેતલાવે હામ્પત્યગેલ કરતાં એની
સાક્ષી આપણી આ ઈતિહાસકથાના પૂર્વભાગમાંનો પેલો
હલપતહડ્ડો ખોલી ગયો છે. હલપતહંપતીનાં પૂર્વસ્મરણોનું
અલ્પ પુનરાવર્તન અસ્થાને નહિ લેખાય, સદ્બોધક થશે.
ઝરઝર ઝરઝર વર્ષા એકદા વઢવાણમાં વરસતી હતી,
છાપરાની પાંખમાં કાક ઋષિ લખ્યાતા બેઠા હતા, મૂળીમા
ઘંટી ધોરવતાં હતાં, ને ખેલમ્હોરના કવિવર સાંગામાં-
એને સોહવતા હતા. બહાર સંસાર જળખૂંદતો જતો
આવતો હતો. સૌના સંસારનો એ બહુપરિચિત પ્રસંગ
હતો. અહ્ભુતમાંથી અહ્ભુતતા નિર્જરાવવી એ દુર્ગમ છે ?
નરી સરલતામાંથી કાવ્યઝરણું વહેવે એ હલપતરામ કે
વડંઝવથા આંખનું કિરણ ઉઠે એમ હેયાલાવનો હલપત
હડ્ડો સહસા ત્હારે વછૂટ્યો કે

સાગ ઉપર કાગ બેઠો, રથે બેઠાં રાણી;

બંદા બેઠા માંચીએ, ને દુનિયા હુંડેળે પાણી.

રક સુદામાશાઘ પૂર્વાવસ્થામાનુ એ રસાળ
હલપતહામ્પત્યચિત્ર.

પણ સાલસ માણસ વિક્કે નહિ, ને વિક્કે તો દવ
સળગાવે. મૂળીમા વિક્કે ચંડીસ્વરૂપ ધરતાં.

નવનિવાસે અંગરંગમાં રંગાયેલાં મૂળીમાનો કુટુંબ-

ઠલેશ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. કંકાસિયણુવેડાની ઢેરી જ ઢાળઢળતી છે. એકદા ઢાળા ઢળ્યા તે બદલાવા દુર્લભ નીવડે. દીર્ઘ કાળના દરદી જે રહીડિયા થાય ને ચીડિયાં કરે, દલપતરામ ફૂલાતા, મૂળીમા એથી અધિકા ફૂલાતા. પાત્રીસની વયે પ્રાપ્ત થયેલા લાડકવાયા મોહનના જન્માક્ષર દલપતરામે કરાવ્યા હતા. કેા ગરોડો કે ટીપણાધારી પોળમા આવે કે મૂળીમા એને મોહનના જન્માક્ષર બતાવે ને ભવિષ્ય પૂછે વારેવારે દલપતરામ વારે, પણ પૂરે રહી નહી પાળને કોઇ ગાઠી છે ? દલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમા જ્યોતિષ વિશે લેખ લખ્યો. ગૃહકલેશથી દલપતદિલ ડંખાયેલું ગહેતું એ ડંખાયેલા દિલે પછી જીવનનિર્ધાર કીધો કે કોઇ સન્તાનના જન્માક્ષર કરાવવા નહિ.

એવામા કારતક-માગશરમા દલપતરામની આખો દુઃખવા આવી આખો દેહના રતન છે, જળવાય નહિ તો પડતા. જ જળમા રૂમે. દુઃખતી આખોમા અઠવાડિયામા ખીલ્યાય, ને ખીલ ઘસાઈ ફૂલા પડે કીકીઓ છાલાઈ ધારા પડે તો કીકીના દીવડા હોલવાય, આયુધ્યમાં અપગતા ઉતરે. દલપતરામને એવું થયું સંગરમે મૂળીમાનો પ્રકૃતિપલટો થયો હતો એટલે સારવારમા નચિન્તાઈ રાખતા પરિણામે દરદ વધ્યું, લંબાયું, ને ઉડું ઉતર્યું સોસાયટીમા ત્રણેક માસ આકળેશ્વર જેવી અવેજીમાં નિમાયા.

આગલે જ વર્ષે લોડં એલફિન્સ્ટન હસ્તક રચપાયેલી સિવિલ ઈન્જિનારમા ડો. વાયલી કરીને સિવિલ સર્જન હતા ડો. વાયલીએ તાત્કાલિક તો દલપતરામની આખપીટા મટાડી, પણ એ દુઃખ દલપતરામને જીવનસાથી નીવડયું.

લેખનવાંચનનો શ્રમ પડ્યો પાછી ફરી ફરીને આંખપીડા ઉભળતી. અજવાળાં વિના વ્યાપારીને કહિયે કે નામું માંડ, ને આંખો વિના સાહિત્યકારને કહિયે કે અક્ષર પાડ એ બન્ને સરખાં. પરસહાયતાની પરાધીનતાની વિટંબણ પછી હલપતરામને આયુષ્યભર રહી. પછી સસાર-માર્ગોમાં હલપતરામને દોરનાર ભેદતા, સાહિત્યસૃજનમાં હલપતરામને લલિયા ભેદતા.

ડો. વાયલીએ આંખોનું દરદ તો ત્હારે મટાડ્યું, પણ ગૃહકંકાસનું દરદ મટાડનારો વૈદ્ય હલપતરામને જડ્યો નહિ.

પછી હલપતરામે બુદ્ધિપ્રકાશમાં પરજિયો ગાયોઃ ભાઈઓ ! જેની ભારબા જૂંડી રે, તેને પીડા અન્તર ઉડી રે.

હુઃખસીઝાતા ને રોષધૂંધવાતા હલપતરામની ન્યાય-તુલાનું પદ્મું ત્હો પણ એકદેશીય થઈ જૂંડી ગયું ન હતું. કવીશ્વર બાણતા કે પુરુષો કંઈ બધા સલબણા નથી, કલાઠે હોય છે. એટલે એ ગરબીની સહિયરગરબી પણ કવીશ્વરે રચી છે કે

કહું નર હુટની કહાણી રે, મુણે સહુ રનેહ જ આણી રે.

નર ને નાર સંસારના બે સરખા પદલાં છે; કોઈ કોઈથી ચ્હટેઉતરે એવા નથી.

પણ આથી ઘરકંકાસ છંટાય કે ભડકે બળે ? એ રાસડાથી મૂળીમાના રોષના અંગારાના ભડકા થયા.

છાપકામ ત્હારે શિલાપ્રેસમાં થતું, એટલે સારા અક્ષરનાં ત્હારે મૂલ હતા. અને સારા અક્ષરે શિલા કાળે નકલ કરવાને સોસાયટીની ઓફિસમાં રણછોડલાલ ગંગારામ

કરીને એક ડોપીંગ કલાર્ક-લહિયા હતા. દાયકાઓ પર્યન્ત
પછી મામાની હવેલીમાં ને હોપવાંચનમાળાના મુખપૃષ્ઠે
વિરાજતા, અને ગુજરાતનું આખું શાળાજગત ઓળખતું
એ જ એ રણછોડલાલ. રહવારે દરેક વાગતાં એકદા
રણછોડલાલ ઓદિસસંગાથ કરવાને દલપતઘેર આન્યા.
ત્રીજગતનાં છેલ્લાં પ્રજ્ઞાત્ર જૂના કાળમાં અધે બે હતાં:
એક આંધ્રુ ને બીજું ચૂલામાં પાણી રેડવું. દલપતરામને
ઘેર એ તિથિએ વગર એકાદરીએ એકાદરી હતી, ચૂલામાં
પાણી રેડાયા હતાં, 'મૂળીમાએ છેલ્લુ ત્રીપ્રજ્ઞાત્ર છોડ્યું
હતું. રણછોડલાલ મામલો ઠળી ગયા ને બોલ્યા: જૂવો,
મૂળીમા ! મહારી માએ તો મૂને અત્યહારમા જમાડીને
મોકલ્યો છે. મૂળીમાએ ઉછળતો છલુદો કીધો કે એની
ચે મા હોત તો કરી જમાડત. પચવે એને સ્હામી પજ-
વવાની જગતમા એણે મહારાં ગીત ગાયા છે, રાસડા
બેઠ્યા છે.

તે તિથિએ દલપતરામને દુનિયાનો ઉટો દેખાયો.
ઓદિસે જઈને રણછોડલાલને ને રણછોડલાલના આસિરદંટ
ઓઝા મૂળજી રામચંદરને હૈયું ઠાલવી આખરબોલ કહ્યા
કે એમ થાય છે કે ભણે છે તે પૂંજી સમેટી લઇ ઠાક
અલસ્યો. દેશ જઈને વસાવું. હવે સંખાતુ નથી. મૂળજી
ઓઝા દલપતરામના જ્ઞાતિજન્યુ હતા. શ્રીમાળીઓમાં
નાતચેઠ નથી, સ્વયંરેયાખ્યા કે નાતમાન્યાં પટેલોનાં પાટ-
ઘર હોય છે. અમદાવાદની શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં મૂળજી
ઓઝાનું પટેલઘર ગણાતું. સારંગપુર તળીયાની પોળમાં
રહેતા. બેઠી હવેલીના પાટનો વિદ્યાળ પરમંડપ હતો,

દિવાનખાના જેવડો ચોક હતો, જાજમ જેવડી ચોકમાં પાટ રહેતી. ઝોઝા સન્તોષી ને સુખી હતા, ઉજળે લૂગડે ને ઉજળે સુખડે ફરતા, પ્રાદ્યલેખામાં શ્રીમન્ત ગણાતા. મૂળજી ઝોઝાએ કહ્યું દલપતરામ ! નવો સંસાર માંડો, સુખી થશો. ખીભ સંસારનું સુખ દલપતરામ પડોશીઘેર પ્રત્યક્ષ પેખતા, અને એના તણખાઓ ઉડી ઘરમાં આવી દઝાડતા એ અનુભવતા. દલપતરામ બોલ્યા : નવા સંસારના દહાવા પાડોશીને ત્યાં દીઠા છે. નવી યે બ્રહ્માની પુત્રીને ? કેવી યે નીકળે. અને આ ચંડી નવે ઘેર આવી અજંપા માંડે એને વારનાઈ કેણુ ? મૂળજી ઝોઝાએ કહ્યું એના આશરા શા કે અમારી પોળના ચોગઠામાં રાયજગ માંડે ? ચહારી સાળી પરણાવું ને અમારા ઘરમાં રાખું. નવી યે કંકાસિયણુ નીવડે તો પાર્વતી ને ગંગા બન્નેયને છાંડી રમશાનમાં જઈ રહેજો. પછી આંતરસૂબેથી મૂળજી ઝોઝાએ પોતાનાં સાસુ સુખબાઈને તેડાવ્યાં ને તહેમને દલપતરામનાં સાસુ કીધાં. સં. ૧૯૧૩ ની વસન્તપંચમીએ કાશીબા દલપતગોત્રમાં આવ્યાં. આંતરસૂબેથી જાન આવીને પરભારી અમદાવાદની પરવાડે મૂળજી ઝોઝાને ઘેર ઉતરી. પછી સાતેક વર્ષે મન્દિરંછાયામાં દલપતનિવાસ બન્ધાયો ત્યાં સૂધી દલપતરામ ત્યાં મૂળજી માસાને મેડે રહ્યા.

મૂળીમાનો રોપાગ્નિ આથી હોલવાય કે ભડભડે ? સીબલિતિ પાણીપોચી છે; પણ પૂરે ચહડયાં પાણી ચહેરાને ડૂબાડે.

પતિબોધેા બોધપાઠ મૂળીમાએ ચીખી લીધો. અમદાવાદમાં સંબંધ બાંધી દલપતરામે પડખિયા જમાવ્યા,

ઠરીને એક કોપીંગ કલાર્ક-લહિયા હતા દાયકાઓ પર્યન્ત
 પછી મામાની હવેલીમા ને હોપવાંચનમાળાના મુખપૃષ્ઠે
 વિરાજતા, અને ગુજરાતનું આખું શાળાજગત ઓળખતું
 એ જ એ રણછોડલાલ. રહવારે દશેક વાગતાં એકદા
 રણછોડલાલ ઓદિસસંગાથ કરવાને દલપતઘેર આવ્યા.
 સ્ત્રીજગતનાં છેલ્લાં બ્રહ્માએ જૂના કાળમાં બધે બે હતાં:
 એક આંધ્રુ ને બીજું રૂઢામાં પાણી રેડતું. દલપતરામને
 ઘેર એ તિથિએ વગર એકાદશીએ એકાદશી હતી, રૂઢામાં
 પાણી રેડાયા હતાં, 'મૂળીમાએ છેલ્લું સ્ત્રીબ્રહ્માએ છોડ્યું
 હતું. રણછોડલાલ મામલો કળી ગયા ને બોલ્યા: જૂવો,
 મૂળીમા ! મહારી માએ તો મહને અત્યારમાં જમાડીને
 મોકલ્યો છે. મૂળીમાએ ઉછળતો છલકો કીધો કે એની
 ચે મા હોત તો ઠરી જમાડત. પજવે એને સ્કામી પજ-
 વવાની. જગતમા એણે મહારાં ગીત ગાયા છે, રાસડા
 બોલ્યા છે.

તે તિથિએ દલપતરામને દુનિયાનો છેડો દેખાવ્યો.
 ઓદિસે જઈને રણછોડલાલને ને રણછોડલાલના આસિરદંડ
 ઓઝા મૂળજી રામચંદરને હેયું ઠાલવી આખરબોલ કહ્યા
 કે એમ થાય છે કે જાણે છે તે પૂજી સમેટી લઈ કોક
 અબરયો. દેશ જઈને વસાવું. હવે સંખાતું નથી. મૂળજી
 ઓઝા દલપતરામના જ્ઞાતિજન્મ હતા. શ્રીમાળીઓમાં
 નાતચેક નથી, સ્વયંરચાખ્યા કે નાતમાન્યાં પટેલોનાં પાટ-
 ઘર હોય છે. અમદાવાદની શ્રીમાળી જ્ઞાતિમાં મૂળજી
 ઓઝાનું પટેલઘર ગણાતું. સારંગપુર તળીયાની પોળમાં
 રહેતા બેઠી હવેલીના ઘાટનો વિશાળ ઘરમંડપ હતો,

હતી : એક સ્વામીમંદિરને બીજી સરકારી શાળા-
સરખેજ જઈ શાળાના મહેતાજીને ત્યાં રાતવાસો
કીધો. આવવાનાં આવરણ હજી પૂરાં થયાં ન હતાં. એ
ભાદરવી અમાસની રાત્રીએ અન્ધકાર જેટલો વરસાદ
વરસ્યો. ભાલની ઠાળી લોંના ઠાંપમાં ડમણી ચાલશે નહિ
બાણી મીરખાનને પાછો અમદાવાદ પાઠવ્યો ને એ ઘોડાં
ભાડે કરી મંગાવ્યાં. બાળકોને ને સામાનને ઘોડેસવારી કરાવી,
પાણીખાઓચિયાં ઠહોળતો ને ઠાંડાકાદવ ખૂંદતો દલપતસંઘ
પગપાળો પેલી પૂર્વપરિચિત વઢવાણની વાટે ચાલ્યો. દલ-
પતરામ કહે છે કે વાટની એ વીતકવાતો ફરી જીંદગીમાં
દીઠી નથી. અઠવાડિયે સહુ વતનમાં પહોંચ્યાં. વઢવાણ
જઈ દિનકરરામને કુટુંબકથા કહી, જગન્નાથ ઓઝા
સમીપે ધાંગધ્રે બહેવાઈઘેર મોકલ્યા. દિનકરરામે જગન્નાથ
ઓઝાને સંસારધૂય સ્હમભાવી જગન્નાથ ઓઝા ખાનદાન
ને સ્હમજૂ હતા, ધૂંચો ધૂચવનારા ન હતા-ઉઠેલનારા
હતા; જાન જોડીને વઢવાણ આવ્યા. માર્ગમાં સીતાપુરમાં
સ્હામસ્હામા કરીને-હરિબાને હથે ને મોહનલાલને માટે
લથે-સીતાપુરથી દિનકરરામે બીજી જાન જોડાવી.
હસરાને પર્વે માંડવો નાખ્યો ને શરદપુનમની જગત્-
અજવાળી રાત્રે દલપતરામે પુત્રીઓને પરણાવી. સંસારની
અટપટી ધૂંચો સૌને શિરે આવી પડે છે, ધૂંચ ઉઠેલે
તે સંસારને છોડે. પ્રજોધિની એકાદશીએ ચાતુર્માસ
ક્ષીરસાગરમાં પોઢેલા વિષ્ણુ નારાયણ જગ્યા પૂર્વે લગ્નદીક્ષા
ન અપાય એ વિધિનિયેધ સંસારધૂય ઉઠેલતા દલપતરામને
નડ્યો નહિ.

તેમ મૂળીમાએ પણ સંબંધ બાંધી પકડાવ્યા જમાવવાનું
 નિધાર્યું જોગાનજોગ ભાદ્રપદની એક તિથિએ દલપતરામને
 વા વાત કહી ગયો કે ન દેવાયોગ્યને ત્યાં રાયકુંવરને ને
 હરિકુંવરને મૂળીમા અમદાવાદમાં પરણાવી દે છે. પોતાના
 જ નવપરણેતરે એ બોધપાઠ મૂળીમાને શીખવ્યો હતો તે
 દલપતરામ ભૂલી ગયા; અને અરણીમાના અન્તરૂઅગ્નિ
 સમેા શાન્તમૂર્તિ તથોધનનો અન્તઃવ સળગી ઉઠ્યો.
 કોલેજરેયાપનપ્રસંગના પેલા સહચર શહેરદેશદાર દોહત
 રાયને જઈ મળ્યા; સલાહ પૂછી નિજની અધિકારસીમા
 ઉગારીને પરમ વ્યવહાર સલાહબોલ દોહતરાયે ભાખ્યો
 કે પુત્રીઓને લઇ વઢવાણ જાવ, ને મૂળીમા પરણાવે તે
 પૂર્વે ત્હમે જ પરણાવી ઘો વ્યવહારનિપુણ દલપતરામને
 પાણીના ઘૂંટડા જેવી સલાહ ગળે ઉતરી ગઈ. વઢવાણથી
 પ્રેમાનન્દ મામાને તેડાવ્યા. કટિંસને કર્મકથા કહીને રજા
 લીધી સોસાયટીના પટાવાળા મીરખાનને માગી લીધા.
 કમળી ભાડે કરી. મીરખાન ખરેખર ! રંકાવસ્થામાં આવી
 પડેલો કે અમીરખાન હતો, દલપતકુટુંબમા કુટુંબીજન
 થઈ વર્તાતો. ભાદરવી અમામનું સૂર્યગ્રહણ હતું, એટલે
 મૂળીમા મધ્યાહને કુટુંબમેલ ધોવાંને સાળરમતીએ ગયાં
 હતાં ત્રણે બાળકો ઘેર રમતાં હતાં એ બાળકત્રયીને-ત્રે
 પુત્રીઓ અને પુત્રને-દેશલક્ષ્મીને હારે લીધા, ને મુશ્કરાવું
 હરણ કરી હસ્તાનાપુરની વાટ પાથે લીધી હતી તેમ,
 અમાસના સૂર્યગ્રહણની તિથિએ નિજ બાળકત્રયનું હરણ
 કરીને દલપતગમે વતનની વાટ લીધી. દેશપરદેશમાં-ગામે
 ગામ-ત્યાં જાય ત્યાં દલપતરામને જે ધર્મશાળાઓ

મન રાખ્યું: વરે એંશી રૂપિયાનું હુકમનાનું કર્યું, ને કરાવ્યું કે પીયરમાં કે વતનમાં જઈ રહે આપણું. પછી 'પદ્માં દલપતરામ મુંબઈ ગયા ત્યારે પુત્રપુત્રીને લઈને મૂળીમા વઢવાણ સસરાના ઘરમાં જઈને રહ્યાં. દલપતરામે ત્યારે કોરટકરાવી નહિ પણ પૂરી ખર્ચી મોકલવા માંડી, અને વઢવાણમાં નવી ઉઘડેલી સરકારી ધોરણની શાળાના મહેતાણને લખ્યું કે મોકલને ઇંગ્લેન્ડ પણ લખાવજો; પુસ્તકો ફી-જોઈતાં સહુ સાધનો લઈ આપજો, ને ખર્ચ અમદાવાદથી મંગાવી લેજો. 'દલપતરામનું કુળવાત્સલ્યનું અરણ્ય કદી એ સૂકાયું કે જોસર્યું નાણ્યું નથી.

દંપતીકલહની ઉચ્ચ આજ એમ હોલવાઈ, પણ વિખુટી પડેલી કામ્પત્યગેલડી જીવનભર પછી ફરી જોડાઈ નહિ. વિછોડાયેલાં ડાહ્યાભાઈ ને અમૃતબા કાંઈ જોડાયાં હતાં? દંપતીના કુટુંબ સોભાગ્યધાળ કેક જ સન્ધાય છે.

ધૂરોપડાહો સેમેટિસ પણ જેનચિપિને પાળી શક્યો ન હતો.

એમ દલપતરામનો ગૃહજળવો આંખના રતનદીવડા અંખવતો ગયો.

છાયામાં છોઠ ઠીંગણાં રહે. માવડીમ્હોયા મોકલનાઈ વઢવાણમાં વધુ લખ્યા નહિ. મ્હોટા થયે દી. બ. મણિ-ભાઈ જસભાઈએ મોકલનાલનો કચ્છરાબ્યસેવામાં સમાસ કરીધો. જન્મસંગાથી પુત્રની સાથે મૂળીમા પણ વઢવાણથી કચ્છમાં જઈ રહ્યાં. વિયોગિણી પંખિણીની પેઠે ત્યાં મૂળીમા સંતાનેને પાંખમાં લઈ સેવતાં. દલપતરામ ને મૂળીમાની વચ્ચે એમ દરિયા પડ્યા. ત્યાં જ, પુત્રવેર,

પછી અમદાવાદ આવીને હરિજાને ને મોહનભાઈને દલપતરામે એમની માતૃજાયામાં મોકલાવી દીધાં. રાયકુંવરને વઢવાણથી જ સાસરે વળાવ્યાં હતાં. દલપતરામને તો અજૂગતું થતું અવરોધવું હતું, માપડખામાંથી બાળકોને ખૂંટવી લેવાં ન હતા.

સતીની ચિતા લડભડે એવું મૂળીમાનું હેયું એ આસો માસમાં લડભડતું હતું.

એવામાં સોસાયટીના એક કારકુનની મારફતે ત્રણ કબાટ કરાવરાયા હતાં. તેમાંથી એક એક કબાટે ચારચાર રૂપિયા એ કારકુન ખાઈ ગયો. આસિરેટન્ટ સેક્રેટરી દલપતરામે સેક્રેટરી ઠર્ટિંગને રિપોર્ટ કીધો. ઠર્ટિંગે કારકુનને બરતરફ કયો, ફોજદારીમા દોર્યો. કોરટમાં કારકુનનો સો રૂપિયા દડ થયો તે કારકુન દલપતરામ ઉપર દિલમાં દાઝ રાખતો. પછી તે મૂળીમાને પડખે ચઢડ્યો ને બળતામા ધી હોમી મૂળીમાને ઉશ્કેર્યા. અમદાવાદમાં ત્યાંહારે એક પ્રાણશંકર બાપા કહેવાતા ચહેરકનિયાઓના પ્રાણશંકર બાપા બડા સમાધાનિયા હતા. લોક એમને બાપા કહેતું. બલભલા મ્હોટાં ઘરોનાં કુટુંબકનિયા પ્રાણશંકર બાપાને ત્યાં પતતા પ્રાણશંકર ચહેરબાપા કહેવાતા. કારકુન મૂળીમાને પ્રાણશંકર બાપા કને લઈ ગયો. બાપાએ ઠવીશ્વરને તેડાવ્યા. બાપાના સમન્સ વોરન્ટ જેવા નીકળના. કેટલીક વાટાઘાટ થઈ, પણ સમાધાન થયું નહિ. દલપતરામ કહેતા કે પીયરમાં કે વતનમાં જઈને રહે તો બધી ખર્ચાં આપુ. લોકઉશ્કેર્યાં મૂળીમાએ પછી દલપતરામ સ્થામે બરણપોપણની ફરિયાદ માંડી. ન્યાય કોર્ટે બન્નેનું

રૂપિણી છાયાઢાળણ ને પુષ્પપ્રપુલ્લણ કુળવેલ હતાં. કાશીબા
યે નહિ, ને રેવાબા યે નહિ; જીવનભર દલપતરામનાં
સમોવડિયણ એક મૂળીમા હતાં. એ સમોવડિયણને ગયે
પછી દલપતરામને જીવનનું કુરુક્ષેત્ર સૂનું લાગતું.

દશરથ રાજાની પેઠે દલપતરામને ત્રણ પત્નીઓ હતી.
,બીજાં' પત્ની કાશીબાએ 'પણમાં દલપતઘેર આવી પ્રથમ
સૂવાવડે '૬૨માં જીવન સંકેલી લીધું. કાશીબાએ પાંચેક વર્ષ
દલપતરામની સેવાઅચ્યુદ્ધી ઝોઢી. 'ત્રીજાં' પત્ની રેવાબાએ
૧૪ વર્ષની વયે '૬૩માં દલપતઘેર આવી, કૃષ્ણશ્વરની
કુટુંબવેલ મ્હોરાવી, દલપતકુલવાસ સંસારમધમધતો કરી,
'૮૫ના શ્રાદ્ધપક્ષમાં ૩૬ની વયે અક્ષરવાસ કીધો. રેવાબાએ
૨૨ વર્ષ દલપતરામની સેવાઅચ્યુદ્ધી ઝોઢી. અને મૂળીમા
ઈસ્વી ૧૮૩૩માં ૬ વર્ષની વયે દલપતરામ શુ પરણી
૧૮૮૭ની શિવરાત્રીએ ૬૦ની વયે સ્વર્ગવાસી થયાં. મૂળી-
માએ ૫૪ વર્ષજર દલપતરામની સેવાઅચ્યુદ્ધી ઝોઢી.
જીવનનાં પાંચ હાયકાનાં સમભાગિયણ મૂળીમા દલપતજી-
વનોદાનમાં પહેલાં આવ્યાં ને છેલ્લાં ગયાં. દલપતરામનાં
અર્ધાં સદીનાં સરખાં ને સમોવડિયણ એ તો અમારાં મૂળીમા.

પીયરવાસની ભૂમિમાં ને પુત્રપુત્રીઓના પરિવારવીંટયાં મૂળીમા પછી ઇસ્વી ૧૮૮૭માં પરલોકવાસિણી થયાં.

ભાયાભાઈયાં સુખગોરમ્ભતા દલપતજીવનના દ્વિતીયા-શ્રમમાં આ એક કુળકુસંપસરણી કલબલતી છલબલતી વહે છે. કવિવર કાલિદાસનો પેલો ત્રિકાળસાથે સંસાર-મૂલવતો કાવ્યપ્રશ્ન છે ને કે

કસ્યાત્યન્તં મુક્તમુપનતં દુઃખમેકાન્તતો વા ?

કેને લાઘ્યાં અનહદ મુખો ? દુઃખ વા એકલુ યે ?

પુત્ર સંગાથે દરિયાપાર જઈને વસ્યાં હતાં ત્યારે મૂળીમા સાદાં પણ ચશતેજસ્વી પતિવૈભવનાં વૈરાગિણી સમૌવડ ઉઠાસીને સદા રહેતાં.

મનુષ્યસ્વભાવ એ કંઈક અજળ અણુઉઠેલો કેયડો નથી ? ઇસ્વી ૧૮૮૭-સં. ૧૯૪૩ની મહાશિવરાત્રીએ પુત્ર-યેર દરિયાઉતાર મૂળીમા અક્ષરવાસી થયાં. કચ્છમાંથી એ અવસાનસમાચાર અમદાવાદ આંચે ફાગણના વસન્તમાસે દલપતરામે લાદરવાની અશ્રુવર્ષા વર્ષાવી હતી. કાશીમા ને રૈવામા દલપતરામની પાછલી વયનાં સુખસંગાથિયણો હતાં, મોડા આવી વહેલાં સીધાવી ગયા. પૂર્વોવસ્થામાં વઢવાણમાં મિહાન્ત દેહિ એ દલપતરામ વિચરતા કે રણવગડાની મોઢળી તડકાવાટો અઠવાણે પાચે ચાલી વજોટતા એ આગલી વયની તાપસંતાપતમ દોહાલી દલપતવરધોનાં સંસારસંગાથિણી મૂળીમા હતાં. મૂળીમાએ દલપતજીવનની તડકી દીઠી ને વેઠી હતી; એ તડકી ઉપર પથરાતી છાંયડી યે દીઠી ને માણી હતી. શિવજી સમા ભેગીવેરાગી દલપતરામનાં મૂળીમા ચક્રિતસ્વ-

વાંચનમાળા લખતા હતા, ને દેવો મધ્યે બૃહસ્પતિ સમા
દલપતરામ એ નવઅવતારિણી સરસ્વતીની પ્રાતઃઆરતી
સમાં પ્રભાતકાવ્યો રચતા હતા. ૧૮૫૬ થી ૧૯૦૭—લગભગ
અર્ધી સદીભર માનાં ધાવણ જેવાં દૂધ પાઈ પાઈ એ
વાંચનમાળાએ ગુજરાતની નવપ્રજાને ધણી. એ વાંચનમાળા ને
એ શારદાપીઠો પણ પ્રજામાનસના પ્રશાન્ત યુગપલટા જ
હતા; એમણે પછી માનસિક બળવા જગાડ્યાં.

ખરેખર ! ગુજરાતે ને ભારતવર્ષે '૫૭ ને '૫૮ની
સાથે બળવાનાં સંવત્સરો હતાં.

'૫૭-'૫૮ માં ઐતિહાસિક પ્રસંગો બન્યા. ગુજરાત-
પાટનગરીએ દલપતરામ એ ઉભય મહાપ્રસંગોના દવીશ્વર
હતા. પ્રજાના એ મહાપ્રસંગો સ્થંભજ્યે તે ક્ષારબસને
ઝાળખશે, દલપતરામને ઝાળખશે; દેશભક્તિ ને રાજ-
ભક્તિના ત્હારના દલપતસમન્વયને ઝાળખશે.

The Indian Mutiny is a geographical truth
and a historical misnomer.

The Indian Mutiny=હિન્દમાંનો બળવો એ
ભૂગોળ સાચી છે. વેલૂર કે મણિપુરનું બંડ-એક ગામ કે
એક પ્રાન્ત કે એક ભાગમાંનું બંડ તે પણ, ભૌગોલિક
દષ્ટિએ, હિન્દમાંનું બંડ કહેવાય.

The Indian Mutiny=હિન્દનો બળવો એ સાચો
'ઇતિહાસ નથી, 'ઇતિહાસપ્રમ છે.

(એ ઇતિહાસપ્રમે હિન્દપ્રિટનની મહાપ્રજાઓમાં
પરસ્પર અણવિશ્વાસો વાળ્યાઉછેર્યા; બળવો શમ્યે સમસ્ત
હિન્દને Arms Act ની સજા કરાવી, ચિરસ્થાયી અન્યાય

પ્રકરણ ૯ મું, 'પળનો બળવો

અને પછી ૧૮૫૭-૫૮માં ભારતવર્ષમાં મહાપ્રસંગો બન્યા, જેમણે દલપતરામની એક માનસદિશા ઘડી અને ભારતીય પ્રજાનાં ભવિષ્ય ઘડ્યાં.

'૫૭-'૫૮માં કાળની એરણુ ઉપર પડતા વિશ્વકર્માના હથેડા નવહુનિયાં ને નવધતિહાસ સરજતા હતા. દેવતીથ' ઋષિમુનિઓના ગંગાઘાટ ત્હારે ગાળુ ઉઠ્યા.

પ્રજાભક્તિની એક પાંખ દલપતરામને પ્રગટી હતી; રાજભક્તિની બીજી પાંખ પછી દલપતરામને પ્રગટી પ્રજાની પુત્રીનો હંસ જેપંખાણો સમતોલ થયો.

ધણુધણુ ધડિમ, ધણુધણુ ધડિંમઃ પાટનગરી દિલ્લીના કોટ કાંગરા ને કિલ્લો, કારમીર હરવાલો ચાહની એક ને જુમા મસ્જિદ, તોપોના ગગનઘડાકાથી ધણુધણ્યાં કાળનો કમ્પ કહેવાતો 'પળનો બળવો ફાટી નીકળ્યો.

પેલું ઇતિહાસનું આશ્ચર્ય—ઠંધાપારી કંપનીનું મહા-રાજ્ય બળવાએ ઉથલાવી નાંખ્યું, પ્રિટનના રાજવીને હિન્દના રાજવીપદે સ્થાપ્યા, હિન્દને હિન્દનો મેમ્બર કાર્ટા અપાળ્યો, અને એમ તોપોના ઘડાકે બળવાએ હિન્દનાં ભવિષ્ય ઘડ્યા.

ગુજરાતમાં ત્હારે ટનનન ટન ટન-ટનનન ટન ટન, નવયુગની પ્રાતઃઆરતીના સમી, સાહિત્યઘંટડીઓ વાગતી હતી. '૫૭માં કલકત્તા મદ્રાસ મુંબઈમાં ચારકાપીઠો સ્થપાઈ; અને '૫૮માં ગુજરાતના સાહિત્યસપ્તર્ષિઓ

તો ત્હારે ઉત્તરાધમાં-ઉત્તરદિન્દમાં બળવો કચ્છાં કચ્છાં સળગતો હતો, ને કચ્છાં કચ્છાં સળગતો ન હતો ?

પૂર્વે આસામમાં ને પ્રદ્વદેશમાં બળવો ન હતો; ઉત્તરે નેપાળમાં પંજાબમાં પેશાવરમાં કાશ્મીરમાં બળવો ન હતો; પશ્ચિમે સિન્ધમાં કચ્છમાં કે ગુજરાતમાં બળવો ન હતો; મધ્યદેશે રાજસ્થાનમાં બળવો ન હતો.

ત્હારે 'પાળનો બળવો હતો કચ્છાં કચ્છાં ?

(પાળનો બળવો હતો દિલ્લીકાનપુરથી ગંગાદ્વાર પર્યન્ત; ત્હારના ઉત્તરબંગાળામાં ને અત્હારના સંયુક્તપ્રાન્તોમાં.)

સિકન્દર ને ચન્દ્રગુપ્તના યુગનો પ્રાચીન ગ્રીકશબ્દ એ પ્રદેશનું નામ ઉચ્ચારે છે: Gangedena. 'પાળનો બળવો ગંગાપ્રદેશનો બળવો હતો.

મીરત કાનપુર દિલ્લી લખનૌર જહાંસી બળવાનાં મથકો હતાં. બળવાની અભિભાળો ત્હાં હતી, ડુંગરના હવ ત્હાં બળતા'તા. હિસાર નસીરાબાદ નીમચ કાલ્પી દીનાપુર બરાકપુરમાં બળવાના તણખા ઉડતાપડતા.

'Between Delhi & Patna there were an immense number of sepoy regiments.....It was within this region that the British were at death-grips with the Sepoys.'

અને બળવાનાં બળતાં સળગાવવામાં ઠોણ ઠોણ ચામેલ હતા ? ને ઠોણ ઠોણ ચામેલ ન હતા ?

બળવામાં મદ્રાસીઓ ન હતા, માઇસોરીઓ ન હતા, કણ્ડોટકીઓ ન હતા, મહારાષ્ટ્રીઓ ન હતા, નેપાળીઓ ન

કરાવ્યો, હિંદુ ઇસ્લામી ઇથેન-સૌના હૈયામા ઠાળપીડતા હૈયાડખ માર્યા પ્રબલ્યો વચ્ચે વૈમનસ્યના વિષ રોપતો એ ઇતિહાસશ્રમ ઇતિહાસગ્રન્થોમાથી ને પ્રબલ્યોમાથી બૂસાય હેમા હિંદુપ્રિટનનુ કલ્યાણ છે.)

હાન્થુબકાઠો બડ કરે હેને ઇતિહાસકારો યરોપનો બળવો કહે; કે સીનકાઠો બડ કરે તેને ક્રાન્સનો બળવો કહે, કે ટેમ્સકાઠો બડ કરે હેને પ્રિટનનો બળવો કહે તો તે ક્રિતિ+દ્વ+આસ—આમ ખરેખર ! હર્તુ—એક કહેવાય ? એ તે ઇતિહાસ કે ઇતિહાસશ્રમ ?

‘પળનો બળવો હિન્દમાનો બળવો હતો, હિન્દનો બળવો ન હતો

તો પ્રથમ પગલે સ્હમજવાનો પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે ‘પળનો બળવો હિન્દમા કયા કયા હતો ? ને કયા કયા ન હતો ?

દક્ષિણહિન્દમા બળવો હતો જ નહિ ‘ South of the Narmada there was no outbreak x

દક્ષિણાર્ધમા ત્યારે અગારો ચે પ્રજળનો ન હતો

x A Short History of the British in India, by Arthur D Innes sometime Scholar of Onel College, Oxford એ નામના ૨૦મી સદીના આદિમા-૧૯૦૨મા ૭પાયેલા એક્ષર્ડ્સવિદ્વાનશ્રમ્યા ઇતિહાસગ્રન્થને આધારે આ પ્રકરણનો પૂર્વાર્ધનો હકીકતભાગ લખાયેલો છે અને સર હેનરી લોરેન્સનો આ પ્રકરણમનો કથાભાગ Kaye's Lives of Indian Officers, Vol II માના સર હેનરી લોરેન્સના વિસ્તારી જીવનવૃત્તને આધારે છે એ અવતરણો પણ-ધણખરા-એ બે ગ્રન્થોમાથી છે

તો ત્હારે ઉત્તરાધમા-ઉત્તરહિન્દમાં બળવો કચ્છાં
કચ્છાં સળગતો હતો, ને કચ્છાં કચ્છાં સળગતો ન હતો ?

પૂર્વે આસામમાં ને બ્રહ્મદેશમાં બળવો ન હતો;
ઉત્તરે નેપાળમાં પંજાબમાં પેશાવરમાં કાશ્મીરમાં બળવો
ન હતો, પશ્ચિમે સિન્ધમાં કચ્છમાં કે ગુજરાતમાં બળવો
ન હતો; મધ્યદેશે રાજસ્થાનમાં બળવો ન હતો.

ત્હારે 'પાળનો બળવો હતો કચ્છાં કચ્છાં ?

(પાળનો બળવો હતો દિલ્લીકાનપુરથી ગંગાદ્વાર
પર્યન્ત, ત્હારના ઉત્તરબંગાળામાં ને અત્હારના
સયુક્તપ્રાન્તોમાં)

સિકન્દર ને ચન્દ્રશુભના યુગનો પ્રાચીન ગ્રીકશબ્દ
એ પ્રદેશનું નામ ઉચ્ચારે છે Gangedena 'પાળનો બળવો
ગંગાપ્રદેશનો બળવો હતો

મીરત કાનપુર દિલ્લી લખનૌર બહાસી બળવાનાં
મથકો હતા. બળવાની અગ્નિબાળો ત્હા હતી, ડુંગરના
હવ ત્હા બળતા'તા હિસાર નસીરાબાદ નીમચ કાદ્ધી
દીનાપુર બરાકપુરમાં બળવાના તણુઆ ઉડતાપડતા.

'Between Delhi & Patna there were an
immense number of sepoy regiments It was
within this region that the British were at dea-
th-graps with the Sepoys'

અને બળવાના બળતા સળગાવવામાં ટોણુ ટોણુ
શામેલ હતા ? ને ટોણુ ટોણુ શામેલ ન હતા ?

બળવામાં મદ્રાસીઓ ન હતા, માઇસોરીઓ ન હતા,
કણીટકીઓ ન હતા, મહારાષ્ટ્રીઓ ન હતા, નેઝામીઓ ન

હતા, ગુજરાતીઓ ન હતા, રજપૂતો ન હતા, સિન્ધીઓ ન હતા, પેશાવરીઓ ન હતા, શીઓ ન હતા, કાશ્મીરીઓ ન હતા, આસામીઓ ન હતા. ગ્રાહીઓ ન હતા.

મુખનો બળવો હિન્દુઓનો ય ન હતો, કે હિન્દીઓનો યે ન હતો.

ત્કારે બળવામાં હતા કેણુ કેણુ ?

કંપની સરકારે અંગત દૂલબ્યાં હતાં એ બળવાનો અગ્રણીઓ હતાં. અયોધ્યા ને દિલ્લી પ્રાન્તોના ઇસ્લામીઓ બળવામાં હતા; બાલિયરમાંસીના મરાઠાઓ બળવામાં હતા; લોડે ડેલહાઉસીએ ખાલસા કીર્ધા હતાં તે રાજ્ય-પ્રદેશોના દિલ્લહાએલા રાજવારસો બળવાના સેનાધિપતિઓ હતા.

બળવામાં નિઝામ ન હતા, ગાયકવાડ ન હતા, હોલ્કર ન હતા, સિન્ધિયા ન હતા, ઉડેપુર ભેધપુર જયપુર ભરતપુર ન હતા, લોપાળ કે ભાવલપુર ન હતા, પતિયાળા કે કાશ્મીર ન હતા. 'Of the reigning Princes none associated with the Revolt.'

‘અને બળવામાં હિન્દી પ્રજા યામેલ હતી ? ‘ Except in Oudh, the Indian people did not join the mutinous sepoys.’ (Marsden's History of India)

અયોધ્યાનાં બેગમ, ઝાંસીનાં રાણી, નાના આદેબ, અને પટણાની સમીપે દીનાપુરમાં બળવો અજગ્યો ત્કારે જમદીયપુરના રાજા નિજનિજના યાનકના સેનાપતિઓ હતા. ડેલહાઉસીની રાજનીતિથી એ સદુ દાએલાં ને

ફાલેલાં હતાં. તાતિયા ટોપી, 'The ablest leader the mutineers produced,' ગ્વાલિયરલશ્કરના સેનાધિપતિ હતા; અને એ લશ્કરે નાના સાહેબ પ્રત્યેની પેશ્વા-લક્ષિતથી બંડ કીધું હતું.

અહુસહુનાં દુઃખો દ્વિવમાં ભારેલાં હતાં. એ હૈયાભારેલા શાયના નિરનિરાળા ભડકાઓ ઠામઠામ ભડભડતા હતા. રમશાનભરતી ચિત્તાઓની ચારીઓ મ્હોટી હતી, મહાવન-આળતો એકત્રિત દેશનો એ હાવાનળ ન હતો. બળવાપક્ષની એક રાજનીતિ કે એક રાજમન્ત્રણા ન હતી; સૌનો સર્વોપરી કે રાજકંડધારી ચે ન હતો.

'Nor was there any recognized head, or any clearly defined policy.'

૧૦મી મેએ મીરઠની પલટણોએ બળવો કીધો, ૧૧મીએ રહવારે દિલ્હી જઈ પાટનગરીને સળગાવી, અને બહાદુરશાહને હિન્દના બાદશાહ પોઠાયા. કેટલેક પખવાડિયે પછી ગ્વાલિયરની પલટણોએ બળવો કીધો; ખુદ સિન્ધિયા રાજ્યપાર જતા રહ્યા, તાતિયા ટોપીએ નાના સાહેબને પેશ્વા બહેર કીધા. હિન્દુમુસલમાન બળવાપક્ષોએ એ ગંભીર બૂલો કીધી; છતાં પહેલાં વહેંચવા બેઠા. છતાં હોત તો પછી પેશ્વા ને બાદશાહનાં જુદાં જામતને કે દિલ્હીનું સિંહાસન તે પેશ્વાનું કે પાદશાહનું ?

સહુ બળવાવાળાઓનો નિરનિરાળો બળવો કંપની-સરકારની ત્હારની રાજનીતિ સ્થામે ને કંપનીનું રાજ ઉથલાવી પાડવાને હતો એ નિર્વિવાદ ઇતિહાસ છે; અને પાડનો બળવો સમસ્ત હિન્દનો નહોતો કે દેશસ્વતન્ત્રતા કાજે

રણરંગે રહડેલા એકલક્ષ્ય પ્રબનેતાઓનો નડોતો એ પણ એટલો જ નિ સન્દેશ ઇતિહાસ છે

જાળવે રહ્યી હતી એથી અધિકી દેશી પહોંચે! ઇંગ્રેજોને પડખે ઉભી રહ્યી હતી. કેટલીક બળવો કરતી પહોંચે અમલદારોને ઉગારી લીધા હતા. પેશાવરી પઠાણો, પાલણના શીખો, નેપાળના ગુરખાઓએ સહાય કરી પહોંચે મોકલાવી હતી (પહોંચે બળવો બધા સીપાઈઓનો બળવો ન હતો)

ઇતિહાસિક ગુનેહગારી સમી કંપની સરકારની પણ બે ત્રણ ગંભીર ગફલતો થઈ હતી

પ્રથમ તો એ કે 'The authorities almost without exception, appear to have been totally unconscious of the thinness of ice on which they stood' 'એક માત્ર પેલો અર્ચુહાચળનો ફારમસમિત્ર 'Henry Lawrence was awake to the danger' પણ ગુજરાતે જેમ ફારમસને લોકહિત લખતી કલમ સરકારના હુકમે પડતી મૂકવી પડી હતી તેમ હતા હાઉસીના સમયથી એ ઉધાડઅખાળો હેનરી લોરેન્સ કલકત્તા સરકારની ખફગીમા હતો 'Except in Lucknow no precaution had been taken' હેનરી લોરેન્સની દીર્ઘદષ્ટિ ને કાર્યક્ષમતાને પરિણામે લખનૌર રેસીડેન્સીનો ઘેરો ચક્રો, નચ્યો, ને પ્રલબ્ધાયો હતો

કંપની સરકાર ત્યારે બાહે ઉઘતી હતી જગત ઇતિહાસ જોડે છે કે પ્રબલાગણીઓની અજ્ઞાનતા અને અવહેલનાને કારણે અનેક રાજપલટા થયા '૫૭નો

બળવો પણ ઇતિહાસશાસ્ત્રના કાળસિદ્ધાન્તોનું પરિણામ હતું.

ઇંગ્રેજ ઇતિહાસકારો, કંપની સરકારની બીજી ભૂલ એ કહે છે કે સંગ્રામનિષ્ણાતોએ સ્થાપેલું હિન્દમાંની ઇંગ્રેજસેના ને હિન્દીસેનાનું સંપ્રમાણુ ડેલહાઉસિએ ઉલ્લેખ્યું હતું. ૧ સોલ્જરે ૪ સિપાઇનું સંપ્રમાણુ ત્હારે ઓછામાં ઓછું ગણાતું; ૧ સોલ્જરે ૩ સિપાઇનું સંપ્રમાણુ 'Anything but excessive' મનાતું. ૨૪૦૦૦૦ હિન્દી લશ્કરિયાઓમાંથી લોડ' હાર્ડિન્ગે ૨૦ ટકા—૫૦૦૦૦ કમી કીધા હતા; ખાલસા કીધેલા નવા પ્રાન્તોમાં મોકલવાને ડેલહાઉસિએ પાછા ૪૩૦૦૦ વધાર્યા હતા. ઉપરાન્ત કીમિયામાંના ને ઇશાનમાંના સંગ્રામોમાં ઇંગ્લાંડની સરકારે અમુક ઇંગ્રેજ લશ્કરને બોલાવી લીધું હતું. પરિણામે 'In 1856 the ratio of British soldiers to sepoy was no more than one to five.'

અને ડેલહાઉસીના ઉત્તરાધિકારી લોડ' કેનિંગે આ અરસામાં બે રાજબૂક્કો કીધી. 'The first was before the Mutiny: The General Service Enlistment Act.' અને બીજી બળવા દરમિયાન કીધી: 'The second was the proclamation in 1858 directed against the Oudh Talukdars. Virtually it declared them all to be rebels, and their estates forfeit' છતાં પહેલાં લોડ' કેનિંગે સખા ઉચ્ચારી. એ સહુ તાલુકદારો બળવાવાળા ન હતા. પણ 'The proclamation at last turned them into really active rebels.' લખનેર

છેવટનું છતતા અને અયોધ્યા યાજે પડતાં એથી અણુધાર્યો વિલગ થયો.

આ બધા ઉપરાન્ત, જાણે કેવ રૂઢ્યો ન હોય એવી, એક અણુઠક્ષી આપદપરપરા કંપનીને માથે ઉતરી હતી હિન્દી સેનાપતિ એન્સન મે માસની આખરમા ડાંગણિયાનો ભોગ થયો. પછી જનરલ બનાડે સેનાપતિ થયો, તે પણ દમી જૂલાઈએ મરણશરણ થયો. પછી જનરલ રીડ સેનાપતિ થયો, જેણે થોડુંકમા જ મન્દવાડને કારણે વિલસનને અધિકાર સોંપ્યો. છેવટે સપટેમ્બરમા હિન્દી સેનાધિપતિનું અધિકારપદ લેવાને વિલાયતથી મર ડોલીન કેમ્પબેલ આવ્યો. એમ મેથી સપટેમ્બરના પાંચ માસમાં કંપની સરકારના પાંચ સેનાધિપતિઓ બદલાયા. આ કારણે કંપનીપક્ષે પણ એક સુદ્ધનીતિ નહોતી રહી ખરી રીતે ઉભયપક્ષે એ રણસગ્રામ તો સ્થળસ્થળના પૃથકપૃથક હિન્દી ને ઇંગ્લેજ વીરત્વની ઠથા છે.

ત્યહારે 'પાળનો બળવો સળગતો રહ્યો કેટલાક પ્રહર? એ ડુંગરઢવના બઠકા મળગતા હતા કથેક માસ, ને છમકલા છમછમતા હતા બારેક માસ.

પહેલી ચિન્દગારી ઠમઠમના લશ્કરી કારખાનાની પાઠોશમા પડી 'પાળના ફેબરવારીમા સુર્યાદાળાદમા, માર્ચ' આખરે બરાકપુરમા, અને એપ્રિલ આખરે મીરતમા લશ્કરી પલ્ટણોમા છમકલા ચયા સુર્યાદાળાદની ને બરાકપુરની પલ્ટણોને વિખેરી નાખી, અને મીરતમા કેટલાએક લશ્કરીઓને લશ્કરી જેલમા પૂર્વા સત્તાધીશો એમને બળવો માનતા નહોતા.

‘ The outbreak at Mirat and the seizure of Delhi were the beginning of the great revolt. ’

આખરે ૧૦મી મેએ મીરતમાં લઢાય લાગી. પંદરલી સરકારિયાઓએ બળવો પોકાર્યો, ને પછી દિલ્હી પર કૂચ કીધી. વળતી રહવારે હિન્દની રાજધાની સળગી ઉઠી, અને કવિબાહશાહ ઝફર-બહાદુરશાહને હિન્દનો બાહશાહ બહેર કીધો. એ પણ ભૂલ હતી. બાહશાહની બાહશાહતના નવા ઠંઠેરાની જરૂર ન હતી; દિલ્હીના બાહશાહની બાહશાહત હિન્દીઓના હૈયેથી ત્હારે ઉતરી ન હતી. રાજધાની ગઇ તે હિન્દનું હૈયું ને પ્રતિષ્ઠા ગયાં જેવું કંપનીને થયું. એમ પૂરબહારમાં બળવો મંડાણો. પછી તો સારા સરતખંડે બરડયું કે બળવો ફાટી નીકળ્યો છે.

૩૦મી મેની રાત્રીએ લખનૌરમાં ભડકો થયો. અને પછી ‘ Between May 30th and June 14th nearly every regiment from Delhi to Benares mutinied. ’

પછી કંપનીએ એ હુંગરફવને ઘેરવા માંડયાં. ૧૬મી જુલાઈએ હેવલોકે કાનપૂર પાછું લીધું; ૨૨મી સપ્ટેમ્બરે કંપનીએ દિલ્હી સર કીધું; અને ૨૫ મીએ હેવલોક ને ઔટ્રામે લખનૌર રેસીડેન્સીમાં પ્રવેશ કીધો. એમ ફેલાતી આગ કંપનીએ કાબૂમાં આણી.

લખનૌર છેવટનું જીતાયું ‘પટના માર્ચ’માં. પણ એ વિલંબનું વિશેષ કારણ હતું. ૩૦ એપ્રિલે જહાંસી શહેર જીતાયું, ને ૪થીએ વીરમૂર્તિ જોજનજોષ મહારાણી લક્ષ્મીબાઈએ કીલ્લો ખાલી કરી કેસરિયાં કીધાં. ‘ Thus with

Lucknow and Jhansi both captured by early April (1858) the war was practically over '

આમ 'પણના મેની ૧૦મીથી 'પટના એપ્રિલની ૪થી સૂધીના પૂરા અગિયાર માસનો એ બળવો ન હતો અને એની મધ્યવર્તી મહાબ્રાજો તો અપ્રતિબદ્ધ ઉછળતી હતી. ૧૦મી મેથી ૨૫મી સપ્ટેમ્બર સૂધી-પૂરા સ્કાઠા ચાર માસ એ પાંચ માસ સમસ્ત દેશમાં મરકારહુકમથી સમાચારપત્રો બધા બધ હતા, ને બુદ્ધિપ્રકાશે બન્ધ હતું ?

ઠાસીમાં બળવો જાગ્યો હતો ૪થી જૂને ઉત્તર છેડે, અબાલા પાસે, હાસી હિસાર સિરચા સળગ્યા હતા નીમચમાં ને નસીરાબાદમાં તણુખા પડ્યા હતા. ગ્વાલિયરમાં લશ્કરે બળવો ફીધો ઘણાખરા ધૂત્રેજીને ઉગારી લઈને એમની સગાથે સિન્ધિયા સ્વય આગ્રે ગયા.

૮મી જૂને કાનપુરમાં બળવો ફાટ્યો હતો, ને ૨૮મી સૂધી ૪૫નીએ હુમલો ઝીલ્યો. જૂનમાં જહાસીના શાણી ને તાતિયા ટોપી ગ્વાલિયર આબ્યા, ને ગ્વાલિયરલશ્કર ફારખાના સમુ સળગી ઉઠ્યું ' With the close of June ends the first phase of the revolt '

૩૦મી મેથી લખનૌર રેસીડેન્સીને ઘેરો ઘલાયો ને સર હેનરી લોરેન્સ મહી પૂરાયો. જમનાની દક્ષિણે કાઠપીમાં પશુ બળવાવાળાઓની જમાવટ હતી છેલ્લુ છમકલુ જૂલાઈ માસમાં પ્રાચીન પાટલીપુત્રની સમીપે દીનાપુરમાં થયું.

બળવો સળગ્યો ત્યહારે હેવલોઠ ને ઓટ્ટામ ઇરાનમાં હતા. હેવલોઠ ઇરાનમાંથી જૂનમાં હિન્દ આબ્યો, ઓટ્ટામ એગસ્ટમાં આબ્યો. અલાહાબાદથી કૃષ્ણ માડીને હેવલોઠે

૧૬મી જુલાઈએ કાનપુર લીધું. ઐદ્રામહેવલોકનો સંગમ થયા પછી ૨૫મી સપ્ટેમ્બરે એમણે લખનૌર રેસીડેન્સીને નિર્ભય કીધી. એવામાં ઠેર્નીંગનું જાહેરનામું પ્રગટ થયું, જાહેરનામાથી અયોધ્યા પ્રાન્તના તાલુકદારો વિક્ર્યા, પછી સંગ્રામ ત્યાં લખાયો. ઠેર્નીંગની એ રાજકીય જૂલ હતી. એથી બળતામાં ઇન્ધન પડ્યાં, અયોધ્યા પ્રાન્ત સળગતો રહ્યો. 'પટના માર્ચમાં આખરે લખનૌર છતાયુ ને પ્રાન્ત થાળે પડ્યો.

દરમિયાન ૧૨મી જૂને અંબાલાની પલ્ટણીએ દિલ્લી-નગરની બહાર ધાર માથે મોરચા માંડ્યા હતા. પંજાબની શીખ પલ્ટણી ને કાશ્મીરની ડોંગરા પલ્ટણીની જહોન લોરેન્સે એમને કુમક મોકલાવી. ૬ઠ્ઠી સપ્ટેમ્બરે ઘેરાનું તોપખાનું આબરું. દિલ્લીના કોટ કોઠા ને દરવાજા વચ્ચે સુરંગો ખોદાઈ. ૧૪મીએ દિલ્લીના હલ્લો મંડાયો ને શેરીશેરીમાં પગલે ને ડગલે સંગ્રામ ખેલાયો. બાદશાહતનો એકએક સ્તાંભ પહોંડ સમો હતો. ઝફરે હિન્દપ્રખ્યાત ચન્દરોઝની ગઝલ ગાઈ. પગલું પગલું આગળ ભરતાં ભરતાં અઠવાડિયે કંપનીએ દિલ્લી પાછું સર કીધું. ૨૧મીએ બાદશાહ પકડાયા, ૨૨મીએ દિલ્લીનગર છતાઈ રહ્યું, કિલ્લા ઉપર કંપનીનો વાવટો ફરક્યો, મુગલાઈ આખરની કાળભરતીમા રૂખી ગઈ.

સર હ્યુ રોઝ જહાસી લાણી રહ્યો હતો. ૩૯ એપ્રિલે તહેણે શહેર છત્યુ. ૪થીએ કિલ્લો છત્યો. વીરત્વમૂર્તિ લક્ષ્મીબાઈ રણચિતામા હોમાયે હિન્દે જાણ્યુ કે બળવો હોલવાયો.

પછી રહ્યાંસહ્યા છમકલાં જૂઝાવાયા.

તૂટેલી માળાના વેરાયેલા મણકા સમા બળવાના
સેનાનીઓ વિખેરાઈ ગયા. ઘણાકે તો પરાજયવૈરાગ્ય પામી
સાધુકેડીર થઈ મન્દિરમસ્જિદો વસાવ્યાં. ત્રીસેક વર્ષ પછી
પારસીકવિ મલબારીઓ શોકગીત ગાયું કે

સગાં દીકાં મહે શાહ્યાલમનાં ચેરી ચેરી બીખ માગતાં.

આલમનો અમર બાદશાહ શ્રી હરિ છે. અને શ્રી
હરિનાં સાચાં સગાંઓ સન્તો સાંધંઓ પ્રેરિતો સિદ્ધિપુત્રો,
પેલા દલન્દરોના જેવા, રાજકુમાર બુદ્ધ ભગવાનના સમા,
સદા સિક્ષાવિહારીઓ છે.

બળવામીમાણનો મૂળપ્રશ્ન સહુ કેને થાય કે આ
અધી પૃથક્ પૃથક્ ગંગાઓ સળગી હતી શા કારણે ?

બળવાનું એક કારણ નથી, કારણમાળા છે. એ કારણ-
માળાનો સારસરવાળો એક છે કે કે 'પની સરકારની
રાજભૂલોની રહામે 'પળનો બળવો હતો.

ખરાંખોટાં, ન્હાનાંમોટાં, બળવાનાં કારણોની
હારમાળા છે.

હિન્દુધર્મવામીનું ધર્મઝનૂન રહેમણ શકશે નહિ
રહેમની બુદ્ધિ હિન્દવી રાજનીતિના મૂળાક્ષરો પણ ભણી
શકશે નહિ.

‘Even in the long ago days of the Vellar
Mutiny, suspicion had been rife that British
intended to force Christianity on their native
subjects’

અને એવા વાતાવરણના અવસરમાં એક સરકારી
અન્યાય થયો. હિન્દી લશ્કરમાં પૂરબિયા બ્રાહ્મણો ત્હારેઘણા

હતા. લશ્કરની ભરતી ત્ય્હારે એ શરતે થતી કે, અમુક પ્લટ્થો સિવાયનાને, હિન્દ જહાર નોકરીએ જવાનું નહિ: 'By the terms of enlistment, they (the Sepoys) might not be called upon to serve outside India.' પછી બ્રહ્મદેશનું યુદ્ધ બગ્યું. કંપની સરકારે ભરતીની શરત વિરુદ્ધ કેટલીક પ્લટ્થોને બ્રહ્મદેશ જવાનો હુકમ કહાડ્યો. એક પ્લટ્થે જવાની ના પાડી. એ ઘડીએ તો પ્લટનની સ્ત્રાથી વાત માન્ય રહી, પણ સત્તાધીશો એ વિરોધ વીસ્યા નહિ. લોર્ડ કેર્નીંગે નવો કાયદો કીધો. 'Lord Canning issued the General Service Enlistment Act under which all recruits for the Bengal Army were in future to be liable for general as well as home service.' પરદેશગમનનો સાંસારિક સંશ્રામ આમ કંપની સરકારે સેનાનીઓ સંગાથે માંડ્યો, ને ખરીખોટી ધાર્મિક ભાવનામાં કેર્નીંગે હસ્તક્ષેપ કીધો. પૂરબિયા બ્રાહ્મણ લશ્કરિયાઓને થયું કે સરકાર ધર્મભ્રષ્ટ કરવા ધારે છે.

'The blunder which, in defiance of the terms of enlistment, had ordered Bengal Sepoys to serve in Burma' એ ઉઘાડો અન્યાય હતો, ગંભીર રાજપ્રકરણી ભૂલ હતી.

અને 'There were always a few British officers who were far too ready to override religious prejudice in their disciplinary regulations.' કંપનીના એવા અમલદારો કંપનીના હિતસ્વીઓ ન હતા. વળી 'Of recent years missionaries had

been allowed to become more aggressive ' એવા પાઠરીઓ એ કંપનીની દુશ્મનાવટ વાવતા .

ઉપરાન્ત, પગાર પેન્શન પ્રતિષ્ઠાની ધીકાવિટખ-ણાઓ પણ લશ્કરિયાઓને -હોતી એમ નહિ સર હેનરી લોરેન્સના શબ્દો સાંજળિયે ' Jemadars pay, though he is a commissioned officer, second in rank to the highest is only 24 rupees a month while the average age of Jemadars in the Bengal Army is not less than fifty પરચાસની વયે જમાદારને ૨૪નો પગાર લ્હારે મળતો ' The pension rules are perhaps the greatest of all the grievances ' એક વર્ષનો રક્તપીતિયો ને નવ માસનો લગડો પેન્શનને માટે નાલાયક ને નોકરીને માટે લાયક ગણાવાના સર હેનરીએ લશ્કરી દૃષ્ટાન્તો વર્ણવ્યા છે ' Our arrogation to ourselves of all authority and all emoluments ' લ્હારના અસન્તોષનુ સર હેનરી એ પણ કારણ ગણાવે છે. મિ ઇનીમ એક અન્ય કારણ ઉમેરે છે ' The tone of superiority adopted by the pukka civilians '

પ્લટ્થોમા આ ગન્ધક પથરાયેલો હતો, નવા કારતુસોના પ્રસંગે એમા કોલસાકણીઓ નાખી, ને ગન્ધકનો દારૂ કીધો નવી દળની એન્સફ્રિડ રાઇફલ લ્હારે લશ્કરમા દાખલ કરવાની હતી, ને બન્ધૂકનાળમા ભરતા પૂર્વે એની કારતુસને દાતે કંઈક કરડવાની હતી 'At the beginning of January—before a single cartridge had been issued a lowcaste employee at the Dumdam fa-

ctory, quarrelling with a high class sepoy, threatened him with impending loss of caste,..... because, he said, cow's fat & pig's fat were being used in the manufacture of the new cartridges ' બસ, આખર થઈ. હિન્દુઓ ગાયને પવિત્ર માને છે, ઇસ્લામીઓ સુવરને અપવિત્ર માને છે. કોઈએ તપાસ કાંઈ કરી નહિ. સરકારી કારખાનાનો લીતરિયો બોલ્યો, ખોટું કેમ હોય ? વા વાત લઈ ગયો, ને લશ્કરિયાઓની બરાકોમાં ઠહી આબ્યો.

મુગલાઈની ને પેશ્વાઈની પુનઃસ્થાપનાના અભિલાષીઓએ પછી કંપનીની ભૂલોનો લાભયોગ સાધ્યો. મિ. ઈનીસ કહે છે : ' There was a definite Mussulman plot to foment a general mutiny as a means to a Mogul restoration ' ' Intrigues of the Mogul party played insidiously on the fears ' of the Sepoys ' The heir of the late Peshva,...from his Jageer at Bithur near Cawnpur '—નાનાસાહેબ પશુ પોતાની રમત રમતા હતા.

એમ બાદશાહ પેશ્વા ને કંપની સરકાર નિજનિજની રાજશેતરજ ખેલતા.

દૂભાયેલા સેનાનીઓ બળવો કરે, પણ બળવાના સેનાપતિઓ થાય કોણ ? ઇતિહાસ કહે છે કે એ સમર-મુશ્કેલી રહી ન હતી. લોર્ડ ડેલહાઉસીની ખાલસાની રાજનીતિ બળવાવાળાઓને કાળે સેનાપતિઓ સરજી ગઈ હતી.

ખળવાના એક કારણરૂપ એ ખાલસાની રાજનીતિ શી હતી ?

ખળવો શરૂ થયે દેશમાં રાજદરબારો લરાયા ને રાજ-રથાનોને દત્તકલેહની સજીવો અપાઈ; રાજદંડેરામાં મહા-રાણીજીએ અભયવચન ઉચ્ચાર્યું—ને પછી પાણ્યું—કે હિન્દમાં રાજ્યવિસ્તારનો અમારો લેશે આશય નથી. એ બંને રાજકથાઓ કહે છે કે ડેલહાઉસીની ખાલસાની રાજનીતિ ખળવાનું એક કારણ હતી.

પ્રાચીન કાળથી નિઃસન્તાન હિન્દુપિતાનો દત્તક લેવાનો હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાં હલ્લ ને ધર્મ છે ડેલહાઉસીએ કહ્યું સરકારપરવાનગી સિવાય નિ સન્તાન રાજવીથી દત્તક નહિ લેવાય અને દત્તકની પરવાનગી માગતા લેખને ધણું-ખડું નકારો લણાતો ને ખાલસાનો હુકમ થતો. પૂર્વ-ધર્મિકાસેત્રમાં આવા રાજદંડાતો નહોતાં એમ નહિ. ડેલહાઉસીની જૂલ એ હતી કે 'His predecessors had acted on the general principle of avoiding annexation if it could be avoided, Delhousie acted on the general principle of annexing if he could do so legitimately' ડેલહાઉસીરાજનીતિનો ત્હારનો વિરોધી સર જ્યોત્ કલાક, 'One of the ablest administrators in India, relied on the injustice of acting upon a plea technically valid, but by custom exercised only in exceptional cases' ડેલહાઉસીએ અપવાદને નિયમ કીધો હતો.

કાનપુરમોરકના લખનોરના જ્ઞાંત્રીના ગ્વાલિયરના

દીનાપુરના બળવો પોકારતા લશ્કરિયાઓના ડેલહાઉસીની ખાલસા રાજનીતિથી દાઝેલાંફૂલાયેલાં સેનાપતિઓ હતા. બળવાની મહાઝાળો ત્ય્હા લશ્ક્રી બહારની હોળી હોલવાય; હૈયાહોળી હોલવે તે દીર્ઘદ્રષ્ટા રાજપુરુષ

તોફાનના વાવાઝોડામાં ડેલહાઉસીના મુધારા પછુ તોફાનના કારણુવાયરા મનાયા. રેલ્વેના પાટા ન'ખાતા હતા તે દેશના વળખન્ધ બોલાયા; વીજળીના તાર ન'ખાતા હતા તે, હવન પછી દૂધની ધારાવાહી કરી સૂતરના તાર ગામ ફરતા બન્ધાય છે એવા, દેશબાધતા જાદૂઈ તાર કહેવાયા.

ગપાટા તે તો ગપાટા જ હતા, ને વાયરા તે કાઈ વસ્તુસ્થિતિ ન હતી

સર હેનરી લોરેન્સ બળવાનું બીબ્બું પછુ એક કારણુ ગણાવે છે

પોણોસો વખતથી નવનવે સ્વરૂપે ફરીફરીને ચચાય છે એવો એક પ્રશ્ન ત્ય્હારે પછુ ચચાતો હતો, અને તે દેશી છાપાઓની સ્વતન્ત્રતાનો. સ્વેચ્છાચારી સરમુખ્તિચારો, આ દેશે કે પરદેશે, સ્વતન્ત્ર છાપાના તેમ સ્વતન્ત્ર ટીકાપ્રસિદ્ધિના વિરોધીઓ હોયછે. મુસ્સોલિનિ હો, હિટલર હો, કે લેનીન હો: સહુનીએ કથા ઇતિહાસકાર ઇનીસ ડેલહાઉસી વિશે લખે છે કે

'He was a complete autocrat, little disposed to show consideration for the susceptibility of others, and tolerated nothing that savoured of opposition to his will' સિન્ધવિજેતા હિન્દી સેનાધિપતિ નેપિયરને ને ડેલહાઉસીને અથડામણુ થઈ, સેનાધિપતિને રાજનામું આપવું પડ્યું. 'Over such a man as Henry

Lawrence he asserted his authority with an absence of courtesy & an arrogance of tone which were needlessly galling' એવા જમાનામાં દેશી છાપાની સ્વતંત્રતાનો પ્રશ્ન ઉઠ્યો. 'He (Henry Lawrence) was all in favour of a free press He emphatically declared Whatever may be the danger from the native press, I look on it that the papers published in our language are much the most dangerous' 'The Friend of India નામનું ત્હારે એક છાપુ નીકળતું. સર હેનરીએ એ ઇંગ્લેન્ડ છાપાના અશ્વ-દેખોના નમૂના ગણાવ્યા છે. 'On the duty of annexing every Native State, on the imbecility, if not wickedness, of allowing a single Jageer, and of preaching the Gospel, even by commanding officers'

વટોળથી ધૂળ ઉઠે, ને ધૂળના રજકણોની પછી આધી રચાય. આધી નહકયે પછી અન્ધારે પ્રસરે.

સહુના શિખરરૂપ એક લોકવાયકા ભવિષ્યવાણીરૂપે ત્હારે ખોલાતી એ લોકવાયકાના ઇતિહાસકારે. ને ભાગ્યવશ્યો ભાખતા કે તામ્રમુખા ઇંગ્લેન્ડે હનુમાનજીના વશજો છે અશોકવનમાં સીતાજીની શોધ હનુમાનજીએ કીધી ત્હારે સીતામાતાએ ઠગિરાજને વરદાન દીધું હતું કે ત્હમારો વશવેલો એક સૈકાજર જરતખડનું રાત્ર્ય લોગવશે સીતામાતાનું જો વરદાન 'પણમાં પૂરું ચાય છે. એવા એમના ઇતિહાસ અને ભવિષ્યવાણી હતા

અઠગરયુગમાં આગાહી ખોલાતી કે ઇસ્લામનું આયુષ્ય સહસ્ર વર્ષનું છે જગતઈતિહાસે અનેક એવી ભવિષ્યવાણીને ખોટી ઠહી છે

ઈન્ધન ને અગ્નિ વિનાનો ભડકો સાંભળ્યો નથી. પછી
મંદી ધી હોમાય, પવન પંખો નાંખે, ત્હારે કાળી કરાળી
સપ્તમુખાળી ઝાળે ઉછળે ને દહાય લાગે. બળવાનાં સાચાં
કારણો ઇન્ધન ને અગ્નિ હતાં; સાચાંખોટાં ધાર્મિક કારણો
એમાં હોમાતું આલ્સ હતાં; કાર્પનિક કારણો એ વાયુ-
અપાટા હતા. સૌએ મળીને જંગનાં વન સળગાવ્યાં.

અમદાવાદમાં નગરથેઠ પ્રેમાભાઈ અને ગુજરાતે
મહારાજ ખંડેરાવ ગાયકવાડ દેશના દુર્ગ સમા બળવાની
ઝાળના આડકોટ થઈ ઉભા હતા. પંચમહાલના પાદર
સૂધી તાતિયા ટોપીનું ઘોડાપૂર આવીને ઉતરી ગયું હતું.

‘પછના બળવાની આ મિતાફરી ગાથા. કેટલાકિ
એને ભારતનો ધરતીકમ્પ કહે છે. ભારતનો ધરતીકમ્પ
થાય તો તો હિમાલયનાં શિખરો ડોલે, જળનાં થળ થાય,
ને થળનાં જળ થાય. ભગવાન એ દહાડો પ્રજાએને
ન દેખાડે.

અને અન્તિમ પ્રશ્ન—બળવો સફળ થયો કે
નિષ્ફળ ગયો ?

ઠઠી ને કચ્છાં એ કમ વાંઝિયુ નથી. જેટલે અંશે
બળવાની નેમ બ્રિટિશ સરકારને ઉથલાવવાની હતી એટલો
બળવો નિષ્ફળ નીવડ્યો; જેટલે અંશે બળવાની નેમ કંપની
સરકારને ઉથલાવવાની હતી એટલો બળવો સફળ નીવડ્યો.
નિજ ઇતિહાસગ્રન્થનો ઉપસંહાર આરંભતાં આરંભ-
વાક્યમાં જ ઇતિહાસકાર ઇનીસ લખે છે: ‘The great
Mutiny ended the reign of the East Indian
Company.’

બળવાનાં દીર્ઘજીવી સંભારણું હિન્દી પ્રબળને સારાં ને નરસા ઉભય મળ્યાં છે.

[બળવાને પરિણામે, 'પાળના એપ્રિલના બુદ્ધિપ્રકાશમાં દલપતરામે આગમ ભાષ્યુ હતું તેમ, રાજપલટો થયો. હિન્દમાં કપનીનું મટી રાણીનું રાજ થયું.']

બળવાને પરિણામે 'The attitude on the Adoption Question was given up' ઘણું રાજ-સ્થાનોને હસ્તકલ્પની સણુદો અપાઈ. ખાલસા રાજનીતિમાંથી રાજસ્થાનો નિર્ણય થયાં.

હિન્દના ગવર્નર-જનરલ Viceroy—રાજપ્રતિનિધિ થયા.

તરફાર સૂધી ગવર્નર-જનરલ અને એના રાજમંત્રીઓ દેશના કાયદા ઘડતા. પછી દેશના કાયદા ઘડનારી ખારાસભાઓ અધપાઈ.

'લશ્કરી સુધારા' કરવામાં આંચા. પણ એમાં તો ઘણુંખરૂં પેલી કહેવતવાળું થયું કે 'બધા ફેરફારો કાંઈ સુધારા નથી.'

અને સમસ્ત હિન્દને નિઃશસ્ત્ર કરવામાં આંચું. ઇતિહાસે આજ પૂછે છે કે સમસ્ત હિન્દે બળવો દીધો ન હતો; સમસ્ત હિન્દને સબ કરવી તે ન્યાય છે? એમાં દીર્ઘ રાજદષ્ટિયે નથી કે સાચી સ્વાર્થદષ્ટિયે નથી. એ કાયદો પૃથ્વીની પ્રબલઓમાં બ્રિટિશ સલ્તનતને નબળી પાડે છે, ઇંગ્લેન્ડને હેયે હિન્દીઓ પ્રત્યેનો અણવિશ્વાસ આવેજે છે, હિન્દીઓનાં હેયામાં ઇંગ્લેન્ડ પ્રત્યેની પ્રતિ-અશ્રદ્ધા જન્માવે છે. હિન્દીપ્રીટનનાં પરસ્પર અદાઅંકલનમાં

—સંસ્કૃતિઓના સંગમમાં એ કાયદો અન્તરિયાળ પહોંચી પાથરે છે.

ઇતિહાસ વળી પૂછે છે કે હિન્દની પેઠે દક્ષિણઆફ્રિકાના ઉચ્ચ સંસ્થાનિકોનાં શસ્ત્રો કેમ ઉતરાવી લેવાયાં નહિ? અને કહે છે કે નથી ઉતરાવાયાં એ રાજડહાપણ હતું; એ રાજડહાપણે પ્રજાઓને પરસ્પર શ્રદ્ધાવન્તી છીધી.

પણ બળવાનું પરમ વરદાન હિન્દને મળ્યું તે તો મહારાણીનો ઢંઢેરો. પછી ઝોગણીસમી સદીભર હિન્દી મહાસભાના પ્રજાનેતાઓ મહારાણીનના ઢંઢેરાને હિન્દી પ્રજાનો Magna Carta બાબતા.

હંદુમતપલટાનો રાજઆદેશ ઢંઢેરાએ ઉચ્ચાર્યો; અને બ્રિટિશ રાજવીએ રાજકોલ દીધો કે: “ અમારી બીજી સર્વ રૈયત બાબત જે રાજધર્મ અમે અવશ્ય માનિએ છીએ તે જ રાજધર્મ હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમેએ પાળવા જોઇએ એવું અમે સમજિએ છીએ; અને ઇશ્વરકૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અન્તાકરણથી પાળીશું. ”

હિન્દી પ્રજાને હેયાટાઢક થઇ કે બ્રિટિશ ધોરણે હિન્દમાં રાજઅમલ કરવાનું રાજવચન અપાયું.

પછી હિન્દી રાજનીતિજ્ઞો ને પ્રજાપ્રોત્સાહકો ઢંઢેરાને બળવાનું અમૃતકળ લાખતા.

“ અમારી રૈયતની આબાદાની એ જ અમારું સામર્થ્ય, તેઓનો સન્તોષ એ જ અમારા રાજ્યની દૃઢતા, અને તેઓની કૃતજ્ઞતા એ જ અમને ઉત્તમ કળ છે એવું અમે માનિએ છીએ. ” ખરેખર ! મહારાણીનો ઢંઢેરો ઐતિહાસિક રાજલેખ હતો. રાજનીતિશાસ્ત્રને શોભતાં ઢંઢેરાના એ વચનોન્વાર છે.

અને આ 'પૃથ્વી' પ્રકરણ પુર કરતા પૂર્વે ઉલ્લેખે નવખણેલાંઓને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો ? શારદાપીઠના સુસન્તાનો ! 'પૃથ્વી' સવત્સરને બળવાનું જ વર્ષ એક કેમ લાગે છે ? એમ બોલવે શારદસન્તાનો માતાને વિચારતા નથી ? કલકત્તાની મદ્રામની મુબઈની શારદાપીઠો 'પૃથ્વી' મ્યપાઈ એ શારદાપીઠોએ પછી યુગ પલટાવી નાખ્યો, બળવાથી એ અધિકા ઇતિહાસો સરળતા. હલપતરામ એ નવશારદ-અજ્ઞાના શુર્જરાચાર્ય હતા

ગગાકાઠો બળવો કરતો હતો, ત્યારે સરકાર શારદા-પીઠો રચાવતી હતી અનેક દૃષ્ટિએ હિન્દના ઇતિહાસમાં 'પૃથ્વી' સાલ તે કાળનો સીમાસ્તંભ છે

કાલિન્દીના ધરા મમો બળવો સહારધરો હતો, એઠએઠ શારદાપીઠ એ એઠએઠ અમૃતસરોવર છે બન્ને એ કાન્તિકારક છે, યુગપલટા કરજે છે, શારદાપીઠ શાન્તિમાર્ગે યુગપલટો કરજે છે બળવાનો નહિ શારદા-પીઠનો સારસ્વતમાર્ગ હલપતમાર્ગ હતો જે શૈલીએ શારદાપીઠો નવયુગ કરજે છે, એ સસારશાસની કાળ-શૈલીએ હલપતરામ નવબુજ્જગત ધકેલતા હતા છાપુ, કન્યા-શાળા, પુત્રોત્તરશાળા, વાચનમાળા સાર્વિક હલપત આચાર્યની એ ચતુરગી સાર્વિક સૈન્યદૃઢીઓ હતી એ સાધનચતુઃકયથી વહેમ અજ્ઞાન દરિદ્રતા અધર્મને દેશપુરોહિત હલપતરામ દેશમાથી ધોતા હતા, નવયુગનો નવજ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટાવતા ને પ્રસરાવતા હતા ઠવિતા એમનું પરમ સાધન હતું,

સરસ્વતીના સ્વપૂત એમ નિજ કવિતાથી દેશમાં સારસ્વત યુગપલટો કરજતા

પ્રકરણ ૧૦મું, મહારાણીનો દંદરો

દંદરો

વિદેશિયા—ઈશ્વરકૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લેન્ડના સંયુક્ત રાજ્યની, તથા એ રાજ્યના તાળામાં યૂરોપ એશિયા આફ્રિકા અમેરિકા ને આસ્ટ્રેલિયા, એ ખંડો મધ્યે જે વસાહતી ને ઉપરાજ્યો છે, તે સર્વની મલિકા મુઆઝમા તથા ધર્મસંરક્ષક.

આજ સૂધી હિન્દુસ્તાન માંહેના મુલકનો રાજકારભાર અમારી વતી આનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ચલાવતી હતી. તે પોતે જ ચલાવવો એવું કેટલાંએક મહત્વનાં કારણોથી પાર્લમેન્ટ સભામાં મળેલા સ્પિરિટ્યુઅલ તથા ટેમ્પોરલ લોર્ડ અને કેમન એઓની સલાહથી ને અનુમતિથી અમોએ ઠરાવ્યું છે.

વાસ્તે અમો હવે આ જાહેરનામાથી જણાવિયે છીએ તથા પ્રસિદ્ધ કરિયે છીયે કે, ઉપરલખ્યા સલાહ ને અનુમતિ લઈને, સદરહુ રાજકારભાર અમોએ અમારા હાથમાં લીધો છે; અને સદરહુ મુલક માંહેની અમારી સર્વ રૈયતને ફરમાવિયે છીએ કે અમારી સાથે તથા અમારા વારસોની સાથે અને અમારા જાન્યનશીનો સાથે તમોએ ઇમાનથી તથા ખરેખર પ્રજાધર્મ પ્રમાણે ચાલવું; અને આજ પછી સદરહુ મુલકનો રાજકારભાર અમારે નામે તથા અમારી તરફથી ચલાવવા સાડુ જે જે વખતે જેની જેની નીમણૂક અમો કરિયે, તે તે અધિકારીઓનો હુકમ તમોએ માનતા જવું.

અમે અમારા ઘણા વિશ્વાસુ અને ઘણા ધ્યાના મન્ત્રી નવાળા ચાલેસ જહોન વાઈકોન્ટ કેનીંગ સાહેબના ઇમાન તથા યોગ્યતા તથા શક્ષણપણ ઉપર પૂરે વિશ્વાસ અને ભરોસો રાખીને તેઓને એટલે સદરહ વાઈકોન્ટ કેનીંગ સાહેબને સદરહ મુલકમા અમારા પહેલા વાઈસરોય તથા ગવર્નર-જનરલ ઠરાવિયે છીએ તથા નીમિયે છીએ; અને અમારે નામે સદરહ મુલકનો રાજકારભાર ચલાવવાને, તેમ જ એક મુખ્ય સ્ટેટ સેક્રેટરીની મારફતે જે જે હુકમ તથા કાયદા તેઓને વખતોવખત અમારે ત્યાથી પહોંચે તે પ્રમાણે હરેક બાબતમા અમારે નામે તથા અમારી તરફથી વહીવટ કરવાનો તેઓને અધિકાર આપિયે છીએ.

આનરેમલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ હાલમા જે જે મુલકી તથા ભરકરી કામ ઉપર જે જે આમામીઓને નીમેલા છે તે સર્વને તે તે કામ ઉપર અમે કાયમ કરિયે છીએ આગળ જેવી અમારી મરજી થશે અને જે કાયદા તથા કાનૂન અમે ઠરાવીશુ તે પ્રમાણે ફેરફાર થશે

અમે હિન્દુસ્તાન માહેના રાજારજવાડાઓને જાહેર કનિયે છીએ કે તેઓની સાથે આનરેમલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ જે તહનામા તથા કરારનામાં કયાં હશે, અથવા જે સદરહ કંપનીના હુકમથી થયા હશે તે સર્વ અમારે કબૂલ છે, અને અમે જરાબર પાળીશુ તે જ પ્રમાણે રાજારજવાડાઓએ પણ પોતપોતાની તરફથી તે તહનામા તથા કરારનામા પાળવા જોઈએ

અમાર જે હાલનું રાજ્ય છે તે વધારવાને અમેને મુદ્દલ ઇચ્છા નથી અમારા રાજ્યને તથા રાજ્યાધિકારને

ધક્કો પહોચાડવાને કોઈ ચત્ત કરશે, તો અમો અને સભા કયાં વગર રહીશું નહિ; અને તે જ પ્રમાણે બીજાના મુલકને તથા હક્કને ધક્કો પહોચે એવી વાત અમો કદી મંજૂર કરીશું નહિ. જે પ્રમાણે અમો અમારા અધિકાર, અમારો દરજ્જો, અને અમારો મરતબો સંભાળી રાખીએ છીએ તે જ પ્રમાણે હિન્દુસ્તાન માંહેનાં રાજરજવાડાંઓનો અધિકાર તથા દરજ્જો અને મરતબો અમો સંભાળી રાખીશું. રાજરજવાડાંઓની, તેમ જ અમારી રૈયતની, આબાદાની તથા બઢતી થાય એવું અમો ઇચ્છીએ છીએ; અને એ વાત દેશમાં સ્વસ્થતા તથા સારા પ્રકારની રાજ્ય-વ્યવસ્થા હશે તો જ બનશે.

અમારી બીજી સર્વ રૈયત બાબત જે રાજ્યધર્મ અમો અવશ્ય માનિએ છીએ તે જ રાજ્યધર્મ હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમોએ પાળવા બોધ્યો એવું અમો સ્મરિએ છીએ; અને ઇશ્વરકૃપાથી તે સર્વ વાસ્તવિક રીતે તથા અન્તઃકરણથી પાળીશું.

ખીરતી ધર્મના ખરાપણા ઉપર અમારો પૂરો વિશ્વાસ છે, અને ધર્મના ચોગથી (અન્તરનું) જે સમાધાન થાય છે તે સંભારીને અમો ઇશ્વરનો ઉપકાર માનિએ છીએ. એવું છે; તો પણ ધર્મ સંબંધી જે અમારા વિચાર છે તેનો અમારી રૈયત પાસે સ્વીકાર કરાવવા બાબત સખતી કરવાનો અમને અધિકાર નથી, તેમ તેવી (અમારી) ઇચ્છા પણ નથી. ધર્મ સંબંધી વિચારના અથવા આચર-રણના સબળથી કોઈની તરફદારી થાય નહિ, કોઈને ઈજા થાય નહિ, અને કોઈને હુઝ થાય નહિ; તે જ પ્રમાણે

કાયદાનો આશ્રય સર્વને સમાન રીતે નિષ્પક્ષપાતપણે મળે એવી અમારી આશા છે. અમારા સર્વ અધિકારીઓને અમારી સખ્ત તાકીદ છે કે અમારી રૈયતની ધર્મ સંબંધી સમજણ અથવા લક્ષિત વિશે તેઓએ કોઈ પ્રકારે હાથ ધાલવો નહિ; ધાલશે તો તે તેઓની ઉપર અમારી મોટી ગેરમરેજ થશે.

વળી અમારી એવી આશા છે કે અમારી રૈયતમા જે કોઈ વિધાએ કરીને તથા હાશિયારીએ કરીને અને પ્રમાણિકપણે જે જે સરકારી કામો ખરાખરા ચલાવવાને લાયક હશે, તે તે કામો, અનુકૂળ હશે તે પ્રમાણે, ખર્ચિત અને વગરતરફદારીએ તે લોકોને, ન્યાત અથવા ધર્મ ઉપર નજર રાખ્યા વગર, આપવા

ખાપદાદારી ચાલતી આવેલી જમીન ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકોનો ખ્યાર છે તે અમેને માલમ છે અને અમારા ધ્યાનમા છે સરકારનું વ્યાજબી લહેણ હશે તે લઈને લોકોના જમીન ખાખત જે જે હક હશે તે તે તેઓની પાસે સુરક્ષિત રાખવા, અને હરેક ખાખતમા કાયદા કરાવતી વખતે તથા તે અમલમા લાવતી વખતે હિન્દુસ્તાનમા જે પ્રાચીન હકો તથા વહીવટ તથા રિવાજ ચાલતા આવ્યા હોય તે ઉપર યોગ્ય રીતે નજર રાખવી, એવી અમારી આશા છે

રાજ્યના લોકો માણસોએ ચોતાના દેશના લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવીને ફસાવ્યા, અને દગો કરવાને પ્રવૃત્ત કીધા, એવા તેઓના કામથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને ઇજા અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયા, તેથી અમને ઘણું દુઃખ થયું છે.

દંગો કરનારાઓનો પરાભય કરીને દંગો બેસાડી દીધો, એ ઉપરથી અમારું સામર્થ્ય સર્વને બહેર થયું છે; પણ સદરફ પ્રમાણે ફસેલા લોકોમાંથી જે પાછા યોગ્ય રીતે ચાલવા ઇચ્છે તેઓની ઉપર દયા કરીને તેઓના અપરાધની ક્ષમા કરવી એવી અમારી મરજી છે.

વધારે ખૂનરેણ ન થાય તથા હિન્દુસ્તાન માંડેના અમારા મુલકમાં સ્વસ્થતા વહેલી થાય એવા ધરિદાથી, એક પ્રાન્તમાં તો અમારા વાઈસરોય તથા ગવર્નર-જનરલે, આગળ જે હુઃખકારક દંગા થયા તેમાં જે લોકોએ સરકારની વિરૂદ્ધ ગુનાહ કીધા તેમાંના ઘણાખરા લોકોને ટેટલીએક શરતથી ગુનાહની માફી થશે એવી આશા દેખાડી છે; અને જેઓના ગુનાહ માફ કરવા લાયક નહિ હશે તેવા ગુનેહગારોને શી શી સજા થશે તે પણ તેઓએ ઠરાવ્યું છે. સદરફ તજવીજ અમારા વાઈસરોય અને ગવર્નર-જનરલે કરી તે અમારે કબૂલમંજૂર છે. અને એ સિવાય વળી અમે બહેર કરિયે છીએ તે હેઠળ મૂળખ:—

અંગ્રેજ સરકારની રૈયતનાં ખૂન કરવામાં પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખવાની જેની ઉપર સાબીતિ થઈ હોય અથવા થાય, તે ગુનેહગારો ઉપર દયા કરવી એ ન્યાય વિરૂદ્ધ છે; પણ તે સિવાય બાકીના સઘળા ગુનેહગારો ઉપર દયા કરવામાં આવશે.

ખૂની ગુનેહગારોને જે લોકોએ બાણી નોઈને આશ્રય આપ્યો હશે, અથવા જેઓ દંગો કરવાને આગેવાન અથવા પ્રવર્તક થયા હશે, તેઓને જીવતદાન સિવાય બીજો કાંઈ દિવાસો દેવાતો નથી; પણ એવા માણસો

સરકારની સાથે બેઠેલાન થવાને શા કારણથી પ્રવૃત્ત થયા, તેનો ગુપ્તપણે વિચાર તેઓની ઉપર સખા ઠરાવતી વખતે કરવામાં આવશે. અને મતલબી માણસે ખોટી વાત ઉઠાવી હોય તે છેક જ અવિચારથી ખરી માનીને જે લોકોએ ગુનાહ કીધા એવું માલમ પડે તે લોકો ખાખત ઘણી જ રહેમનજર રાખવામાં આવશે.

સદરહુ માણસો સિવાય જે લોક દંગામાં હોય અને લઠાઈ કરતા હોય તેઓ ને પોતપોતાને ઘેર પાછા આવીને સ્વસ્થપણે પોતપોતાનો કામધંધો કરવા માંડશે, તો તેઓએ અમારી વિરુદ્ધ, અમારા રાજ્ય વિરુદ્ધ, અને અમારા હરજબા વિરુદ્ધ કરેલા સઘળા ગુનાહ વીસરી જઈને કંઈ પણ શરત કયા વગર તેઓને માફી તથા ક્ષમા મળશે, એવો અમે આ જાહેરનામાથી દિલ્લાસો આપિયે છીએ.

ગુનાહની માફી તથા મહેરબાની કરવા ખાખતના જે નિયમ ઉપર લખ્યા છે તે પ્રમાણે આવતા બંનેવારી મહિનાની ૧ લી તારીખ પહેલા જે આવશે તે સર્વને માફીના તથા મહેરબાનીના સદરહુ ઠરાવ લાગુ કરવા એવી અમારી આજ્ઞા છે.

ધૃત્વરની કૃપાથી ત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં સ્વસ્થતા થશે, ત્યારે તો દેશના બ્યાપારધંધાને ઉત્તેજન આપવું, લોકોપયોગી અને લોકોનાં કલ્યાણનાં કાર્યોની વૃદ્ધિ કરવી, અને તે દેશમાં રહેનારી અમારી સર્વ રૈયતનું સાર થાય એવી રીતે રાજકારણાર ચલાવવો: એવી અમારી અન્તઃકરણીય ઇચ્છા છે. અમારી રૈયતની આબાદાની એ જ અમારું સામર્થ્ય, તેઓનો સન્તોષ એ જ અમારા રાજ્યની દૃઢતા,

અને તેઓની કૃતજ્ઞતા એ જ અમને ઉત્તમ કૃણ છે એવું અમે માનિયે છીએ. રૈયતના કલ્યાણ બાબત અમારી જે આ ઈચ્છા છે તે પાર પાડવાને સર્વશક્તિમાન જે પરમેશ્વર તે અમને તથા અમારા અધિકારીઓને સામર્થ્ય આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

(શ્રી ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈકૃત મહારાણી શ્રી વિદ્યોત્તરિયાના જીવનચરિત્રમાંથી.)

મહારાણી વિદ્યોત્તરિયાનો આ રાજલેખ. માનવવંશનો ઇતિહાસ કહે છે કે આવા રાજલેખ વિરલા લખાયા હશે. એ રાજલેખ પળાયો હોત તો ભારતનો ઇતિહાસ આજ અનોખો હોત, દલપતશરણસના જીવનમન્ત્રો ઉચ્ચરતા ને. અભિલાખતા એવો હોત.

ભારતવાસિની હિન્દી સરકારે એમ બળવાના ભડકા હોલબ્યા, ને ઇંગ્લાંડવાસિની બ્રિટિશ સરકારે એમ બળવાના અંગારા હોલબ્યા.

હિન્દી પ્રજાની પ્રજામહાસભા સ્વપાઈ ત્થકારથી બે હાથકા સૂધી, ઇસ્વી ૧૮૮૫થી ઇસ્વી ૧૯૦૫ પર્યન્ત, હિન્દી પ્રજાનેતાઓ દેશને હિન્દી પ્રજાનો મેળના કાટો ભાખતા. દેશે ઉચ્ચારતા ઉચ્ચારતાં, હિન્દી પ્રજાનો મેળના કાટો બોલતાં બોલતાં મહારાણીજી હિન્દને સિંહાસને બેઠાં; અને એ જ તિથિથી હિન્દી પ્રજાને હૈયે બેઠાં. પ્રજાપ્રજાના ઇતિહાસો કહે છે કે પ્રજાના મેળના કાટોઓ અવગણે એ રાજવી પ્રજાના હૈયાંને સિંહાસનેથી કિતરે; અને પ્રજાના મેળના કાટોઓ ઉચ્ચારે ને સન્માને એ રાજવી પ્રજાના હૈયાંને સિંહાસને બિરાળે. ઇસ્વી ૧૮૫૮માં મહારાણી.

વિક્ટોરિયા હિન્દને સિંહાસને માત્ર નહિ; હિન્દી પ્રજાને મેળના ઠાઠા ઉચ્ચારીને હિન્દી પ્રજાને હૈયે બિરાજ્યાં.

એસતું વર્ષ હતું, હિન્દીઓનું પર્વ હતું. હિન્દીઓના લોકભાવને સન્માનવાને એ શુભ પર્વે મહોત્સવનું મુદ્દત રખાયું હતું. નવમ્હેયા ઠલકતામાં નહિ; ઇસ્લામીઓના અલાહનાદમાં ને હિન્દુઓના પ્રાચીન ત્રિવેણીતીર્થે રાજપ્રતિનિધિને રાજકરબાર ભરાયો. સ્થિરશુદ્ધિ કેનીગ બૂલ કરતો, પણ રાજનીતિશ રાજમન્ત્રી હતો. એને ફરબાર હિન્દુ ઇસ્લામી ખ્રીસ્તીનો ત્રિવેણીસંગમ સૂચવતો હતો.

તોપોના ધડાકા, લોકોની મેદની, રાજેન્દ્રોનો સન્તોષ, મહાજનોના મહોત્સવ વચ્ચે કેનીગે મહારાણીજીનો ઠંઢરો વાંચ્યો. દેશભરમાં નગરનગરે ફરબારો ભરાયા, અને એ રાજલેખ વંચાયો. પ્રાન્તપ્રાન્તની દેશી બાબાઓમાં બાબાન્તર કરાવાયાં. તોપગર્જનાઓ બોલતી કે ઇંગ્લાંડનાં રાણીએ કંપની સરકારનો રાજકંડ મારણ કીધો. આતસબાજીઓ ફૂટી, કવિજનને ચાલપાધનો રાજપોષાક અપાયો, જૂના હિન્દી રાજકરબારી રીતરિવાજો એમ સન્માનાયા. જનતાએ ભણ્યું કે કંપનીનું રાજ્ય ગયું અને રાણીનું રાજ્ય થયું. દેશ થાળે પડ્યો. આપણા હલપતે ગાયું કે 'હરખ હવે છું, હિન્દુસ્તાન !' આપણા નમંદે ગાયું કે 'દેશમાં આનન્દ ભયો, જય જય વિક્ટોરિયા !'

હિન્દી પ્રજાને પ્રજાના હકપત્ર સમો Magna Carta મળ્યો એ ઇતિહાસઉત્સવે મુંબઈમાંની એક જ સભામાં સંગાયે હલપત દેશને હરખવા ઉદ્દેશ્યતો, નમંદે દેશન્યાયો આનન્દઉછાળો ગાઈ રાણીને જયવાદ ઉચ્ચરતો.

ડહાપણ, દૂરઅ-દેશી, સાચી ઉમદા કાળસિદ્ધ રાજ-
નીતિ, ચિરસ્થાયી ઇતિહાસસિદ્ધાન્તો, પરસ્પર પ્રબલગૂંથણીના
મન્ત્રોચ્ચાર ઢંઢેરામાં છે. ઢંઢેરો પળાયો હોત તો પ્રબ-
લમન્વયનો વળલેખ થાત, ઇતિહાસ આજ જૂદો હોત.

એક દૃષ્ટાન્ત લઈયે. ઇતિહાસકાર પેલો ઓક્ષફોર્ડનો
ઈનીસ શુ' કહે છે ?

'Forty-three years have rolled by since the
Sovereignty of India passed formally to British
Crown. Since that day,...(the Indian) frontier
has not ceased to advance...Decade by decade it
has embraced fresh tracts of mountains & ravines...
But since 1858 within India Proper unbroken
peace has reigned.' ૨૦મી સદીના પ્રભાતમાં, મહા-
રાણીની છેલ્લો વરધોમાં, ૧૯૦૧માં ઇતિહાસકાર ઈનીસે
એ શબ્દોચ્ચાર કીધો; Unbroken peace. ખરું; બળવા
પછી આખી ૧૯મી સદી જારતબરમા ગાઢ શાન્તિ હતી.

અને '૫૮માં દેશ થાળે પડવાની ચે કારણમાળા હતી.

એક તો એ કે: રાજસ્થાનોને ફત્તકની સણુંદો
અપાઈ. રાજસ્થાનોને નિરાંત વળી કે ખાલસાનીતિ ગઈ.

('બીજું': બળવાના વર્ષમાં પણ Education Policy
ફેળવણીપ્રસારની રાજનીતિની પીછેહઠ તો ન થઈ, પણ
પૂર ચહડયાં લોકોએ જોયું કે રાણીના રાજમાં વિધાનો
આખો મહોરે છે ને ફળશે.

ત્રીજું: કારણસપન્થી કેટલાક સાહેબલોકે ત્યાં
'સુધારાની વેલોઓ' વાગ્યે જ રાખી હતી. પ્રબલ પેખતી
કે 'અઠવાલુખા કેટલાક ખાજા દેરાય છે.

અને ચોથું મહારાણીનો હઠેરો 'ફારબસે' ત્હારે લખ્યું છે કે *The Queen's Proclamation itself seems to me to have done wonders already* It acts as a sedative visibly, and if these principles continue to be acted upon, as I trust they may, we shall be able to laugh rebellion to scorn

હઠેરાના પડદા પાછળની ઇતિહાસકથા હઠેરાના જેટલીજ ઇતિહાસમૂલી છે મહારાણીનું સ્ત્રીત્વ, રાજ-ગૌરવ, ધર્મપરાયણતા, રાજનીતિનિપુણતા, પ્રજાહિતવાદના હઠેરાનો ઘડતરપ્રસંગ કાળજીસે એ ઉચ્ચારે છે મહા-પ્રસંગો મહાજનોની મહાનુભાવિતાના કસોટીપ્રસંગો હોય છે, મહાજન હોય તે તરી પાર ઉતરે મહારાણીના સ્ત્રીધર્મ જીવનમા હઠેરાનો અવસર એવો કસોટીપ્રસંગ હતો, મહારાણી એ પ્રસંગપૂર તરીને પાર ઉતર્યા

૧૮૫૮મા ઇંગ્લાંડનો વડો પ્રધાન પાર્લિમેન્ટ'ન હતો. ફેબ્રુઆરી માસમા ત્હેણે પાર્લિમેન્ટમા બીલ આપ્યું કે કંપનીના હકૂમત ને રાજવહીવટ આપ દે તાજહસ્તક રહેશે કંપનીએ વિરોધ કીધો થોડાક માસ પછી પાર્લિમેન્ટ'નને સ્થાને લોડ' કરણી મહામંત્રી થયો ત્હેણે સુધારેલું નવું બીલ ઘડ્યું ઓગસ્ટની ૨જી તારીખે એ રાજપલટાનું બીલ પાર્લિમેન્ટમા પાસ થયું તે પછી હિન્દમા રાજકંઠ ધારણ કીધાના હઠેરાનો રાજલેખ ઘડવાપ્રસંગ આવ્યો. મહારાણીજીની ખરી રાજતેજોમયતા ત્હારે જગતી ઉઠી. ઇંગ્લાંડના રાજમંત્રીઓએ હઠેરાનો ખરડો ઘડીને મહારાણીને માઠકર્યો. મહારાણી ત્હારે જર્મનીમા હતા ખરડાને

લેખ કે મરોઠ મહારાણીને ન ગમ્યાં. એ પ્રથમ ખરડામાં મહારાણીએ પુરુષની પરુષતા દીઠી, સ્ત્રીનું સ્ત્રીત્વ ન દીઠું. બીજું; બળવો આખરે તો રાજાપ્રજાની Civil War-આન્તરવિગ્રહ હતો; ને ઢંઢેરો એ આન્તરવિગ્રહના અંગારા છાંટવા કાળે હતો. ત્રીજું; એ ખરડામાં ધર્મસત્તા રાજસત્તાહસ્તક રખાઈ હતી. મહારાણીજીને થયું કે સૌને નિજનિજનો ધર્મ પાળવાની સ્વતન્ત્રતાનો રાજકોલ હોય. ચોથું; ‘ સરકાર પ્રજાની દરિદ્રતાનો નાશ કરશે ’ એવાં નકારાત્મક વચન ખરડામાં હતાં. મહારાણીએ કહ્યું, એમ નહિ; ‘ સરકાર પ્રજાની આબાદાનીનો ખિલાવ કરશે ’ એવું રચનાત્મક રાજવરદાન હોય. આ અને આવાં કારણોસર ઢંઢેરાનો પ્રથમ ખરડો મહારાણીએ નકાર્યો ને સુધારવાને રાજમન્ત્રીઓને પાછો વાળ્યો. સુધરાઈ આવ્યે એ ધર્મદળતી મહાત્માએ એક પ્રાર્થનાવાક્ય ઢંઢેરાના ખરડામાં છેલ્લે ઉમેર્યું; ‘ પ્રજાકલ્યાણના અમારા જે આ અભિલાષ છે તે પાર પાડવાને સર્વસામર્થ્યવન્તા પ્રભુ અમને તથા અમારા અધિકારીઓને સામર્થ્ય આપે એવી અમારી પ્રાર્થના છે. ’

ઢંઢેરાનો ખરડાપ્રસંગ કહે છે કે મહારાણી આસ્તિક હતાં, સ્થિરશુદ્ધિ હતાં, વિશાળદ્રષ્ટા હતાં, પ્રજાહિતસ્વી હતાં, ઇતિહાસની અટારીએથી જોતાં, પ્રસંગની પારનિરખતાં, રાજમન્ત્રીઓની ચે નિગ્રહદોરી હતાં. મહારાણીના રાજકવિ ટેનીસને એક જ ચરણમાં વિક્ટોરિયા રાણીની મહત્તા સારવી ને ગાર્હ છે કે Loyal to the Royal in Thyself.

હલપતરામે ત્હારે ગાયું હતું ' જીવો વિકટોરિયા. '

શુભે સંવતે ઝોગણી પંદરામાં,
વળી બેસતે વર્ષ સારા સમામાં,
જહાં ગુજર્સી રાજધાની વિરાજે,
રૂડું રાણીજીનું થયું રાજ આજે.

x

x

x

કવિને નવી શાલપાઘો નિવાજે,
રૂડું રાણીજીનું થયું રાજ આજે.

હુન્નરખાનની રૂઢાઈ ગાઈ ત્હારથી હલપતરામની
દેશભક્તિ ઇતિહાસવિદિત છે; આવા કાબ્યોથી હલપતરામની
રાજભક્તિ પણ દેશવિદિત છે. દેશભક્તિ ને રાજભક્તિનો
વિરલ સમન્વય હલપતજીવનમાં થયો હતો. ૧૮૫૨માં હલ-
પતરામને દેશભક્તિનો કસોટીપ્રસંગ આબ્યો, ને ત્હારે
પ્રજાએ હીકું કે હલપતરામ અધિકાર ને લક્ષ્મીના ત્યાગી
દેશભક્ત છે. ૧૮૫૮માં હલપતરામને રાજભક્તિનો કસોટી-
પ્રસંગ આબ્યો, ને ત્હારે પ્રજાએ હીકું કે કારખસના
ઇતિહાસગુરુ સ્થિતપ્રજા ઇતિહાસદ્રષ્ટા છે

વસ્તુતઃ ત્હારે હલપતરામને રાજભક્તિ ને દેશભક્તિ
એકરૂપ હતાં 'સંસ્કૃતિઓનો સમન્વય હલપતભાવ હતો,
હિન્દુશ્રીટનની મૈત્રી હલપતભાવ હતો. હલપતરામનો એ
વિચારદેશ જરા અવલોકિયે.

રાજભક્તિ અને પ્રજાભક્તિ ત્હારે હલપતરામને
એક જ જીવનમાર્ગના સમાનાન્તર બે સલેપાટ ચૂમાં હતાં.
હલપતરામની રાજભક્તિ અદ્વાજન્ય ન હતી, પ્રતી-

તિજન્ય હતી. દલપતરાજભક્તિની ઇતિહાસપ્રતીતિને ચાર પાયા ને એક પીઠિકા હતી.

પ્રથમ દલપતપ્રતીતિ એ હતી કે ત્હારનું બેસતું રાજ્ય પૂર્વના સૈકાઓભરની અરાજકતાના અન્ધેર કરતાં સાફ હતું.

દ્વિતીય દલપતપ્રતીતિ એ હતી કે ૧૮૫૮નું રાજ્ય ત્હારે હિન્દનું કલ્યાણકારી હતું. ટપાલ તાર આગગાદી— પ્રજાકલ્યાણની નવકેદ્રીઓ કોરાલી દલપતરામ દેખતા.

તૃતીય દલપતપ્રતીતિ ધર્મપ્રતીતિ હતી કે સ્વામી નારાયણ ને ઇંગ્લેન્ડ હારે આબ્યા છે ને હારે જશે.

ચતુર્થ દલપતપ્રતીતિ હતી કે 'હુન્નરખાનની રહ-ડાઈ' તો આવી છે, ત્હો ચ કેટલાક સનજન સાહેબલોક દેશભરમાં 'સુધારાની વેલીઓ' વાવે છે, અને એ 'સુધારાની વેલીઓ' ને પાણી પાવાનો દેશમાળીનો પ્રકુલ્લનધર્મ ત્હારે પાળવાનો છે.

અને એ પ્રતીતિચતુષ્ઠયની પીઠિકા હતી એક:

રાણી વિક્ટોરિયાના રાજમાં

વિઘાડપી રે ફૂડો રસાળ

સાહેલી રે ! આંખો મ્હોરિયો.

દલપતરામે ને ગુજરાતની પાટનગરીએ 'પપની નાતાલમાં ઘડાતા ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ દીઠા હતા કે મનના ને તનના રોગ મટાડવાને પ્રજાસહાયતાથી સરકારે મન્યન આંક્યાં છે.

'પહેલાંના કરતાં બેસતું રાજ્ય સાફ છે' એ દલ-

પત્રપ્રતીતિ ભૂલભરી હતી ? સાંભળિયે દલપતપ્રતિસ્પર્ધી નર્મદની સાક્ષી.

‘ છે જનમાલની પૂરી સલામતી ને સઘળી વાતે છૂટ. રાજ્યપ્રકરણમાં પણ મત જણાવવાની છૂટ છે. (માત્ર નથી સરકારની સ્હાભા થવાની.) ધર્મ સંબંધી જીવન નથી; કેટલા બધા લોક સરકારી નોકરીમાં મહિને મહિને પગાર લે છે ને કેટલા બધા જીવાન વિદ્યાભ્યાસ કરે છે ! રેલવેપોસ્ટથી કેટલી સગવડ છે !....તો પૃથ્થા નિકળે છે કે પરદેશી, ખ્રીસ્તી અંગ્રેજો (ફર નિરાજતી ચક્રવર્તી રાણીશ્રીની સરકાર) જેટલું જેવું સુખ દેશી પરધર્મી લોકને સઘળી જાતને સરખી રીતે આપે છે તેવું હસેં સત્યાસી વર્ષના કાળમાં (ઇસ્વી ૧૧૬૩ પછી) કોઈ હિંદુ કે મુસલમાન રાજ્યે આપ્યું છે ? ના; રાજ્ય સાફ છે. ’
ધર્મવિચાર, પા. ૧૦

જમેઉધારના સરવાળાબાદબાકી કરીને દલપતનર્મદ બોલતા કે હું તેથી બેસતું રાજ્ય સાફ છે.

દલપતકવિતા ગાતી કે અન્ધારાં ઉતરે છે ને અજવાળાં ઉગે છે.

દલપતદેવભક્તિ ‘દિવ્યરૂપે સાકાર’ની હતી; તેમ દલપતરાજભક્તિ પણ Personal તેમ જ Impersonal હતી. હઠેરાના ઉદાર રાજમન્ત્રો ને પ્રજાહકો ઉચ્ચરતાં મહારાણી પ્રત્યેની દલપતરાજભક્તિ Personal હતી; આગલી સદીના અન્ધરસ્થાને, પાણી ચોખતા પણ અજવાળાં પાયરતા, નવરહવારના સૂર્યોદય સમા નવરાજ્ય પ્રત્યેની દલપતરાજ-

સક્રિત Impersonal હતી. દલપતકાવ્યમાં ઉલયની દષ્ટાન્ત-
માળા સંશોધકને સાંપડશે.

ફારબસવિલાસમાં દલપતરામે એક કથાપ્રસંગ યોજેલો
છે. છઠ્ઠા અંકમાં ભૂજપોશાળપ્રબુદ્ધ ધીરજી કવિ ફારબસને
કહે છે કે અમે કવિજન તો સરસ્વતીના પુત્ર, અગમનિગ-
મની વાતો જાણિયે. ત્હારે ફારબસે એ દેવીપુત્રને નિજ
મનની વાત પૂછી, નિજ ફારબસખિરદની વાત પૂછી,
શૂવાના ઠાકલાના ને ઠાયલના બોલના અર્થની વાત પૂછી,
તાંબૂ બહાર ઘોઠો પગ ઠોકતો હતો ત્હેના પગઠોકના અર્થની
વાત પૂછી, અને છેલ્લે પૂછ્યું કે વિકટોરિયા મહારાણી
અત્થકારે શું કરે છે તે ત્હમે જ્ઞેયતા હો તો કહો. ધીરજી
કવિએ-અર્થાત્ દલપતરામે-કહ્યું કે મહારાણીના હાથમાં
દલમ છે, ને ફરળીન છે; અને ફરળીનથી હિન્દુસ્તાનને
નિહાળે છે.

પૂરણ પ્રમાણિક જે રાણી વિકટોરિયા તે
પોતાની પ્રજાને પૂરા ખ્યાર વડે પેળે છે;
ગરીબ તવંગર કે કાળી ગોરી કાયા તણે
તેને મન તક્ષાવત નહિ મીનમેળે છે,
કેણ કેણ સુખી છે ? ને કેણ કેણ દુઃખી છે ? તે
લખી લખી લેખણથી લેખું તેનું લેખે છે,
દેશ હિન્દુસ્તાનદિસે, દાખે દલપતરામ,
દિલઅનુભવ રૂપી ફરળીને દેખે છે.

ધીરજી કવિનું એ કવિત તે દલપતરામની Personal
રાજસક્રિતાના બોલ છે. કાળીગોરી કાયાનો ભેદ મીનમેળે
ન હતો એ મહાનુભાવિતા પ્રત્યે દલપતશાવ હતો.

દલપતરામ કહેતા કે બરમે પુરુષો મરે:વડ એક
મહારાણી છે,

બરમે નરતત્ત્વની બનાવી એક બાઈ છે

સાગરઓળગતી આગબોટને દલપતરામ વિકટોરિ-
યાનો મથ કહે છે,

આ આગબોટ મથ છે વિકટોરિયાનો

સાચ ઠાળના વર્ણનનો દલપતકાવ્યમાં એક શ્લોક છે-

સન્ધાકાળસમો રમૂજ સરખો, શુ વર્ણુ વાણિએ ?

ખામો ખૂબ ખજોળ જોળ અરિસા જેવો જુઓ ભણિયે,

રાતો રગ મળગ ફાર ઉપરે, શુ હિંગળો એ હશે ?

છાયા છે વિકટોરિયાવદનની ? કે ચન્દ્ર વચ્ચે વસે ?

વિકટોરિયાના વદનને ચન્દ્ર ઉગતા કવિઓ એ કહે,
ચન્દ્રને વિકટોરિયાની વદનછાયા કહી વિરલા વર્ણુવે

જે રાણી Loyal to the Royal in Herself હતી
રહેમની પ્રત્યેની Personal રાજસદ્વિના એ દલપતબોલ.

ગાત્ર્ય પ્રત્યેની Impersonal દલપતગજભક્તિ તો
ઇતિહાસપ્રતીતિજન્ય હતી કચ્છમાડવીથી બરકાલ અને
આરામુરથી શુદ્ધવતીથં પર્યન્ત શુજરાતના ચોપૂટ પન્ના-
જકની રીતે ૧૮૪૮ પૂર્વે દલપતરામે દીકા હતા બાપનગરથી
ઇંડર ને હાતાથી સૂરત સુધીનું ૧૮૪૮ પછીનું શુજરાત
દલપતરામ નેતા ને જગાડતા શુજરાતસરમા પૂમતો ને
ઉદ્દેશોપતો તદ્દારે એ એક જ આપણો દેશનેતા હતો એ
દેશદર્શનને દલપતનાગેશ્વર એ હતો કે કુરાન્ય ગયું ને
સુગમ્ય થયું - આયમનું ને ઉગતું બન્ને દલપતરામ નેતા,
અને અન્તરની ગાત્રપ્રબળાવની બન્ને આપે એતા

ઇતિહાસઅભ્યાસી કે. આવે અને કહે કે ત્હારના
એ ઇતિહાસની દલપતદષ્ટિ સાચી ન હતી.

નિત્યનિત્યે રહવારે ને રહાંજે અંતરિક્ષમાં તેજ
અન્ધકારના સંગમ થાય છે. એ કાળયોગે દેશપ્રાદ્યણો
સન્ધ્યાવન્દન કરે છે. નિત્યપરિચિત એ લબ્યતા દલપત-
રામને પરિચિતઅવશાનો વિષય ન હતી. એ નિત્યપરિચિત
મુરખ્ય અવસરોનાં પ્રભાતવર્ણન ને સાયંવર્ણન દલપતકાવ્યમાં
છે. દલપતરામ એમાં ઇતિહાસના અસ્તોદય નિહાળતા.
પ્રભાતવર્ણનમાં દલપતરામ કહે છે:

પરોઢિયે શીતળ વાસુ વાય, તેથી પડે ટાઢ અને ધુળય;
(કુરાળયમાં જેમ જનો ન જ'ણે, બીકે બધા લોકની કાય ક'ણે.)

x x x x

વાળે રૂડાં ચોઘડિયાં-નગારાં, જે લોકને નિત્ય જગાડનારાં;
બાણે નવા રાજ્યની ફાજ આવે, તેની બડી નોખત આ બજાવે.
રાતે બધું ભામતું એક રંગે, જૂઠું દિઠું ભાતુપ્રભાપ્રસંગે;
કુરાળયમાં પંડિતમૂર્ખ એક, મુરાળયમાં જેમ પડે વિવેક.

દલપતકવિતા કહે છે કે બેસતું રાજ્ય ત્હારે મુરાળય
હતું, આગલી સફીના અન્ધેરને પડછે અજવાળું હતું,
સરસ્વતીનો સૂર્યોદય કરી પ્રભામાં ચેતન સંચારતું હતું,
રણસશામીને સ્થાને શાન્તિ પાચરતું હતું.

દલપતકવિતા ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે ઇંગ્લિશના
નેજા ફરકે ત્હાં પરદેશી હમલા ચતા નથી.
મહમુદ સરખા મારણ ન મળે, તૈમુર તુલ્ય નહીં તોફાન.
જુલમી રાજાની જડ ઉખડી, નાદિર સરખા પામ્યા નાશ.

દેશશાન્તિ સૂચવતા દલપતરામ પૂછે છે કે

ભારે લીલ તણે લય ક્યાં છે ?

અને કહે છે કે રાજ્યરાજ્યના એ આન્તવિગ્રહો આજ રહ્યા નથી;

ક્યાં છે કળિયા ને કંકાસ ?

વળી ઇતિહાસ સ્થાપે છે કે

હુલકરથી નહિ હોય ખરાબી.

દલપતવેણના શંકાશીલો બાવલા ખૂન કેસ ફરીથી વાંચી જશે તો એ દલપતબોલને સવિધ્યવાણુ લાખશે.

કહો મરાઠા કોણ જ માત્ર ?

દલપતશબ્દના અશ્રદ્ધાળુઓને મહીપતરામની સાક્ષી આપીશું. નિજ પત્નીના જીવનચરિત્રને પાને ૧૬મે નોંધમાં મહીપતરામભાઈ લખે છે કે તહેમના સસરાને જીવાન સાળી હતી. તહેના વરે તહેને પૂનાના ખીન્ન બાજુરાવ પેશ્વાને વેચી. એ બાઇને પૂને લઈ જવાને પેશ્વાનાં માણસો સૂરત આવ્યાં. 'સૂરતમાં ઇશ્રેજનેા અમલ હતો તેથી બારણાં ચીરીને બહારકારે ઘરમાં પેશીને તેને લેઇ જઇ શકે તેવું ન હતું, માટે તે ઉગરી'.

કહો મરાઠા કોણ જ માત્ર ?

પછી દલપતકવિતા કહે છે કે

કદિ સંહાર ન કરે સીન્ધિયા, પીંઢારા પણ ગયા કૃપાત્ર.

આ જમાનાને ઠગી ને પીંઢારા તો નામશેષ છે. સર જહોન માલ્કમના વૃત્તાન્તમાં ને ફર્નલ મેડોક્સ ટેલરકૃત The Confessions of a Thug નામની નવલકથામાં એમનાં પરાક્રમે છે.

દલપતરામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય આગળ વાંધે છે; કોળીનાળીનો ભય ટાળી સંભાળી રાખે સંસ્થાન. ફાંસીખોરા ફેલ કરીને વનમાં પાડી ન શકે વાટ; ધીંગા કાઠીજતનાં ધાઠાં-ઘોઠાં ઘેરી ન શકે ઘાટ.

પચ્ચીસેક વર્ષ ઉપર અમારી પોળમાંથી એક જાન હરસોલ વર પરણાવવાને જતી હતી. અમદાવાદ શહેરમાં ત્હારે તીરકામઠાંવાળા વળાવિયા દીઠા હતા. વટેમાર્ગના એ રક્ષણહારાઓને પછી અમદાવાદમાં દીઠા નથી. દીઠા નથી, કારણ કે આવશ્યકતા રહી નથી.

લાજ વધારી ત્હારી, લેખ !—દલપતરામ ભારતવર્ષને ઉદ્દેશ્યે છે કે ‘જે ! બ્રિટિશયુગે જગતચોક્કમાં ત્હારી લાજ વધારી.’ ઇતિહાસમીમાંસકો બોલશે કે એ ખોટું છે ? ૧૮૪૮ પછી ભારત અધિકુ જગતઓળખાતું થયું નથી ? જગતની પ્રજાઓ મધ્યે છુનીવામાંનાં માનવમહેલમાં ભારત ખોટું છે કે નહીં ?

આ એક દલપતકાવ્યનાં એટએટલાં પ્રતિકાવ્યો રચાયાં છે કે એ હકીકત જ એ કાવ્યની મહત્તા બોલે છે. તાબૂતમાં લોક ઘણુખર વાધના રંગવાધા ખેરી, નકલી પેંતરા ભરી, ચાળા પાડે છે: પ્રતિકાવ્યો સમર્થ કાવ્યોનાં જ રચાય છે. ‘હરખ હવે તું, હિન્દુસ્તાન !’ એ ઐતિહાસિક કાવ્ય છે; હિન્દી પ્રજાને પ્રજાહક્ષ્ણેના Magna Carta મળ્યો એ કાળયોગનું હર્ષગીત છે.

સાત રૂપિયાની પૂંજી લઈ સોરઠમાં ફરવું એ જોખમ દલપતરામે દીઠું હતું; રાજરાણી બાત્રાએ જતાં સંઘરક્ષાનો વળખન્ધી ખંદોગસ્ત થતો જોયો હતો; સદી ઉપરનાં

રાજપ્રકરણી અન્યાય ને અંધાધૂની જાણ્યાં હતાં. 'પદમાં દલપતરામ કુરાજ્ય ગયું ને સુરાજ્ય થયું એ ઇતિહાસ પેખતા; અને પેખતા એ ઇતિહાસ દલપતરામ બોલતા હતા.

સંસ્કૃતમાં ને ઇંગ્રેજીમાં ઋતુવર્ણનનાં કાવ્યો લખાયાં છે, અને ગુજરાતીમાં યે લખાયાં છે. કવિઓની આત્મ-લક્ષી લાક્ષણિકતા નિજનિજના ઋતુવર્ણનમાં પ્રગટે છે. ગુજરાતીમાં દલપતરામે ઋતુવર્ણન લખ્યું છે, નર્મદાશંકરે પણ ઋતુવર્ણન લખ્યું છે, નરથુરામ કવિએ પણ ઋતુવર્ણન લખ્યું છે નર્મદનું ઋતુવર્ણન શૃંગારકાવ્ય છે. નર્મદના ઋતુવર્ણનને નવલરામ સાચે સાચે 'નહાનું પણ પંડિતશૈલીનું મહાકવિ કાવ્ય' કહે છે.

જમી ઉઠીને અગિયાર વાગે

એ પદથી આરંભાતું, દેહતૃપ્તિ પછી આન્તર અતૃપ્તિ અધિકી જગાડતું, તાપની જમાવટ થતી હોય—છતાં કંઈ મન્દ મન્દ શીતળ પવનલહરીઓ શીતળતા ઢોળતી અન્ત-રૂસન્તાપને સંકેરતી હોય, એ મુદ્દતથી મંડાતું, નર્મદ ઋતુવર્ણન, પર્વતશિલાઓ વચ્ચેના ઠંડા સરોવર સમું, વાણીજન્ધે ઠંડોર શિલાપાળનું પણ રસછેાળે શૃંગારસરોવર સરિખડું, શૃંગારરસનું રસટપકતું કાવ્ય છે અને પ્રભાતના ને સન્ધ્યાના રાત્રીદિનના સંગમતીર્થ સમું, કુરાજ્યની ને સુરાજ્યની ઉપમાપરંપરાઓથી ઘઠાતો ઇતિહાસ ઉચ્ચરતું, કાળના પલટાઓ ઘાખવતું, દલપતઋતુવર્ણન ઇંગ્રેજી ગુજરાતી કે સંસ્કૃત ઋતુવર્ણનોથી અનોખું, સ્વયંપાત્રી ઠેડીએ વહતું, ઇતિહાસકાવ્ય છે. દલપતઋતુવર્ણન સંસ્કૃતિઓના સંગમઘાટનું કાળગીત છે.

‘શ્રુગારરસ એક જ રસ છે, અને ઇતિહાસના અસ્તોદય રમણીન છે’ એવું ઉચ્ચરતા રસશાસ્ત્રી હજી તે દીઠા નથી.

ઝાને સૂર્યોદય થતાં સૂરે સઘળી વાત;
તે માટે કોડે કડ વર્ણન પ્રથમ પ્રભાત.

અહલ રાજ્ય ઇશ્રેજનુ પ્રગટયુ સૂર્યસમાન;
વિદ્યાપ્રકાશથી થયુ ગુણઅવગુણનું જ્ઞાન!

નિજ કાવ્યનો એ સ્થાયી ભાવ સાખી પછી દલપત-
રામ પ્રભાતવર્ણન સાયંવર્ણન ઋતુવર્ણન કરે છે. દલપત-
કવિતાના એ કાવ્યપ્રકરણનો સ્થાયી ભાવ ઇતિહાસભાવ
છે. અન્ધાર આથમ્યુ અને અજવાળુ ઉગ્યું, કુશલ્ય ગયુ
ને સુરાલ્ય થયુ, ધોમ ધખી ગયા પછી શાન્તિ વરસી:
દલપતરમ્યા કાળવર્ણનોનો એ મધ્યવર્તી કાવ્યમન્ત્ર છે.

દલપતભાખ્યો એ ઇતિહાસ ખોટો છે ? કે દલપત-
ભાખ્યો એ કાળયોગનો મહિમા ખોટો છે ? ઇતિહાસ-
મંત્રોદયક દલપતરામ ઇતિહાસઅભ્યાસી હતા યુગપલટો
નિરખતી દલપતદષ્ટિ ઋષિવરની કાન્તદષ્ટિ છે.

દલપતઋતુવર્ણન એટલે કાળપદ્ધતી કાવ્યદ્વારમ.

દલપતઋતુવર્ણનમા ગ્રીષ્મવર્ણન છે, ને ગ્રીષ્મવર્ણન-
મા બાપાની ખીપરનો કાવ્યખંડ છે. એક દિશાપાખે
ભાલનો કાળોપાટ ને બીજી દિશાપાખે વીરમગામનો
ખારોપાટ—એ બે દિશાપાખોની વચ્ચે વિસ્તરતા ઝાલા-
વાઠની ગ્રીષ્મ તો દીકી—અનુભવી હોય તે બાણે. એ અધ-
પાણિયા દેશમા અમદાવાદવડોદરાથી અધિકી ઉભા તરે
છે, અધિકો ધામ ઘેરાય છે. સં. ૧૯૦૧ના વૈશાખના ધોમ

ધખતા હતા, ઇતિહાસમાં વરસતી હતી એવી તાપઝાળે દેશમાં વરસતી હતી. વૈશાખી કૃષ્ણ દ્વાદશીનો દિન હતો. દલપત વેદિયા ચળમાનરાબાના કામે વઢવાણથી લીમડી જતા હતા.

વિચરીને વઢવાણથી લિધો લીમડી પન્થ.

વિશ્રામવૃક્ષસૂની એ વગડાની વાટે દલપત વેદમૂર્તિને ઓળખનાં પછી મધ્યાહનવિતકે વીત્યાં. 'તપ્પો પ્રલય સમ તાપ.' 'ત્હાં તો ધોમ ધખ્યો ઘણો.' 'પન્થમાં ન મળ્યુ પાણી' 'ન રહ્યું તનમાં નૂર' 'છાપો ન મળે છેક, એક પણ ઝાડ ન આબ્યું.' દેશકાળે ત્હારે એવાક હતા. મધ્યહનાળાનો બળબળતો બપોર માથે ઓલતા ઓલતા પાચેક ગાઉ એમ વટાવ્યા. એમર લૂ વરસતી હતી. અઢેવાળિયા ને લીમડી વચ્ચેનો નિત્યપરિચિત વૃક્ષસૂનો વગડો દલપતરામને ત્હારે અગ્નિમાર્ગ લાગ્યો. બળતાં બળતાં વિચરતાં એમ 'લીમડી લગલગ આવી.' પણ વગડાતું દોઢ ખેતરવા એટલે દોઢ ગાઉ. ત્હાં આ-આધે આધે એક ઘટાગોરંસો હીઠો, ને એ ઘટાગોરંસા બાળી વેદમૂર્તિએ પગલાં વાળ્યાં. પાસે ગયા તો તે હતી બાપાની પીંપર. પૂર્વકાળમાં એક લોકબાપો ઘર્ષ ગયા એ લોકબાપાએ એ પીંપર વાવી હતી કે વટેમાર્ગને છાયા કર્યો. એ લોકબાપો બલગામડાના વતની હતા, લીમડીના બાપાત ને શકિત માતાના અપૂત હતા. ઝાંઝવાંતાં જળમાં ઝૂગાળો કાળિયાર તરતો ઉભો હોય એમ બલાવાડના સપાટ દેશપગયાર ઉપર એ પીંપર તરતી. પીંપર નીચે લીમડીના મહાજને પરબ મંડાવી હતી વેદમૂર્તિ દલપત

પીંપરઘટામાં ગયા, વૈશાખના મધ્યાહ્નઅગ્નિમાંથી છાંયડે
જઈ બેઠા, પરમારથી પરબને પાણી ટાઢક પામ્યા.

ત્યાં બેસીને ત્રણ ઘણી કવિએ કયો વિરામ;
ત્યારે એક કલાકે કવિને કળ વળી, કવિના તાપસન્તાપ
ઉતર્યા. એ શ્રીધમવિટંબણાએ. ને એ તાપસન્તાપશમન
પછી શાન્તિઋણી હલપતરામે 'જાપાની પીંપર' નામના
કાવ્યખંડમાં ગાયાં છે. ચિત્તપ્રસાદની વાદળીમાંથી વરસે
એ ઉત્તમ કવિતા; કાળપ્રદાનાં સૂક્તો ઉચ્ચરે એ પરમ
કવિતા. આકાશઝાળોના સન્તાપ ને લીલમલીલાં ઘટા-
શાન્તિનાં સ્મરણો માણતા કવિવરે પછી જાપાની પીંપરને
કંઈ કંઈ ઉપમાઓ આપીઃ પ્રયાગનો પ્રાગવડ કહ્યો,
પ્રભાસનો પારસપીપળો કહ્યો, યમુનાતટનું કદમ્બ વૃક્ષ
કહ્યું. વળી કહ્યું

આંખા કરતાં અતિ ઘણું દીસે તારે ડાળ.

પીંપરઋણીએ પીંપરને આંખાથી અધિકી લાખી એ
કોઈને અતિશયોક્તિ લાસે તો મોરળી સંસ્થાનમાં જઈને
પૂછજો. ઠાકોર વાઘ મહાબુદ્ધિશાળી નર હતા. ઠાકોર વાઘ
કહેતા કે બાવળિયાઓ મારા આંખા છે.

સંસારઅનુભવી કવીશ્વર ઉચ્ચર્યા કે કલ્પવૃક્ષ દેવ-
કલ્યાણક છે ખરું, પણ દુનિયાં એન દેખતી નથી:

સુરતરુ સ્વર્ગે વસે, ન દેખે નર કોઈ હહાડે.

અને એ પીંપરના વાવનાર લોકબાપાને આશીર્વાદ દીધો કે
તુજને વાવી તેહ લાખ સુખ સ્વર્ગે લેજો.

વિતકવર્ણનો, ધોમઝાળો, ઉપમાઅલંકારો, આશીર્વાચન
ઉચ્ચરી રહી પછી ઇતિહાસદ્રષ્ટા કવીશ્વર, અણુમાંથી

જંગતસિદ્ધાન્ત સારવતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીની રીતે, ઇતિહાસનો વિશ્વસિદ્ધાન્ત સારવે છે કે

શાન્તીદાન સંમાન જંગતમાં કંથું ન લાણું.

બાપાની પીંપરના કાવ્યનો કાવ્યધ્વનિ કવીશ્વરે એ કાવ્યચરણમાં સ્ફુટ કીધો છે.

ખરૂં. ૨૦મી સદીનું મહામહાભારત ખેલનારા જંગત-મન્ત્રીશ્વરો પણ એ જ ઉચ્ચરતા કે મહાસંગ્રામખેલન શાન્તિ સ્થાપવાને કાળે છે: War to end war. વેદોચ્ચાર ગાતી આર્યપ્રજાનો સકળ પ્રવૃત્તિસમારંભનો પૂર્ણાકૃતિનો મન્ત્રોચ્ચાર હજારો વર્ષથી એ જ છે કે શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: હરિ ઓ શાન્તિ: '.

કાવ્યનું કાવ્યત્વ ઠેકઠાકે કાવ્યમીમાંસકો કાવ્યધ્વનિને ભાષે છે. યુગન્ધ હારે તે ફૂલ. દલપતવાણી ખરૂં કહે છે કે

બડભાગિણી પીંપર બાપાની.

બાપાની પીંપરના કાવ્યખંડમાં દેશકાળનો યુગઈતિહાસ છે. દલપતઋતુવર્ષનનો મધ્યવર્તી ઇતિહાસસન્દેશ સ્હમજશે. સ્હમને એ ઋતુવર્ષાનાન્તર્ગત, મધ્યબિન્દુને રચાને વિરાજતા, કાવ્યખંડનો કાળપ્રદાનાં સૂક્તો બોલતો અર્થસન્દેશ પણ સ્હમજશે.

બાપાની પીંપરનો કાવ્યખંડ શ્રીભવર્ષનનો ભાગ છે; શ્રીભવર્ષન ઋતુવર્ષનનો ભાગ છે; દલપતઋતુવર્ષન તે ત્હારનો યુગપલટાનું ઇતિહાસકાવ્ય છે. દલપતઋતુવર્ષન કાળના બોલ બોલે છે.

દલપતઋતુવર્ષન યુગારકાવ્ય નથી. ઋતુવર્ષનો યુગારકાવ્ય જ હોય એમ કોઈનું મન્તવ્ય હોય તો તે

કાવ્યબ્રમ છે. શૃંગારરસિયાંઓ દલપતઋતુવર્ણનમાં શૃંગારરસ
 શોધવાને જશે તો ભૂલા પડશે. કુરાબ્ય જતું હતું ને
 કુરાબ્ય રથપાતું હતું એ ઇતિહાસયોગનું, તાપસ-તાપ
 શમતા હતા ને દેશશાન્તિ પથરાતી હતી એ કાળસન્ધીનું,
 સંસ્કૃતિઓના સગમકાળનું, ઘડાતો ઇતિહાસ વાંચતી
 દલપત વેદમૂર્તિની આર્ષદૃષ્ટિનું એ મહિમાકાવ્ય છે.
 દલપતઋતુવર્ણનમાં પગલે પગલે ને ચરણે ચરણે ત્હારના
 યુગપલટાના ઇતિહાસધ્વનિ છે. પરબ્રહ્મના પડછાયારૂપી
 ઇતિહાસપગલીઓના પ્રીછન્દા ને ઇતિહાસના ભરતીઓટના
 યુગપલટાના કાળરસ માણુનારા એ દલપતઋતુકાવ્યકુંજના
 રસ માણુશે. દલપતઋતુવર્ણનનો કાવ્યરસ ઇતિહાસશાધી
 કાળબ્રહ્મનો બ્રહ્મરસ છે.

ભલે સોરઠ બોલે, મહીકઠિા બોલે, રેવાકઠિા બોલે,
 મેવાસ બોલે, કક્ષાનમ બોલે, ચડોતર બોલે, સૂરત ભરૂચ
 વડોદરા-સ્વયં અમદાવાદ ને મુંબઇ બોલે: 'પટ પૂર્વેના
 હાથકાઓમાં હતી તે કરતાં તે પછીના હાથકાઓમાં જાન-
 માલની સહીસલામતી ને દેશશાન્તિ અધિકાં છે કે ઓછાં?
 ઇતિહાસવેત્તાઓ એ કાળપ્રશ્નનો ઉત્તર આપે. '૪૮થી '૯૭-
 શાહજહાન પછીની બે સદીમાં ન સાંપડેલો (નર્મદ તો કહે છે
 કે છેલ્લી ■ સદીમાં ન સાંપડેલો) Peaceful progress નો
 મહિમાયુગ ૧૯મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ હતો કે નહિ? દલપ-
 તકવિતાએ ગાયેલો ગુર્જરદેશે એ દલપતયુગ હતો.

દલપતયુગની સાહિત્યપ્રગતિના સીમાસ્તંભો તો
 નિરખ્યા છે ને ?

૧૪૮માં ઇતિહાસસંશોધન આરંભાયું, ને પરિણામે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાઈ.

૧૪૯માં છાપુ છાપખાનું કન્યાશાળા પુસ્તકશાળા સ્થપાયાં.

૧૫૦માં મુંબઈની શારદાપીઠ સ્થપાઈ.

૧૫૮માં ગુજરપ્રજને નવયુગમાં પગલાં પાડતાં શીખવતી વાંચનમાળા સ્થાપી. પછી નર્મકવિતા ને નર્મગદ્ય છપાયાં.

૧૬૨માં કાવ્યદોહન છપાયું, પ્રાચીન કવિતા પુનરાવતારે આવી.

૧૭૩માં નર્મકોશ પ્રગટ થયોઃ ગુજરભાષાનો બહુ ભંડાર ઉઘડ્યો.

૧૭૬માં દલપતકાવ્ય છપાયુંઃ સંસ્કૃતિઓના સંગમ-ઘાટની બહુ ઋપિસંહિતા.

૧૮૭માં સરસ્વતીચન્દ્ર પ્રગટ થયો. ગુજરાત જગત-સાહિત્યમા જઈ બેઠું.

૧૯૮માં વસન્તોત્સવ છપાયો. છન્દનાં નાઝોનખરાં ત્યાગી કવિતાસુંદરી એક માત્ર સૌન્દર્યસાગુડે સોહાગણુ સોહી રહી. ગુજર કાવ્યસ્વતંત્રતા સિદ્ધ થઈ.

૧૫૭થી દલપતરામ તો આંખે અપંગ જેવા હતા-ડા. વાયલી, ભાઉ દાણ, ત્રિજોવનદાસ મોતીચંદનાં શ્રમ-સહાયતાથી સ્થૂલ આખે વચ્ચે વચ્ચે ફુનિયાંને ફેખતા થતા. હોપ.ને કટિંસ ત્હારે અસંદિગ્ધ વાણવેણુ ભાખતા કે ‘અમારે ત્હમારી આંખનુ કામ નથી, જુદિનું કામ છે.’ અમદાવાદની હાઈસ્કુલમાં ને મેઈલ ટેનિંગ કોલેજમાં આવિક શિષ્યવરો નિજ કાવ્યશુરને દોરી લઈ જઈ શિક્ષ-

કાસને બેસાડતા. બન્ને આંખે એમ અપંગ છતાં દલપતરામ દેખતા જનોયા અધિકું દેખતા. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ સાચું કહે છે કે કીકી તો કાચ છે, ખરેખરા તો આખ નહિ પણ અન્તરઆખ દેખે છે દલપતરામની અન્તરઆખે સાધુસન્ત શુરુવયોએ દેવતેજે આજેલી હતી એ દેવ-આંજણ આજેલી આખે દલપતરામ વર્તમાન ભૂત ને ભવિષ્ય વાચતા, બન્ને ચ આખે વાંચતા. ખ્રિટિશયુગના દલપતરામ શુણ ગાતા, પણ ઇંગ્રેજના જ પ્રમુખપદે સૂરતમાં હુન્નરખાનની રહુડાઈ ગાનારા ચે દલપતરામ જ હતા (૧૮૫૧), ગન્ડનરના કારભારી સન્મુખે લોકપીડાઓ ઉચ્ચરનારા ચે દલપતરામ જ હતા (૧૮૫૫). -દલપતરામ ખ્રિટિશયુગના શુણપેખન્દા હતા, પણ અવશુણઆધળા ન હતા. સંસારના કે સરકારના અધૂરપદોપેને દલપતરામ આખમી ચામણા નહોતા કરતા. અન્તર્યક્ષુએ દલપતરામ એકઅંખાળા ન હતા, બન્ને આખે જોતા. બેસતા યુગના શુણદોષ જોતા, તેમ બેસતા રાજ્યના ચે શુણદોષ જોતા ને જાખતા. હુન્નરખાનની રહુડાઈ તો અજ્ઞાનીઓને જ અજ્ઞાત હોય લગભગ દલપતરામયુધ્યઅવધિ સૂધી સરકાર હુન્નરખાનની રહુડાઈ સરકારી શાળાઓમાં જણાવતી. કારણસવિરહ તો હિન્દખ્રીટિશમૈત્રીભાવનુ પરમાવધિ શુજ્જ્વલ છે. કારણસવિરહમાના દલપતરામલ સ્મરણે છે ?

લાંડનમાં નવ લાખ લાયા, અંહિ આવિ જહાગિરિ
જોર જણાવે

૧૮૫૨ની દીવાળીમાં ઇંડરમા કારણસે કવિસમૈયે

ભયો હતો. કારણસંવિલાસ તે એ આપણા પ્રથમ કવિસં-
મેલનનું સંભારણું. કારણસંવિલાસના ૭મા અંકમાં દલપ-
તરામના પુરવતની દેશળ ગઢવી કહે છે એ દલપતલાવણે
છે કે 'આગળનાં રાજ્યો કરતાં તો ઘણું સારું છે; તો પણ
હજી કેટલીએક જાળતમાં અન્ધેર છે ખરું.

લાંચિયાનું ગયું રાજ તો ચ નથી ગઈ લાંચ,
જીલમી રાજ ગયા ને જીલમ જાહેર છે;
લાકડાંનાં ગાડાં મૂલ થોડું આપી લૂંટી લે છે,
કેર કરનારું રાજ્ય જતાં કાળો કેર છે;
નિરખનું નામ લઈ દામ નથી દેતા પૂરા,
લૂંટારા-પીંઢારા જતાં લૂંટ ઠેરઠેર છે.

કહે દલપત ! દીનાનાથ ! તેં આ દેશમાંથી
આધળો અમલ ઠાઠ્યો, તથાપિ અન્ધેર છે.

ઈસ્વી ૧૮૫૫માં અન્ય સ્થળે દલપતરામે કહ્યું છે કે
'માણ રાજ્યોથી ઘણું છે રૂડું આ રાજ;

પણ તેમાં જે ખામિ છે તે ઉઘરી મેં આજ,

પ્રાચીન કાળમાં થોધરાજ ઠો પડતો ત્યારે તોનાં
અસ્તશસ્ત્ર, તોનો રણસંગાથી તોખાર, તોનો રથ વિગેરે
પણ તોની સંગાથે જળાતાં કે ઢૂનાવાતાં. આજે યે ત્રયો-
દશાની મૃત્યુતિથિએ શર્યાદાન અપાય છે તે એ ઇતિહા-
સપ્રધાની છાયાપગલી છે. કારણસંવિરહમાં હયાવીધાયેલા
દલપતરામ આરતવાણી બોલે છે કે કારણસંપ્રિય આટલાં
વાનાંઓ કારણસસંગાથે સ્વર્ગે સિધાવ્યાં

એક તો સાહેબલોક તણો હિન્દુ સાથે રનેહ,
બીજું રૈયતને લાખો લાઠ જે લડાવિયાં;

ત્રીભુ' દેશી રાજ્યોનો માનભરતો, તથા
ચોથું 'વાહ' 'વાહ' રાજ્યવેષુ ઉચ્ચરવિયાં;
પાંચમું પ્રજાને ગમતા જ કાયદા કર્યાનું,
છઠ્ઠું કવિઓનાં માન ચઢતાં કરાવિયાં;
દાખે દલપતરામ, સ્વર્ગના નિવાસી થવા
ફારખસ સાથે વાનાં એટલાં સિધાવિયાં.

દલપતરામ એકઅંખાળા કે રતાંધળા કે મતાંધળા
નહોતા, કે બ્રિટિશયુગને Unmixed blessing કે Unmixed
evil માનનારા પણ દલપતરામ ન હતા. 'પૃથ્વિવાસિની
કઈ વસ્તુ, માનવી, કે સંસ્થા નિર્લેખ સારપ કે નિર્લેખ
નરસપ છે ? બ્રિટિશયુગને દલપતરામ સારાસારનો સંભાર
માનતા. ઉચ્ચ સ્વરે દલપતરામ બોલતા કે નવવર્ષનાં
પાણી પ્રજાએ પીવાનાં છે, પણ ગાળી-ગાળીને પીજો. સંસ્કૃ-
તિઓનો સમન્વય સફળોનો હોય, અવગુણોનો ન હોય.

દેશભક્તિ ને રાજભક્તિ દલપતરામને ત્યારે એક
ગાઠનાં બે પર્ધાં જેવાં હતાં. એ હૃદયભાવોનું દન્દ્વ દલ-
પતરામને લાગ્યે જ નડ્યું હોય. દલપતરામ પ્રજાને અને
રાજ્યાધિકારીઓને કેળવવા મથતા, નવયુગના સફમાર્ગોમાં
ફોરવા મથતા; સરકાર પણ ત્યારે શારદાપીઠો સ્થાપતી,
વાંચનમાળા રચાવતી, પ્રજાકલ્યાણના નવમારગ ફોરતી.
ઘણુંખડું ત્યારે પ્રજાહિત તે જ રાજ્યહિત હતું.

અને દેશપુરોહિત યુગઉપદેષ્ટા દલપતરામે રાજ-
પ્રજા ઉભયના ધર્મો નિજ કાવ્યમન્ત્રોમાં ઉજ્જોધ્યા છે.
રાજધર્મનો બોધમન્ત્ર બાખ્યો છે કે

જાજા નળજા લોકથી કદી ન કરિયે વેર;
કીડી કાળા નાગનો પ્રાણ જ લે આ પેર.

પ્રબલધર્મનો બોધમન્ત્ર લાખ્યો છે કે Social Political Ethical—liberty is not license: કેાઇ પણ માનસદેશે અતન્ત્રતા તે સ્વતન્ત્રતા નથી.

વાડામાંથી પાડું એક, છટું યઇને નાડું છેક.
મનમાન્યુ ચરવાને ઘાસ વનમાં જઇને કીધો વાસ.
વળતી વાઘે લીધા પ્રાણ, એવું દુઃખિયું થયું અબળ.
ચિત્તમાં છટું થાવા બય, એની એ જ અવસ્થા થાય.

રાજાપ્રજા ઉભયના ધર્મમન્ત્રો સાગમટે લાખ્યા છે કે
કાળા ગોરા કેઈ છે, ધનહીણા ધનવાન;
ગણેા ન હલકેા કેાઇને, સઘળા એકસમાન.

ત્હારે કેટલાક કાળાઓ હતા જે ગોરાને અડકતાં
અભડાતા, કચેરીમાંથી ઘેર આવીને ન્હાઈ નાંખતા. ત્હારે
કેટલાક ગોરાઓને કાળાની સૂગ હતી, ને આઘે અતડા
રહેતા. દલપતકવિતા સહજોધે છે કે બન્નેયની બૂલ હતી.
કવિવર હંધારામના કાવ્યમાંનો શાધાકૃષ્ણનો પેલો ગીત-
સ્તંબાદ બન્નેને લણાવવો ઘટે કે એકલા અડકવે રંજ
બદલાશે તો બીજી વાર અડકવે પાછાં પૂર્વવત્
થઈ રહેવાશે.

ઉપનિષદોમાં, બૌદ્ધ ધર્મશાસ્ત્રોમાં, બાઈબલમાં છે
એવાં દલપતરામ Parables—દૃષ્ટાન્તબોધ કાવ્યો રચતા.
હોય વાંચનમાળાના દૃષ્ટા પુસ્તકમાં દલપતરામનું એક.
દૃષ્ટાન્તબોધ કાવ્ય છે, પડઘા વિશે.

એક વિકટ વનમાં વસે સિંહ વડો વનરાજ;

મહામદો-મત મન ગણે અવર ન મુજ સમ આજ.

એવામાં સિંહે ગજના કીધી. ચોમેર ઝૂકેલાં આડી-

ઝુંડમાંથી તત્કાળ એવો જ સિંહનાદનો પડવો પડ્યો. વનરાજ

વિમાસણમાં પડ્યો કે વનમાં વળી નવતર આ ઠેાણુ આઠ્યું.

પરસ્પર હુંકારા-તુંકારા થયા. ક્રોધાવેશથી વનરાજ ગાળ્યો;

આડીઝુંડમાંથી એવો જ પ્રતિધોષ થયો. સિંહે ઉટંગ

કલ્પના બાંધી:

વનપતિ સમજ્યો વન તણું રખે ચહે એ રાજ.

વનધોષણ કરતો વનરાજ એ કલ્પનામૂર્તિની શોધમાં

‘તરુગિરિ ક્યો તમામ.’ પછી ‘શાણો એક શિયાળ’

સિંહને ત્યાં મળ્યો, અને વનપતિને કહ્યું કે

એ અવાજ છે આપનો, નહીં અવર વનપાળ.

વૈદિક Parables-દૃષ્ટાન્તબોધ કાવ્યોની પેઠે

દલપતરામ Parables-દૃષ્ટાન્તબોધ કાવ્યો લખતા આ પણ

Parable-દૃષ્ટાન્તબોધ કાવ્ય છે. મંહીનો મન્ત્રોચ્ચાર સ્પષ્ટો-

ચ્ચારી છે કે બોલ તહેવો પડવો.

પણ આ દલપતકવિતાઓ હવે શાળાઓમાં ભણાવતી

નથી.

કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ ૧લો ને કેટલાંક કાવ્યો, ભાગ

૨ જો-મહારા એ કાવ્યસંગ્રહો ભણવાને એક જોમ એ. ના

વિદ્યાર્થીબન્ધુ મહારે ત્યાં બેતણુ વર્ષો ઉપર આવતા. પ્રથમ

સાગમાં ચન્દ્રિકાને:-એ નામનું ચન્દ્રિકાને સંબોધનનું કાવ્ય

છે. એ કાવ્ય વાંચતાં છેલ્લા કાવ્યચરણમાં વિગ્યાકુમારી

ચળક આવ્યો. ૧૮૬૭માં, ૨૦ની વયે, મહારાણીના હીરક

જ્યૂનિલિલિસવપ્રસંગે લખેલું ને વિલાયત મોકલાવેલું એ કાવ્ય-
એમ એ ના વિદ્યાર્થીજન-ધુએ પૂછ્યું કે વિન્યાકુમારી
કેણ? કહ્યું ખર્યામ વધે ઉપર ગુજરાતી પાચમી ભણતા
સહુ બાળબાળાઓ એમને જાણખતા, ને ગાતા કે

વિન્યાકુવગીનો વિજય હજો સદા

આજ એમ એ ના વગંમા ભણતા વિદ્યાર્થીજન-ધુ પૂછે છે કે
વિન્યાકુમારી કેણ? આ વસ્તુસ્થિતિ ચર્ચા છેને માટે
જોખમદાર કેણ છે? અમલદાર કરે કે પ્રબલનેતા કરે રાજકીય
સાસારિક કે સાહિત્યવિષયક સહુ યે ફેરફારો કાઢે મુધારા નથી

ગંભી સદીના ઉદય પર્યન્ત હિન્દી પ્રબલ ને પ્રબલ-
નેતાઓ પ્રાજકીય કોણેસની વેદીએથી ઉચ્ચરતા કે મહા-
રાણીનો ઢઢેરો હિન્દી પ્રબલનું હકપત્ર છે, હિન્દપ્રીટનનો
રાજયોગ એ દૈવયોગ છે કોણેમના જન્મપૂર્વે ત્રણચાર
ઠાયકાથી પ્રબલપુરોહિત હલપતરામ ગુર્જરપ્રબલને એ ઉદ્દ-
બોધતા હતા ગીતાજીમા કારણપચાયતન વધુવેલ છે,
અને એ કારણપચકમા પાચમું કારણ દૈવ ભાખ્યું છે.
હિન્દપ્રીટનનો રાજયોગ તે ગીતાજીભાખ્યો દૈવયોગ છે,
પણ એ દૈવયોગનું ઇતિહાસરહસ્ય પણ છે, અને એ રહસ્ય-
તત્ત્વ ઇતિહાસદર્શનમા નિગૂઢ છે ઇતિહાસદર્શનનો
રહસ્યભાવ શો છે?

ઇતિહાસદર્શન કહે છે કે આલફ્રેડ ધ ગ્રેટ પછી ને
ઈસ્વી ૧૦૬૬ની પૂર્વે ગ્રેટપ્રીટન અનેક રાજસત્તાવિભક્ત
દ્રીપ હતો ઇંગ્લાંડ સ્કોટલાંડ ને વેલ્સ જૂદા જૂદા રાજ્યો હતા,
પ્રીટનમા વચ્ચે Heptarchy નો જમાનો હતો એ ગદસ,

સેક્સન્સ, ડેનિસ, કેલ્ટસના કોમીવાસ હતા એ નિરનિરાળાપણા-
માથી એક મહાપ્રબ્લ ઘડાવાને એ કાળયોગે ઇગ્લાડનો નોર્મન-
વિજય ઐતિહાસિક આવશ્યકતા હતી The Norman
Conquest of England was then a Historical
Necessity યથા તથાઃ ઉત્તરાપથના છેલ્લા ચક્રવર્તી જેવા
ઔરંગઝાહ પછી ને ૧૮૫૮ની પૂર્વે દોઢ સૈકા ભારત છિન્નભિન્ન
હતું. ફ્રેંચ હતા, પોર્ચુગીઝ હતા, ઇંગ્લેન્ડ હતા; મહીસુર
હતું, નિઝામ હતા, પેશ્વા હતા; બંગાળા-અયોધ્યાના નવાબો
હતા, રાજસ્થાનના રાજેન્દ્રો હતા, ‘પંજાબનો સિંહ’
રણજિતસિંહ હતા. પણ એ દોઢ હાથકાભરમા સમસ્ત ભારતનું
શિરછત્ર કોણુ હતું? અવયવો ત્હારે હતા, હેહ ન હતો.
સમસ્ત ભારતવર્ષના પ્રબલઅવયવો મૂંથીને એક મહાપ્રબ્લહેહ
ઘડાવાને એ કાળયોગે ભારતનો બ્રિટિશવિજય ઐતિહાસિક
આવશ્યકતા હતી; The British Conquest of India
was then a Historical Necessity’ પંદર હાથકાની
રાજઅધાધૂની પછી ઘર ઠીકઠાક કરવાને શાન્તિના હાથકા
ભારતને આવશ્યક હતા ઇતિહાસયોગ એ માગતો હતો,
કાળપ્રહ એ ઝબતો હતો એ ઐતિહાસિક ક્ષણે ભારતનો
બ્રિટિશવિજય થયો; અને એ ઐતિહાસિક આવશ્યકતા
પરિપૂર્ણાશે ત્હા સૂખી તે રહેશે ઇશ્વરી અશુભિ જ સદા
ભૂતના ને ભાવીના ઇતિહાસ આલેખે છે

ઇતિહાસમદર્શન કહે છે કે The British Con-
quest of India was, in 1858, as much a Historical
Necessity as was the Norman Conquest of Eng-
land in 1066

સરકાર ને સરકારી અમલદારો ત્હારે દલપતરામને રાજભક્ત માનતા ને ભાવ રાખતા. આજ પણ દલપત-રાજભક્તિ પરત્વે સરકારી માન્યતા એ જ હોય તો દલ-પતકાવ્યમન્ત્રો ન વિસારે. પ્રજા ને પ્રજાનેતાઓ ત્હારે દલપતરામને દેશભક્ત ભાખતા ને દેશહિતચિન્તક ઉચ્ચરતા. આજે પણ દલપતપ્રજાભક્તિ પરત્વે પ્રજાકીય માન્યતા એ જ હોય તો દલપતકાવ્યમન્ત્રો ન ભૂલે. દલપતરામ ગાતા કે

મહારાણીના મુગટનું તપો જગત પર તેજ;
સ્વતન્ત્રતા ને ન્યાય શુભ આપે અમને એ જ.

બ્રિટિશ રાજ્યનાં 'સ્વતન્ત્રતા ને ન્યાય શુભ' દલ-પતરામને ગમતા, અને એના શુભગાન ગાતા.

ઇતિહાસનો રાજમન્ત્ર એ છે કે રાજ્ય એટલે રાજા અને પ્રજા. રાજા અને પ્રજા રાજ્યદેહનાં અંગો છે, અને રાજાપ્રજાનાં અંગો ગૂંથાઈને રાજ્યદેહ બંધાય છે, અને તેથી, જેમ કાખાજમણા હાથની એ નાડીઓમાનો રૂધિર-પ્રવાહ એક છે અને સમાનતાએ ધકકે છે તેમ, વાસ્ત-વિકતાએ રાજભક્તિ અને પ્રજાભક્તિ પણ એ હૈયાનળી-ઓમાંનો એક જ રૂધિરપ્રવાહ છે, ને સદા સમાન્તરે ઉછળે છે. 'સર્વદેશી અને સર્વકાળનો એ છે વિશ્વસિદ્ધાન્ત.

ઉંચેથી જેટલે આવે

પાણી પ્રજાભક્તિ તણાં નૃપાળનાં,

ફૂવારા એટલા ઉંચા

ઉઠે પ્રજાની નૃપ ! રાજભક્તિના. {૧૯૧૧}

નવયુગના યેસતા પ્રભાતે પ્રજા જાણતી કે મહારાણીજી પ્રજાપ્રીતિ વરસે છે; એટલે પ્રજાની ને દલપતરામની રાજપ્રીતિના ત્યહારે ફૂવારા ઉડતા.

વસ્તુતઃ દેશભક્તિ ને રાજભક્તિ ત્યહારે દલપતરામની એ આંખો હતી; અને જાને મળીને એક યુગદષ્ટિ સાધતી.

પ્રજાઅગ્રણીઓએ હિન્દી પ્રજાનો હકપત્રક ભાખેલા મહારાણીના ઠંઢરાએ દલપતરામને એ કાળદર્શન કરાવ્યાં હતાં.

હિન્દપ્રીટનની સમાનભાવી રાજમૈત્રી એ દલપતજી-વનનો રાજમન્ત્ર હતો.

સાલવારી

૧૮૪૮

૧લી નવેમ્બર, અમદાવાદમાં સામરતીરે ચાદાસૂજના મહેનમાં દલપતદારખસનો મોગ, મસ્કૃતિઓના સગમધાટે હિંદીપ્રિટિશરને સગમસમાગમ ગુજરાતે નવયુગ ખેડો

નવેમ્બર પૂર્વાર્ધ, અમદાવાદમાં દલપતગમનુ ઇતિહાસમગોધન

નવેમ્બર ઉત્તરાર્ધ } આલાવાડમાં દલપતગમનુ ઇતિહાસમગોધનાર્થે જુ
ડિસેમ્બર પૂર્વાર્ધ }

૨૬મી ડિસેમ્બર, પરિણામે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના

૧૮૪૯

૧૨મી જાનેવારી, પુસ્તકશાળાની સ્થાપના લાલ દરવાગાને મેડે સોસાયટી ને પુસ્તકશાળા બેગા બેસના બપખાનુ ઉત્તરુ

૪થી એપ્રિલ, વર્તમાનપત્ર નીડળુ

૧૩મી જૂન, જૂતનિબન્ધ રચાવનાની જાહેરખબર પ્રથમ ગુજરાતી સ્વતંત્ર ગદ્યલેખન ગુજરાતી ગદ્યલેખનના મોત્રપુરુષ દલપતગમ થયા

૮મી જૂનાઈ, સોસાયટીની કન્યાશાળા સ્થપાઈ

૧૮૫૦

જાનેવારી, ડૉ સીવર્ડ સોસાયટીના સેક્રેટરી થયા ૨૩ જુલેલના છોકરાને નિશાળે મોખવાનો પ્રમગ

પોસ માસ, બજાબાઈની ઉમ્મણી

જૂતનિબન્ધનુ ઇંગ્રેજી ભાગાન્તર દારખમે કીધુ પૂના મિલી, કનકતામાં દલપતગમનો જૂતનિબન્ધ વિચર્યો

માર્ચ, દારખસમડળ મુગઈ ગયુ ડૉ ભાઉદાજીનો દલપતરામને મેળાપ

અમદાવાદમાં જુદિપ્રકાશ મંગ જુદિપ્રાશ પ્રગટયુ મવાક વર્ષ ચાલ્યુ

મે દારખમની જાની થયે દલપતદારખમ સૂરત ગયા

દુર્ગારામ મહેતાજીનો સત્સમાગમ.

પૂનાના સાંધનો પ્રસંગ.

બુન્દીકોટેથી પૃથુરાજ રાસો, સૂરનમાંથી શ્રીમાળપુગણ, રદિરમાંથી ગ્રન્થો મળ્યા.

તિલકપ્રસંગ.

મોન્ડગોમેરી પાદરી માથે ધર્મચર્ચા.

પરહેઝગાર મડળીમાં કેફનિયેધની ગરબીઓ. વિદ્યાર્થીઅવગ્રામાં મહીપનરામનો મેળાપ. છાપખાનું ને છાપુ ફારબસે સૂરતમાં સ્થાપ્યાં; સૂરત અઢાવીશી મઠા સ્થાપી. મહુમાં દલપતમહકાર્યતા.

નવેમ્બર; એદ્રુમ લાયજેરીની સ્થાપના; દલપતરામનો અમમંગાથ.

શહેરમુધરાઈના કાપડા વિફેદની ઝુબેશ. દલપતરામની લોકસેવા.

૫મી ડિસેમ્બર; અમદાવાદમા મગનભાઈ કરમચંદની કન્યાશાળા અપાઈ.

૧૮૫૧

પોમ-ગતનેવારી, એદ્રુમ લાયજેરીમા દર્ટિસના પ્રમુખપદે હુન્નરખાનની મહડાઈનું કવિતબ્યાખ્યાન, એકદશમા અવેશવાત્સલ્યરમની દલપતકવિતા.

દલપતરામે ગુજરાતી કવિતાની દિશા બદલી

ફેબરવારી, અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમાં વિદ્યાબ્યામક મડળ અપાયુ

લક્ષ્મીનાટક, નવયુગનું પ્રથમ નાટક

નાચના ઈજનનો પ્રસંગ.

આવણુ, પરહેઝગાર મડળીમા અદવાઅથળીનું કવિતબ્યાખ્યાન.

આવણુ શુદ્ધ ૧૦, અમદાવાદના 'વરતમાન' પત્રમા જ્ઞાતિનિબન્ધની જાહેરખબર. જ્ઞાતિનિબન્ધ લખી મોકલ્યો. પત્રમા ઈનામ મળ્યું.

કથનમતશતી સંગ્રહી

જૂલાઈ, ફારબખની અમદાવાદ જીલ્લામા બદલી ચક્ર

૧૯ મી ઓગસ્ટ, એદ્રુસ લાયજેરીમા સૂરતે દલપતરામને માનપત્ર આપ્યું.

ભાદ્રપદ શુકલ ૫ મી, દ્વિતીય પુત્રી હરિબાનો સૂરતમાં જન્મ.

સપ્ટેમ્બર } એટલે લાવજેરીમા મપનક્ષમીમાદનુ કવિત
 ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા } વ્યાખ્યાન સુરતને દનપતગમ નવમવિતા પાતા
 સ ૧૯૦૮, એસતુ વપ, અરદેશર કોટવાળની વાડીએ કીજીના
 પાધના દર્શન
 કાર્તિક, સૂરતથી દલપતગમ ઘોઘે ગયા

૧૮૫૨

દલપતકારખમ ભાવનગર ગયા પાનવાડીમા દનપતવ્યાખ્યાન
 વજ્રેમગ મહારાજ, પાતાભાઈ ગઢવી સન્તોડગમ અને હગનનાલ
 દેસાઈના મેળાપ
 ભાવનગર રાજ્યનુ વરાપગપ ૧૫ વર્ષાસન, ને વજ્રેમગ મહારાજનો
 રાજમહેમાનીનો રાજલેખ
 વતનબીપુરે ગયા, ને વજ્રેથી દલપતરામ રતનમા ગયા
 વઢવાણમા શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોનું ત્રાગુ
 ગ્યાગમા દ્વિચર્યો વિતા
 અમદાનાદ યત્રને વીગમગમ વીગમગમમા કેફનિરોધનું દલપત
 વ્યાખ્યાન જ્યાં જ્યાં દલપતગમ સંગાયે ફરના ત્યાં ત્યાં
 ફાગસ દનપતવ્યાખ્યાન કરાવતા
 પાટડી બજાણા લખતર ચઢને કારખમદનપત વઢવાણમા દેશજ
 ગઢવીનો મેળાપ. રતનમાગની ભાળ
 એત્ર શુદ્ધ નીજ વઢવાણનો રાજમહેમાનીનો લેખ પાવોતાએ જતુ
 ને રાત્રુજ્યમાહાત્મ્યની મન્યપ્રાપ્તિ
 એત્ર શુદ્ધ જાં વજ્રેસગ મહારાજનુ દેવ ચતુ દનપતગમ ભાવનગરગયા
 એત્ર વદ પચમી, વળાનો ગજમહેમાનીનો લેખ
 એમિય, કારમસની બદલી મહીમહામા થયે દનપતકારખમ આરે ગયા
 ભોગીનાવભાષ સોમાપગીના મેકેટરી ચયા
 સાહેબ સ્વારીમા દનપતરામ
 મોદેરામા ગોજો ઉપાડવાનો પ્રસગ કટોગખમા ગવાજુ

દયપતે કારખમને ત્રાગી નાગમણુ મપદાવી કર્યોતી અફવા.
 મોદેરાથી અણુદિલપુરપાટણુ ગયા. પાટણુના પ્રમગો ને ઇતિહાસ
 સજોધન. પાટણુથી મિદ્ધપુર, ને મિદ્ધપુરથી લૂણમર લૂણમરથી
 ખેરાણુ, ને ખેરાણુથી, ચોમાસુ આગ્યે, સૌ માદરે ગયા.
 ભક્ષ્યમાં પહેલી મીઠા થઈ, પણ અફળ ન ઉતરી.
 વર્ષા ઋતુ, સાદરામાં માદરા તાપુકદારી રકુવતી ત્યાપના.
 સં. ૧૯૦૮ ની દીવાળી: ઈડરમાં કવિઓનો મેળો. ગુજરાતનું પ્રથમ
 કવિમહેવન

૧૮૫૩

વેકના ગાડાંવાળા ખેડુતોનો પ્રમગ.
 ૧૨ મી એપ્રિલ, એજન્સીમાં ફરતા ફરતા દયપતકારખમ દાંતે ગયા.
 ભાવાત સોનાજી બેંશ ઉપર બેસી રહ્યાં આખ્યા. ઓશ્વિમમડળે
 કંપીલા તેડાખ્યા. તીરથવાસી પ્લાહણુનો પ્રસગ, કારખમનું સદાવત.
 દાંતાની ડાકુડો જોરખદાસકૃત પરમાગવશવર્ણનનો પ્રન્ય મળ્યો.
 ધીરજી કવિ સ્વારીમાં હતા.
 અંમાજનો કારખમમધ કુભાગિયા ને કોટિશ્વર
 પ્લાહચારીનો પ્રસગ મુખઈના શાહુકારની બાધા વાધમાર અવાર
 ફતેખાન કારખસ આખૂ ગયા આખૂ ઉપર મર હેનરી
 લોરેન્સનો મેળાપ
 અમદાવાદ બદલી થઈ સાલળી સાદરે ગયા
 ૧૨ મી મે } ઈડર મહારાજ જીવાનમિદ્ધજીનું વર્ષામન
 વૈશાખ શુદ્ધ ૪ }
 જૂન, અમદાવાદ ગયા. સાદરેથી નીડળતા મેનાનો પ્રસગ, પછી
 મિ. કામદીને ભાટને કહેલો ખોવ
 જૂલાઈ, અમદાવાદમાં મોહનલાલનો જન્મ.
 વૃદ્ધ મિત્રના લગ્નની ચીટી.
 પુનર્વિવાહ નિબંધનું મુખઈની પાગસી જ્ઞાનપ્રમારડ મડળીનું ઇનામ

સપ્ટેમ્બર } એકમ લાવજેરીમા મપનદમીમનાદનું વિત
ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા } વ્યાખ્યાન સૂતને દનપતગમ નવ નિતા પાતા
સ ૧૯૦૮, બેમતુ વર્ષ, અરદેશ કાટનાગની વાડીએ શીજના
પાધના દર્શન
દાર્ત, સૂતથી દલપતગમ ઘોવે ગયા

૧૮૫૨

દલપતકાગળમ ભાવનગર ગયા પાનવાડીમા દનપત-વ્યાખ્યાન
વજેમગ મહાગજ, પાતાભાઈ ગઢવી, સન્તોકગમ અને જગનવાલ
દેસાઈના મેળાપ

ભાવનગર રાજ્યનું વતપતપરાનું વર્ધાસન, ને વજેમગ મહાગજનો
ગજમહેમાનીનો ગજલેખ

વરનબીપુરે ગયા, ને વજેથી દલપતરામ વતનમા ગયા

વઢવાણમા શ્રીમાળી આહણોનું નાચ

દરબારમા દ્વિઅર્થો મિતિ

અમદાવાદ ચલને વીરમગમ વીગમગમમા કેકનિપેધનું દલપત
વ્યાખ્યાન જ્યા જ્યા દલપતરામ સગાયે ફગતા, ત્યા ત્યા
કાગળમ દનપતવ્યાખ્યાન કરાવતા

પાટડી બજારમા લખતર ચલને કારખમદનપત વઢવાણમા દેશજ
ગઢવીનો મેળાપ રત્નમાળની ભાજ

ચેત્ર શુદ ત્રીજ, વઢવાણનો રાજમહેમાનીનો લેખ પાવીતાણે જનુ
ને શનુ જયમાહાત્મ્યની અન્થપ્રાપ્તિ

ચેત્ર શુદ ૭ વજેસગ મહારાજનું દેન થયુ દનપતરામ ભાવનગર ગયા

ચેત્ર વદ પચમી, વળાનો રાજમહેમાનીનો લેખ

એપ્રિલ કાગળસની બદલી મહીનકામા ચયે દનપતકાગળસ સાદરે ગયા.

બોગીલાલભાઈ સોમાયજીના સેક્રેટરી થયા

સાહેબ સ્વારીમા દલપતરામ

મોદેરામા ગોળો ઉપાડવાનો પ્રસંગ કટામણુમા રાવણ

દનપને કાગળમને વ્યાખી નાગાયલુ મન ધી ખ્યાની અફવા
 મોટેગથી અલુલિન પુરપાલુ ગસ પાલુના પ્રતગો ને દનિદાન
 સગોધન પાલુથી મિદ્ધુ ને મિદ્ધુ થી લુપ્તમન લુપ્તમુથી
 જેરાગુ ને જેગુથી ચોમાસુ આવે મૌ માર ગસ
 લગ્યમા પહેલી મીન ચર્ધ, પલુ મદગ ન હિનગી
 વર્ના મલુ સાલગમા માદરા તાતુવારી મુનની વ્યાપના
 મ ૧૮૦૮ ની દીનાગી ધરમા વિઓનો મેલો મુનગાન પ્રથમ
 કવિસમેનન

૧૮૫૩

વેના ગાડાનાગી જેડુનોનો પ્રમગ
 ૧૨ મી એપ્રિન એજન્સીમા ફગતા ફગતા નનનકાનમ દનિ ગસ
 ભાયાત મોનાલુ બેશ હિપ બેમી સહામે આવ્યા ઓફિમમડગે
 ખીના તેડાન્યા તીગથવાસી પ્યાલુલુનો પ્રમગ કાગળમનુ સંભવ
 દાતાની ડાફ લો ગારખદામકૃત પરમાગવલવર્ણનો અન્થ મરો
 ધીગલુ કવિ સ્વારીમા હતા
 અમાદનો કાગળમમધ કુભારિવા ને કોગેશ્વર
 પ્લબચારીનો પ્રમગ મુખર્ધના શાકુમરની પ્યાધા નાનયાગ સવાર
 ફતેખાન કાગળમ આમૂ ગસ આમૂ હિપ મગ હેનગી
 હોરેન્મનો મેગાપ
 અમદવાલ બની થઇ સાલગી સાલે ગસ
 ૧૨ મી મે } ધર મહાગજ જુવાનગિલુનુ વામન
 વૈશાખ ૨૦ જ }
 જૂન, અમવાલ ગયા સાલેથી ની મના મેનનો પ્રમ ૫૭
 મિ કામગીને ભાટને કરેનો જોન
 જૂનાઇ અમદવાદમા મોહનનાનો જન્મ
 ૨૬ મિતના લમની ચીડી
 પુનર્વિવાલ નિવન્ધનું મુખર્ધની પાગસી જાનપમાર મડળીનું ધનામ